

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi

OTAM

Sayı: 45 / Bahar 2019

Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University

Ankara Üniversitesi

**Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama
Merkezi Dergisi**

OTAM

Sayı 45/Bahar 2019

**Journal of
The Center for Ottoman Studies,
Ankara University**

ANKARA - 2019

ANKARA ÜNİVERSİTESİ BASIMEVİ
İncitaşı Sokak No:10 06510 Beşevler / ANKARA
Tel: 0 (312) 213 66 55
Basım Tarihi: 15/11/2019

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2019

SAYI: 45

MART

Yayın Sahibi: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi adına
Prof. Dr. Üçler BULDUK (Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü)

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi
Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-
Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı, Atatürk Bulvarı No: 45,
Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Yayın İdare Merkezi: Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
(OTAM) Müdürlüğü, Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ata-
türk Bulvarı No: 45, Kat: 1, No: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TÜRKİYE.

Tel: +90 312 310 96 49; +312 310 32 80/ 1075, **Belgegeçer:** +90 312 3105713

E-posta: otam@ankara.edu.tr

İnternet Sitesi: www.otam.ankara.edu.tr **Bilgi Edinme Birimi:** botam@ankara.edu.tr

Yaygın Süreli Hakemli Yayın

Basım Yeri ve Tarihi: Ankara 15/11/2019

Yayın Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Başkan)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Üye)
Prof. Dr. Neşe Özden (Üye)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Üye)
Prof. Dr. Selahiddin Ögülmüş(Üye)

Danışma Kurulu Üyeleri

(Danışma Kurulu üyeleri aynı zamanda Hakemler Kurulu üyeleridir.)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İdris Bostan (İstanbul Üni.)
Prof. Dr. Geza David (Macaristan)
Doç. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosmanpaşa Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (İstanbul 29 Mayıs Üni.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Erdoğan (Ege Üni.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Üni.)
Prof. Dr. György Hazai (Macaristan)

Prof. Dr. Halil İnalıcık-
Prof. Dr. Mehmet İnbaşı (Erciyes Üni.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Üni.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Öz (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Üni.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Japonya, Keio Üni.)
Prof. Dr. Yusuf Sarımay (TOBB ETÜ)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Üni.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Üni.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Üni.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yedişildiz (Emekli Öğretim Üyesi)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Yunanistan)

OTAM
Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

BAHAR 2019

SAYI: 45

MART

Bu sayı için Hakemler Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Üni.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Doğan Yörük (Selçuk Üni.)
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Fatih Yeşil (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atınur (Atatürk Üni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal (Pamukkale Üni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Mustafa Alkan (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Necdet Hayta (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)
Prof. Dr. Nihat Karaer (Mehmet Akif Ersoy Üni.)
Prof. Dr. Rüya Kılıç (Hacettepe Üni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk (Ankara Üni.)
Prof. Dr. Yunus Koç (Hacettepe Üni.)
Doç. Dr. Ali Sönmez (Çanakkale 18 Mart Üni.)
Doç. Dr. Burhan Sayılır (Eskişehir Anadolu Üni.)
Doç. Dr. Mikail Acıpınar (İzmir Kâtip Çelebi Üni.)
Doç. Dr. Nasrullah Uzman (Ankara Hacı Bayram Veli Üni.)

Yayın Sekreteri: Arş. Gör. Veysel Gökberk Manga

Yazı İşleri:

ISSN: 1019-469X

OTAM, Bahar ve Güz sayısı olarak yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. OTAM, TÜBİTAK ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS ve ASOS İNDEX tarafından taranmaktadır.

OTAM' da yayımlanan yazılar Yayın Kurulu'ndan izin alınmaksızın başka yerde yayımlanamaz. Yazıların sorumluluğu yazarlarına aittir.

Kapak Resmi:

OTAM
Journal of
The Center for Ottoman Studies
Ankara University

SPRING 2019

NUMBER: 45

MARCH

Owner: The Center for Ottoman Studies, Ankara University: Prof. Dr. Üçler BULDUK (Faculty of Letters)

Managing Editor: Prof. Dr. Üçler BULDUK, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY.

Administrative Office: Ankara University, The Center for Ottoman Studies Directorate, Ankara University, Faculty of Letters, History Department, Atatürk Bulvarı No: 45, Floor: 1, Room no: 136, 06100 Sıhhiye-Ankara/TURKEY

Tel No: +90 312 310 96 49; 310 32 80 / 1075 **Fax No:**+90 312 310 57 13

E-mail: otam@ankara.edu.tr

Web: www.otam.ankara.edu.tr **Information:** botam@ankara.edu.tr

Semiannual Journal

Printed in: Ankara 15/11/2019

Editorial Board

Prof. Dr. Üçler Bulduk (Head of Board)

Prof. Dr. Neşe Özden (Member)

Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Member)

Prof. Dr. Hamiyet Sezer Feyzioğlu (Member)

Prof. Dr. Selahiddin Öğölmüş(Member)

Advisory Board

(The members of the advisory Board are also members of the Board of Referees)

Prof. Dr. Jülide Akyüz Orat (Ankara Un.)
Prof. Dr. Yahya Akyüz (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tuncer Baykara (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İdris Bostan (Istanbul Un.)
Prof. Dr. Geza David (Hungary)
Assoc. Prof. Dr. Alpaslan Demir (Gaziosm. Un.)
Prof. Dr. Feridun Emecen (Istanbul 29 Mayıs Un.)
Prof. Dr. Yavuz Ercan (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Haldun Eroğlu (Ankara Un.)
Prof. Dr. Mehmet Akif Eroğlu (Ege Un.)
Prof. Dr. Reşat Genç (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Tufan Gündüz (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Ahmet Güneş (Gazi Un.)
Prof. Dr. György Hazai (Hungary)
Prof. Dr. Halil İnalıcık-∞
Prof. Dr. Mehmet İnbası (Erciyes Un.)

Prof. Dr. Cemal Kafadar (Harvard Un.)
Prof. Dr. Ahmet Kankal (Yıldırım Beyazıt Un.)
Prof. Dr. Günay Kut (Boğaziçi Un.)
Prof. Dr. Ahmet Yaşar Ocak (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. İlber Ortaylı (Galatasaray Un.)
Prof. Dr. Mehmet ÖZ (Hacettepe Un.)
Prof. Dr. Abdulkadir Özcan (Mimar Sinan Fine Arts Un.)
Prof. Dr. Mustafa Öztürk (Fırat Un.)
Prof. Dr. Tsutomu Sakamoto (Keio Un.)
Prof. Dr. Yusuf Sarımay (TOBB ETU)
Prof. Dr. Adnan Şişman (Gedik Un.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş (Balıkesir Un.)
Prof. Dr. Gönül Tekin (Harvard Un.)
Prof. Dr. Fahrettin Tızlak (Akdeniz Un.)
Prof. Dr. Mehmet Tunçel (Erciyes Un.)
Prof. Dr. Bahaeddin Yediylıldız (Emeritus Prof.)
Prof. Dr. Elizabeth Zachariadou (Greece)

Board of Referees for this volume

Prof. Dr. Ahmet Kankal(Yıldırım Beyazıt Uni.)
Prof. Dr. Cenk Reyhan (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)
Prof. Dr. Doğan Yörük (Selçuk Uni.)
Prof. Dr. Emine Erdoğan Özünlü (Hacettepe Uni.)
Prof. Dr. Fatih Yeşil (Hacettepe Uni.)
Prof. Dr. İbrahim Ethem Atmur (Atatürk Uni.)
Prof. Dr. Kenan Ziya Taş(Balıkesir Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya (Karadeniz Teknik Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Ali Ünal(Pamukkale Uni.)
Prof. Dr. Mehmet Seyitdanlıoğlu(Hacettepe Uni.)
Prof. Dr. Mustafa Alkan (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)
Prof. Dr. Necdet Hayta (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)
Prof. Dr. Nihat Karaer (Mehmet Akif Ersoy Uni.)
Prof. Dr. Rüya Kılıç (Hacettepe Uni.)
Prof. Dr. Üçler Bulduk(Ankara Uni.)
Prof. Dr. Yunus Koç(Hacettepe Uni.)
Assoc. Prof. Ali Sönmez (Çanakkale 18 Mart Uni.)
Assoc. Prof. Burhan Sayılır (Eskişehir Anadolu Uni.)
Assoc. Prof. Mikail Acıpınar (İzmir Kâtip Çelebi Uni.)
Assoc. Prof. Nasrullah Uzman (Ankara Hacı Bayram Veli Uni.)

Secretary of the Editorial Board: Res. Assist. Veysel Gökberk Manga
Technical Editors:

ISSN: 1019- 469X

OTAM is a refereed journal published two times a year (in spring and fall) by Ankara University Press. OTAM is indexed/cited in TÛBİTAK/ ULAKBİM, TURKOLOGISCHE ANZEIGER, INDEX ISLAMICUS and ASOS INDEX.

An article published in OTAM may not be published elsewhere without the permission of the Editorial Board. The responsibilities of the published articles rests with authors.

Photo:

Makaleler/Articles:

Osmanlı'nın Dağılmasını Engelleme Çabası Olarak Üç Siyasi Fikir Hareketi

Fahri ATASOY¹

Özet

Osmanlı Devleti Batılı devletler karşısında geri kaldığını fark ettiği andan itibaren, kendini yenileme ve ayakta kalma mücadelesine girişmiştir. Yenileşme adına başta yöneticiler olmak üzere önemli adımlar atılmıştır. Bunlar arasında Tanzimat ve Meşrutiyet devletin yapısal değişimine yönelik devrim niteliğindeki adımlardır. Her iki köklü değişim Osmanlı aydınları arasında düşünce üretimini ve fikir tartışmalarını artırmıştır. Bunun için yakın tarihimizde düşünce hareketleri dendiği zaman bu dönem özel bir önem taşır. Özellikle Avrupa'dan etkilenecek yenilik hareketlerine destek veren ve öncülük yapan Jön Türkler veya Yeni Osmanlılar adını alan aydınlar ülkeyi kurtarmak için aktif rol oynamışlardır. Yönetimi üstlenen İttihat ve Terakki Cemiyeti bu ortamda kurulmuştur. İttihat ve Terakki yönetimi İmparatorluğu kurtarmak için çaba sarf ederken üretilen düşüncelerden faydalanmaya çalışmıştır. Bu süreçte Yusuf Akçura'nın "Üç Tarz-ı Siyaset" adını verdiği fikir akımları tartışmaların odağını oluşturmuştur. Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük akımları Osmanlı Devleti'nin Avrupa tehdidi karşısında yeni siyasi-sosyal birlik (ittihad) arayışlarının yansımasıdır. Osmanlı aydınları bu üç fikir akımı içinde yeni millet ve vatan tanımlamaları yapmaya çalışmışlardır. Bu tanımlarla Osmanlı içindeki halkları bir arada tutmanın yolları aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yenileşme, Üç Tarz-ı Siyaset, Osmanlıcılık, İslâmcılık, Türkçülük,

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü, fahriatasoy@yahoo.com

Giriş

Toplumlar tarihi süreç içerisinde yaşadıkları tecrübelerle değişirler. Bu değişme bazen doğal seyrinde, bazen köklü dönüşümler şeklinde olur. Türkiye Cumhuriyeti'ne giden süreç de köklü dönüşümler sonucunda ortaya çıkmıştır. Türkiye, Osmanlı Devletinin devamı olarak doğmuştur. Bu dönemdeki toplum yapısı ve bu yapıdaki değişimler bugünkü toplum yapımızı belirlemiştir. Bunun için toplum hayatımızı doğru anlayabilmek için bir bütün olarak değerlendirmek gerekir.

Osmanlı Devleti çok önemli başarılar kazanmış bir Türk devletidir. Yaşadığı çağlarda dünyanın önde gelen güçleri arasındadır. Dünya tarihindeki birçok olayın tarafı durumundadır. Dünyada meydana gelen her gelişme bu bakımdan Osmanlıyı doğrudan etkilemiştir. Özellikle Balkanlarda güçlenen Osmanlı, Avrupa devletleriyle sürekli mücadele içindedir. Fakat 18. yüzyıldan sonra bu mücadelede şartlar Osmanlı'nın aleyhine dönmeye başlamıştır. İşte bu dönemde Osmanlı kendini yenileme ve ayakta kalma mücadelesine girişmiştir. Yenileşme adına atılan önemli adımlar vardır. Bunlar arasında en önemlileri Tanzimat ve Meşrutiyet olarak sayılabilir. Her iki köklü değişim Osmanlı aydınları arasında düşünce üretimini ve fikir tartışmalarını artırmıştır. Bunun için yakın tarihimizde düşünce hareketleri dendiği zaman bu dönem özel bir önem taşır. Bu bölümde özellikle tartışmaların birer fikir akımı haline geldiği İkinci Meşrutiyet dönemi işlenecektir.

İkinci Meşrutiyet dönemi fikir akımları Osmanlının dağılmasını önleme kaygısından doğmuştur. Osmanlı toplumunu bir arada tutan en güçlü bağ keşfedilmeye ve geliştirilmeye çalışılmıştır. Bu çabalar, toplumsal hayattan elde edilen bilimsel olgularla desteklenmek istenmiştir. Aralarındaki tartışma bu bakımdan son derece önemlidir. Her fikir akımının dayandığı sosyolojik zemin vardır ama toplumu bir arada tutmaya yeterli olup olmadığı konusu belirsizdir. Osmanlılık, İslamcılık, Türkçülük fikir akımları hem toplumu tanımlamaya, hem de Devleti ayakta tutabilmek için çözüm önerisi geliştirmeye çalışmışlardır. Bu çalışmaları yakından görmek hem o dönemi anlamak, hem de bugüne yansımalarını görmek bakımından son derece önemlidir.

İkinci Meşrutiyet'e kadar yenileşme hareketleri

Osmanlı Devleti Batılı devletler karşısında ilk olarak 1699 yılının başında yapılan *Karlofça Antlaşması* ile resmen toprak kaybetmiştir. Kaybetme duygusu yenileşme hareketlerinin temel hareket noktası olmuştur. Bu nedenle Osmanlı yenileşme adına ilk adımlarını kitap basıncılığı ve askerlik alanlarında atar. Matbaanın bulunması Batı dünyasında büyük değişimlere sebep olmuş ve bu güçlü araç Osmanlı'nın yenileşmesi için de son derece önemli görülmüştür. Bütün direnmelere rağmen matbaa Osmanlı topraklarına getirilmiş ve

yenileşmenin ilk sembollerinden biri olmuştur. İlk olarak 1639 yılında İstanbul'a getirilen matbaa bu dönemde kullanılmaya şansı bulamamış ama 1726 yılında *İbrahim Müteferrika* tarafından kurulması ve kullanılmaya başlaması önemli bir dönüm noktası olmuştur.

Osmanlı yönetimi aslında duraklamanın farkına daha erken varmıştır. İdarenin, toplumun, ekonominin durumu hakkında *Koçi Bey* tarafından IV. Murat'a sunulan risalede bunların işaretleri vardır. Koçi Bey Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durumu ve geleceği hakkında önemli tespitlerde bulunmuştur.² Buna göre Osmanlının başarısının sırrı olan idare sisteminde ve ordu sisteminde sıkıntılar baş göstermiştir. Bunun için tedbirler almak gerekmektedir. Bu konuda dikkate değer ilk girişimini yapan IV. Murat, bozulan devlet ve ordu düzenini sert tedbirlerle düzeltmeye çalıştı. Fakat asıl köklü yenileşme hareketleri 19. yüzyılda ortaya çıkmıştır.

Yenileşme hareketlerinin asıl amacı Osmanlı Devleti'nin Batılı güçler karşısında yaşadığı mağlubiyetlerden kurtulması ve devletin ayakta tutulmasıdır. Bilim ve teknolojiye ilerleyen Batı dünyası aynı zamanda siyasi ve kültürel üstünlüğü ele geçirmiştir. Osmanlı yönetimi ve aydınları bu ilerleme karşısında çare aramaya başlamışlardır. Bu çare girişimlerinin en köklü adımları devlet kurumlarının tamir ve tadil edilmesi alanında yapılır. Avrupa'da geliştirilen modern siyasi ve sosyal kurumlar, felsefi düşünceler, teknolojik gelişmeler Türkiye'ye getirilmeye çalışılır. Bunlar arasında Batı dünyasında gelişmeleri kökten etkileyen teknolojik icatların başında gelen matbaa ilk sırada gelir. Çünkü matbaa üretilen fikir ve düşüncelerin daha geniş kitlelere yayılmasını sağlayan ve bilginin gücünü gösteren etkili bir araçtır. Avrupa'da skolastik düşünceyle mücadelede ve modern düşüncelerin yayılmasında önemli etkisi olmuştur. Osmanlıya geç girmesi bu yüzden, geri kalmışlığımız noktasında çok tartışmalara sebep olmuştur.

Bilginin ve düşüncenin topluma yayılması matbaa ile kolaylaşmaktadır. Özellikle dünyadaki yeni gelişmeleri takip etmek ve anlamak için baskı ile çok sayıda yazılı eser üretmek son derece önemli bir adımdır. Bu adım daha sonra Yeni Osmanlıların ve Meşrutiyet dönemi aydınlarının tartışma zeminini oluşturacaktır. Bu dönemdeki çok sayıda yayınlanan dergi ve gazeteler matbaanın kullanılmasına bağlıdır. *İbrahim Müteferrika* Türk dilinde matbaanın kurucusu olarak ve ilk Türkçe kitap bastıran kişi olarak sembolleşmiştir. Osmanlı döneminde yenileşme hareketleri içinde hem basımcılık, hem de yenilikçi düşünceleri bakımından öne çıkan isimlerden birisi olmuştur.³ İlk etapta dini kitapların basımına izin verilmemiş, daha çok kültürel nitelikli (tarih, coğrafya, dil, askerlik gibi) eserler basılmıştır.

² Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009, s. 33

³ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi-1973), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010, s. 55

Osmanlının yenileşme adımlarından birisi de askerlik alanında olmuştur. Düşman karşısında askeri yenilgiler ister istemez dikkatleri buraya çekmiştir. Çünkü Osmanlı asker sistemi bozulmuş ve devletin iç problemi haline dönüşmüştür. Sık sık meydana gelen ayaklanmalar, Osmanlı yönetim sistemini de doğrudan etkilemeye başlamıştır. Buna dış koşulları da eklediğimiz zaman askeri alanda yenileşme ihtiyacı elzem olmuştur. Bu amaçla 1794 yılında *Nizâm-ı Cedid* ordusunun kurulması önemli bir girişimdir. Askeri alanda atılan adımlar devletin ve toplumun geleneksel yapısında bazı değişiklikleri de beraberinde getirecektir. Osmanlı toplumunda değişme ihtiyacı zaruret halini almıştır. Artık devletin yapısı yeniden tanzim edilmeye çalışılacaktır. Bu çalışmaların en önemli adımı olarak 1839 yılında ilan edilecek *Tanzimat Fermanı* ülkenin geleceğini doğrudan etkileyecektir. Çağdaşlaşmanın en önemli sembollerinden birisi de Tanzimat olmuştur.

Osmanlı tarihinde *Tanzimat Fermanı*, Batı dünyası karşısında devletin boyun eğmek zorunda kaldığı ve Türk egemenliğinin zayıflamasına yol açan bir dönüm noktasıdır. Ülken'e göre *Mustafa Reşit Paşa* tarafından Sultan Abdülmecid'in onayı ile ilan edilen *Gülhane Hattı Hümayunu* toplumun tabii gelişmesinden doğmuş bir sosyal olay değildir.⁴ Tanzimat dış baskıyla atılmış bir adım olsa da iç yansımaları bakımından önemli etkileri olmuştur. Bu anlamda Türkiye'de düşünce akımlarının gelişmesi için de bir zemin oluşturmuştur. Tanzimatın devamı mahiyetinde Hattı Hümayun'un okunması ile ilan edilen *Islahat Fermanı* sonrası (1856) karşılaşılan fiili problemler, Osmanlı münevverleri tarafından doğrudan ele alınmaya başlanmıştır. Yaşanan sosyal problemlerin çözümü konusunda bir takım fikirlerin ileri sürülmesine yol açmıştır. *Garphlık*, *Osmanlıcılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* bu fikir akımlarından belli başlılarıdır. Çoğu zaman bu fikir akımlarının içice ele alındığı gözlenir.

Tanzimat Fermanı Osmanlı devlet ve toplumsal hayatında büyük bir dönüm noktası olarak kabul edilir. Bu ferman ile padişah yönetiminde kendi iradesinin sınırlanmasını kabul ediyor. Tebasının can, mal, namus korunurluğunu iradesinin dışında kanunların yargılarına bırakıyor. Hükümet yönetiminin kendi iradesine göre değil, temel ilkeler olarak nitelendirilen ölçülerle yapılacak kanunlara göre olmasını kabul ediyor.⁵ Bu belge Osmanlı Devletinde yenilik hareketlerinin yasal zemini bakımından önemli bir noktayı gösteriyor. Batı dünyasında şekillenen çağdaş devlet ve toplum düzenlerine uyum sağlayabilecek yeni düzenlemelerin zeminini oluşturuyor. Meşrutiyete ve hatta Cumhuriyete giden yol buradan geçiyor. Osmanlı topraklarında özgürlük ortamı doğuyor. Bu durum aynı zamanda çağdaş Türk düşüncesinin şekillenmesini sağlayan ortamı yaratmıştır.

⁴ ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Fikir Hareketleri", *Tanzimatın 100. Yıldönümü Kitabı*, 1937, s. 757

⁵ Berkes, a.g.e., s. 214

Devletin yeniden tanzim edilmesi anlamında Tanzimat Fermanı yayınlanması, Osmanlı Devletinde yenileşmenin Batılılaşma biçiminde yürütülmesinin göstergesidir. Sadece askeri ve teknik alanda yenileşme çabalarının yeterli olmadığını gören yöneticiler, Batının da baskısıyla siyasi ve hukuki alanda bazı temel değişiklikler yapmak zorunda kalmışlardır. Bu değişiklikler Osmanlı Devlet yapısının Avrupa'da gelişen modern yapılara göre şekillendirilmesi için girişimde bulunmayı sağlamışlardır. Devlet bir taraftan yeniden şekillendirilmeye çalışılırken, bir taraftan da Avrupa'da gelişen hürriyet, eşitlik, demokrasi gibi anlayışlar yayılmaya başlamıştır. Bu anlayışların en büyük etkisi Osmanlı egemenliğindeki farklı milletler ve azınlıklar üzerinde olmuştur. Osmanlı yönetimi devleti güçlendirmek ve geri kalmışlığın önüne geçmek isterken ayrılıkçılık hareketlerinin fırsat bulmasına sebep olmuştur. Bunun için İkinci Meşrutiyet aydınlarının en büyük kaygısı devletin bütünlüğünü korumak olarak karşımıza çıkar. Bu dönemin aydınları toplumun Batıdaki gibi yeni uygarlık şartlarına uyum sağlamasının önemini kabul ederken, devletin parçalanmadan hayatını sürdürülebilmesinin yolunu aramışlardır.

İkinci Meşrutiyet dönemi düşünce ortamı

Osmanlı Devleti'nde çöküşten kurtulma çabalarından birisi de Meşrutiyetin ilanıdır. 1876 yılında *Kanun-ı Esasi*'nin kabul edilmesiyle başlayan I. Meşrutiyet, ülkede hak ve hürriyetler konusunda önemli bir gelişme sağlamıştır. Bu özgürlük imkânı kısa sürse de ülkenin geleceği ile ilgili fikirlerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. *Jön Türklerin* (Yeni Osmanlıların) öncülüğünde yeniden hürriyet ortamına kavuşmak için mücadeleler verilmiş ve 2. defa *Meşrutiyet* kabul edilmiştir. İkinci Meşrutiyet'in ilanı Osmanlı toplumunda önemli gelişmelerin habercisi ve tetikleyicisi olmuştur. Özellikle özgür düşünce ortamı ülkede fikir akımlarının beslenmesini sağlamıştır. Türkiye belki de tarih boyunca en yoğun fikir tartışmalarını bu dönemde yaşamıştır.

Bu dönemde aktif rol oynayan, özellikle Avrupa'dan etkilenecek yenilik hareketlerine destek veren ve öncülük yapan aydınlara *Jön Türkler* veya *Yeni Osmanlılar* tabiri kullanılmıştır. Kanuni Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymak için büyük mücadele veren Jön Türkler, meclisin açılmasıyla problemlerin çözüleceğine inanmışlardır. Osmanlı tarihi açısından Batılı anlamda ilk anayasa olan Kanun-i Esasi ve parlamenter sistem olan Meşrutiyet, büyük bir ümit kaynağı olmuştur. Jön Türklere göre Meşrutiyet hem Müslümanlığa, hem de akla uygundur. Ancak bu yolla devlet bir hükümdarın çiftliği olmaktan kurtulur. Çağdaş devletler ileriliklerini parlamentolarına borçludur. İslamın meşveret ilkesi bu yöntemle gerçekleşebilir.⁶

⁶ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1878-1938*, 3. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 17.

Osmanlı aydınları Meşrutiyet ilan edildikten sonra fikirlerini çeşitli gazete ve dergilerde daha serbest bir şekilde yayınlamışlardır. Bu yayınların bir kısmı Avrupa devletlerinde, bir kısmı ancak Osmanlı sınırlarında yapılabilmektedir. İstanbul'da 1909 yılı 31 Mart vakasına kadar 313 gazete ve derginin yayımlandığı tespit edilmektedir.⁷ Zamanın modern medya araçları olarak öne çıkan bu yayınlardan bazıları şunlardır: Meşveret, Mizan, Osmanlı Gazetesi, Şuray-ı Ümmet gibi gazeteler ve Şikaya, Şark ve Garb, Musavve, Mecmua-i Kemal, İctihat gibi dergiler. Bu dergi ve gazeteler Meşrutiyet döneminde, bilgi akışının, fikir tartışmalarının ve üretiminin ne kadar yoğunlaştığını gösterir. Osmanlı, içinde bulunduğu buhranlı dönemden çıkmak için adeta seferber olmuş durumdadır. Bu seferberlikte üretilen düşüncelerin her biri Türk düşünce tarihinde iz bırakmıştır.

İkinci Meşrutiyet aydınlar arasında büyük bir heyecan yaratmıştır. Abdulhamid'in istibdat rejiminden kurtulmanın verdiği rahatlık içinde özgürlük nutukları sokaklara yayılmıştır. Paris'ten Selanik'e ve oradan İstanbul'a uzanan bir hatta Jön Türkler zafer edasıyla kutlamalara öncülük etmektedirler. Artık toplumun geri kalmışlığına sebep olan sadece padişah iradesine bağlı baskıcı rejim değişecek, yerine herkesin haklarını teminat altına alacak bir anayasa ve halkın temsilcilerinden oluşan bir meclis kurulacaktır. Halk yönetime temsilcileri vasıtasıyla katılacaktır. Bunun vermiş olduğu heyecan Osmanlı topraklarında büyük bir siyasallaşma ve hareketlenme meydana getirmiştir. Bu hareketin devlet yönetimine yansımaları ise *İttihat ve Terakki Partisi*'yle gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki Partisi bir kurtarıcı gibi algılanarak adeta kutsallaştırılmış ve toplumun problemlerini hemen çözeceği varsayılmıştır.⁸ Zaman gösterecektir ki problemler hemen çözülebilecek nitelikte değildir ve gittikçe çetrefilleşmektedir. Osmanlı'nın yıkılışına ve Cumhuriyetin kuruluşuna giden yolda Meşrutiyet ve İttihat Terakki dönemi son derece önemli laboratuvar oluşturur. Düşünce akımlarını da bu çerçevede değerlendirmek gerekir.

İkinci Meşrutiyet döneminde Osmanlı ülkesi 3.272.000 kilometrekare yüzölçüme sahiptir. 30 milyon insan yaşamaktadır. Halkın yüzde sekseni köylerde tarım ve hayvancılık ile geçimini sağlamaktadır.⁹ Ekonomi kötü durumdadır. Sanayileşme ve ticaret en zayıf noktadadır. Devlet dış borçla yürütülmektedir. Kalkınma hamlesi yapacak güç yoktur. Toplum geri kalmış ve sefalet içinde görünmektedir. Bunun yanı sıra Osmanlı Devletine karşı iç ayaklanmalar başlamıştır. Meşrutiyet bunlara çözüm ümidiyle getirilmiş olmasına rağmen gün geçtikçe büyük çalkantılara ve tartışmalara sebep olacaktır. Bu durum düşünce hareketlerini de doğrudan etkileyecektir.

⁷ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, s. 103-109, 1986, s. 89.

⁸ Tunaya, a.g.e., s. 123.

⁹ Aynı eser, s. 128.

Osmanlılık, İslâmcılık, Milliyetçilik akımları Osmanlı Devleti'nin Avrupa tehdidi karşısında yeni siyasî-sosyal birlik (ittihad) arayışlarının giderek çerçevesi daralan yönelişleri olarak değerlendirilebilir. Buna yeni bir vatandaş tanımı arayışı da denebilir. İlk yapılmak istenen şey Müslim - Gayrimüslim Osmanlı tebaası bütün vatandaşları kuşatan bir siyasî birlik tecrübesidir ki buna *İttihad-ı Osmanî/İttihad-ı Anâsır* veya *Osmanlılık* diyoruz. Balkanlar'daki gayrimüslimlerin giderek güçlenen milliyetçilik ve bağımsızlık talepleri ve faaliyetleri bu siyaseti imkânsız ve geçersiz kılınca bir adım geri atılmış ve Osmanlı tebaası Türk ve Gayritürk Müslüman unsurlardan destek alan bir siyasî birlik peşinde koşulmuştur ki buna da *İttihad-ı İslâm* veya *İslâmcılık* denmiştir. Hristiyan Arapların başı çektiği Arap milliyetçilik hareketinin giderek kuvvet kazanması neticesinde bir adım daha geriye atılarak, Müslüman Türk unsuruna dayalı bir siyasî birlik arayışına girilmiştir ki buna da *İttihad-ı Etrâke, Milliyetçilik* ve *Türkçülük* diyoruz.¹⁰

Bir millet tanımlaması olarak Osmanlılık

Meşrutiyetin dayandığı en güçlü düşünce İttihad-ı Osmanî adı verilen Osmanlı halkları arasında birlik oluşturmaktır. Bu düşünce Tanzimat döneminde gelişen ve Jön Türkler tarafından savunulan Osmanlılık fikir akımıdır. Birinci Meşrutiyet'in ilanında kabul edilen Kanun-i Esasi ile yeniden Osmanlı tebasına yasal haklar verilerek yönetimde söz sahibi olmaları yolu açılmıştır. Özellikle Müslüman olmayan Osmanlı tebaasının Müslümanlarla eşit haklara sahip olarak yönetime katılması önemli bir gelişmedir. Bu durum geleneksel Osmanlı Devlet yapısında bir devrimdir. Osmanlı yönetiminin bunu kabul etmesinin iki temel gerekçesi vardır. Birincisi Batılı devletlerin baskısı, ikincisi Osmanlı tebaasını bir arada tutma isteğidir. Meşrutiyet bir anlamda Osmanlılığın pratik uygulamalarından birisidir.

Osmanlılık düşüncesi, yüzyıllardır birlikte yaşamakta olduğumuz Osmanlı topraklarının hepimiz için kutsal bir vatan olduğu, bu kutsal vatanda yaşayan bütün halkların bir *Osmanlı Milleti* oluşturduğu varsayımına dayanmaktadır. Bu vatanda farklı milletlerden ve dinlerden insanlar, Osmanlı Devlet sistemi içinde uzun bir zaman diliminde barış, huzur ve refah ortamında yaşamışlardır. Son asırlarda ise Batılı devletlerin büyük başarıları ve ilerlemeleri karşısında sıkıntıya girilmiştir. Osmanlı aydınları ve yöneticileri geri kalmışlıktan kurtulma ve devleti parçalanmadan ayakta tutma kaygısı içindedirler. Bu çabanın somut yansıması Osmanlılık olmuştur. Osmanlılığı savunan aydınlar büyük çoğunlukla, aynı zamanda çağdaş gelişmeleri ülkeye getirmek gerektiğini düşünen Batıcılığın temsilcisidirler. Osmanlıda artık hiç kimse eski düzenle problemlere çözüm

¹⁰ İsmail Kara, "Çağdaş Türk düşüncesi nasıl ele alınabilir?", *Kutadgubilig Dergisi*, Sayı 4, Ekim 2003, s. 20

getirilebileceğini düşünmemektedir. Devletin ve toplumun yenilenmesinin gereği herkes tarafından kabul görmüştür. Sadece bunun nasıl yapılacağı konusunda tartışma vardır.

Osmanlılık hem siyasi partilerin hem de Meşrutiyet'in siyasal amacı ve ideolojisi olmuştur. Osmanlılık ile devlet içindeki bütün milliyetler tatmin edilerek bağlılıkları pekiştirilmek istenmiştir. Yeni bir millet ve vatandaşlık tanımlaması yapılmıştır. Devletin yönetimini üstlenen İttihat ve Terakki Osmanlılığı temel alarak, *unsurlar birliğine* (ittihad-ı anasır) önem vermiş, Osmanlı ülkesini bir "*vatan-ı umumi*" (genel yurt) olarak kabul etmiştir.¹¹ Fakat özellikle Balkanlardaki devlet egemenliği aleyhine meydana gelen olaylar insanları yeni arayışlara itmiştir. Bu anlamda İslamcılık ve Türkçülük düşüncesi devlet yönetiminde kullanılmaya başlamıştır. Bu düşüncelerin her biri temsilcileriyle beraber gelişmiş, İkinci Meşrutiyet'in ve Türk siyasi düşünce tarihinin en önemli akımları haline gelmişlerdir.

İkinci Meşrutiyet'in ilanı ile başlayan İttihat ve Terakki iktidarı bütün çabalarına rağmen Osmanlılık siyasetinde başarılı olamamıştır. Osmanlı'nın son döneminde artık bir vatan ve bir millet duygusuyla devlete bağlı kalacak unsur kalmamıştır. Osmanlı egemenliğindeki farklı din ve milliyetteki unsurlar artık ayrılma hülyasını en üst düzeyde yaşamaya başlamışlardır. İttihat ve Terakki iktidarı Osmanlı'nın devamı için ne Türkler dışındaki Müslümanları, ne de Müslüman olmayan milletleri birlik içinde tutmaya gücü yetmedi.¹² Meydana gelen gelişmeler partinin siyasetini de değiştirmesine yol açtılar.

Bir imparatorluk olarak Osmanlı Devleti, Batılı Devletler karşısında yenilgiler almaya ve toprak kaybetmeye başlamıştır. Devleti tekrar eski gücüne kavuşturabilmek için hem yöneticiler, hem de aydınlar arasında yoğun arayışlar sürer. Bu arada Osmanlı üzerinde emelleri olan emperyalist Batılı güçler, bütün imkânları değerlendirerek baskılarını artırmaya devam ederler. Osmanlı'nın egemen olduğu topraklarda bağımsızlık hareketlerini tahrik ederler ve desteklerler. Bir taraftan dünya üzerinde birçok mazlum milleti vahşice sömürmeyi sürdürürken, diğer taraftan Osmanlıya karşı milliyetçilik duygusunu kullanırlar. Osmanlı egemenliğinde uzun yıllardır huzur ve barış içinde yaşayan halkların ayaklanmasını ve Türklere saldırmaya başlamalarını sağlarlar. Balkanlarda Rum, Sırp, Bulgar çetecilerinin akıttığı Türk kanı ve Devletin toprak kaybı Osmanlı için ciddi bir tehlike oluşturur. Bu tehlikeye bir de devlet içinde azınlıkların haklarını korumaya yönelik baskıları eklediğinizde tehlikenin boyutu daha da artacaktır.¹³

¹¹ Tunaya, a.g.e., s. 135.

¹² Berkes, a.g.e., s. 403

¹³ François Georjeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006, s. 2

1908 Devrimi dönemin şartlarından dolayı Osmanlılık siyasetiyle İmparatorluğu bütünleştirmek ve geliştirmek yerine, çetin bir siyasi çatışma ve parçalanma sürecine doğru götürdü. İttihat ve Terakki Cemiyeti Osmanlı olduğu için, imparatorluğun millet parçalarını birleştirme programını anayasalı ve siyasal partili bir meşrutiyet rejimi çerçevesinde yürütmek istedi. Fakat bu bağlamda ciddi bir milliyet sorunu ile karşı karşıya kaldı.¹⁴ Yapay bir vatan ve millet tanımlamasının sosyal gerçeklere uymadığı yaşanan olaylar sonucunda anlaşıldı. Bu sebepten dolayı dönemin en önemli sorunu “*millet nedir, milletlerin temel niteliği nedir*” üzerinde yoğunlaştı. Devleti ayakta tutacak ve toplumu birleştirecek sosyolojik esaslar arandı. Aydınların İslamcılığa ve Türkçülüğe doğru yönelmeleri büyük oranda bu sebeplerden kaynaklandı.

Çağdaşlaşma çabası olarak Batıcılık

Osmanlı devletinde meydana gelen gerileme problemi aydınlar arasında ilerlemenin yollarını arama çabasını artırmıştır. Bu çabaların başında devlette ve toplumda Batıya benzer şekilde bir yenileşme yaratma girişimi gelir. Kısaca batılılaşma hareketi olarak adlandırılan bu girişim Batıdaki modern gelişmeleri yakalama amacını güden bir fikir hareketi haline gelmiştir. Batılılaşma hareketinde ilk göze çarpan aydınlar arasında, özellikle edebiyat sahasında *Şinasi*, *Ziya Paşa* ve *Namık Kemal* sayılabilir. Bu aydınlar son derece vatansever bir batıcılık düşüncesine sahiptirler. Dünyadaki gelişmeleri yakından takip ederek, benzeri gelişmeleri Osmanlı ülkesinde yaratmayı amaçlarlar.

Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devletini yaşatabilmek ve problemlerini çözebilmek için ileri sürülen düşünceler arasında üç fikir akımı öne çıkmaktadır. İmparatorlukların yıkılmaya başladığı bir çağda kendisini yenileyemeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlük içinde hayatını sürdürmesi oldukça zor görünmektedir. İmparatorluğu oluşturan farklı özelliklere sahip insan grupları arasında birlik oluşturmak en önemli problemdir. Bu problem üzerinde zihin yoran bu dönemin düşünürleri hareket noktaları bakımından üç grupta toplanmışlardır. Bu bakımdan *İkinci Meşrutiyet fikir akımları* dendiği zaman *Osmanlılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* anlaşılmaktadır. Modernleşme hedefine yönelik olarak ortaya çıkan eğilim olarak Batıcılık bu düşünce akımlarının hepsini etkilemektedir. Bu yüzden hem Batıcı hem Osmanlıcı veya İslamcı veya Türkçü düşünürler görmek mümkündür. Fakat üç fikir akımına tam olarak mensup olmayıp doğrudan *Avrupacı* (Batıcı / Garpcı) olan kendine özgü düşünürlerden de bahsetmek mümkündür. Bu yüzden onların temsilcileri ve öne çıkan fikirlerine de ayrıca bakmak faydalı olacaktır.

O dönemin yaygın ifadesiyle *Garpcılık* (Batıcılık) Avrupa'da geliştirilen çağdaş medeniyete sahip olma kaygısını taşıyan düşünürlerin ortak paydasıdır.

¹⁴ Berkes, a.g.e., s. 406

Özellikle *Genç Osmanlılar* ilerlemenin yönünü Batıda görürler. Batı dünyasının elde ettiği başarılar ve geliştirdiği değerler ile ancak geri kalmışlıktan kurtulabileceğimize inanmışlardır. Tanzimat aydınları da denilen bu yenilikçi Genç Osmanlılar bütün aydınları etkilemişlerdir. Daha doğrusu Osmanlı'nın geri kalmışlığı ve Batının ilerlemişliği konusunda herkes hemfikirdir. Pratik olarak yapılması gereken şey Batının ilerlemesini sağlayan siyasi, sosyal, ekonomik, teknolojik gelişmesini doğru anlayabilmek ve ülkemize getirebilmektir. Bu getirme işi konusunda ise aralarında uçurum sayılabilecek farklar ortaya çıkmıştır. Bu bakımdan karşımızda ortak düşünceleri olan bir Batıcı grup yoktur. Birbirinden farklı batıcılık anlayışları vardır.

Temel problem ilerleyen Batı Uygarlığı karşısında geri kalmışlıktır. Lale Devrinden beri fark edilen bu geri kalmışlık durumunun en önemli sebebi, Batıcılar tarafından Avrupa uygarlığından kopuk kalmaya bağlanır. “Müslümanlar, *Osmanlılar ve Türkler neden geri kalmışlardır?*” sorusu zihinleri meşgul eder. Bu soruya verilecek en kestirme cevap İslam dininin bu geri kalmışlığa sebep olduğu iddiasıdır ki, aralarındaki en büyük tartışmanın odağı olur. Bu konuda pervasızca eleştiride bulunan aşırı Batıcı düşünürler, Türkiye’de materyalizmin ve pozitivizmin temsilcisi olan isimlerdir. Bunların en tanınmışlarından birisi *Abdullah Cevdet*’tir. Abdullah Cevdet 1904 yılında Cenevre’de kurmuş olduğu *İçtihat* isimli dergisinde “*Müslümanların geri kalmışlık sebepleri?*” üzerine yazılar yayınlamıştır. Geri kalmışlığımızın sebebini İslam dininin devlet ve toplum üzerindeki etkisine bağlamıştır. Dolayısıyla çözüm yolu bellidir.

Abdullah Cevdet’e göre: “Geri kalmışlığımızın sebebi Asyalı kafamız, yozlaşmış geleneklerimizdir. Bizi yenen güç, bizim görmek istemeyen gözlerimiz, düşünmek istemeyen kafalarımızdır. Bizi geride bırakan, bırakmaya devam edecek, gelecekte de bırakacak olan güç, dünya işlerini hükmü altına alan din-devlet bileşimi sistemidir.”¹⁵ Geri kalmışlığımızın sebebini kendimizde, ilericiliğin tek gücünü de Batıda gören bu kesimin aşırı uçları tam bir Batı hayranlığı içine girmişlerdir. Kendi toplumunu aşağı gören, Batıyı aşırı yücelten bu Batıcılar radikal değişimler istemektedirler. İlericilik ve gericilik kelimeleri bu dönemde icat edilmiştir. Onlara göre Batıdan gelen her şey ileri, doğudan gelen her şey geri idi. Geleneklere bağlı olmak gericilik, batıya hayranlık duymak ve taklit etmek ilericiliktir. Bunların anlayışına göre kuvvetli ve üstün olan her şey batıdadır.¹⁶

Din üzerinden birlik arayışı İslamcılık

Abdullah Cevdet’in aşırı batıcılığına karşı koyan önemli kalemlerden birisi *Said Halim Paşa* olmuştur. İslamcı görüşün ileri gelen düşünürlerinden birisi olan

¹⁵ Aynı eser, s. 412.

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya 1966, s. 316.

Said Halim Paşa'ya göre dinler hiçbir ilerlemeye engel değildir. Ne Hıristiyanlık Avrupalıların ilerlemesine, ne Budizm Japonların ilerlemesine engel olmuştur. Aynı şekilde İslamiyet de hiçbir milletin ilerlemesine mani değildir. Üstelik akıllı dini olan İslam'ın geçmişte en güçlü ve ileri uygarlıkların doğmasına sebep olmuştur. İddia edildiği gibi İslam şeriatında taassup olduğu düşüncesi Hıristiyanların yaydığı bir inançtır. Taassup gerçek anlamda Hıristiyanlığın kendisinde vardır ve Avrupalılar bundan kurtulmak için çok mücadele vermişlerdir. Müslümanların ilerlemesine asıl engel, İslam dışı inançların dini inanç gibi yerleşmiş olmasındadır. Müslümanların bundan bir an evvel kurtulmaları gerekir. Bunun farkına Müslümanlar ancak Batı karşısında düştükleri durumda varabilmişlerdir. Bu durumda Batının egemenliğine boyun eymeden ilerlemenin yolu bulunmalıdır.¹⁷

İslamcılığın, Batıcılık karşısında ikilemde kalsa da gösterdiği duruş ve verdiği fikri mücadele önemlidir. Padişah 2. Mahmut'dan beri devam eden yenileşme çabalarının hedefi Batı uygarlığının gelişme seviyesine ulaşmaktır. Batı uygarlığı akıllı, bilimi, teknolojiyi, hürriyeti, eşitliği sisteminin temeli haline getirmiş ve başarılı olmuştur. Geri kalmış Osmanlı toplumunun ilerleyebilmesi için bu gelişmelerden faydalanmak gerekir. Buna İslamcılar da itiraz etmez. Karşılarında başarılı ve üstün bir uygarlık vardır. Bu uygarlık karşısında nasıl tavır alınması bu dönem açısından son derece önemlidir. Batıcılar ile İslamcıların farklı düştükleri nokta burasıdır. Özellikle Abdullah Cevdet gibi kayıtsız şartsız Batı tutkunu şahısların milleti aşağı görmeleri ve geriliğin sebebini İslama bağlamaları doğal olarak insanları rahatsız etmektedir. İslamcılar bu çerçevede fikir mücadelesine girmişler ve önemli düşünceler geliştirmişlerdir. İkinci Meşrutiyetin yarattığı düşünce atmosferinin zeminlerinden birisi burasıdır.

İkinci Meşrutiyet dönemi Osmanlı'nın hayati bir mücadele içinde olduğu bir dönemdir. Varolma mücadelesinin en üst düzeyde yapıldığı ve cepheden cepheye vatanı savunmak zorunda kaldıkları bir zaman dilimidir. Bu zaman diliminde Osmanlı'nın gayrimüslim unsurları devlet bünyesinde tutmak için gösterdiği bütün çabalar boşa gitmeye başlamıştır. Osmanlılık akımı fiiliyatta etkili olamamış ve ayrılık hareketleri hızlanmıştır. Bu durumda yeni çarelere ihtiyaç vardır. Bu çarelerin başında İslamcılık düşüncesi gelmektedir. *Yusuf Akçura*'nın üç siyaset tarzı olarak nitelediği yaklaşımlardan birisi olan *İslamcılık*, İttihat ve Terakki yönetiminin Abdulhamid'den sonra tekrar değerlendirmeye çalıştığı bir düşünce akımıdır. Artık bütün ümitler İslam ittifakındadır. Önce Osmanlı egemenliğindeki Müslümanlar olmak üzere bütün Müslümanları bir millet olarak birleştirmeyi hedefleyen İslamcılık akımı Osmanlı Devletinin bir müddet ümit kaynağı olmuştur.¹⁸

¹⁷ Berkes, a.g.e., s. 413.

¹⁸ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976, s. 21.

İslamcılık düşüncesinin temel iddiası, Müslümanlar coğrafya, kültür ve milliyet farkı gözetmeksizin bir bütündür ve dünyada büyük bir birlik oluşturarak yönetilmeleri gerekir. Bütün Müslümanlar bu anlamda Batıdaki millet tanımlamasına benzer şekilde bir sosyal birlik olarak görülürler. Osmanlı etrafında bunun yapılması mümkün ve gerekliliktir. Yıllarca zaten Osmanlı devleti İslamın bayraktarlığını ve Müslümanların hamiliğini yapmıştır. Hâlihazırda Osmanlı Sultanları, *İslam Halifesi* ünvanı taşıdıklarına göre, bunu başarmak zor olmasa gerektir. Devlet yöneticileri İslamcılarının iddiasının ne kadar etkili olduğunu bir ümitle görmek isterler. Osmanlılık kimliği dağılmayı engelleyemediğine göre, imparatorluğun Müslüman tebasının ayrılmasını İslamcılık yoluyla önlemek isterler. Hatta bu iddia, dünya üzerindeki bütün Müslümanların birleştirilmesi yoluyla daha büyük bir birlik ve güç vaat etmektedir.

İslamcılığın gelişmesinde sadece Osmanlı Devletinin içindeki sıkıntılar etkili olmamıştır. Dünyadaki gelişmeler çok yönlüdür. Osmanlı'yı yenmeye başlayan ve üstünlük kuran Batı, aynı zamanda dünyanın diğer coğrafyalarında işgal yöntemiyle sömürgeler kurmaktadır. Bunların büyük çoğunluğu Müslüman ülkelerdir. Bir kısmı ise Osmanlı egemenliğindeki topraklardır. Bu süreç Osmanlı'nın ve Müslümanların aleyhine gün geçtikçe artmaktadır. Müslüman ülkeleri işgal ve sömürge siyaseti sadece Avrupa devletlerine mahsus değildir. Dünyanın diğer bölgelerinde de aynı durum gözlenmektedir. Dolayısıyla dünyanın her tarafından yükselen beklenti aynı zamanda İslam Halifesi olan Osmanlı Sultanı ve İstanbul yönünde olmaktadır. İslamcılık siyaseti bu bakımdan da Osmanlı yönetimi için bir imkân ve zorunluluktur. İmparatorluğun yıkılışına kadar devam eden bir düşünce akımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Söylem belli bir dönemin, belli ihtiyaç ve icbarların, belli siyasetlerin ürünü olarak ortaya çıkar.¹⁹

İkinci Meşrutiyet döneminde İslamcılığın merkezi *Sebilürreşad Dergisi* olmuştur. Hatta milli mücadele ve cumhuriyet dönemine kadar devam eden yayın faaliyeti ile İslamcılık düşüncesinin gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Sebilürreşad İslamcılarının bir araya geldikleri ve düşüncelerini yazdıkları bir okul olmuştur. Önemli yazarları arasında *Eşref Edip*, *Mehmet Akif*, *Aksekili Hamdi*, *İzmirli İsmail Hakkı*, *Abmet Naim* sayılabilir.²⁰ İslamcılığın öncü düşünürleri arasında yer alan ve İstanbul'a dışarıdan gelen Cemalettin Afgani de bu dergi çevresinde yer almıştır.

¹⁹ İsmail Kara, "İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005, s. 40

²⁰ Ülken 1966, a.g.e., s. 319.

Bir varlık mücadelesi olarak Türkçülük

Türkçülük fikir akımı Tanzimattan sonra ortaya çıkan modernleşme ortamında yeşermeye başlamıştır.²¹ Yenileşme hareketleri çerçevesinde Batıyı tanımaya başlayan Genç Osmanlılar birçok yönden etkilenmişlerdir. Modern batı toplumlarında ön plana çıkan milliyetçiliğin etkisini burada görmek mümkündür. Çünkü edebî anlamdaki Türkçülük hareketi bu yazarlar arasında başlamıştır. Şinasi, *Taşfiri Efkâr* ismiyle çıkardığı gazetesinde Türkçeyi kullanmak suretiyle ilk edebî Türkçüler arasında yer aldı. *Ziya Paşa*, Şinasi'den sonra açıkça Türkçülükle ilgili edebî görüşlerini kesin bir şekilde dile getirdi. Fakat ilmî tetkikleriyle Türkçülük fikrini daha ciddi bir çığır haline getiren *Abmet Vefik Paşa* oldu. Şinasi, Ziya Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa'dan başka, tarih araştırmalarıyla *Mustafa Celalettin Paşa* bu harekete önderlik etmiştir. Ali Suavi de eserlerinde sürekli Türkçülüğe temas eden aydınlar arasında yer almaktadır.²²

Belli bir süre Osmanlı aydınları Türkçülüğe mesafeli durmuşlardır. İmparatorluğun dağılmasını önleyecek tedbirler manzumesinden Osmanlıcılığı ve İslamcılığı kullanmak istemişlerdir. Osmanlıcılığı bir kurtuluş düşüncesi olarak savunan aydınlar, farklı din ve milliyetten gelen halkların Osmanlı'dan ayrılma çabaları karşısında zor durumda kalmışlardır.²³ Osmanlıcılığın devletin dağılmasını engelleyici bir zank olmadığı kısa zamanda anlaşılmıştır. İslamcılık ise bir siyasi ideoloji olarak İslam ümmetinin Osmanlı Devleti içinde bütünlük sağlamasına yetmemiş, Arap şeyhlerinin emperyalist İngiliz oyunlarına gelmelerini önleyememiştir. Bu süreçte Osmanlı Hilafet Ordusu'nun çok sayıda askeri çöllerde şehit olmuş ve ayrılıkçı hareketler Müslüman kardeşliği ile de önlenememiştir. Geriye Türkler arasında milli bilincin uyandırılması ve kurtuluşun Türk milliyetçiliği ile sağlanabileceği düşüncesini savunmak kalmıştır.

Türkçülüğün siyasi şekil alması İkinci Meşrutiyet döneminde sözkonusu olmuştur. Osmanlı içinde şimdiye kadar kimliğini ön plana çıkarmayan Türkler arasında bir milli heyecan ve şuurlanma yaratılacaktır.²⁴ Türklerin omzunda bir yük olarak yıllardan beri taşıdıkları İmparatorluğun, son dönemlerde karşılaştığı sıkıntılardan kurtulmasında tek çare yine kendilerinde olduğu anlaşılıyor. İttihad-ı Osmanî ve İttihad-ı İslam gerçekleştirilemediğine göre geriye *ittihad yapılacak tek unsur Türkler* kalıyor. Osmanlı sınırları dışında kalan Türk kavimleriyle birlikte bir ittihad kurulması öngörülüyor. Dikkatler o zamanlara kadar kendi ismini kullanma gereği duymayan Türk adı verilen insanlar üzerine toplanıyor. Bu insanların tarih içinde yarattıkları büyük bir kültür mirası olduğu

²¹ David Kushner, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu* (1976-1908), Çev. Ş.Türet-R.Ertem-F.Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979, s. 7

²² Ülken 1966, a.g.e., s. 319

²³ F. Müge Göçek, "Osmanlı Devleti'nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Cilt 4*, Ed. Tanıl Bora, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 70

²⁴ M.Şükrü Hanoğlu, "Türkçülük" *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 552

fark ediliyor ve araştırmalar buraya odaklanıyor. Sosyolojinin, halk biliminin, dil biliminin, tarihin bilim alanı olarak zenginleşmesine katkı sağlayan bu dönem, Modern Cumhuriyetin de temellerini oluşturuyor.

Türkçülüğün siyasi düşünce hareketi haline gelmesinde *Hüseyinzade Ali* önemli bir rol oynamıştır. Birlik oluşturulacak Türklerin yaşadıkları coğrafyalar esas alınarak bir vatan tanımlası yapılarak *Turan* ismi veriliyor. Hüseyinzade Ali Turan ismini Türk kavimleri birliğinin en son hedefi olarak kullanıyor. *Hayat ve Füyünat* adıyla yayınladığı dergilerde *Türkleşmek*, *İslamlaşmak*, *Avrupalaşmak* üzerine düşüncelerini açıkladı. “*Turan*” idealini Türkçülüğe temel olarak alan Hüseyinzade Ali’nin etkisiyle Ziya Gökalp de bu akımın içine katıldı. Gökalp Türkçülük akımı içerisinde en aktif rolü alanlardan birisi oldu. Fikirlerini *Türk Yurdu* dergisinde “*Türkleşmek*, *İslamlaşmak*, *Muasırlaşmak*” şeklinde formüle ederek “*Turan*” ideali uğruna çalıştı.²⁵ Bu süreçte Türkçülüğün fikir meydanı ise *Türk Yurdu* dergisi idi.

Türkçülerin önde gelen isimlerinden birisi de *Yusuf Akçura* idi. Yusuf Akçura ikinci meşrutiyet dönemi düşünce ortamını özetleyen *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli geniş makalesinde aynı zamanda kendi görüşlerini dile getirir.²⁶ Bu makale adeta üç fikir akımının hem birbiriyle, hem de yaşanan tarihi olaylarla mukayesesi niteliğindedir. Kazan Türklerinden birisi olan Akçura, Rusya’dan çocukluk döneminde İstanbul’a gelmiş ve Harp Okulunda eğitim almıştır. Abdulhamid rejimine muhalefetten gönderildiği Trablusgarp’tan Paris’e kaçtığı yıllarda, gördüğü manzara karşısında Türkçülük düşüncesini benimsemiştir. Meşrutiyet’in ilanı ile beraber İstanbul’a dönmüş ve siyasi-fikri faaliyetlerine başlamıştır. *Türk Derneğinin* kuruculuğuna öncülük etmiş, *Türk Yurdu* dergisinin yayın müdürlüğünü üstlenmiş, 1912 yılında *Türk Ocakları’nın* kuruluşunda yer almıştır.²⁷

Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset* isimli makalesinde ikinci meşrutiyet döneminin üç siyaset anlayışını sosyal gerçekliğe uygunluğu bakımından değerlendirir. Buna göre Osmanlılık, yeni anlamda bir Osmanlı milleti oluşturmak istemiştir. Bunun için cins, din ve mezhep ayrımı gözetilmeksizin Osmanlı halkları, haklar ve ödevler bakımından eşit duruma getirilecektir. Böylece ortak bir vatan kavramı etrafında bir Osmanlı milleti oluşturulacaktır. Bu istek son derece haklı olmasına rağmen uygulamada başarılı olamamıştır. Bunun peşinden hala gitmeye çalışmak boş bir yorgunluktur. İslamcılık düşüncesi de Avrupa’daki yaklaşımlara benzer şekilde geliştirilmiştir. *Pan-İslamizm* politikasını Abdulhamid uygulamaya çalışmıştır. İslamcılık aslında

²⁵ Ülken 1966, a.g.e., s. 333

²⁶ François Georjeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986, s. 8

²⁷ Enver Ziya Karal, “Üç Taz-ı Siyaset’e Önsöz”, *Akçura, Y. Üç Taz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yaynevi, Ankara 1976, s. 4.

azametli bir tasarıdır. Gerçekleşmesinde olumlu birçok yön vardır. Bunların önünde ise daha büyük engeller çıkmaktadır. Bu dönemde gerçekleşme imkânı çok sınırlıdır. Müslüman birliğinin oluşturulması ileride mümkün olabilir.²⁸

Osmanlıcılığa ve İslamcılığa prensipte karşı olmayan Yusuf Akçura, uygulamada bunların imkân dışı kaldığını düşünür ve Türklerin artık mutlaka milliyetçilik yapmaları gerektiğini vurgular. Akçura Türkçülük siyasetinin günün şartları bakımından bir ihtiyaç olduğunu düşünür. Ona göre: “Türk birliği ilkin Osmanlı İmparatorluğunda Türklerin, Türk olmadıkları halde az çok Türkleşmiş olanların ve ulusal vicdandan yoksun olanların bilinçlendirilmesi ve Türkleştirilmesiyle başlayacaktır. Sonra, Asya kıtasıyla Doğu Avrupa'da yayılmış olan Türklerin birleştirilmesine geçilerek azametli bir siyasi milliyet meydana getirilecektir.”²⁹

Türkçülük akımı aslında Osmanlıcılık ve İslamcılık akımından tamamen bağımsız değildir. Devletin varlığını ve toplumun birliğini koruma çabaları içinde bütün ihtimaller değerlendirilmiştir. İkinci Meşrutiyet dönemi bu bakımdan İmparatorluğun en zor dönemidir. İmparatorluğu bir arada tutma çabaları yetersiz kalmış ve devlet sürekli toprak kaybetmiştir. Bu dönemin siyasi iktidarını üstlenen İttihat ve Terakki Fırkası Osmanlıcılıktan İslamcılığa ve Türkçülüğe doğru adeta evrilmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda Anadolu topraklarının bile işgal edilmesi ve zorlu bir Milli Kurtuluş Savaşı'yla ancak kurtarılabilmesi hedefleri küçültmeyi gerektirmiştir. Bu dönemin ön plana çıkan fikir akımı ise *Memleketçilik* veya *Anadoluculuk* olarak karşımıza çıkacaktır. Hilmi Ziya Ülken ve arkadaşlarının önderliğini yaptığı bu fikir akımına göre millet ve vatan kavramları yendiden tanımlanmaya çalışılmıştır. Bu sebepten Türkçülük akımına uzanan süreci hem tarihi olaylar, hem de düşünce özellikleriyle birlikte değerlendirmek gerekir.

Millet tanımlama çabası olarak sosyoloji

Sosyoloji Batı dünyasında 19. yüzyılda bağımsız bir bilim haline gelmiştir. Sosyolojinin bilim haline gelmesinde hem Batı felsefesindeki önemli gelişmeler, hem de Batı dünyasındaki sosyal çalkantılar etkili olmuştur. Sosyolojinin kurucusu olarak kabul edilen Auguste Comte aynı zamanda pozitivist felsefenin mimarıdır. 19. Yüzyılda Osmanlı aydınları Batı dünyasını takip ederken bu felsefe akımlarından da etkilenmişlerdir. Özellikle Batıcı aydınlar arasında pozitivistliği Türkiye'ye getirmek için çaba sarfedenler vardır. Bunların dışında Avrupa'da gelişen yeni bilim olan sosyolojiyi takip edenler İkinci Meşrutiyet döneminde karşımıza çıkar. Özellikle bunlar arasında *Ziya Gökalp* ve *Prens Sabahattin* öne çıkan isimler arasındadır.

²⁸ Aynı eser, s. 9.

²⁹ Akçura, a.g.e., s. 35.

İkinci Meşrutiyet döneminin düşünce ortamında Türkiye’de sosyolojinin kuruluşuna büyük katkı sağlamış bu düşünürlerin ortak kaygısı, dönemin genel özelliğine uygun olarak “*bu devlet nasıl kurtarılabilir*” konusudur. Prens Sabahattin, konuyla ilgili kitabının ismini “*Türkiye Nasıl Kurtarılabilir*” şeklinde koymuştur. Her ikisinin sosyoloji adına farklı tanım ve iddialara sahip olmalarına karşın, çözümleri siyasi içeriklidir ve siyasi, olmayan bir sosyoloji anlayışına sahip olmaları da mümkün değildir. (Kaçmazoğlu, 2010, s. 2) İkinci Meşrutiyetten Cumhuriyet’e kadar geçen zaman aralığında hem Gökalp, hem de Sabahattin kendi bakış açılarından memleketin kurtuluşu için sosyoloji bilimini kullanarak öneriler geliştirmişlerdir. Gökalp devletin yönetiminde söz sahibi olan İttihatçıların, Prens Sabahattin ise bu gruba muhalif olan Hürriyet ve İtilafçıların fikir önderliğini yapmıştır.

Türkiye’de sosyoloji dendiği zaman karşımıza çıkan iki örnek düşünür Avrupa’dan özellikle Fransa’dan etkilenmişlerdir. Fransa’da sosyolojinin gelişmesindeki farklı iki ekolün temsilcisi durumuna düşmüşlerdir. Prens Sabahattin *Frederic Le Play* okuluna, Ziya Gökalp *Emile Durkheim* okuluna göre sosyolojiyi öğrenmiş ve uygulamaya çalışmıştır. Zaten 19. yüzyılın sonu, 20. yüzyılın başlarında Türkiye’de Avrupa demek Fransa demektir. Diğer ülkelere ait düşünsel akımlar bile Fransız süzgecinden geçerek, Fransız kanalları ile Türkiye’ye girmiştir.³⁰ Sosyolojide Le Play okulu Fransa’da da çok destek bulmamış ve ön plana çıkmamış olduğu için, Prens Sabahattin’in yaptığı çalışmalar kendi döneminde çok etkili olamamıştır. Gökalp ise tam tersine hem İttihat ve Terakki vasıtasıyla Meşrutiyet döneminde, hem Cumhuriyetin kuruluşu aşamasında, hem de vefatından sonra bütün çağdaş Türk düşünce hayatı üzerinde etkili olmuştur.

Düşüncelerini kısaca “*Teşebbüs-i şahsi ve adem-i Merkezîye*” şeklinde formüle eden Sabahaddin, sosyoloji yönteminin değişik bir tarzını kullanarak toplumsal sorunlara çözümler getirmek istemiştir. Sabahaddin Bey’e göre toplumlar “*ilm-i içtima*” açısından iki kategoride sınıflandırılmalıdır. Bunlardan birisi özgürlük ve refahlarını kamuda arayan “*toplumcular*”, diğeri ise bağımsız düşünen ve sosyal refahlarını bireyselliğin gelişmesinde arayan “*bireyciler*”dir.³¹ Prens Sabahattin’in görüşleri ikinci gruba uygundur ve çözümünü bireycilikte arar. Bireyin yaratıcılığı teşvik edilirse toplumdaki problemlere çözüm o oranda hızlanır ve toplumsal kalkınma ancak böylece başarılı. Bireyci ve özgürlükçü bir bakış açısına sahip olan Sabahattin, her ne kadar ülkenin kurtuluşu için fikirler üretse de bir ekol oluşturmamıştır. Fakat çalışmaları sosyolojinin ülkemizde tanınmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur.

³⁰ Hacı Bayram Kaçmazoğlu, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010, s. 5.

³¹ Bayram Bayraktar, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Cilt: 18 Sayı: 29, s. 2.

Prens Sabahattin bakış açısı gereği millet ve ittihat konularına girmemiştir. Bu konuda sosyoloji bilimini kullanarak görüşler geliştiren kişi Ziya Gökalp'tir. Gökalp Türkçülük düşüncesiyle de özdeşleşmiştir. Türkçülüğün sosyolojideki karşılığı milliyetçiliktir. Sosyoloji her milletin kendi kültürel özelliklerinden ve tarihi tecrübelerinden ortaya çıkan milli hareketlerini bilimsel bir tespitle '*milliyetçilik*' olarak adlandırır. Bir anlamda genellemede bulunur. Fakat bu genellemeyi yaparken, bir düşünce hareketi olarak milliyetçiliğin nasıl temellendirildiğini de göstermek ister. Bunu yapacak olanlar ise zaten o millet adına hareket eden düşünürler olacaktır. Kendisi de bir aydın olarak milleti temellendirebilmek için halak gitmeye çalışır. Bu çabasıyla halkbiliminin de öncüsü olur. Türkluğe dair ne varsa halkın muhafaza ettiği kültürel formlarda hayatını sürdürmektedir.³²

Gökalp, yaşadığı dönemde memleketin önemli problemleri konusunda çok sayıda yazı yazmış ve bunları muhtelif dergilerde yayınlamıştır. Gökalp bir imparatorluğun yıkılışına şahit olmuş ve bunun sancısını iliklerine kadar yaşamış bir düşünürdür. Bütün gücünü yıkılma sürecindeki imparatorluktan yükseltebileceği bir ışık için kullanmıştır. Bu ışık Gökalp'e göre milliyetçiliktir. Milliyet olgusunu bir silaha benzetir. Bu silahı artık Türkler ve Müslümanlar kendi lehlerine kullanmaları gerekir. Ona göre milliyet fikri, mahkûm bir kavmin mahkûmiyetten kurtulması için kullanılan bir silahtır.³³

Gökalp'e göre *Türkçülük*, Türk milletini yükseltmek demektir. O halde, Türkçülüğün özünü anlamak için, millet adı verilen topluluğun tanımını bilmek gerekir. Gökalp *Türkçülüğün Esasları* isimli kitabında milletin ne olduğunu anlamak için öncelikle ne olmadığını gösterir. Buna göre milleti ırka göre, kavmiyete göre, coğrafyaya göre, imparatorluk tebaasına göre, din ümmetine göre ve bireysel mensubiyet tercihine göre tanımlamak doğru değildir.³⁴ O halde millet nedir? Irka, kavme, coğrafyaya politikaya ve iradeye ait güçlere üstün gelecek ve onları egemenliğine alabilecek başka ne gibi bir bağımız var? Bu bağı tespit ettiğimiz zaman milleti doğru biçimde tanımlayabiliriz. Gökalp burada sosyolojiye başvurur. Sosyolojinin bu aranan bağı terbiyede, kültürde ve duygularda tespit ettiğini iddia eder. Ona göre "insan en samimi, en içten duygularını ilk terbiye zamanlarında alır. Ta beşikte iken, işittiği ninnilerle ana dilinin etkisi altında kalır... Millet, dilce, dince, ahlakça ve güzellik duygusu bakımından ortak olan, yani aynı terbiyeyi almış fertlerden oluşan, bir

³² Arzu Öztürkmen, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006, s. 26

³³ Ziya Gökalp, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz. İ. Kutluk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976, s. 99.

³⁴ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 12-16.

topluluktur. Türk köylüsü onu ‘*dili dilime uyan, dini dinime uyan*’ diyerek tarif eder.”³⁵

Gökalp fikirlerini sosyal gerçekliğe dayandırmaya çalışır. Sosyoloji bu bakımdan onun için çok güçlü bir araçtır. Meşrutiyet döneminin ortaya çıkardığı fikir akımlarını sosyal ve tarihi gerçekliğe uygunluğu bakımından ele alır. Osmanlı milleti ve kutsal Osmanlı vatanı iddiasını gündeme getiren Osmanlıcıların yanıldıklarını görür. Bu iddialar Osmanlı tebaası olan gayri Müslimler için bir anlam ifade etmemiş ve onları devlet içinde tutma imkânı kalmamıştır. Dolayısıyla Osmanlının bütünü için bir kutsallığa bağlı olarak vatan ve milletten bahsetmek mümkün değildir. Osmanlıcı aydınlar “muhtelif unsurlardan ve mezheplerden mürekkep olan vaki bir milletten iradi bir millet yapmak” istemişlerdi ama elim tecrübeler gösterdi ki “*Osmanlı milleti*” tabirindeki özel anlama Tanzimatçı Türklere başka inanan olmadı.³⁶ Osmanlı tebaası olan her farklı milli varlık kendi bağımsızlık hevesinden vazgeçmedi. Devlet toprak kaybetmeye devam etti. Büyük acılar yaşandı. Süreç Türklere aleyhine gelişti. Gökalp’a göre artık herkes kabul etmesi gerekir ki asıl gerçeklik ve güç *milliyet ülkesüdür*. Meydana gelen olaylar göstermektedir ki *bu asır milliyet asır*dır.

Osmanlıcılarının iddia ettikleri ve kimseye kabul ettiremedikleri kutsal Osmanlı vatanına bağlı bir Osmanlı milleti fikri, vatan tartışmasını da gündeme getirdi. Osmanlı gayri Müslim tebaası için devlet sınırlarıyla çizili bir ortak vatan anlayışı olmamasına karşı, kutsal bir İslam vatanından ve Türk vatanından bahsetmek mümkündür. Bu bir sosyal gerçekliktir. Herhangi bir zorlama yoktur. Sosyal gerçekliğe bakıldığında bir İslâm ümmeti, bir Osmanlı devleti, bir Türk milleti, bir Arap milleti gerçeği görülebilir. Gökalp’a göre vatan, uğruna hayatlar feda olunan mukaddes bir ülke demektir. Bu ülkenin vatan olma kutsiyetini mukaddes bir varlıktan alması gerekir. Sosyal gerçekliğin mukaddes olan iki yüzü millet ve ümmettir. Dolayısıyla ümmetin vatanı ve milletin vatanı olarak iki vatan telakkisi vardır. Ümmetin vatanına *İslam vatanı*, Türklerin vatanı da “*Turan*” adını taşır. Bu ikisi arasında öncelik ve sonralık bakımından herhangi bir tercih yoktur. “Osmanlı ülkesi, İslam vatanının müstakil kalan bir cüzüdür. Bundan bir kısmı Türk yurdudur ki aynı zamanda Turan’ın bir parçasıdır. Diğer kısmı da Arap yurdudur ki büyük Arap vatanının bir parçasıdır.”³⁷

Sonuç

İkinci Meşrutiyet dönemi Türk düşünce tarihinde önemli bir yere sahiptir. Osmanlı’nın yenileşme girişimleri arasında ayrıcalıklı bir dönemdir. Birinci Meşrutiyet ilan edildikten sonra fazla uygulanma imkânı olmamış ama etkisi

³⁵ Aynı eser, s. 18.

³⁶ Gökalp 1976, a.g.e., s. 3.

³⁷ Aynı eser, s. 86.

oldukça yüksek olmuştur. Tanzimat Fermanı ile başlayan yapısal değişiklikler Osmanlı'nın çöküşünü durdurmaya yetmemiştir. Bu dönemde ortaya çıkan Batıcılık ve Osmanlıcılık düşünce akımları sürekli çare aramaya devam etmişlerdir. Bu şekilde varılan İkinci Meşrutiyet'te düşünce ortamı daha serbest bir ortama kavuşmuştur. Artık ülkenin kurtuluşu için farklı düşüncelere sahip aydınlar görüşlerini derneklerde, gazete ve dergilerde özgürce savunmaya başlamışlardır. Bu özgür düşünce ortamında Tanzimattan beri Osmanlı aydınlarının gündeminde olan Osmanlıcılık ve Batıcılık akımlarının yanı sıra İslamcılık ve Türkçülük akımları da gelişmiştir. Yusuf Akçura İkinci Meşrutiyet döneminin öne çıkan Osmanlıcılık, İslamcılık ve Türkçülük düşünce ve siyaset tarzını "Üç Tarz-ı Siyaset" olarak ele almıştır. Ziya Gökalp ise bu dönemde ülkenin kurtuluşu ve gelişmesi için önemli gördüğü Garpcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımlarını bir arada değerlendirmiştir. Bu düşünce akımları ve ortaya çıkan fikir tartışmaları hem o dönemi hem de günümüzü anlama bakımından son derece önem taşımaktadır. İkinci Meşrutiyet dönemi bir devrin kapandığı ve yeni bir devrin tohumlarının atıldığı bir dönemdir. Türk aydınları bu dönemi ve ortaya çıkan düşünce akımlarını çok iyi öğrenmek zorundadır.

KAYNAKLAR

- AKÇURA, Yusuf, *Üç Taz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976.
- BAYRAKTAR, Bayram, “Günümüzde Yeniden Değerlendirilmesi Gereken Bir Düşünür: Prens Sabahattin Bey”, *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 1996, Cilt: 18 Sayı: 29, <<http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/18/25/143.pdf>>
- BERKES, Niyazi, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, (1. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi-1973), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2010.
- GEORGEON François, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2006
- GEORGEON, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri*, çev. Alev Er, Yurt Yayınları, Ankara 1986
- GÖÇEK, F. Müge, “Osmanlı Devleti’nde Türk Milliyetçiliğinin Oluşumu: Sosyolojik Bir Yaklaşım”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 8. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2009
- GÖKALP, Ziya, *Türkleşmek İslamlaşmak Muasırlaşmak*, Haz. İ. Kutluk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1976.
- GÖKALP, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, Haz. M. Kaplan, 2. Baskı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986.
- HANİOĞLU, M. Şükrü, “Türkçülük” *TDV İslâm Ansiklopedisi*, cilt: 41, sayfa: 551-554. <<http://www.tdvia.org>>
- KAÇMAZOĞLU, Hacı Bayram, *Türk Sosyoloji Tarihi II*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2010.
- KARA, İsmail, “Çağdaş Türk düşüncesi nasıl ele alınabilir?”, *Kutadgubilig Dergisi*, Sayı 4, Ekim 2003, <<http://www.kutadgubilig.com/makaleler/1.php?id=24>>
- KARA, İsmail, “İslamcı Söylemin Kaynakları ve Gerçeklik Değeri” *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce*-Cilt 4, Ed. Tanıl Bora, 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul 2005
- KARAL, Enver Ziya, “Üç Taz-ı Siyaset’e Önsöz”, *Akçura, Y. Üç Taz-ı Siyaset*, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, Ankara 1976.
- KOLOĞLU, Orhan, “Osmanlı Basını: İçeriği ve Rejimi”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, C. I, s. 103-109, 1986.
- KUSHNER David, *Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu (1976-1908)*, Çev. Ş. Türet-R. Ertem-F. Erdem, Kervan Yayınları, İstanbul 1979

LEWİS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Arkadaş Yayınevi, Ankara 2009.

ÖZTÜRKMEN Arzu, *Türkiye'de Folklor ve Milliyetçilik*, İletişim Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2006

TUNAYA, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Gelişmeler 1878-1938*, 3. Baskı, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, "Tanzimattan Sonra Türkiye'de Fikir Hareketleri", *Tanzimatın 100. Yıldönümü Kitabı*, 1937.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Selçuk Yayınları, Konya 1966.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Ziya Gökalp*, (1. Baskısı 1942), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007.

XVIII. Yüzyılda Osmanlılarda Yazılmış Balistik Metinleri**

Ballistics Manuscripts in the 18th Century Ottoman Empire

Dr. Vural BAŞARAN*

Öz

Osmanlılar XVIII. yüzyılda ordularının Avrupa ordularıyla mücadele gücünü arttırmak için bir takım girişimlerde bulunmuşlardır. Bu yazıda bu girişimlerden birisi olan balistik konusu ele alınmıştır. Balistik alanında XVIII. yüzyıl ortalarında Mustafa İbn İbrahim ile başlayan çalışmalar yüzyılın sonunda belli bir olgunluğa ulaşmıştır. Bu alandaki çalışmalar sadece sahadaki topçular için yararlı olmamıştır. Aynı zamanda Aristocu dünya görüşünden Galileocu dünya görüşüne geçişin de zeminini hazırlamıştır. Çalışma bu gelişimi göstermeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Balistik, XVIII. Yüzyıl Osmanlılar, Hüseyin Rıfık Tâmanî, Hâlifezâde İsmail Çınârî Efendi.

Abstract

Ottomans took some steps in the direction to improving their fighting power against European armies in the 18th century. One of these improvements was in ballistics which is the subject of this treatise. Ballistics studies start with Mustafa İbn İbrahim in the middle of the 18th century and reached a significant degree by the end of the century. These studies were not only helpful for the gunners but also triggered a change

** Ankara Üniversitesi bilim tarihi Anabilim Dalı'nda Aralık 2017'de sunulan *Osmanlılarda XVIII. Yüzyılda Balistik Çalışmalar* adlı doktora tezinin 3. bölümünden üretilmiştir. Vural Başaran, 'Osmanlılarda XVIII. Yüzyılda Balistik Çalışmaları', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2017.

* *Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Bilim Tarihi Anabilim Dalı, Araştırma Görevlisi, e-mail: vbasaran@ankara.edu.tr*

from Aristotelian to Galilean worldview. This article aims to show these improvements.

Keywords: Ballistics, 18th Century Ottomans, Huseyin Rifki Tamai, Halifezade Ismail Cinari

1 – Giriş

Savaş teknolojilerinin gelişimi ile birlikte bunların ardında yatan teorik bilgi de matematikçiler ve fizikçiler tarafından geliştirilmiştir. İlkel dönemlerde mancınık benzeri aletler, ateşli silahların gelişiminden sonraysa ilkel toplar savaşlarda yaygın olarak kullanılmıştır. Bu ilk ateşli silahların çalışma prensibini öğrenmek ve uygulamak, bu işi yapan zanaatkarların pratik denemelerinden ibaretti ve teorik bir zemine oturması için XVIII. yüzyılın beklenmesi gerekmiştir. Özellikle topların fırlatıldıktan sonra ulaştıkları menzili hesap etmek bir hayli zor iştir. Bu alanda yapılan araştırmalara balistik araştırmaları yahut balistik bilimi denilmektedir.

Balistik bilimi¹ iki kısma ayrılır. Bunlardan ilki menzil hesaplamalarında kullanılan harici (dış) balistikdir ve fiziğin içinde yer alır; diğeri ise barut terkibi ve topun hazırlanmasını konu edinen dâhili (iç) balistikdir ve kimyanın konularını içerir. Sovyet bilim tarihçisi Boris Hessen 1931 yılında toplanan Uluslararası II. Bilim Tarihi Kongresi'ne sunduğu tebliğde balistik araştırmalarının önemini ve etkilerini vurgulamıştır². Buna göre iç ve dış balistik fizik ve kimya alanında yapılan pek çok teknik ilerlemeyle paralel bir seyir izlemiştir.

2 – Avrupa’da Balistik Biliminin Ortaya Çıkması ve Gelişimi

Sahada top atan usta-zanaatkarların yanında, XIV. yüzyılda Almanlar tarafından *geometrische Buchsenmeistere* (geometrice atış uzmanı) kavramıyla ifade edilen ve topçuluğun teorik tarafını inceleyen balistik uzmanları da ortaya çıkmıştır. Birinci tip usta-zanaatkarlar ızgara almak, topu düzgün şekilde kundağa yerleştirmek, barutun nasıl konulacağını bilmek gibi işlerle uğraşmışlardır. İkinci kısımda olanlar ise daha çok bilim insanıdır ve menzil

¹ TDK, balistik kelimesinin anlamını “Ateşli silahlarda barut gazının basıncı ile fırlayıp hedefe varıncaya kadar merminin havadaki hareketini inceleyen bilim” TDK, ‘Balistik’, *TDK* <http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59d4e2d06d99f3.23195995>. olarak verilmiştir. Bu tanımın dâhili balistiği kapsamadığı anlaşılmaktadır ve güncellenmesi gerekmektedir.

² Boris Hessen, ‘Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri’, *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, ed. Bekir Balkız ve Vefa Saygın Öğütle, Çev. Eren Buğlalılar, Doğu Batı, Ankara 2010, ss. 65–147.

hesaplamaları, barut terkibi gibi teorik problemlerle ilgilenmişlerdir. Bu tür topçuluğun kurucusu İtalyan Niccolo Tartaglia (1499-1557) olarak gösterilebilir ³. Tartaglia, *Nova Scientia* (Yeni Bilim) (1537) adlı eserinde fırlatılan bir güllemin en uzak mesafeye gidebilmesi için 45°'lik bir açı verilerek atılması gerektiğini söylemiştir ⁴. Tartaglia, ayrıca bir kuadrant (kadran) yardımıyla topun yüzeyle yaptığı açığı da hesap etmeyi düşünen ilk kişi olmuştur ⁵.

Tartaglia'dan sonra pek çok bilim insanı bu konuda çalışmıştır. Bilimsel Devrim Çağı'nın önemli bir figürü olan Galileo (1564-1642) bu isimlerin başında gelmektedir. Balistik çalışmalarına sağladığı katkı şüphesiz çok önemlidir. Galileo her şeyden önce atış hareketinde oluşan geometrik yolun parabol olduğunu söyleyen ilk bilim insanıdır ⁶. Ortaya koyduğu bu teorem ve serbest düşme yasası, bilim tarihinde görülen en büyük atılımlardan birisini oluşturmuştur. Galileo bununla birlikte yer merkezli evren modelinin aleyhinde çok güçlü argümanlar ortaya koymuş ve günümüz doğa-kozmos anlayışının oluşmasında önemli bir rol üstlenmiştir. *Discorsi e dimostrazioni matematiche intorno a due nuove scienze attenenti alla meccanica* (İki Yeni Bilim Üzerine Diyaloglar) (1638) adlı eserine bir balistik cetveli de koyan Galileo'nun bu çalışmaları takipçisi ve öğrencisi Torricelli (1608-1647) tarafından ilerletilmiştir.

Torricelli, Galileo'nun parabolik atış teorisindeki bazı hataları düzeltme gayretine girmiştir. Yazar *Opera Geometrica* (Geometri Araştırmaları) (1644) adlı eserinde parabolik atış teorisine bazı eklemeler yapmıştır ⁷. Bu eserde tanıttığı dereceli kuadrant sayesinde Galileocu parabolik atış teorisinin sahadaki topçular için de kullanışlı olmasını amaçlamıştır. Torricelli'nin bir diğer amacı ise deneysel verilerle ters düşen Galileocu atış teorisini daha kusursuz hale getirmektir.

Atış problemi ile uğraşan bu ilk fizikçiler sürtünme kuvvetinin etkisinin farkında olmalarına rağmen teorilerini hava direncini önemsiz kılacak şekilde yapmışlardır. Hava sürtünmesinin atışlardaki etkisine dair teorik çalışmalar Johann Bernoulli (1667-1748), Christian Huygens (1629-1695) ve Isaac Newton (1643-1727) tarafından başlatılmıştır. Bu bilim insanlarınin ortaya attıkları varsayımına göre hava direnci, hızın karesiyle orantılıydı ⁸. Söz konusu bu

³ Alfred Rupert Hall, *Ballistics in the Seventeenth Century*, Cambridge University Press, Cambridge; New York 2009, s. 33.

⁴ Serafina Cuomo, 'Shooting by the Book: Notes on Niccolo Tartaglia's *Nova Scientia*', *History of Science*, 35.2 (1997), 155–188 (ss. 66–67).

⁵ Hall, p. 33.

⁶ Galileo Galilei, *Dialogues Concerning Two New Sciences*, Çev. Henry Crew ve Alfonso de Salvio, Macmillan, New York 1914, s. 245.

⁷ Michael Segre, 'Torricelli's Correspondence on Ballistics', *Annals of Science*, 40.5 (1983), 489–99 <<https://doi.org/10.1080/00033798300200351>>; Evangelista Torricelli, *Opera Geometrica* (Florentina e.; typis A. Masse & L. de Landis, 1644).

⁸ Janet Heine Barnett, 'Mathematics Goes Ballistic: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Mathematical Education of Military Engineers', *BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the*

varsayım hatalıdır; ancak bu hatanın sebebi hava sürtünmesi hesabı yapmak için kullanılan denklemlerin lineer olmayan diferansiyel denklemler olması ve başlangıç değerleri bilinmeden bu denklemlerin çözülemeyecek olmasıdır. Başlangıç değerlerini bulma problemini İngiliz bilimci Benjamin Robins (1707-1751) çözmüştür. Geliştirdiği balistik sarkacı, mermilerin namludan çıkış hızlarının hesaplanmasında kullanılmaya başlanmıştır. Robins'in icat ettiği bu alet sayesinde XVIII. yüzyıl fizikçileri ve matematikçileri büyük bir problemi çözmüşlerdir ve artık sürtünme kuvvetinin etkilerini daha hassas bir şekilde ölçmeyi başarmışlardır. Robins, çalışmalarını *New Principles of Gunnery* (Topçuluğun Yeni İlkeleri) (1742) adlı eserde yayınlamıştır. Bu eserle birlikte deneysel ve teorik sonuçlar arasında uzlaşma sağlanmıştır⁹. Robins'in çalışmaları İsviçreli bilimci Leonhard Euler tarafından geliştirilmiş ve Euler *New Principles of Gunnery* adlı kitaba uzunca bir şerh yazmıştır. Eklemelelerinde Robins'in analitik hatalarını düzeltmiş ve onun deneysel sonuçlarından faydalanarak ses-altı balistik denklemlerini çözmüştür¹⁰. Kısaca özetlediğimiz bu çalışmalar balistiğin bir bilim olarak teşekkülünü sağlamıştır ve yeni bir bilginler topluluğu olarak askeri mühendislerin yanında askeri teorisyenleri de savaş meydanına sokmuştur.

3 - XVIII. Yüzyıl Osmanlılarında Balistik

3.1 – Mustafa İbn İbrahim ve *Fenn-i Humbara ve Sanâyi'-i Ateşbâzî*

Osmanlılarda ilk balistik kitaplarına XVIII. yüzyılın ortalarında rastlanmaktadır. Bu dönemde yazılmış eserlerden ilki 1747 yılından sonra yazılmış olan Mustafa İbn İbrahim'in *Fenn-i Humbara ve Sanâyi'-i Ateş-bâzî* adlı yapıtıdır.¹¹

Eserin [65a] varağında bir menziller tablosu verilmiştir¹². Devam eden sayfalarda da tablonun nasıl kullanılacağı anlatılmıştır.

Ancak tabloya geçmeden önce [16b] varağında merminin yörüngesi ve içeriği anlatılmıştır¹³. İbn İbrahim'in eserinde atış hareketinde humbara parçasının havandan çıktıktan sonra izlediği yol şu şekilde verilmiştir:

History of Mathematics, 24.2 (2009), 92–104 (s. 96)
<<https://doi.org/10.1080/17498430902820887>>.

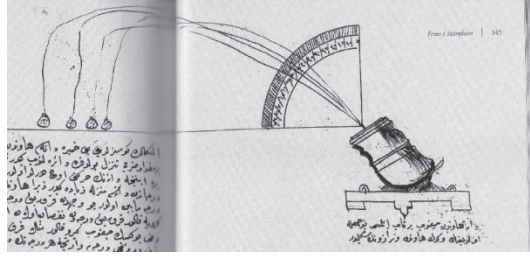
⁹ Heine Barnett, s. 97.

¹⁰ Brett D. Steele, 'Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution', *Technology and Culture*, 35.2 (1994), 348–82 (s. 349)
<<https://doi.org/10.2307/3106305>>.

¹¹ Eserin tıpkıbasımı ve transliterasyonu Türkiye yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nca *Fenn-i Humbara Humbara ve Ateşli Silahlar* başlığıyla yayımlanmıştır. Mustafa İbn İbrahim, *Fenn-i Humbara ve Sanâyi'-i Ateşbâzî*, Ed. ve Çev. Salim Aydüz ve Şamil Çan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Ankara 2015. Eserin içindekiler için bkz. İbn İbrahim.

¹² İbn İbrahim, s. 248.

“Eşkâlde gösterildiği gibi humbara dânesi havandan çıktığı gibi gitmesi darb-ı şedîd ile ibtidâ doğru gider; bir mikdâr darbı tenezzül buldukda dâ’irelenüp gider, tamam kuvveti gittikde aşağı doğru iner. Hâvandan çıkup yere inince dânenin hareketi üç dürlü olur. Dahî kırk beş dereceden hâvana menzil virilse cümle derecâtдан dânesi menzile ziyâde gider.”¹⁴¹⁵

Şekil 1. Mustafa ibn İbrahim'in havan atışlarında humbara tanesi için verdiği yörüngeyi gösteren bir çizim.
(Varak 17 a/b) (İbn İbrahim, s. 344)

İbn İbrahim'in yörünge için verdiği tanım ve şekil Aristotelesçi doğal yer kavramından faydalanılarak ortaya konmuştur ve Şekil 1'de çizilen yörünge Tartaglia'nın verdiği yörünge şekli¹⁶ ile uyuşum içerisindedir.

Mustafa ibn İbrahim, eserinin 65b varlığında balistik cetvelini vermiştir. Bunun devamında ise balistik cetvelinden faydalanarak menzil hesabının nasıl yapılacağını anlatmıştır. Ek 1'de tamamı verilen cetvelin bazı değerleri Tablo 1'de verilmiştir.

Tablo 1. Bazı değerler için Mustafa ibn İbrahim'in verdiği balistik cetveli.

Derece	Dakika	Menzil
13	32	910
15	00	1000
16	36	1085
20	56	1335
30	5	1735
34	25	1865
45	00	2000

¹³ İbn İbrahim, s. 72.

¹⁴ A. g. e., s. 72.

¹⁵ Şekilde gösterildiği gibi humbara tanesi havandan çıktığı gibi gitmesi şiddetli darp ile başlangıçta doğru gider, darp bir miktar azaldığında dairelenip gider, bütün kuvveti gittiğinde aşağı doğru iner. Havandan çıkıp yere ininceye kadar (humbara) tanesinin hareketi üç türlü olur. Havana 45 derecelik açı verilirse menzili bütün derecelerden fazla olur.

¹⁶ Tartaglia'nın verdiği yörünge şekli için bkz. Matteo Valleriani, *Metallurgy, Ballistics and Epistemic Instruments*, Ed. Jürgen Renn, Robert Schögl, ve Bernard F Schutz, Open Acces, Berlin 2013, s. 17.

Yukarıda bazı açılar için verilen menziller görülmektedir. Cetvelde verilen değerlerde hava sürtünmesi göz ardı edilmiştir. Bununla beraber klasik fizik kurallarını uygulayarak vakumlu ortamda verilen cetvelin doğruluğunu teyit edebiliriz. Klasik fiziğin kuralları vakum ortamında noktasal bir parçacığa uygulandığında sonuç olarak aşağıdaki denklem ortaya çıkacaktır.

Atış açısı θ olan bir mermi parçasının gideceği mesafe

$$x = \frac{v_0^2}{g} \sin 2\theta \dots (1)$$

denklemlerle verilir.¹⁷ Burada x menzilin değeridir ve g bir sabit olan yerçekimi ivmesini gösterir. Müellif, yaşadığı dönemde merminin namludan çıkış hızını ölçebileceği bir ekipmana sahip değildi. Zaten verdiği cetvel de pratik uygulamalar için doğru sonuçları vermekten uzaktır. Ancak belli bir açıdan fırlatılan güllenin gittiği mesafe biliniyorsa (1) de

denklemlerinden zımnen merminin top ya da humbara ağzından çıktığı zamanki hızı bulunabilir. Bunun için yapılması gereken, deneme için tercihen 15° 'lik bir açıyla atış yapmaktır. Bunun sonucunda bulunan x değeri ve sinüs değerleri (1) denkleminde yerine yazılırsa ortaya çıkacak sonuç $\frac{v_0^2}{g}$ değerini verecektir.

Ondan sonra yine (1) denklemleri gereğince diğer açılardan yapılan atışlar için mesafeler bulunabilir. Burada bu işlemleri vermeye gerek olmamakla beraber fizik ve matematiğe ilgisi olanlar bu hesaplamaları kolayca yapabilirler.

3. 2 – Halifezâde İsmail Çınârî Efendi ve *Humbara Risâlesi*

Dönemin diğer bir önemli ismi Halifezâde İsmail Çınârî Efendi'dir.¹⁸ Hayatı hakkındaki kısıtlı bilgilere Salih Zeki'den ulaşmaktayız ¹⁹. 1789 senesinde öldüğü tahmin edilmektedir ²⁰. Önemli eserlerinden birisi *Tuhfe-i Behc-i Rassinî Tercüme-i Zic-i Kassini* isimli 1772 senesinde tercüme ettiği ve yeni astronomi tablolarını Osmanlılara tanıttığı bir kitaptır. Bu kitabın başına koyduğu logaritma tabloları ile matematik biliminin bu alanını Osmanlılara tanıtan kişi olmuştur ²¹.

¹⁷ Denklem nasıl hesaplandığıyla ilgili bilgiler için bkz. Donald E. Carlucci ve Sidney s: Jacobson, *Ballistics Theory and Design of Guns and Ammunition*, Rota Bacon: Taylor & Francis, 2014.

¹⁸ Çınârî Efendi'nin hayatı ve balistik cetvelindeki trigonometri kullanımına dair bkz. Vural Başaran, 'İsmail Çınari Efendi'nin Ondalık Trigonometri Cetvellerini Topçuluk Metnine Uygulaması', *Dört Öge*, 2017, 103–11.

¹⁹ Salih Zeki, *Kamûs-u Riyâziyyât*, Karabet Matbaası, İstanbul 1897, ss. 315–18.

²⁰ A. g. e., s. 316.

²¹ Şeref Etker, 'Salih Murat Uzdilek ve "Logaritmanın Türkiye'ye Girişi"', *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 8/2 (2007), 55–76.

Diğer bir önemli eseri ise top atışlarının nasıl yapılması gerektiğine dair bilgileri veren *Humbara Risâlesi*'dir. Kitabın giriş kısmında Yusuf Paşa'ya övgü ve teşekkür vardır. Kitap da büyük olasılıkla Yusuf Paşa'nın birinci sadaret dönemi olan 1786-1789 tarihleri arasında yazılmıştır.²² Halifezâde İsmail Çınarî Efendi *Humbara Risâlesi*'nin içine bir balistik tablosu koymuş ve bu tablo yardımıyla topçuların ve humbaracıların atışlarda isabet sağlamasına yardımcı olmayı amaçlamıştır. (1) denkleminde verdiğimiz ifade Çınarî Efendi'nin tablo hesabında da caridir. Çünkü Çınarî Efendi de hesaplamalarını vakum ortamına uygun bir şekilde yazılan Galileocu mekanik esaslarına göre yapmıştır. Ek'te verilen Torricelli'nin balistik tablosu ile Çınarî Efendi'nin balistik tablosu birbirleriyle tamamen uyumaktadır.²³ Bu tablolarda açılar karşılıklarına sinüs derecelerinin iki katları yazılmıştır. Öyle anlaşılmaktadır ki bu, sahada top atmaya bilen askerlerin açılarının iki katlarının sinüslerini bulmakla uğraşarak zaman kaybetmemesi için yapılmıştır. (1) denkleminde görüldüğü üzere açının iki katının sinüsü merminin ağızından çıkış hızı ile çarpıldığında menzil hesaplanabilmektedir. Halifezâde İsmail Çınarî Efendi en uygun deneme atışının **15°** ile yapılması gerektiğini söylemiştir. Yapılan bu atışın sonucunda bulunan değer, merminin namlu ağızından çıktığı andaki hızını teorik olarak bulmaya yarar. Sonra da istenilen açılar için sonuç hesaplanır. Bu açıyla işe başlama sebebi, muhtemeldir ki, en uzun menzile olan **45°**'nin bu açıyla atılan humbaradan iki kat daha uzak mesafeye gitmesidir. Müellifin bu konuda verdiği örneklerden birisi şudur:

15° ile atılan humbara 200 zirâ' mesafe kat ediyorsa aynı barutla **45°**'den atılınca humbaranın gideceği mesafe 400 zirâ'dır ²⁴.

Bu hesap (1) numaralı denklem yardımıyla hesaplanabilir. Denklemde verilenleri yerine koyacak olursak;

$$200 = \frac{v_0^2}{g} \sin 30$$

denkleminde $\sin 30$ yerine $\frac{1}{2}$ yazacak olursak denklemdeki $\frac{v_0^2}{g}$ ifadesi 400 olacaktır. Örnekte **45°**'den atılınca gideceği mesafe verilmiştir. **45°**'nin iki katının sinüsü 1 olduğu için (1) denkleminde kolayca bu mesafenin 400 zirâ' olduğu anlaşılacaktır. Çınarî Efendi bazı açılar için bu gibi örnekler sunmuş ve 0'dan 90'a kadar olan açılar için bir sinüs tablosu vermiştir. Bu tablo (Tablo 3) yardımıyla açılara göre humbaraların gideceği mesafeler bulunabilir. Çınarî

²² Hayatı ve eseri hakkında bilgiler için bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve diğerleri, *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, i, ss. 39–40.

²³ Eserin hangi kaynaktan yararlanılarak yazıldığı tespit edilememiştir.

²⁴ Halifezâde İsmail Çınarî, 'Humbara Risâlesi' (İstanbul), s. 4a.

Efendi yaptığı bu çalışmalarla döneminin önde gelen düşünürlerinden birisi olma payesini hak etmektedir.

3. 3 – İbrâhim Kâmî Efendi

Dönemin balistik ve topçuluk üzerine eser veren diğer bir müellifi ise İbrahim Kâmî Efendi'dir. Divân-ı Âlî katiplerinden olan Kâmî Efendi, Beydilli'nin bildirdiğine göre 1807'de hala görevi başındadır ²⁵. İbrahim Kâmî Efendi, logaritma sinüs ve logaritma tanjanttan faydalanarak balistik problemlerini çözmüştür. Bu bağlamda verdiği örneklerden birisi şöyledir:

45 derece irtifa ile atılan bir humbara 1000 zira mesafe kat ederse, 30 derece irtifa ile atıldığında ne kadar mesafe kat eder ²⁶?

Kâmî Efendi cevabı şu şekilde vermiştir:

Menzili istenen 30 derecenin iki katı olan 60 derecenin logaritma sinüs tablosundan değeri bulunur. Bu değer söz konusu menzil olan 1000'in logaritması ile toplanır. Bu değerden 90 derecenin logaritma sinüsü çıkarılır. Çıkan sonuç logaritma tablosundan kontrol edilip ne kadar mesafe alabileceği bulunur. Yani,

$$\log \sin 60 = 99375306$$

$$\log 1000 = 30000000$$

$$129375306$$

$$100000000$$

$$29375306$$

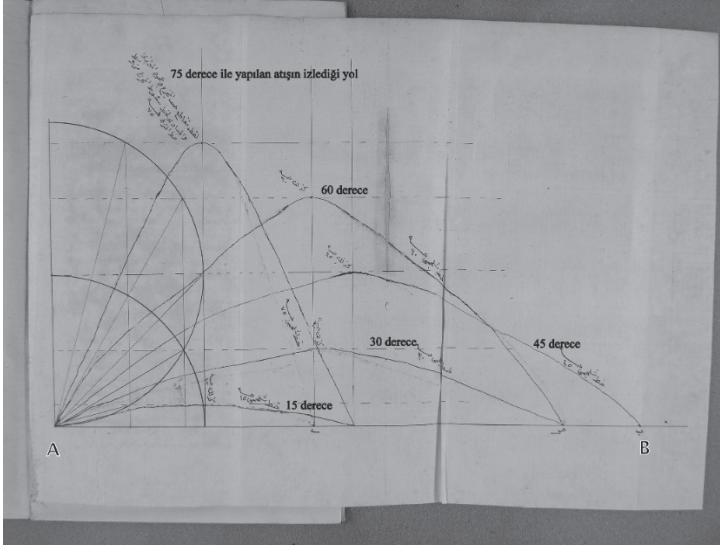
$$866$$

Burada 866 yazarın bulmak istediği mesafeyi göstermektedir.

Müellifin verdiği balistik cetveli kendinden önce gelen Osmanlı bilginlerinden kuramsal olarak ayrılmamaktadır. Ancak şekilde gösterildiği gibi mermi yolunun parabolik olduğunu vermesi Osmanlıların Galileocu mekaniği iyice anlayıp kabul ettiklerinin bir göstergesidir.

²⁵ Kemal Beydilli, *Türk Bilim ve Matbaacılık Taribinde Mühendishâne, Mühendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995, s. 55.

²⁶ İbrahim Kâmî, 'Humbara Risâlesi', s. 6b.

Şekil 2. Kâmi Efendi'nin verdiği mermi yolu²⁷

İbrahim Kâmi Efendi'nin balistik alanında yaptığı çalışmalar sonucunda öncelikle mermi yolu doğru bir şekilde tanımlanmıştır. Müellif yaptığı çalışmalarla kendinden önce bu alanda yapılmış çalışmaların ötesine geçmiştir. Yere paralel noktalardan yapılan atışların yanı sıra yerden yukarda bulunan bölgelere atışlar, yerden aşağıda bulunan bölgelere yapılan atışlar ve bir tepenin ardında bulunan hedeflere yapılan atışlarla ilgili gösterdiği geometrik kanıtlar sonucunda XVIII. yüzyıl Osmanlı balistiğini belirli bir seviyeye çıkarmıştır. Ancak kendisi de hava sürtünmesinin yok sayıldığı parabolik atışı benimsemiştir.

3. 4 – Hüseyin Rıfki Tamani ve *Humbara Cedveli*

Bu dönem inceleyeceğimiz son eser 1806'dan 1817'ye kadar Mühendishâne başhocalığını yapan Hüseyin Rıfki Tamani'dir. Yazar doğa bilimleri ve matematiğin alanına giren konularda pek çok eserler vermiştir.²⁸ Hüseyin Rıfki Tamani'nin *Humbara Cedveli* adlı kitabı balistik konusunu içermektedir. Bu yapıt, zikrettiğimiz diğer eserler gibi yazma olarak kalmamış ve Dâr el-Tibâat el-Âmire'de basılmıştır²⁹.

²⁷ Kâmi, s. 11a.

²⁸ Hüseyin Rıfki Tamani'nin hayatı ve eserleri için bkz. Ali Rıza Tosun, 'Hüseyin Rıfki Tamani'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi', Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2007, ss. 147–74.

²⁹ İhsanoğlu ve diğerleri, i, ss. 53–54.

Yazımıza konu olan eseri *Humbara Cedveli* 10 varaklık bir girişin ardından 260 sayfalık bir cetvel ihtiva etmektedir ³⁰. İncelediğimiz cetveller arasında en detaylı hazırlanmış olanı bu cetveldir. Farklı ağırlıktaki barutlarla yapılan atışlar için detaylı ölçümler verilmiştir. Tamânî cetvelin nasıl hazırlandığını anlattığı giriş kısmında Çınârî Efendi'nin yukarıda zikrettiğimiz yöntemini kullanmaktadır. Hatta burada verdiği değerler Çınârî Efendi'nin değerleriyle aynıdır. Bu da Çınârî Efendi'nin çalışmasından haberdar olduğunu göstermektedir.

Tamanî'nin kitabının ilk bölümünde daha önceki balistik kitaplarında tesadüf etmediğimiz sektirmeli atışlara dair bilgiler sunulmuştur. Burada tecrübî yollardan elde edilmiş olan cetvele yer verilmiştir. Farklı dirhemlerde barutlar konularak atılmış humbaraların yere ilk düşme mesafeleri, sekme mesafeleri ve en son durma noktaları verilmiştir. Tamânî, bunların özellikle muhasara savaşlarında etkili olduğunu bildirmiştir ³¹. Tamânî, 152 dirhem barutla atılan sekdirmeli humbaranın alacağı mesafeleri şu şekilde vermiştir ³²:

Derecât	Sükût	Sekmeler	Mesâfât
8	140	20 / 12 / 22 / 25	240
10	160	10 / 15 / 10	195
12	140	15 / 39 / 0	194
15	165	5 / 0 / 0	170

Tablo 2. *İş bu cedvel sekdirme humbaranın tecrübelerini beyan eder.*

Tamanî'nin deneye dayalı çalışmalara yer vermesi önemlidir. Sekdirmeli atışlar için 12 derecenin üzerinde olan atışların işe yaramadığını söyleyen müellif 8 ila 12 dereceler arasının en iyi sonuçları verdiğini ifade etmiştir. Yukarıdaki tablo da bu görüşü desteklemektedir. Tamanî'nin verdiği cetveller sahadaki topçular için yazılmış en detaylı tabloları içermektedir.

4 - Sonuç Ve Değerlendirme

Osmanlılar Avrupa'daki askeri değişikliklere ayak uydurmak için birtakım girişimlerde bulunmuşlardır. Bunlar sadece taktik ve teknolojik yeniliklerle kalmamış, örneklerini XVIII. yüzyılda gördüğümüz balistik biliminin de araştırılması şeklinde cereyan etmiştir. Balistik bir bilim olarak Avrupa'da XVI. yüzyıldaki çalışmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Daha sonra Galileo, Robins, Newton ve Euler gibi büyük fizikçi ve matematikçilerin elinde çok iyi seviyelere ulaşmıştır.

³⁰ Hüseyin Rıfki Tamanî, *Humbara Cedveli* (İstanbul).

³¹ Tamanî, ss. 9–10.

³² A. g. e., s. 11.

Eserlerini incelediğimiz Osmanlı kalem memurları ya da modern anlamda konuşacak olursak bürokratları Avrupalılardan elde ettikleri bu bilgileri XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren Türkçeye kazandırma çabasına girmişlerdir. Bu eserlerden ilki olarak göze çarpan Mustafa ibn İbrahim'in yüzyılın ortalarında yazdığı *Fenn-i Humbara ve Sanâyi'-i Âteş-bâzî* adlı eseridir. Bu eserde verilen balistik cetveli Galileocu atış cetvelleri ile uyumluluk göstermektedir. Ancak yörüngenin çizdiği eğri için verilen tanım Osmanlı aydınlarının Aristotelesçi paradigmadan kurtulamadıklarının bir göstergesidir.

Bu dönemde balistik konusuna ilgi duyan diğer bir bürokrat ise Halifezâde İsmail Çınârî Efendi'dir. Çınârî Efendi Galileo'nun en meşhur öğrencilerinden birisi olan Torricelli'nin balistik cetveline uygun bir anlatım ve tablo sunmuştur. Çınârî Efendi'nin tablosu Torricelli'nin tablosu ile birebir aynıdır. Bu eserin kaynağı büyük ihtimalle İtalyancadan Fransızcaya çevrilmiş bir metin olmalıdır. Çünkü Çınârî Efendi'nin çevirdiği *Cassini Zideri* Fransa'ya giden Yirmisekiz Mehmet Çelebi tarafından bu ülkeden getirilmiştir. Bu kaynağı tespit edememekle beraber *Humbara Risâlesî*'nin de Torricelli'nin bir Fransız yorumcusu tarafından kaleme alınmış bir eser olması kuvvetle muhtemeldir.

Çınârî Efendi'nin balistik konularını da içeren bu eserini İbrahim Kâmî Efendi'nin balistik üzerine yazdığı kitap takip etmiştir. Zikrolunan bu eserlerin içinde en detaylı anlatım Kâmî tarafından yapılmıştır ve Kâmî, Osmanlılara Halifezâde tarafından tanıtılmış olan logaritmanın kurallarını balistik incelemelerinde kullanmıştır.

Son olarak eserini incelediğimiz Hüseyin Rıfki Tamânî ise Çınârî Efendi'nin verdiği değerlerle işe başlamış ancak verdiği deneysel sonuçlarla onun ötesine geçmiştir. İlk kez tesadüf ettiğimiz sektirmeli atış tablosu da bu müellif tarafından ortaya konulmuştur. Ayrıca ağırlıkları birbirlerinden değişiklik gösteren barutlar için çok uzun ve detaylı tablolar sunmuştur. Bu da bize tabloların önemini Osmanlılarca anlaşıldığının bir kanıtını sunmaktadır.

Yaptığımız çalışma XVIII. yüzyılda Osmanlıların balistik biliminin önemini fark ettiğini göstermektedir. Yazılan eserlere bakıldığında metinler arasındaki irtibat ve ilerleme açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Öte taraftan Hüseyin Rıfki Tamânî'nin yazdığı eser dışındakilerinin yazma olarak kalması bunların sahadaki topçulara intikal etmediğinin de bir göstergesi olabilir. Tamânî'nin eseri de XIX. yüzyılın hemen başlarında yazıldığı için aslında XVIII. yüzyıl metinlerinin hepsinin tesirinin az olduğunu iddia etmek çok zor değildir. İlerleme her ne kadar gözler önünde olsa da savaş sahasına yansımaları XIX. yüzyılda gerçekleşmiştir.

Bir diğer ilerleme de dünya görüşlerinde meydana gelmiştir. Mustafa ibn İbrahim yüzyılın ortalarında Galileocu fizik yasalarını kullanmasına karşın hâlâ Aristotelesçi doğa anlayışını kullanıyorken; yüzyılın sonuna doğru İbrahim Kâmî Efendi Galileocu parabolik atış kuramına göre eserini hazırlamıştır. Bu da düşün

dünyasında Osmanlı bilginlerinin bu yeni mekanik görüşüne artık hazır olduklarının bir işaretidir.

Kaynakça

- BAŞARAN, Vural, ‘İsmail Çınari Efendi’nin Ondalık Trigonometri Cetvellerini Topçuluk Metnine Uygulaması’, *Dört Öge*, 2017, 103–11.
- , ‘Osmanlılarda XVIII. Yüzyılda Balistik Çalışmaları’, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara 2017.
- BEYDİLLİ, Kemal, *Türk Bilim ve Matbaacılık Taribinde Mübendishâne, Mübendishâne Matbaası ve Kütüphanesi (1776-1826)*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1995.
- CARLUCCI, Donald E., and Sidney s: Jacobson, *Ballistics Theory and Design of Guns and Ammunition*, Taylor & Francis, 2014.
- ÇINARÎ, Halifezâde İsmail, ‘Humbara Risâlesi’, İstanbul.
- CUOMO, Serafina, ‘Shooting by the Book: Notes on Niccolo Tartaglia’s Nova Scientia’, *History of Science*, 35 (1997), 155–188.
- ETKER, Şeref, ‘Salih Murat Uzdilek ve “Logaritmanın Türkiye’ye Girişi”’, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 8/2 (2007), 55–76.
- GALILEI, Galileo, *Dialogues Concerning Two New Sciences*, Çev. Henry Crew and Alfonso de Salvio, New York: Macmillan, New York 1914.
- HALL, Alfred Rupert, *Ballistics in the Seventeenth Century*, Cambridge University Press, New York; Cambridge 2009.
- HEINE BARNETT, Janet, ‘Mathematics Goes Ballistic: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Mathematical Education of Military Engineers’, *BSHM Bulletin: Journal of the British Society for the History of Mathematics*, 24 (2009), 92–104. <<https://doi.org/10.1080/17498430902820887>>
- HESSEN, Boris, ‘Newton’un Principia’sının Toplumsal ve Ekonomik Kökenleri’, *Bilim Sosyolojisi İncelemeleri*, Ed. Bekir Balkız ve Vefa Saygın Ögütle, Çev. Eren Buğlalılar (Ankara: Doğu Batı, 2010), ss. 65–147
- İBN İBRAHİM, Mustafa, *Fenn-i Humbara ve Sanâyi’-i Ateşbâzî*, Ed. ve Çev. by Salim Aydüz ve Şamil Çan, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, Ankara 2015.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin, Ramazan Şeşen, M. Serdar Bekar, ve Gülcan Gündüz, *Osmanlı Askerlik Literatürü Tarihi*, Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, IRCICA, İstanbul 2004, i.
- KÂMÎ, İbrahim, ‘Humbara Risâlesi’
- SEGRE, Michael, ‘Torricell’s Correspondence on Ballistics’, *Annals of Science*, 40 (1983), 489–99 <<https://doi.org/10.1080/00033798300200351>>

STEELE, Brett D., 'Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution', *Technology and Culture*, 35 (1994), 348–82
<<https://doi.org/10.2307/3106305>>

TAMANÎ, Hüseyin Rıfki, *Humbara Cedveli* (İstanbul)

TDK, 'Balistik', *TDK*
<http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.59d4e2d06d99f3.23195995>

TORRICELLI, Evangelista, *Opera Geometrica*, A. Masse & L. de Landis, Florantia 1644.

TOSUN, Ali Rıza, 'Hüseyin Rıfki Tamani'nin Çalışmaları Işığında Öklid Geometrisi'nin Türkiye'ye Girişi' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2007)

VALLERIANI, Matteo, *Metallurgy, Ballistics and Epistemic Instruments*, ed. by Jürgen Renn, Robert Schögl, and Bernard F Schutz, Open Acces, Berlin 2013.

ZEKÎ, Salih, *Kamûs-u Riyâziyât*, Karabet Matbaası, İstanbul 1897.

Tabula continens Amplitudines. Semiparabolarum ab eodem impetu factarum. Supposita maxima amplitudine partium 10000. Sunt autem numeri Tabulae sinus recti arcuum elevationis duplorum.

GRAD. Eleuat.	Amplitudo semipar.	GRAD. Eleuat.	GRAD. Eleuat.	Amplitudo Semipar.	GRAD. Eleuat.
0	0000	90	23	7193	67
1	349	89	24	7431	66
2	698	88	25	7660	65
3	1045	87	26	7880	64
4	1392	86	27	8090	63
5	1736	85	28	8290	62
6	2079	84	29	8480	61
7	2419	83	30	8660	60
8	2756	82	31	8829	59
9	3090	81	32	8988	58
10	3420	80	33	9135	57
11	3746	79	34	9272	56
12	4067	78	35	9397	55
13	4384	77	36	9511	54
14	4695	76	37	9613	53
15	5000	75	38	9703	52
16	5299	74	39	9781	51
17	5592	73	40	9848	50
18	5870	72	41	9903	49
19	6157	71	42	9945	48
20	6428	70	43	9976	47
21	6691	69	44	9994	46
22	6947	68	45	10000	45

Ek 2. Torricelli'nin yarı-parabol tablosu (Torricelli, 1644, s. 205)

Açı	Açı	Onluk Sinüs Değeri	Açı	Açı	Onluk Sinüs Değeri
0	90	0000	23	67	7193
1	89	0349	24	66	7431
2	88	0698	25	65	7660
3	87	1045	26	64	7880
4	86	1392	27	63	8090
5	85	1736	28	62	8290
6	84	2079	29	61	8480
7	83	2419	30	60	8660
8	82	2756	31	59	8829
9	81	3090	32	58	8988
10	80	3420	33	57	9130
11	79	3746	34	56	9272
12	78	4067	35	55	9397
13	77	4384	36	54	9511
14	76	4695	37	53	9613
15	75	5000	38	52	9703
16	74	5299	39	51	9781
17	73	5592	40	50	9848
18	72	5878	41	49	9903
19	71	6157	42	48	9945
20	70	6428	43	47	9976
21	69	6691	44	46	9994
22	68	6947	45	45	10000

Ek 3. Çınârî Efendi'nin Tablosu (Başaran, 2017b, s. 165)

Osmanlı Arşiv Belgeleriyle Muarız (Saros) Körfezi'ndeki Kale-i Cedid (Manastır) Kalesi

Kale-i Cedid (Monastery) Fortress in Gulf of Muarız (Saros) in the Ottoman Archival Documents

Fuat DURMUŞ*

Özet

Bu çalışma, Osmanlı Dönemi'nde Muarız (Saros) Körfezi'ndeki Evreşe Kazası'na bağlı Karaçalı Karyesi ile Karaçalı Karyesi karşısındaki ada üzerinde bulunan yapılar hakkında bilgilerin yer aldığı Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri kapsamında hazırlanmıştır. Bu çalışmayla Osmanlı arşiv belgelerindeki bilgiler dışında bugün buldukları yere ilişkin herhangi bir kaydın olmadığı Karaçalı Karyesi ile karşısındaki ada üzerinde bir zamanlar yer alan yapıların lokalizasyonu yapılmaya çalışılacak; kaleler şehri Çanakkale'nin Osmanlı Dönemi'ne ait, ismi ile müsemma, yeni bir kalesi tanıtılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Arşiv Belgeleri, Muarız (Saros) Körfezi, Büyükada, Kale-i Cedid (Manastır) Kalesi, Karaçalı Karyesi.

Abstract

The present study was built on the Ottoman Archival Documents of Presidency offering data concerning Karaçalı Village of Evreşe Town in Gulf of Muarız (Saros) and the structures on the island opposite Karaçalı Village. The study is also concerned with the localization of the Karaçalı Village and the island on which no source of data is available other than the Ottoman Archival Documents and aims to introduce a new Ottoman fortress of Çanakkale, the city of fortresses.

Keywords: Ottoman Archival Documents, Gulf of Muarız (Saros), Büyükada, Kale-i Cedid (Monastery) Fortress, Karaçalı Village

* *Arkeolog, Çanakkale Kültür Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu Müdürlüğü uzmanı,*
e-mail: fuat_durmus@mynet.com-

Giriş:

Ege Denizi'nin kuzeyinde bulunan Antik Çağda Melas Kolpos, Osmanlı Dönemi'nde Muarız Körfezi; günümüzde ise Saros Körfezi adıyla anılan bölgenin güneyinde Gelibolu Yarımadası, kuzeyinde Trakya kıyıları yer almaktadır (Uydu Görüntüsü:1). Üçgen şeklindeki Saros Körfezi, 75 km uzunluğunda ve 35 km genişliğindedir¹. Körfezin kuzey tarafında sırasıyla Minikada, Küçükada ve Büyükada (Panagia-Panaia) olmak üzere Üçadalar yer almaktadır (Uydu Görüntüsü:2). Saros Körfezi'ndeki Üçadalar bugün askeri atış talimgahı olarak kullanılmaktadırlar; bu nedenle olsa gerek Üçadalar'da bu güne değin arkeolojik ve tarihi araştırmalar pek yapılamamıştır. Gelibolu Yarımadası'nın Prehistorik ve Klasik Dönem yerleşimleri çok iyi araştırılmıştır²; Bizans ve Osmanlı Dönemi de hakeza pek çok araştırmaya konu olmuştur³. Ancak Saros Körfezi'ndeki Üçadalar'da ise yapılmış ve yayınlanmış tek

¹ “Saros Körfezi Özel Çevre Koruma Bölgesi Karasal ve Denizel Biyolojik Çeşitliliğin Tespiti Projesi Sonuç Raporu”, *T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü*, Ekim 2014, s.6.

² Gelibolu Yarımadası'ndaki Prehistorik ve Antik Çağ Araştırmaları için ayrıca bkz.: Mehmet Özdoğan, “Tarihöncesi Dönemde Trakya. Araştırma Projesinin 16. Yılında Genel Bir Değerlendirme”, *Anadolu Araştırmaları XIV, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan*, 1996, 329-360. Onur Özbek, “Gelibolu Yarımadası Güneyindeki Bazı Höyüklerin Son Araştırmalar Işığında Yeniden Değerlendirilmesi”, *Journal of Archaeology and Art*, 2008, 127:pages1-14. Mustafa Hamdi Sayar, “Trakya'da Epigrafi ve Tarihi-Coğrafya Araştırmaları”, *VII. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Antalya, 18-23 Mayıs 1989 (Ankara 1990) s.211-216. Zeynep Koçel Yıldırım, “Tekirdağ Merkez ve Şarköy İlçeleri ile Çanakkale Gelibolu Yarımadası (Trakya Khersonesos'u) Yüzey Araştırması 2013 Yılı Çalışmaları”, *32. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c.1, Gaziantep 02-06 Haziran 2014, s.437-460. Reyhan Körpe, “2015 Yılı Gelibolu Yarımadası Sestos Antik Kenti ve Çevresi Yüzey Araştırması”, *34. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c.2., 23-27 Mayıs 2016 Edirne, s.591-610.

³ Gelibolu Yarımadası'ndaki Bizans ve Osmanlı Dönemi Araştırmaları için ayrıca bkz.: Ali Osman Uysal, Ayşe Çaylak Türker. “Çanakkale İli Ortaçağ ve Türk Dönemi Yüzey Araştırması 2005 Yılı Çalışmaları” *24. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, c. 1, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2007, s.107-126. Ramazan Eren, *Çanakkale ve Yöresi Türk Devri Eserleri*, Çanakkale 1990. Ayşe Ç. Türker, “Çanakkale Boğazında Bizans Dönemine Ait Tarihi Ve Arkeolojik Veriler”, *Çanakkale I: Savaşı ve Tarihi*, İstanbul 2006, 536-537. Yusuf Acioğlu, “Çanakkale Boğazı'ndaki Kaleler”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Çanakkale 2006. Yusuf Acioğlu, “Çanakkale'deki Osmanlı Dönemi Savunma Yapıları”, *Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Doktora Tezi*, Çanakkale 2013. Semavi Eyice, “Çanakkale Boğazı Kalelerinin XVI. yy.da İtalya'da Basılmış Gravürleri”, *Bedrettin Cömert'e Armağan, Hacettepe Üniversitesi Yayınları*, Ankara 1980, s.258-260.

araştırma Ayşe Ç. Türker'e aittir⁴. Türker, 19. yy. gravürlerinden yola çıkarak Büyükada üzerindeki yapıları araştırarak belgelemiş ancak bu yapıların adları ve tarihsel rollerine değinmemiştir. Oyasaki Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgeleri'nde söz konusu ada üzerindeki yapılar, adları ve işlevleriyle açık bir şekilde belirtilmiş durumdadır.

Evreşe Kazası'na bağlı, Karaçalı Kariyesi ve karye karşısındaki ada üzerinde yer alan yapılar ile Osmanlı Dönemi'nde bu bölgede gerçekleşen olaylara ilişkin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan yirmi dört belge ve üç defter incelenmiştir. İncelenen bu belgelerde geçen Evreşe Kazası, bugün Gelibolu İlçesi'ne bağlı bir beldedir ancak Evreşe Beldesi'nde günümüzde Karaçalı adında bir köy bulunmamaktadır. Fakat Saros Körfezi kıyısındaki Evreşe'ye bağlı Adilhan Köyü ile Edirne İli, Keşan İlçesi, Sazlıdere Köyü arasında bulunan Sazlıdere Sahil Yolu'nun güney tarafı, Karaçalı Mevkii olarak bilinmektedir. Karaçalı Köyü her ne kadar günümüze ulaşmasa da Karaçalı adı, mevkii adı olarak hala bölgede ve tapu kayıtlarında kullanılmaktadır (Uydu Görüntüsü:3). H.1261-M.1845 tarihli Evreşe Kazası Temettuât Defteri'nden 49 haneli, 129 nüfuslu Karaçalı Karyesi'nin reaya (Rum) köyü olduğu anlaşılmaktadır⁵.

Karaçalı Mevkiinin tam karşısında ise Saros Körfezi'nin Üçadalarından Büyükada yer almaktadır (Uydu Görüntüsü:4). Mera vasfındaki, 301.000,00m²lik yüz ölçüme sahip adanın güneybatısında doğal bir liman bulunmaktadır. Kuzeydoğuya doğru yükselen adanın en yüksek noktası ortalama 55 metredir. Ada, Çanakkale Deniz Komutanlığı'nca top atış talimگاهی olarak kullanıldığından adaya giriş ve çıkışlar izne tabiidir. Büyükada üzerindeki yapılara ilişkin elimizdeki somut kalıntıları, adanın uydu görüntüleri oluşturmaktadır. Adanın uydu görüntülerinden ada üzerindeki muhtelif yönde ve sayıda duvar kalıntılarını görmek mümkündür. Türker tarafından da bu kalıntılar, kısaca betimlenerek Bizans ve Osmanlı Dönemi savunma yapıları olarak tanımlanmıştır⁶. Uydu fotoğraflarında gördüğümüz ve Türker tarafından tanımlanan adadaki yapı izleri, Osmanlı Arşiv Belgelerinde geçen başta Manastır olmak üzere, Kale-i Cedid Kalesi, Kale Camii, Camii Cedid ve Kale-i Cedid Tabyası'na ait izler olmalıdır⁷.

⁴ Ayşe Ç. Türker, "An Archaeological Survey of the Early Christian-Byzantine Period on the Valleys That Reached the Hellespont: 2014 Research", *33. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu*, C.1, Erzurum 2015, s.301-324.

⁵ Metin Menekşe, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Evreşe Kazası'nda Yaşayan Hane Sahipleri ve Mesleklerine Dair Bazı Bilgiler", *Social Sciences Studies Journal, SSSJournal (ISSN:2587-1587)*, vol:3, Issue:12, 2017, pp.1872-1886.

⁶ Türker, A.g.m., s.316.

⁷ Osmanlı kaleleri için ayrıca bkz.: Ali Boran, "Osmanlı Dönemi Kale Mimarisi", *Osmanlı, c.10, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s.347-361. Albert Gabriel, *İstanbul*

Aikaterini Laskaridis Foundation Library koleksiyonunda bulunan Fransız asıllı arkeolog ve gezgin Jean-Baptiste Lechevalier'in (1752-1836) 1800 yılına ait Marmara haritasında (Harita:1) Büyükkada, I. Panaia Monastère (Panaia Manastırı) olarak gösterilmiştir. Yine aynı koleksiyonda bulunan Fransız hidrograf Joseph Roux'un 1804 yılına ait Saros Körfezi haritasında (Harita:2) ise Büyükkada üzerindeki yapılar, açık bir şekilde resmedilmiştir⁸.

Kalenin inşa tarihiyle ilgili elimizde herhangi bir belge bulunmamaktadır ancak M.1731 tarihine ait Başbakanlık Osmanlı Arşiv belgesinden adada bir manastırın olduğunu v bu manastırın kaleye dönüştürüldüğünü, manastırdaki eşyalar ile hayvanların da keşiflere ait mallar olduğundan kale dizdarı tarafından alı konulmaması ayrıca bu mallara müdahale edilmemesi istenmiştir⁹. Kale-i Cedid (Manastır) Kalesi'nde görev yapan yeniçerilerin ulufeleri ise M.1746 yılı kayıtlarına göre Gelibolu Gümrüğü tarafından karşılanmış ve bir senelik ocaklık üç bin küsur akçeyi bulmuştur¹⁰. M.1759 tarihli belgeden ise kalede otuz beş askerin görev yaptığını öğrenmekteyiz¹¹. Dergah-ı Ali Topçu sınıfı tarafından tahkim edilen kalede M. 1759 yılında kalenin sur duvarları ile diğer yapılarında tamiratlar yapılmıştır¹². Muarız Kalesi'ndeki yeniçeriler ile topçuların ulufelerini

Türk Kaleleri, (Çev. Alp Ilgaz), Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul 1941. Nazmi Sevgen, *Anadolu Kaleleri*, c.1, Ankara 1960. Ali Remzi, *Eski ve Yeni Kaleler Hakkında Tercüme Harbiye ve Noktai Nazar (Kalecilik Hakkında Konferans)*, Askeri Matbaa, İstanbul 1934. H. Burcu Özgüven, "Onbeşinci ve Onaltıncı Yüzyılda Osmanlı Askeri Yapıları ve Kalelerine Dair Genel Bir Değerlendirme", *Uluslar Arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi(Bidiriler), Selçuk Üniversitesi Yayınları*, Konya 2000. s.271-282. Zeki Sönmez, "Osmanlı Kale Mimarisinin Ana Hatları", *EJOS*, IV(2001) (M.Kiel, N.Landman & H.Theunissen (eds.) *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art*, Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999), No: 58, s.1-18. Osman Ülkü, "Gelibolu'da Bulunan Türk Dönemi Mimari Eserleri", *Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, Erzurum 1998. Camiler hakkında ayrıca bkz.: Ahmet Önkal, Nebi Bozkurt, "Camii" mad., *İslam Ansiklopedisi*, T.D.Y., *İslam Araştırmaları Merkezi*, c.7 İstanbul 1993, s.46-56. Semavi Eyice, "Cami", mad., *İslam Ansiklopedisi*, T.D.Y., *İslam Araştırmaları Merkezi*, c.7, 1993 İstanbul, s.56-90. Manastırlar hakkında ayrıca bkz. Salime Leyla Gürkan, "Manastır" mad., *İslam Ansiklopedisi*, T.D.Y., *İslam Araştırmaları Merkezi*, c.27, İstanbul 2003, s.558-560. Sema Doğan, "Ortaçağ Manastır Sistemi: Doğu ve Batı Manastırları", *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 20, Sayı 2, Ankara 2003, 73-89. Alice Mary Talbo, "Bizans Manastır Sistemine Giriş", *Cogito*, Sayı (17), Yapı Kredi Yayınları, 1999, 160-176. Esra Güzel Erdoğan, "Bizans Manastırlarının Tarihi Gelişimine Genel Bir Bakış ve Konstantinopolis Örneği", *Batman Üniversitesi, Yaşam Bilimleri Dergisi*, Cilt 1, Sayı 1, Batman 2012, s.433-441.

⁸ <http://eng.travelogues.gr/item.php?view=49583>

⁹ BOA.C.AS.D.Nr.248

¹⁰ BOA.AE. SMHD.I.D.Nr.181

¹¹ BOA.C.AS.D.Nr.744

¹² BOA.C.AS.D.Nr.735; BOA.C.AS.D.Nr.861

konu alan M.1759 tarihli belge ile M.1829 tarihli iki belge, kaledeki asker sayısı ile askerlerin maaşları konusunda ayrıntılı bilgiler sunmaktadır¹³. M.1765 tarihli belgeden adada biri kale içerisinde olmak üzere iki adet caminin yer aldığını öğrenmekteyiz¹⁴. Söz konusu bu belgeden Manastır Kalesi Camii'nin mevcut olduğu ya da camiye dönüştürülen bir yapı olduğu, Camii-i Cedid camisinin ise adından da anlaşılacağı üzere yeni inşa edildiği anlaşılmaktadır.

1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi sırasında Muarız Körfezi, Osmanlı askeri ve siyasi tarihi açısından önemli gelişmelere sahne olmuştur¹⁵. Kaptan-ı Derya, sahiller ve adalar Seraskeri Gazi Hasan Paşa'ya verilen M.1773 tarihli hükümde, Rusya Devleti ile yapılan ateşkesin bitmek üzere olduğu, bu nedenle Körfez Muhafızı Yanyalı Hacı Paşazade Mehmed'in Muarız Körfezi ve sakinlerinin muhafazası konusunda dikkatli olması gerektiği belirtilmiştir¹⁶.

İngilizlerin Akdeniz üzerinde kurmaya çalıştıkları hegemonyaya karşı Fransızlar, İngilizlere karşı bölgede daha etkili olamak adına 1798 yılında Mısır'ı işgal etmiş, üç yıl Fransız işgali altında kalan Mısır, Osmanlı ve İngiliz müttefik kuvvetlerinin çabasıyla 1801 yılında geri alınmıştır¹⁷. Osmanlı ve İngiliz müttefikliği kapsamında da Muarız Körfezi'ndeki tahkimatlar İngiliz Generali Keller tarafından M.1799 tarihinde stratejik olarak denetlenmiştir¹⁸. M.1801 tarihli belgeden ise Muarız sahilindeki tabyaların top döşemelerinde, Baklaburnu

¹³ BOA.C.AS.D.Nr.670; BOA.C.AS.D.Nr.1223; BOA.C.AS.D.Nr.16

¹⁴ BOA.C.EV.D.Nr.6

¹⁵ 1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması (Oluşumu-Tablî-Tatbiki)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006; Virginia H. Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi (1700-1783)*, Çev. Özden Arıkan, İstanbul 1997; Kemal Beydilli, *Büyük Friedrich ve Osmanlılar: XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Prusya Münasebetleri*, İstanbul 1985; Joseph von Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, VIII, Yay. Haz. Erol Kılıç ve Mümin Çevik, İstanbul 1992; Nicolae Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, IV, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2005; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, V, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2011; Mustafa Nuri Paşa, *Netayic ül-Vukuat: Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi*, III-IV, Sad. Neşet Çağatay, Ankara 1980; Şemdanizâde Fındıklılı Süleyman Efendi, *Mü'rit-Tevârih*, II.A/B, Haz. M. Münir Aktepe, İstanbul 1976; Ahmed Resmî Efendi, *Hulâsati'ül-İ'tibâr (1768-1774 Osmanlı-Rus Harbi Tarihiçesi)*, Haz. Osman Köksal, Ankara 2011.

¹⁶ BOA.C.AS.D.Nr.507

¹⁷ 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi hakkında daha fazla bilgi için bkz. Osman Zeki Soyuyğit, "XVIII. Asırda Fransızların Mısır'ı İşgali(Neden ve Sonuçlar)", *M.Ü. İlahiyat Master Tezî*, s.19. İstanbul 1964.; Naci Çakın, Nafiz Orhon, *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Osmanlı Devri 1798-1802 Osmanlı Fransız Harbi(Napolyon'un Mısır Seferi)*, III. Cilt, 5. Kısım Eki, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları. Ankara 1987.; Kamuran Şimşek, "Tarih-i Cevdet'e Göre Napolyon ve Mısır Meselesi, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezî*, Denizli 2012.

¹⁸ BOA.C.AS.D.Nr.187

ve Karaçalı tabyalarının da mevzii ile siperlerinde tadilat yapılmış olduğunu öğrenmekteyiz¹⁹.

Kalenin M.1811 tarihinde ikinci defa tamir ettirildiği sırada Gelibolulu Mimar Ahmed Halife, kalenin tamiri sırasında vefat etmiş ve söz konusu vazife, oğlu Halil Halife'ye verilmiştir²⁰. Kalenin tamirat belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla tamirin büyük bir kısmında yenileme çalışmaları yapılabilirken bir diğer kısmında ise yenileme yapmak mümkün olmamıştır. Kale, muhtemelen bölgenin tipik taş formasyonu olan kum taşı ya da deniz kabuğu fosillerinden oluşan breş taşlarından inşa edilmiş olmalıydı. Kısa sürede deformasyona uğrayan bu iki taş cinsi nedeniyle olsa gerek kalenin sürekli olarak yenilenmesine ihtiyaç duyulmuştur. Gelibolu ayarı, Muarız Kalesi, Baklaburnu ve Karaçalı Tabyalarını tamir edeceğine dair taahhütte bulunduğundan M.1821 tarihli belge ile inşaatın hemen başlanması istenmiştir²¹. M.1821 tarihli belgede ise Muarız Kalesi ve Baklaburnu ile Karaçalı Tabyaları için 30 kantar (1,692kg) barutun kale dizdarına teslim edilmiş olduğu bildirilmektedir²². Gelibolu naibine tekiden yazılan M.1840 tarihli hükümden ise adadaki manastırın faal olduğu, manastır rahipleri ile yapılmış bir ahitname kapsamında düşman ve korsan gemilerini haber vermeleri şartıyla onlara serbestiyetlik sağlandığı ancak Muarız voyvodaları tarafından rahiplerin sürekli olarak rahatsız edildikleri anlaşılmaktadır²³.

Bugün Büyükada üzerinde gözle görünür ayakta kalmış bir kale bulunmadığı gibi kalenin karşısında olduğunu bildiğimiz Karaçalı Karyesi'nden de geriye herhangi bir iz kalmamıştır. M.1918 tarihli şifreli belge, Muarız Körfezi ve İnöz (Enez) sahilinde bulunan bazı Rum köylerinin başka bir mahale taşınmasını konu almaktadır²⁴. Bu belgeden de anlaşılıyor ki Karaçalı Karyesi de bu tarihte nakledilen Rum köyleri içerisindeydi ve Karaçalı Karyesi'nin günümüze ulaşmama nedenini işte bu mecburi tahliye oluşturuyordu.

Muarız Körfezi, Gelibolu Yarımadası'na denizden yapılabilecek olası saldırılar için en uygun konumlardan birini oluşturmaktadır. Bu nedenle Saros Körfezi, tarih boyunca sürekli olarak askeri tahkimatların yapıla geldiği bir yer olmuştur. Körfezdeki Büyükada anakaradan yalıtılmış haliyle ilk olarak bir inziva merkezi ya da dini eğitimlerin gerçekleştirildiği bir ibadetgah olarak seçilmişti. Ancak Saros Körfezi sahil şeridinin ve Gelibolu Yarımadası'nın güvenliğinin sağlanması adına Büyükada, Osmanlı Dönemi'nde hem bir çeşit erken uyarı merkezi görevini üstlenmiş hem de olası saldırılarda bir ön cephe vazifesinde

¹⁹ BOA.C.AS.D.Nr.703

²⁰ BOA.C.MF.D.Nr.78

²¹ BOA.C.AS.D.Nr.812

²² BOA.C.AS.D.Nr.812

²³ BOA.C.EV.D.Nr.436

²⁴ BOA.DH.ŞFR.D.Nr.485

bulunmuştur. Çanakkale Savaşları sırasında ise açık hedef konumunda olan Büyükkada, İtilaf Devletleri donanmasının bir denizaltısı tarafından yakılmıştır²⁵. Yine Çanakkale Savaşları sırasında İtilaf Devletleri donanması tarafından Saros Körfezi'nin sürekli olarak bombardımana tutulduğu düşünülürse Büyükkada'daki başta Kale-i Cedid Kalesi olmak üzere diğer yapıların da bu dönemde büyük bir tahribat yaşadığı söylenebilir. Günümüzde Özel Çevre Koruma Bölgesi içerisinde yer alan Saros Körfezi, doğal, biyolojik, kültürel ve tarihi açıdan evrensel ölçeklerde bütüncül bir yaklaşımla korunması gereken yerlerden biridir. Bu bakımdan Büyükkada üzerindeki kalıntıların Saros Körfezi Özel Çevre Koruma Bölgesi'nin tarihi kalıntıları olarak koruma altına alınması büyük önem arz etmektedir.

Sonuç:

İncelemiş olduğumuz Osmanlı Arşiv Belgeleri, kaleler diyarı Çanakkale'nin Saros Körfezi'nde bulunan Büyükkada'nın Kale-i Cedid Kalesi ve diğer yapıları konusunda pek çok ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Saros Körfezi'ndeki Büyükkada, Osmanlı Arkeolojisi açısından bakir bir nokta olup, muazzam bulgular barındırmaktadır. Büyükkada'nın top atış talimگاهی olarak kullanılıyor olması ise adanın sahip olduğu arkeolojik mirası her geçen gün daha fazla tahrip etmektedir. Kuruluş ve yıkılış tarihleri konusunda kesin bir bilgiye sahip olmadığımız adanın üzerindeki yapılar ile ada karşısında yer alan Karaçalı Karyesi'nin belgeler aracılığıyla yapmış olduğumuz lokalizasyonu ancak yerinde yapılacak incelemeler sonucunda anlam bulacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ali Emiri Mahmud I (BOA.AE. SMHD.I.D.Nr.181)

Cevdet Askeriye, (BOA.C.AS.D.Nr.248)

BOA.C.AS.D.Nr.744

BOA.C.AS.D.Nr.735

BOA.C.AS.D.Nr.861

²⁵ “Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri”, *Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bşk. lığı Yayını*, Ankara, 2005, s. 156; BOA, DH. EUM. VRK, 25/35

BOA.C.AS.D.Nr.670

BOA.C.AS.D.Nr.1223

BOA.C.AS.D.Nr.16

BOA.C.AS.D.Nr.507

BOA.C.AS.D.Nr.187

BOA.C.AS.D.Nr.703

BOA.C.AS.D.Nr.812

BOA.C.AS.D.Nr.812

Cevdet Evkaf (BOA.C.EV.D.Nr.6)

BOA.C.EV.D.Nr.436

Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı (BOA.DH.ŞFR.D.Nr.485)

Cevdet Maarif (BOA.C.MF.D.Nr.78)

Dahiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası Kalemli Evrakı (BOA.DH. EUM. VRK, 25/35)

Makale ve Kitaplar

MENEKŞE, Metin XIX. Yüzyıl Ortalarında Evreşe Kazası'nda Yaşayan Hane Sahipleri ve Mesleklerine Dair Bazı Bilgiler, *Social Sciences Studies Journal*, SSSjournal (ISSN:2587-1587), vol:3, Issue:12, 2017, pp.1872-1886.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Bşk.lığı Yayını, Ankara, 2005.

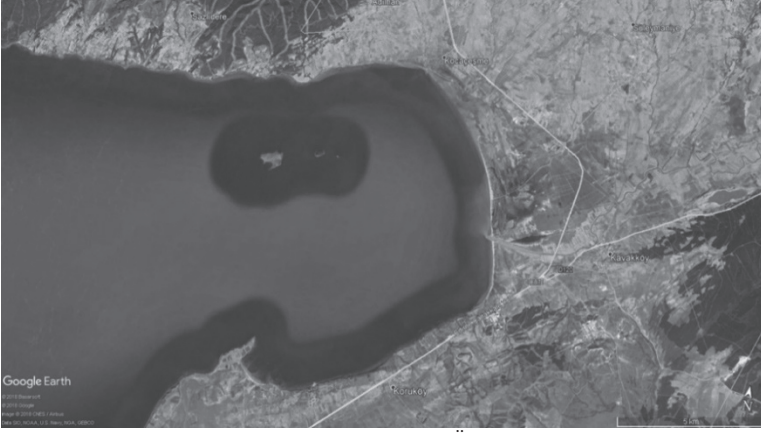
Saros Körfezi Özel Çevre Koruma Bölgesi Karasal ve Denizel Biyolojik Çeşitliliğin Tespiti Projesi Sonuç Raporu, T.C. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı, Tabiat Varlıklarını Koruma Genel Müdürlüğü, Ekim 2014.

TÜRKER, Ayşe C. An Archaeological Survey of the Early Christian-Byzantine Period on the Valleys That Reached the Hellespont: 2014 Research, 33. Uluslararası Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sempozyumu, C.1, Erzurum 2015, s.301-324.

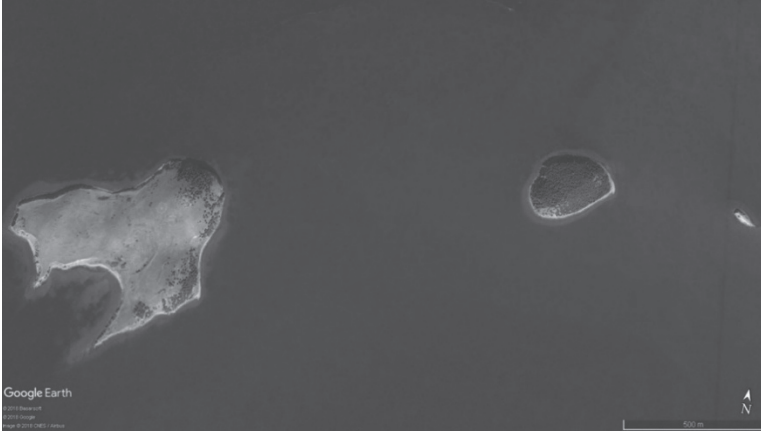
İnternet Sayfaları

<http://eng.travelogues.gr/item.php?view=49583>

Uydu Görüntüsü-1: *Saros Körfezi*

Uydu Görüntüsü-2: *Üçadalar*

Uydu Görüntüsü-3: *Karaçalı Mevkii*

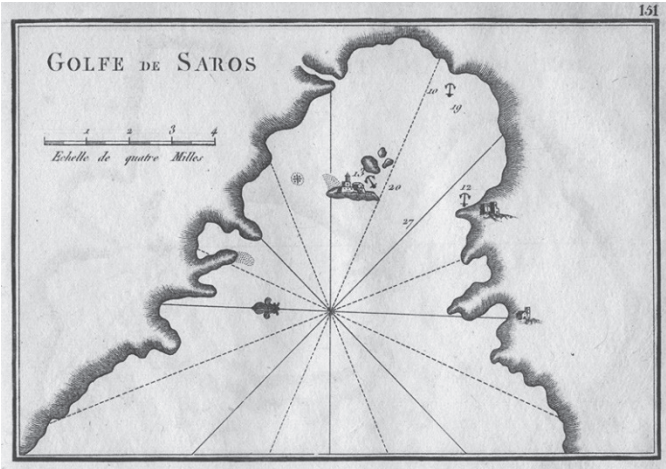

Uydu Görüntüsü-4: *Büyükkada*

Harita:1

Harita:2

1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya Savaşında Ruslara Esir Düşen Bir Osmanlı Askeri ve Eseri: Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed Bin Hasan ve *Tevârîh-i Âl-i Osmân*

An Ottoman Soldier Taken Captive by the Russians in the 1736-1739 Ottoman-Russia-Austria War and His Work: Hacı Nesimoğlu Ahmed Bin Hasan from Akhisar and *Tevârîh-i Âl-i Osmân*

Mehmet Fatih GÖKÇEK*

Özet

Osmanlı Devleti, 1736-39 yılları arasında Rusya ve Avusturya ile yaptığı savaşlardan galip çıkmıştır. Savaş sonunda imzaladığı barış antlaşmalarıyla da daha önceden kaybettiği Azak ve Belgrat gibi stratejik önemi haiz yerleri geri almıştır. Osmanlı Devleti kazandığı bu başarılar sayesinde düşmanlarına kaptırdığı toprakları ele geçirebileceğini görmüştür. Söz konusu savaş süreci, dönemin tarihçilerince kaydedilmiştir. Bu eserlerden süreci, açık bir şekilde izlemek mümkündür. 1736-39 savaşlarını ele alan tarihçilerden biri de Özü Kalesi'ni müdafaa ederken Ruslara esir düşen Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed'dir.

Bu çalışma, Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed'in tek nüshası Fransa Milli Kütüphanesi Supplément Turc, nr. 168'de bulunan 22 varaklık *Tevârîh-i Âl-i Osmân* isimli eserini ele almaktadır. Eserde 1736-39 savaşlarının Rusya ve Avusturya cephelelerinde yaşanan hadiseler anlatılmaktadır. Müellif bilhassa savaşın Rusya cephesine dair önemli bilgiler vermektedir. Bu konuda verdiği bilgiler diğer kaynaklarda bulunmamaktadır. Ayrıca eserinde savaş dışındaki bazı konulara ilişkin müşahedelerini de anlatmaktadır. Eser, olayların içinde bulunan bir askerin kaleminden çıkması ve orijinal bilgiler vermesi yönüyle ana kaynak değer taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Nesimoğlu Ahmed bin Hasan, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, I. Mahmud, Belgrat Antlaşması.

* Dr. Öğretim Üyesi, Gümüşhane Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
mebmetfatihgokcek@gmail.com

Abstract

The Ottoman Empire was victorious in the battles with Russia and Austria between 1736-39. With the peace treaties signed at the end of the war, the Ottomans took back strategically important places such as Azak and Belgrade, which were previously lost. With these achievements, the Ottoman Empire had seen that they could take the land they lost to their enemies. The mentioned war process was recorded by the historians of the period. It is possible to clearly pursue the process from these works. One of the historians who handled the battles of 1736-39 was Hacı Nesimoğlu Ahmed from Akhisar who was captured by the Russians while he was defending the citadel of Özü.

This article deals with Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed's work called *Tevârih-i Âl-i Osmân*. The only copy of this 22 sheet work is located in the National Library of France, Supplément Turc, 168. In this work, the events encountered in the Russian and Austrian fronts of 1736-39 wars are narrated. The author especially provides significant information about the Russian front of the war. This information is not found in other sources of war. In addition, he explains some observations of him other than war. This work has a primary source value as it was written by a soldier who was involved in the events and gave the original information.

Keywords: Nesimoğlu Ahmed bin Hasan, *Tevârih-i Âl-i Osmân*, I. Mahmud, The Treaty of Belgrade.

Giriş

Dünya tarihinin en büyük devletlerinden biri olan Osmanlılar, yaklaşık altı asırlık siyasî tarihleri boyunca üç kıtaya birden hükmetme başarısını göstermişti. Osmanlılar uzun süren hükümlerlik dönemlerinde çeşitli nedenlerden dolayı birçok devletle karşı karşıya geldi. Bu devletlerden birisi de sıcak denizlere inme siyaseti izleyen Rusya'ydı. Ruslar tarihî emellerini gerçekleştirmek için bilhassa 18. yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarına saldırmaya başladı. 18. yüzyıldaki ilk Osmanlı-Rus savaşı Prut Nehri önlerinde yapıldı. Ruslar savaşı kaybetmesine rağmen kısa süre içinde toparlanarak yeniden Osmanlı topraklarıyla alakadar olmaya başladı. Önce Avusturya'yı yanına çekerek 1733'te gizli bir ittifak antlaşması imzaladı. Akabinde Lehistan'daki krallık seçimine müdahale ederek kuzeydeki mevcut durumu lehine çevirmeye çalıştı. Nihayet Osmanlıların İran'la yaptığı uzun ve yıpratıcı harbi fırsat bilip Kırım kuvvetlerinin Kafkasya'dan izinsiz geçtiklerini gerekçe göstererek Osmanlılara savaş açtı.¹

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XV/III. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi,

Ruslar 1736'da Osmanlı topraklarına saldırarak bir yandan Azak Kalesi'ni ele geçirirken diğer yandan Kırım Yarımadası'nı istila etti. Osmanlılar gelişmeleri şaşkınlıkla karşılamakla birlikte sefer hazırlıklarını tamamlayarak savaşa girdi. I. Mahmud, Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'yı orduya komuta etmek üzere Rusya cephesine gönderdi. Yahya Paşa'yı Özü muhafızlığına getirdi. Rusları Kırım'dan çıkarmak için Kefe'ye donanmayla bir miktar kuvvet sevk etti. Rumeli ve Bosna beylerbeyilerine asker toplamaları için fermanlar gönderdi. Osmanlıların Kırım'a asker yollaması ve Kırım Hanlığı'nın direnmesi Rusları geri çekilmek zorunda bıraktı. Avusturya bu sırada devreye girerek görünürde arabuluculuk teklifinde bulundu. Aslında Avusturya'nın bu teklifi Osmanlıları oyalayarak savaş için gerekli hazırlıkları yapmalarını engellemeye yönelikti. Oysaki Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa ve kethüdası Osman Halisa Efendi barışın yapılacağından son derece emindi. Bundan dolayı sınırdaki Osmanlı komutanlarının yardım talepleri ve düşmana karşı uyanık olunması yönündeki uyarıları, sadrazam ve kethüdası tarafından dikkate alınmadı. Bu sebeple savaşın devamı halinde gerekli olacak hazırlıklar yapılmadı.²

Ruslar barış müzakerelerinde Osmanlıların kuzeydeki varlığını tehdit eden bazı isteklerde bulundu. Avusturya bir müddet sonra gerçek yüzünü göstererek yürüttüğü arabuluculuk hizmeti karşılığında Osmanlılardan toprak talep etti. Bu isteklerin kabul edilmesi mümkün değildi. Barış görüşmelerinin gerginleştiği bir sırada Ruslar taarruza geçerek Özü'yü muhasara altına aldı. Rus hücumlarına dayanamayan Özü, Temmuz 1737'de kaybedildi. Yahya Paşa ve birçok Osmanlı askeri bu sırada esir düştü. Avusturya ise daha önceden planlandığı üzere Osmanlı topraklarına saldırdı. Osmanlılar artık iki cepheye birden savaşmak zorundaydı. I. Mahmud, hadiselerde ihmali görülen Sadrazam Silahdar Mehmed Paşa'yı azlederek yerine Muhsinzâde Abdullah Paşa'yı getirdi. Mevcut durumu gözden geçirdikten sonra cepheye asker ve savaş malzemesi sevk etti. Ruslar, Osmanlıların Özü'yü geri almakta kararlı olduğunu anlayarak bir süre sonra geri çekildi. Böylece Özü Kalesi, Ekim 1738'de yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçti.³

Avusturya Rusların Özü'yü ele geçirdiği sırada Bosna, Eflak, Niş ve Vidin'e saldırarak bölgedeki bazı kaleleri zapt etti. Avusturya'nın hücumları Hekimoğlu Ali Paşa, İvaz Mehmed Paşa, Köprülüzâde Ahmed Paşa gibi serhatlarda görev yapan komutanların gayretleri ile durduruldu. Osmanlılar, Rusya cephesine muktedir bir komutan atadıktan sonra ordunun önemli bir kısmını Avusturya cephesine kaydırды. 1737'de Niş, 1738'de Adakale ve 1739'da Belgrat geri alındı. Avusturya Osmanlıların elde ettiği başarılar karşısında barış teklifinde bulundu. Sulh görüşmeleri Fransa'nın tavassutunda başladı. Ruslar ise bu sırada Hotin ve

Ankara 2011, s. 1-24; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 250-253.

² İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, s. 255-261.

³ *A.g.e.*, s. 262-266.

Yaş'ı ele geçirerek Tuna'ya doğru hızla ilerlemektedir. Osmanlılar ile Avusturya arasında devam eden görüşmeler 1739'da Belgrad Antlaşması'nın imzalanmasıyla barışla neticelendi. Ruslar, Avusturya'nın savaştan çekilmesi üzerine aynı yıl içinde barış antlaşması yapmaya razı oldu.⁴

Osmanlı müverrihleri 1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya savaşını konu edinen çok sayıda eser yazmıştır.⁵ Bunlardan biri de çalışmamızın asıl konusunu oluşturan Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed bin Hasan'ın *Tevârih-i Âli-i Osmân* adlı eseridir. Çalışmamız inceleme ve metin olmak üzere iki bölümden meydana gelmektedir. İlk bölümde müellifin hayatı ve eserine değinilmiş, ikinci bölümde ise eserin neşredilen metnine yer verilmiştir.

Metin neşredilirken basit bir transkripsiyon usulü tercih edilmiştir. Eserin dil ve imlâ özelliklerine bağlı kalınmaya özen gösterilmiştir. Arapça ve Farsça kelimelerdeki uzun sesliler â, î, û şeklinde, "ع" ve "ق" harflerinden sonra gelen uzun sesliler ise ā, î, û şeklinde gösterilmiştir. Metinde "ع" harfi için ğ, "ق" harfi için ğ ve "ك" harfi için ise yerine göre g-k-ñ harfleri kullanılmıştır. Arapça ve Farsça kökenli kelimelerin orta ve sonlarında bulunan "ع" harfini göstermek için (◌) işareti, hemzeleri göstermek için ise (◌) işareti kullanılmıştır. Metinde eksik olduğu düşünülen yerlere yapılan ilaveler köşeli parantezler içine yazılmış ve yine varak numaraları da köşeli parantezler içinde belirtilmiştir. Metnin daha iyi anlaşılması için nokta, virgöl ve noktalı virgöl gibi birtakım noktalama işaretleri kullanılmıştır.

⁴ *A.g.e.*, s. 267-279, 281-283, 285-294.

⁵ Bu eserlerden bazıları şunlardır: Hatice Söylemez, *Mukaddimetü's-sefer (1736-1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin-Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007; Fatma Çiğdem Uzun, *Belgrad Hakkında Râğıp Paşa'ya Ait Bir Risale: Fethiyye-i Belgrad (1739)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2000; Melek Çoruhlu, *Musaffa Mehemmed Efendi, Kit'a-min-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel (Tablîl ve Metin)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005; Erdoğan Bilgin, *1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihçesi (Subhi Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi Adlı Eseri)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003; Novili Ömer Efendi, *Tarih-i Bosna, Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-39*, Haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2016; Hatice Oruç, "Ahvâl-i Gazâvât Der Diyâr-ı Bosna", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi 2*, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı, Ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 93-177; Büşra Aktaş Kütükçü, *Tevârih-i Banaluka Der-Diyâr-ı Bosna (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016; *1736-1737 Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizçisinin Hatıraları*, Haz. Fevzi Kurtoglu, İstanbul 1935; Ebû Sehl Nu'mân Efendi, *Tedbirât-ı Pesendâde (Beğenilmiş Tedbirler)*, Haz. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed bin Hasan'ın Hayatı

Müellifin hayatına ilişkin bilinenler eserinde anlattıklarından ibarettir. Müellifin künyesi Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed bin Hasan'dır.⁶ Hayatının ilk dönemlerine dair fazla bilgi bulunmamaktadır. Eserdeki "zamân-ı ömrümde vâkı' Gâzî Ahmed Hân bin Mehemed Hân" ifadesinden III. Ahmed dönemini idrak ettiği anlaşılmaktadır.⁷ Buradan hareketle 18. yüzyılın başlarında dünyaya geldiği söylenebilir. Nesimoğlu Ahmed, eserinin birkaç yerinde belirttiği üzere Osmanlı Devleti'nin serhat eyaletlerinden biri olan Bosna'nın Klis sancağına bağlı Akhisar Kalesi sakinlerindedir.⁸

Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed kendisiyle ilgili daha çok 1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya savaşı münasebetiyle bilgi vermiştir. Buna göre Akhisarlı Hacı Nesimoğlu Ahmed, savaşın başlaması üzerine Rusya cephesine gönderilen Bosna kuvvetleri içinde asker olarak görev almıştır. Bosna seraskeri Ebubekir Paşa komutasındaki bu birlik İsakça'da Osmanlı ordusuna katılmıştır. Ancak sefer mevsimi sona erince kışlamak için Bender ve Soroka şehirlerine bağlı olan köylere yerleştirilmiştir. 1737 senesinin ilkbaharında Tomarova'da yeniden orduya dâhil olmuştur. Bosna kuvvetleri önce Muhsinzâde Abdullah Paşa'ya yardım etmek için Bender'e gönderilmiştir. Rusların Özü'ye saldıracağı haberi gelince bu kez takviye kuvvet olarak Özü'ye nakledilmiştir. Nesimoğlu Ahmed'in içinde bulunduğu Bosnalı askerler diğer müdafilerle birlikte Ruslara karşı kaleyi kahramanca savunmuştur. Ancak sayıca üstün durumda olan Ruslar çok geçmeden Özü'yü ele geçirmiştir. Nesimoğlu Ahmed de bu sırada Ruslar tarafından esir alınmıştır.⁹

Nesimoğlu Ahmed uzun ve yorucu bir yolculuktan sonra Moskova'nın 320 km kuzeydoğusunda bulunan Kostroma'ya götürülmüştür.¹⁰ Burada 22 ay esaret hayatı yaşamıştır. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1739'da imzalanan barış antlaşması esirlere hürriyetlerini elde etme imkânı vermiştir. Bu gelişme üzerine

⁶ Metin, vr. 2b, 22a.

⁷ Metin, vr. 2a.

⁸ Metin, vr. 2b, 21b, 22a.

⁹ Metin, vr. 2b, 4a-7b.

¹⁰ Nesimoğlu Ahmed bu yolculuk esnasında çektiği sıkıntıları şu şekilde ifade etmiştir: "Özü Kâlası ma'rekesinden esir olduğumda sahrâ-yı mezkûr andan asker-i küffâr ile yetmiş birinci gün Özü Suyu'nı köprüden geçüp Provloğosna Kâlası'na dâhil olduk. Ancağ oturağ vâfir yerde eylediler ve yevm-i mezbûrelerde bir loğma etmek ile et veyâ şorba yüzini görmedik. Hemân bir miqdâr siyâh peksimet virirdi. On kişiye virdiği bir kişi yerdî, anı dahi susuz yirdik. Günde birer kerre bir nefis su virirlerdi. Düşmen-i bî-dîn ümmet-i Muhammed'e açlık ve susuzluk ile eziyyet iderken ümmet-i Muhammed'ün çoğı helâk oldı. Bu kırlarda esir olan ümmet-i Muhammed aç ve susuz, yalın ayağ, başı kabağ, yayanca geçdiler ve çekdügimiz derd ü meşakğat ve kefereden envâ'i eziyyetleri meger Hasan ve Hüseyin Kerbelâ kırlarında çekmişler ise olur, soñra bizim çekdügimizi gayrı çekmemişdir", bkz. Metin, vr. 19a.

Nesimoğlu Ahmed ve diğer esirler Osmanlılara teslim edilmek üzere 1740'ta Kostroma'dan yola çıkarılmıştır. Moskova yoluyla Tula'ya ulaşıldığında Çariçe Anna İvanovna'nın ölüm haberinin gelmesi ve kış mevsiminin yaklaşması sebebiyle sınıra doğru yapılan yolculuğa bir müddet ara verilmiştir. Yaklaşık iki sene süren bekleyişin ardından yeniden yola çıkarılan esirler Bender'e getirilerek Osmanlılara teslim edilmiştir.¹¹ Böylece esaretten kurtulan Nesimoğlu Ahmed, memleketi Akhisar'a dönmek için uzun bir yolu katederek 18 Kasım 1743'te Travnik'e gelmiştir. Ramazan Bayramı namazını Travnik'te eda ettikten sonra buradan ayrılarak yedi sene ayrı kaldığı memleketi Akhisar'a geri dönmüştür.¹²

Bosna eyaletinin Klis sancağına kayıtlı bir asker olan Nesimoğlu Ahmed, Akhisar'a geldikten sonra vazifesine devam etmiştir. 1772-1773'te Rusçuk şehri muhafızı olarak görev yapmıştır.¹³ *Tevârih-i Âli Osmân* isimli eserini bu tarihte yazmıştır.¹⁴ Esere sonradan eklenen ve yazısı da diğer kısımlardan biraz farklı olan "Abdülhamid Hân ibn Ahmed Hân biñ yüz seksen sekizde kırk yedi yaşında cülûs, müddet-i saltanat sene 16" ifadesi şayet müellife aitse kendisi 1789'da hayattadır.¹⁵ Ancak tespit edebildiğimiz kadarıyla bu tarihten sonra kaynaklarda kendisi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Eserin İsmi ve Metin Özellikleri

Yazmanın bulunduğu Fransa Milli Kütüphanesi'ne ait katalogda eserin ismi belirtilmemiştir.¹⁶ Daha sonra hazırlanan araştırma eserlerinde de muhtemelen katalogdaki bu bilgi esas alındığı için eserin ismi zikredilmemiştir.¹⁷ Ancak metin incelendiğinde Nesimoğlu Ahmed'in, esere *Tevârih-i Âli Osmân* ismini verdiği görülmektedir.¹⁸

Tevârih-i Âli Osmân'ın bugün için bilinen tek yazma nüshası Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Turc, nr. 168'de bulunmaktadır. Eser kahverengi deri ciltli olup 22x16,5 cm ebadındadır. Metin 22 varaktan müteşekkildir. Sayfaların satır sayıları aynı değildir. Metnin tamamı mensur olup okunaklı nesih hattıyla yazılmıştır.¹⁹ Eser halk söyleyişine yakın bir üslupla kaleme alınmıştır. Eserde yer yer ifade bozukluklarına rastlanmaktadır. Ayrıca Arapça ve Farsça kökenli

¹¹ Metin, vr. 7b-8a, 17b-18a, 19a-21a.

¹² Metin, vr. 21a-22a.

¹³ Metin, vr. 22a.

¹⁴ Metin, vr. 22a.

¹⁵ Metin, vr. 2a.

¹⁶ Edgard Blochet, *Catalogue Des Manuscrits Turcs*, I, Paris 1932, s. 244.

¹⁷ Ağah Sırrı Levend, *Ğazavât-nâmeler ve Mibaloğlu Ali Bey'in Ğazavât-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000, s. 143; Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014, s. 91.

¹⁸ Metin, vr. 1b.

¹⁹ Blochet, *Catalogue Des Manuscrits*, s. 244.

bazı kelimelerin imlasında hatalar bulunmaktadır. Bu hatalar daha çok ses olarak birbirine benzeyen (ا-ع), (پ/ب), (ه-خ-ح), (ص-س-ث), (ط-دت), (ظ-ض-ز-ذ) harflerinin karıştırılması veya telaffuzun esas alınarak yazılması sebebiyle yapılmıştır.²⁰

Eserin Telif Sebebi ve Tarihi

Müellif, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*'ın mukaddime ve hatime kısımlarında eserin yazılma sebebinin açık bir şekilde ifade etmiştir. Buna göre eserini 1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya savaşında yaşananları anlatmak ve esareti sırasındaki müşahedelerini aktarmak için yazmıştır. Müellif eserin, okuyucuları gıybet etmekten kurtaracağını düşünmekte ve ayrıca onlardan kendine, padişaha ve savaşa katılan kişilere dua etmesini beklemektedir.²¹ Nesimoğlu Ahmed eserini Rusçuk şehri muhafızı olarak görev yaptığı 1772-1773'te yazmıştır.²²

Eserin Muhtevası

Tevârîh-i Âl-i Osmân isimli eserin muhtevasını 1736-1739 Osmanlı-Rusya-Avusturya savaşlarındaki hadiseler ve müellifin esareti sırasındaki izlenimleri oluşturmaktadır. *Tevârîh-i Âl-i Osmân* kuruluşun 1789 tarihine kadar tahta çıkan Osmanlı padişahlarının isimleri, cülus tarihleri ve saltanat sürelerinin belirtildiği bir liste ile başlamaktadır.²³ Akabinde ise Rusların Azak Kalesi'ni ele geçirerek Kırım'ı yağmalaması, Kırım'ın coğrafi özellikleri, Bosna askerlerinin Rusya cephesine sevki, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Rusya'ya akına çıkması, Bosna askerlerinin Özü'ye nakli, Rusların Özü'yü alması, Nesimoğlu Ahmed'in Ruslara esir düşmesi, Rusların Kırım'dan çıkarılması, Bender'e saldıran Rusların mağlup edilmesi, Kırım kuvvetlerinin akından ganimet ile dönmesi, Rusların Hotin ve Yaş'ı zaptı, Avusturya'nın Bosna, Rumeli ve Vidin eyaletlerine saldırması, Bosna Muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa'nın Avusturyalılara karşı koyması, I. Mahmud'un Bosna Muhafızı Hekimoğlu Ali Paşa'ya gönderdiği hatt-ı hümayunun sureti, Avusturyalı komutanın Banaluka Kalesi muhafızına yolladığı mektubun sureti, Köprülüzâde Hâfız Ahmed Paşa ve Boşnak Ahmed Paşa'nın Niş'i geri alması,

²⁰ Önce doğru yazımı ve hemen ardından metindeki yanlış yazımı verilen (مادن/معدن); (مكس/مكث), (محاسره/محاصره); (محمات/مهمات), (راخی/راهی), (حطبه/خطبه); (پوس/بوس); (تیاد/نیاز), (دان/ظن), (ضحیره/ذخیره), (ازهار/اظهار); (ضابد/ضابط), (ادش/اتش), (اواست/اواسط); (چرشنبج/چارشنبه), (كلبند/كلبانك), (فرصنت/فرصت), (میدراق/مراق); (بیبا/بیاض), (ظبط/ضبط); (سارحوش/سرخوش); (اند□ه/اند□ه) kelimeleri söz konusu imla hatalarına örnek olarak gösterilebilir.

²¹ Metin, vr. 2b-3a, 22a.

²² Metin, vr. 22a.

²³ Bu listede yer yer bilgi hataları bulunmaktadır.

Vidin Muhafızı İvaz Mehmed Paşa'nın Vidin önlerindeki galibiyeti, Eflak beğinin Avusturya kuvvetlerini mağlup ederek Eflak'a hâkim olması, Özü Kalesi'nin istirdadı, Hekimoğlu Ali Paşa'nın Çaçka ve Ujiçe'yi fethi, Muhadiye zaferi, Osmanlıların Erdel ve Macaristan'a akına çıkması, Adakale'nin fethi, Hisarcık zaferi, Belgrat'ın muhasara altına alınması, Belgrat Kalesi komutanının Avusturya imparatoruna gönderdiği mektubun sureti, Belgrat'ın geri alınması, Osmanlıların Avusturya ve Rusya'yla barış antlaşması imzalaması gibi konular anlatılmaktadır. Eserin son kısmında ise müellifin esareti sırasındaki izlenimleri ve esaretten kurtulduktan sonra memleketine dönüş yolundaki gözlemleri yer almaktadır. Bunlar Azak, Bender, Heyhat ve Özü hakkında verdiği bilgiler, Özü-Kostroma arasındaki menzillere ilişkin gözlemleri, Kostroma şehri, Idil Nehri, Ejderha Denizi ve Sibir Kalesi hakkında verdiği bilgiler ve Kostroma-Bender-Akhisar arasındaki menzillere ilişkin gözlemleridir.

Eserin Kaynak Değeri

Tevârih-i Âli Osmân 1736-1739 savaşlarının bilhassa Rusya cephesine ilişkin bilgi veren önemli bir kaynaktır. Müellifin bu cephede savaşan bir asker olması anlattıklarını değerli kılmaktadır. Nitekim müellif olayların bizzat tanıdığı olarak Özü Kalesi'nin müdafaa edilmesi ve kalenin elden çıkışı hakkında diğer Osmanlı kaynaklarında bulunmayan bazı bilgiler vermektedir. Bu bakımdan eser, Rusya cephesinin karanlıkta kalan bazı yönlerinin aydınlatılmasına katkı sağlamaktadır. Müellifin Avusturya cephesinde yaşanan olaylara dair verdiği bilgiler ise kendisi bu sırada Rusya cephesinde bulunduğu ve 1743'e kadar esaret hayatı yaşadığı için müşahedelerine dayanmamaktadır. Müellif, bu kısmı muhtemelen esaretten kurtulduktan sonraki bir dönemde, süreci anlatan eserlerden okudukları veya hadiselerle tanık olanlardan dinledikleri ile yazmıştır. Yine de olayların çağdaşı olması sebebiyle anlattıkları kaynak değeri taşımaktadır.

Müellif, eserde savaş dışındaki bazı konulara ilişkin bilgiler de vermektedir. Bunlar Rusya ve diğer kuzey ülkelerinde gördüğü kendisine farklı gelen şeylerle alakalıdır. Örneğin geceleri, Moskova'yı aydınlatmak için direklerle asılı olan cam fenerlerin kullanılması, Don ve Volga nehirleri üzerinde gemi taşımacılığının yapılması ve Osmanlı coğrafyasına kıyasla kuzey ülkelerinde gece-gündüz süresi arasındaki farkın daha fazla olması müellifin ilgisini çekmiştir. Yine müellifin, Rusların silah sanayisinin Tula'da, gümüş ve bakır madenlerinin Sibir Kalesi civarında ve tuzlarının Yüzüm ve Bahmud havalisinde bulunduğunu belirtmesi önemli bir bilgidir. Ayrıca müellifin, esaret hayatı yaşadığı Kostroma şehrinde memleketi Akhisar'a ulaşmaya kadar geçtiği menzilleri zikretmesi ve bunlar arasındaki mesafeleri saat cinsinden belirtmesi önemli bir ayrıntıdır.

Sonuç olarak Nesimoğlu Ahmed, Rusya cephesinde Özü Kalesi'ni müdafaa ederken esir düşmüş bir Osmanlı askeridir. Bu sebeple *Tevârih-i Âli Osmân* adlı eser, olayların içinde bulunan bir kişinin kaleminden çıkmıştır. Eser müellifin

müşahedelerine/işittiklerine dayanması ve orijinal bilgiler vermesi bakımından kaynak değeri taşımaktadır. Bununla birlikte araştırmacılar, bu eseri şimdiye kadar çalışmalarında kullanmamıştır. Yurt dışındaki bir kütüphanenin raflarında adeta unutulmaya yüz tutmuş olan söz konusu eser, bu makalede neşredilerek araştırmacıların istifadesine sunulmuştur.

Metin

[1b] Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm

Tevârih-i Âl-i Osmân²⁴

Âl-i Osmân pâdişâh zuhûra gelüp ilk cum'a günü ve bayram namâzın K̄aracaşehri'nde kıldılar. Gâziler tekbîr getürdiler. Tursun Fağîh nâmında bir âdem var idi, ibtidâ hutbeyi Sultân Osmân ismine oğudu deyü haber virdiler. Cülûs-i Sultân Osmân altı yüz doğuz senesinde, müddet-i saltanat sene 60. Ba'dehû Sultân Orhan Hân bin Osmân altı yüz altmış birde cülûs otuz beş yaşında, müddet-i saltanat 35. Ba'dehû Sultân Murâd bin Orhan altı yü[z] toğsanda otuz toğuz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 31. Ba'dehû Yıldırım Bâyezîd bin Murâd Hân yedi yüz yigirmi birde otuz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 29. Ba'dehû Mehemed bin Yıldırım Hân yedi yüz toğsan beşde otuz beş yaşında cülûs, müddet-i saltanat 8. Tekrâr Sultân Murâd Hân-ı sâni ibn Mehemed Hân yedi yüz doğsanda on sekiz yaşında, müddet-i saltanat 32. Ba'dehû Mehemed bin Murâd Hân el-fâriğ yedi yüz toğsan beşde on bir yaşında cülûs, müddet-i saltanat 2. Ba'dehû Murâd Hân-ı sâlis ibn Mehemed Hân eş-şehîd be-dest-i Miloş K̄obilik sekiz yüz birde elli iki yaşında, saltanat 56. Ba'dehû Mehemed Hân el-fâtihi K̄ostantiniyye es-sabi sekiz yüz elli yedide ibn Murâd Hân on üç yaşında cülûs, saltanat 53. Ba'dehû Bâyezîd Hân bin Mehemed Hân el-fâtihi toğuz yüz onda otuz beş yaşında cülûs, müddet-i saltanat 32. Ba'dehû Yavuz Selîm Hân fâtihi Mısır toğuz yüz otuz ikide ibn Bâyezîd] Hân kırk dört yaşında, saltanat 9. Ba'dehû K̄ânünkeş Süleymân Hân fâtihi Budin ve Sigetvar ve ahz-ı K̄ral Laoş bin Selîm Hân toğuz yüz altmış altıda kırk beş yaşında, saltanat 48. Ba'dehû Selîm Hân-ı sâni ibn Süleymân Hân toğuz yüz altmış sekizde kırk beş yaşında cülûs, saltanat 3. Ba'dehû Murâd Hân-ı râbi' ibn Selîm Hân toğuz yüz yetmişde yigirmi toğuz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 28,5. Ba'dehû Mehemed Hân bin Murâd Hân-ı sâlis toğuz yüz toğsan sekizde yigirmi toğuz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 9. Ba'dehû binâ-i Câmî'ül-câmi' Ahmed Hân ibn Mehemed Hân bin altıda on dört yaşında cülûs, müddet-i saltanat 14. Ba'dehû Sultân Mustafâ Hân bin Mehemed Hân

²⁴ Metinde bu ifadeye işaret konularak sağ taraftaki boşlukta "Tevârih-i Âl-i Cengis Hân, sene sitte ve elf târihinde dârü'l-memleket olan Tatar vilâyet K̄ırım Adası selâtin-i Âl-i Osmân Hân taht-ı hükmüne dâhildir, gaflet olunmaya, sene 1006." şeklinde bir cümle yazılmıştır.

biñ yigirmide yigirmi altı yaşında cülûs, müddet-i saltanat 3 mâh. [2a] Ba'dehû Osmân Hân eş-şehîd be-dest-i zorba ibn Ahmed Hân biñ yigirmide on üç yaşında cülûs, müddet-i saltanat 3. Ba'dehû tekrâr Mustafâ Hân ibn Mehemed Hân biñ yigirmi dörtde otuz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 1. Ba'dehû Murâd Hân fâtih-i Bağdâ[d] bin Ahmed Hân biñ yigirmi altıda yigirmi yedi yaşında cülûs, müddet-i saltanat 18. Ba'dehû İbrâhîm Hân eş-şehîd ibn Ahmed Hân biñ kırk dörtde yigirmi beş yaşında cülûs, müddet-i saltanat 9. Ba'dehû Mehemed Hân bin İbrâhîm Hân biñ elli üçde yedi yaşında cülûs, müddet-i saltanat 41. Ba'dehû Süleymân Hân bin İbrâhîm Hân biñ altmış yedide kırk yedi yaşında cülûs, müddet-i saltanat 3,5. Ba'dehû Ahmed Hân bin İbrâhîm Hân biñ yetmiş birde elli yaşında cülûs, müddet-i saltanat sene 2,5. Ba'dehû Sultân Mustafâ ibn Mehemed Hân biñ yüz altıda otuz iki yaşında cülûs, müddet-i saltanat 8. Zamân-ı ömrümde vâkı' Gâzî Ahmed Hân bin Mehemed Hân biñ yüz on beşde otuz bir yaşında cülûs, müddet-i saltanat 28. Ba'dehû bilâ-veled Mahmûd Hân bin Mustafâ Hân biñ yüz kırk üçde otuz dört yaşında cülûs, müddet-i saltanat 24. Ba'dehû yine bilâ-veled Osmân Hân bin Mustafâ biñ yüz altmış sekizde elli sekiz yaşında cülûs, müddet-i saltanat 3,5. Ba'dehû Mustafâ Hân bin Ahmed Hân biñ yüz yetmiş birde otuz altı yaşında cülûs, müddet-i saltanat 17. Ba'dehû Abdülhamîd Hân ibn Ahmed Hân biñ yüz seksen sekizde kırk yedi yaşında cülûs, müddet-i saltanat sene 16. Târih-i binâ-yı Ayasofya, İslâmbol fethine gelince biñ toğuz yüz elli sene imişdir ve İslâmbol feth dahi sekiz yüz elli yedi senede vâkı' imişdir. Bu taqdîrce iki biñ iki yüz yetmiş toğuz yıl imişdir. Ma'lûm-ı hâl için kayd şode, m. [2b]²⁵ Bismi'llâhi'r-rahmâni'r-rahîm ve bihî, el-hamdü'llâhi Rabbi'l-âlemîn ve's-salâtu ve's-selâmu alâ seyyidinâ Muhammedin ve âlihî ve sahbihî ecma'în. Bu haķîr sedd-i İslâm serhadât-ı Bosna'dan Klis sancağından Aķhisâr Ķal'ası sâkinlerinden Hâc Nesîm-oğlu Ahmed bin Hasan dimekle ma'rûf, târih-i Nebeviyye'den biñ yüz kırk sekiz senede Moskov keferesi naķz-ı ahd idüp ve elli senede dahi Nemçelü naķz-ı ahd etmeler ile memâlik-i İslâmiyye üzerine Ķasd-ı fâsîdelerini izhâr ve hücûm eylediklerinde cemî'an ümmet-i Muhammed üzerine ceng ü cidâl ve harb u Ķitâl lâzım gelmekle bâ-hatt-ı hümâyûn-ı şevket-maķrûn muķtezâsınca bi-ķazâ'i'llâhi te'âlâ eyâlet-i Bosna'dan umûmen zu'amâ ve erbâb-ı tîmâr ve yerli Ķulundan biñ iki yüz nefer dilâverân ile bir miķdâr mîrî piyâde ile süvârî kırk toğuz senesi evâsıtında gelüp Bender'den yuķaru Tu[r]la kenâr köylerinde Ķışlayup ilk yazın Bender Sahrâsı'na ordu-yı hümâyûna dâhil ve bir müddetden sonra Özü Ķal'ası imdâdına me'mûr olduğımızda elli senesi vâķi' olup Ķal'a-i mezbûra geldigimizde Moskov keferesi Ķalb Ķuvvetiyle gelüp Ķal'amızı cânib-i erba'adan muhâsara

²⁵ Metnin sağ tarafındaki boşlukta "Hekîm-oğlu Alî Paşa hazretlerinüñ ve Ķâzî Bosnavî Ahmed Paşa ve Köp[r]ili-zâde Hâfız Ahmed Paşa ve Gümrüķi Mehemed Paşa ve Ayvaz Mehemed Paşa ve Ceng Alî Paşa ile Velî Paşa hazretlerinüñ Ķazâvatnâmeleridir, Ķaflet olunmamaķ için bu mahalde şerh virildi." şeklinde bir cümle yazılmıştır. Ancak metinde bu cümlelerin nereye ait olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmamaktadır.

etdikde avn-i Rabbâniyle asâkir-i İslâm merdâne sabr u qarâr ve gün-be-gün kâfir-i bî-dînüñ üzerine gâlib iken cum'aertesı gecesinde tarafeyn âtes şiddetinden qal'amızda evler, sarâylar tutuşup ihrâş bi'n-nâr üzre iken cum'aertesı günü kuşluk vaqtine dek var kuvvetiyle üzerimize yürüyüş ve avn-i İllâhî ile münhezim üzre iken bi-ğazâ'illâh qal'amız cebhânelerinden üç defa dört cebhâne atıldıktan sonra sağ kalan ümmet-i Muhammed mağlûb olduğundan cümlemiz zarûrî esîrliğin irtikâb eyledik. İmdi gizlü qalmasun, aşağıda zıkr eyledigimiz senelerde memâlik-i İslâmiyye'de vâkı' tahrîbâtı ve ceng ü cidâl ve feth u gâzaları ve Moskov keferesi diyârında gördigimiz qal'a ve şehirlerin **[3a]** ve gemi işler büyük suları ve qal'a ve şehri menhûsların qaleme getirüp tesvîd eyledim tâ ki yârânlarımız gâzâ vü cenge mâ'il olanlar uzun gecelerde gıybet terk idüp bu evrâk[ı] eglence ittihâz ideler. Ümîddir ki bu hakîr ve bu gâzâ günlerinde olan pâdişâhımızı ve sâ'ir rü'esâ-i asâkir-i İslâm ve gâziyân ile şühedâ olan mü'min qarındaşlarımızı rahmet ve Fâtiha-i şerife ile yâd ideler. Merhûm u mağfûrunleh Gâzî Sultân Mahmûd Hân hazretlerinüñ zamân-ı saltanatında serhatlarımız[d]a tahrîbât ve muhâsara olunan qal'aların ve ümmet-i Muhammed'ün başına gelen qazâların beyânıdır. Andan sonra tez günlerinde cenâb-ı Rabbül-âlemîn ümmet-i Muhammed'e merhamet idüp feth u fütûhâtını ve ceng ü gâzalarını semt ve semtiyle beyân olunur. İşbu biñ yüz kırk sekiz senesinde Moskov keferesi naşz-ı ahd etdikde serhadd-i mansûrede vâkı' Qaradeñiz'ün dili ucunda Azaq Qal'ası'n olanca qalb kuvvetiyle muhâsara idüp üç aydan sonra cebhânelerin atdurup vire ile aldı. İçinde bulunan ibâdu'llâh ve muhâfız olan Özülü Mustafâ Paşa'yı Qaradeñiz'in yalusunda Yeniqal'a nâm mahalline irsâl ve Azaq Qal'ası içine muhâfız koyup altına vilâyetinden Ten Su ile donanmayı getirüp ilimane kodı, andan sonra göçüp kendü diyârına gitdi. Ba'dehû kırk toquz senesinde qalb-i kuvvet-i menhûse ile Qırım hânı üzerine varup ser-askerleri Filitmarşel Fomilniq nâm mel'un Qaradeñiz'ün bir dahi dili ucunda olan Orkapu Qal'ası'nı muhâsara ve kilidiñi gice yürüyüş ile aldı. İçinde bulunan ibâdu'llâh esîr idüp Qırım Adası içine girüp Fonlamin nâm **[3b]** cenderal-i mel'un bir miqdâr[r] asker ve top ve cebhâne virüp Özi Su ile deryâ arasından dil ile irsâl idüp Qılburun Qal'ası'nı feth eyle deyü kendüsi Baqçesarây'na varup hân hazretleri deryâ-misâl asker-i Tatar ile kâfir-i bî-dîn qarşulayup çevresin alup günde beşer onar kerre melâ'inüñ üzerine hücum iderdi. Topı, tüfengi olmaduğundan zafer bulmayup bi-çâre qaldıqda melâ'inüñ asker öñünden qal'a ve şehirlerüñ nisâ vü sib[y]ânı Baqçesarây ardındaki balqam tağlara qaçurup hân hazretleri üç ay miqdârı melâ'inüñ taburunu halqaya alup merdâne vü dilîrâne ceng eylediler. Melâ'in bir ân ve bir gün râhata qomayup yollarda olan su quyularını tuz ile doldurup melâ'inüñ askeri dolayında otları yaqardı, hayvânât açlıqdan ve âdem susuzluğundan zebûn olup niçe biñ helâk oldı. Melâ'in bunca ceng ü eziyyetde iken Orkapu ve Gözleve ve Qarasu ve Eski Baqçesarây ve Büyük Baqçesarây qal'alarını ki hân hazretlerinüñ tahtıdır, cümlesin zabt idüp hân hazretlerinüñ tahtına oturdı. Bu hâl üzre iken Âl-i Osmân donanması Kefe altına gelüp melâ'in, Osmânlı askerinden havf etmekle

girüye kaçmağa²⁶ şürû' idüp şehirlerin âteşe²⁷ virüp Ʒal'aları lağım ile hedm eyledi. İçlerinde bulunan top ve cebhânelerin kendü tarafına götürüp OrƷapu'dan çıƷdıkdâ Özü Su ile deryâ arasından dil ile irsâl eylediği Fonlamin Cenderali'ni bulup kendü dahi Ʒılburun Ʒal'ası'nı almış idi, içinden aldığı esîrleri ve OrƷapu Ʒal'ası'ndan alınan esîrlerini Özü Ʒal'ası varoşunda sâkin olan ƷazaƷ keferi için mübâdele **[4a]** etmeler ile lâkin cenderal-i la'în Yaş'da olan üç dört ağa ile OrƷapu şeyhini Ʒomayup çasarına götürdi. Ʒırım Adası didikleri bir vâfir bolca yir imiş. ƷırƷ biñ câmi' ile mescid var derdiler. Bunca Ʒal'a ve şehirleri var. İçinde üç büyük suları vardır ki her birisinde gemiler işler derler. Âl-i Osmân memleketi tarafından üç tarafı Ʒaradeñiz almışdır. MosƷov tarafından iki sâ'atlik yer deryâ Ʒavuşmamışdır. OrƷapu didikleri deryâ burnundan yine deryâ burnuna dek bir âli²⁸ hendek Ʒazılmışdır. Ve ol hendek bir vechle geçilmez dirler. Ancaş OrƷapu Ʒal'ası'nda köprüler vardır. Ol köprüden Ʒırım Adası içine Ʒaradan girülür. Keferi tarafından ve gerek Osmânlı tarafından ğayrı Ʒara ile girecek yolu yoğdur. Öylece bir ada imiş dirler. Ba'dehû işbu sene-i mübâreke de Bosna eyâletine fermân-ı pâdişâhî sâdir olup nefsi hırmen²⁹ vaht[i] günlerinde Bosna sipâh[i] ve zu'amâsi umûmen ve yirli Ʒulundan biñ iki yü[z] âdem ki yigirmiden birdir ve önlerinde Tuzla Ʒapudân ile Banaluğa Ʒapudân ve Kluç Ʒapudân ile Lubiñ Ʒapudân fermân-ı pâdişâhîde musarrâh ve üç biñ sekbân ve iki biñ beşli yazı asker için Genci-zâde Ebûbekir Paşa'ya mirî mâl gelüp mecmû' yed[i] biñ iki yüz asker ider ve paşa-yı mûmâ-ileyh ser-'asker-i Bosna'nuñ MosƷov seferine ta'yîn buyurulmağın fermân-ı pâdişâhî üzre bir ân muğaddem mirî-i askerî yazılıp sâ'ir asker dahi hâzır³⁰ olup rûz-ı Ʒâsim'dan³¹ elli gün muğaddem asker-i İslâm ile Ebûbekir Paşa Ʒalğup **[4b]** İsağça Sahrâsi'na ordu-yı hümâyûna râhî oldılar. İsağça'ya geldikde sadr-ı a'zam³² Kör Vezîr Ahmed Paşa hazretleri idi, fermân idüp Bekir Paşa ile Bosna askerini Ʒara Boğdan vilâyetine Turla Suyı kenârıyla Leh Ʒral sınırı tarafından Bender Ʒal'ası'ndan dik yuğaru Soroğa Ʒal'ası'na varınca köyleri boşadup Ʒışlaya ta'yîn eyledi. Sâ'ir orduyu bozup Ʒışlalara ta'yîn ve kendüsi Babadağ şehrine varup Ʒışladı. Bosna askerisine ve eyâlete müstevfâ³³ ta'yîn ve atlarına yem virdiler. Öyle iken bozğun günlerine Ʒarşu Ʒar düşüp sular donduğda Âl-i Cengiz pâdişâh ğayrede gelüp Ʒalğa ile noğay sultân ve Bucağ ser-'asker-i sultân iki üç yüz biñ asker-i Tatar ile ve Bosnavî Alî Paşa-zâdelerinden Üşğüplili İbrâhîm Paşa ve Arnavut diyârından Mahmûd Beg-zâdelerinden Mahmûd Paşa

²⁶ Metinde "تجمعه" şeklinde yazılmıştır.

²⁷ Metinde "اتسه" şeklinde yazılmıştır.

²⁸ Metinde "الى" şeklinde yazılmıştır.

²⁹ Metinde "خيرمن" şeklinde yazılmıştır.

³⁰ Metinde "حاضر" şeklinde yazılmıştır.

³¹ Metinde "قاسومدن" şeklinde yazılmıştır.

³² Metinde "عظيم" şeklinde yazılmıştır.

³³ Metinde "مستفاه" şeklinde yazılmıştır.

dahi beş altı biñ gönli isteyen gâziyândan askeri peydâ andan Bender ve Özü kırlarından varup Heyhat Sahrâsı'nı qaradan ve Aqsuyu'nı Aşmeçit nâm mahalde ve İngıl ve Onğol suların Çehren nâm mahalde ve Özü Suyu'nı ve sâ'ir gölleri buzdan geçüp melâ'inüñ vilâyetine çapula râhî olup gıtdiler. Provloğışna Qal'ası üsti yanından Özü Suyu'nı geçmek murâd eylediklerinde qal'a-i menhûsede muhâfız olan Fonlamin Cenderal nâm mel'ün top ve yanında mevcûd bulunan asker-i melâ'in ile Özü Suyu'nı buzı ortasına qarşu çıqup cenge şürû' andan Âl-i Cengiz askerini buzdan geçürmeyüp top, tüfenk ile ceng idüp Âl-i Cengiz pâdişâhı Osmânlı askerine emr buyurup melâ'inüñ askeri üzerine yürüyüş eylediler, bi-hamdi'llâh cenderal ve sâ'ir **[5a]** askerini kılıçdan geçürüp cânlarını cehenneme yonladılar. Topların ve sâ'ir mühimmâtın zabt idüp cenderalüñ oğlunu esir eylediler. Andan soñra melâ'inüñ vilâyetine çapul koyverdiler. Dört gün ile üç gice vilâyetlerin yağmâ idüp köylerin ve şehirlerin âteşe virüp harâb eylediklerinden bunca köle ve halâ'ik ve ğanîmet ile girüye avdet eylediler. Asker-i İslâm bir yere cem' olduqda Âl-i Cengiz pâdişâh alınan esirlerini sayaya götürdüqde âdet-i kânûn muqtezâsınca kırk biñ esirüñ ondalığın alup sâ'ir mâl u ğanîmetüñ hisâbın Allâh bilür. Ve kırk sekiz günde hâlî ıssız yerden açlıqdan ve sovuqdan güç ile geldiler. Andan soñra tâ sulh olunca her kış öylece birer çapul virdiler. Bu kış bu hâl üzre geçüp sultân-ı nevrûz-ı Hâr[ze]m-şâh gününden on beş gün muqaddem fermân-ı pâdişâhî gelüp Bosna askerini Tomarova Sahrâsı'na sancağ-ı şerîf pâyına ta'yîn buyurup ol esnâda Muhsinzâde Abdullâh Paşa Bender ser-'askeri olmağın Qartal Sahrâsı'nda olan sadr-ı a'zam³⁴ hazretlerine arz idüp nefsi sultân-ı nevrûz günü bir dahi fermân gelüp Bender Sahrâsı'na Abdullâh Paşa ma'iyetine varalum deyü emr olmağla yevmi mezbûrede yola revâne olup mahalle-i mezbûra gelüp ordu-yı Bosna qurıldı. Anda meks iderken biñ yüz elli târihi olup petro gününden on gün muqaddem Bosna askerini Özü Qal'ası imdâdına ta'yîn buyurulup andan sallı günü qalkup ve yine sallı günü berr u yaban yirden Özü'ye dâhil olduğımızda ser-'askerimiz Hekim-oğlı Alî Paşa'nun **[5b]** dâmâdı Yahyâ Paşa muhâfız idi ve ma'iyetinde Silivriili Yerli Paşası Mustafâ Paşa ve Gağa-oğulları Mehemmed Paşa ile Hasan Paşa ve Bosna askeriyle gelen Ebûbekir Paşa ve Itrabozan eyâletiyile Silistre eyâleti dahi muhâfız idi, bu biñ Arnabut asker ile ol qadar dahi yeniçeri ve serdengeçdi dahi var idi. Çarşenbih günü Moskov keferesi Qaratağ misâli asker-i melâ'in ile gelüp qal'amızı Özü Suyu'ndan Berezen Suyu'na ve deryâya varınca muhâsara eyledi. Ve perşenbih gicesinde Berezen Suyı Geçidi'nde olan qulleleri aldı. Ve cum'a günü Özü Suyı Qaradeñiz ile muqâbil olduğu yerde Hasan Paşa Qal'ası'n dahi aldı. Ser-'askerleri varup Hasan Paşa Qal'ası önünde otağın qurup oturdı. Biz dahi ol gice qal'a dolayında mahallelerini ve bu qadar at ve yel degirmenlerini ve sâ'ir binâyâ müte'allik ne ki bulundıysa kimin hedm ve kimin ihrâk ve bi'n-nâr eyledik. Yarındası mel'ün-ı bî-dîn iki üç yüz pârçe top ve yedi dâne qumbara havanı qal'anunı üç tarafından dan yeri nişân virdigi ile qal'a ve

³⁴ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

üzerimize cehennem âteşin saçup gûyâ yer gök zelzeleye geldi, yiryüzi duman olup asker askeri ve insân insân[i] görmez oldu. Top, tüfeng ve kumbaradan kâl'ada ve parmaklığında baş soğunacağ yir bulunmaz oldu. Ol hâl üzre iken ümmet-i Muhammed gayrede gelüp du'â eylediler. Gülbâng-ı³⁵ Muhammediyye'yi getirüp cenge âgâz eylediler. Kâl'anuñ dört yanında olan balyemez ve saçma ve şâhî ve kumbara havanlarına ve parmaklığda olan ümmet-i Muhammed fitil ve filinta tüfenglerine bir fitilden âteş idüp kâl'a ve dolayında olan **[6a]** yerler zelzeleye gelüp yeryüzi duman olup bir zamândan soñra âlî³⁶ rûzgâr peydâ olup tütün ve dumanları deryâ tarafına sürüp göründükde meger ki melâ'inüñ askeri demet demet düşmüş kırt gibi yaralı bereli birbir[i] üstüne yığılup yaturlar. Asker-i İslâm o devlet göricek en kötüsü iki yürek sâhib[i] oldu, gayrede gelüp cân [u] gönülden merdâne vü dilîrâne ceng etmege başladılar. Beş gün ve dört gice öyle âlî ceng eylediler ki meger merhûm Tiro Hasan Paşa Kaniye Kâl'ası muhâsarasında eyitti ise yohsa gayrı yirde ol kadar şehîd ve kâl'a altında leş düşmüş degildir, bu hâl üzre iken melâ'in-i bed-fî'âl günde ve gicede biñ altı yüz seksen kumbara kâl'a ve parmaklığa ve hendeklere kındururdu. Cum'airtesi gicesinde ahşâmdan soñra İslâmbol Kâpusı yanında Yahyâ Paşa ser-askerimizüñ otluk tepesine kumbarayı kındurup otluğu tutuşdı. Andan melâ'in olanca kumbarayı âteşe çevirüp otluğdan kulleler, evler, sarâylar tutuşup ol gice bütün kumbarayı kâfir-i bî-dîn âteşe saçdı. Dan yerine dek kâl'amızda binâya müte'allik ne ki var ise ihrâk ve bi'n-nâr olup tablalarda ku[r]ş[un]lar, toplar altında olan tekerlekler ve kundağlar yanup toplarımız yire düşüp işlemez oldılar. Biñ altı yüz seksen kumbara atıldığına delilim budur ki mel'ûnuñ yedi havanı var idi, Gâzî Ahmed-zâde bir gice sâ'ade bakup bir sâ'atde on nevbet yedi bile havanı atdı, ona göre mülâhaza buyurıla. Dan yeri nişân virdüğüyle üzerimize kâl'anuñ her tarafından yürüyüş idüp melâ'inüñ gözleri niçedir fark olunmadıkça muhâsara çekmiş ihtiyârlarımız **[6b]** ferd-i vâhid kimesnelere tüfeng atdırmayup tamâm yanaşdıklarında melâ'in-i bî-dîn aramıza niçe el kumbaraların atup kâl'ada ve parmaklığda olan ümmet-i Muhammed gayret ü sabr idicek ellerinde bulunan filinta ve fitil tüfenglerine âteş idüp kurşun saçdılar, yiryüzi duman dütüp insân insân[i] görmez oldu. Bir vakitden soñra rûzgâr dumanları sürüp meydân göründükde kurşum yetişür yere dek melâ'in birbir[i] üstüne demet demet âdeş düşüp yaturlar, ümmet-i Muhammed dîn-i Muhammediyye için gayret idüp yürüyüşe çıkdılar. Niçe biñ kelle ve şikâr alındıkda yine kuşluk vaktinde melâ'in üzerimize hücüm idüp evvelkiden ziyâde rûsvây olup sağ kâlan tabura firâr idüp andan yine öyleye kârîb olanca kuvvetiyle keferenüñ cümlesine rakı şarâb içirüp sarhoş olduklarında doñuzlar gibi üzerimize hücüm etdiler, gebermiş ve geberecek leşlere bakmayup az bucuğ yaralıyı ayak altına alup çinediler. Parmaklığımız dolayında olan üç endaze yassı ve ol kadar derin hendeki âteş şiddetinden görmeyüp evvel gelen melâ'in

³⁵ Metinde "كلبند" şeklinde yazılmıştır.

³⁶ Metinde "الى" şeklinde yazılmıştır.

hedeke düşüp dolduğda üzerlerinden hendeki geçüp parmaqlığımızda dikilmiş mızdırak ve bayraklarımıza yapışdılar. İbâdu'llâh bu hâl göricek gayret idüp çapa ve çürük ve taş melâ'inüñ alaylarına saçup melâ'in girü firâra şürü' etdikde ümmet-i Muhammed dal kılıç ile yürüyüş idüp kâfiri kılıç altına alup tâ meterizlerine dek baş ve şikâr aldıklarında melâ'in şaşakalup kaçmak tedârükini şürü' ümmet-i Muhammed sevinüp şenlik eylediler. Tamâm râhata oturduklarında **[7a]** bi-ğazâ'llâh ħal'amızda beş cebhâne atıldı, gün iken gice olup ibâdu'llâh bî-hûş olup ağılları başlarından çıkup kimi mangaya girüp ve kimi yire birbir[i] üstüne yığılup saklandı. B[ir] zamândan soñra havâdan düşen düşdi, sağ kalan ibâdu'llâh uyqudan uyandıgı gibi uyandı. Tekrâr gülbang-ı³⁷ Muhammediyye'yi getirüp ceng etmege başladılar. Bir zamândan soñra yine iki kemer cebhâneler atulup deryâ tarafına gitdiler, andan yine bir kemerde olan cebhâne atıldı. Ve'l-hâsıl dört cebhâne atıldı[ıçda]n soñra parmaqlığıda olan paşaları gizlü ħal'aya götürüp ħal'anuñ dört yanına vire bayrakların dikdiler. Parmaqlığıda olan ibâdu'llâh ol hâli göricek ellerinde olan beglik tüfenglerin yire urdılar, parmaqlığıdan ħal'aya girmege şürü' idüp girdiklerinde meger ki ser-askerimiz Yahyâ Paşa ile sâ'ir paşalar cebhâne ve âteş şiddetlerine dayanmayup Hasan Paşa Ķapusu'ndan tabura gitmişlerdir. Bekir Paşa ħal'ada idi, Bosna askeri paşa-yı mûmâ-ileyh aralarına alup ilimana Su Ķapu'dan ve kimi Hasan Paşa Ķapusu'ndan ekserisi âteş şiddetinden ħal'a dîvârından ilimana sıçrayup ħal'a altınd[a] ümmet-i Muhammed cem' olup kimi deryâda ve ħarada yer bulup ol gice anda yatdılar, ahşâma ħarşu kefereler tarafından elçi gelüp vireyi bağladılar ki AĶkirman cânibine gemilerle selâmda orsa iderler deyü tutvirüp Bosna alay begisini tutalup götürdiler. Yarındası ale's-seher beş on kefereler ile Yahyâ Paşa tarafından bir âdem gelüp Bekir Paşa'yı alup Yahyâ Paşa ister deyü ħal'aya götürdiler, içerüye götürüp öldürdiler. **[7b]** Ba'dehü ħal'a dîvârına ħarınca misâl melâ'in çıkup aramıza bunca eli mızdıraklı atlı girüp silâhını, pusadını virüñ deyü fermân olundu. Silâh, pusat mîrîñindir, öylece selâmet bulursız. Kimi virmege şürü' ve kimi kılıcı, tüfengi ħırup deryâya atdı. Ekserisi müceddeden cenge âğâz idüp şehîd oldu. Ol hâl üzre iken ortalığı soymağa başladılar. Ümmet-i Muhammed kılıca yapışup ħazâ etmek üzre oldılar. Melâ'in-i bî-dîn ħal'anuñ iki tarafından onar, on beşer top getirüp aramıza âteş itdiler. Ķal'a dîvârlar[in]da olan kefereler niçe biñ tüfenge âteş idüp aramıza ħurşun saçdılar. İbâdu'llâh ördek misâli deryâya ve Özü Suyu'na uğratdılar. Ol gün ikindü vaqtine dek aramıza top, tüfeng atdılar. Düşen düşdi, boğulan boğuldu. Ahşâma ħarşul sağ kalan esîrligi ħabûl ve melâ'inüñ taburına çıktılar. Yarındası melâ'in-i bî-dîn Özü ve Ķılburun ve Hasan Paşa ħal'alarına ve Berezen Suyı Geçidi'nde olan ħullelere muhâfiz koyup ahşâmlamadın taburunu ve biz esîrleri ile Özü ħırlarından yola revâne olup Bucak ve Noğay, Tatar ve Bender Sahrâsı'nda olan asker-i İslâm'dan havf etmekle hemân bir gün muğaddem AĶsuyu'nı geçüp cân atdı. Sekizinci gün AĶsu'ya geldi. AĶmeçit nâm mahalde iki köprü yapıdırmağa şürü'

³⁷ Metinde "كلبند" şeklinde yazılmıştır.

idüp bir köprüyi beyâz tenekeden gemi gibi on altı tombas geçirdi. Ol tonbasları suya koyup bir köprü düzdü. Andan top ve cebhâne ve ağır gelen mühimmâtı geçürdi. İkinci köprüyi askere suyu geçer araba ile büyük fuçlarından düzüp iki dizi fuçları kıca ip ile bağlayup **[8a]** üzerlerine demet ba'dehû toprak dösedüp bir âlî³⁸ köprü oldu. Andan yaya askerisiyle biz dahi geçdik. Andan Heyhat Sahrâsı içinden Doğan ve Ummân ve Çehren kal'alarınıñ yurtları semtinden gidüp yetmiş birinci gün hâlî ıssız yerlerden melâ'înüñ diyârına ma'mûlûğa dâhil olduk. Provloğosna Kal'ası üstü yanında Özü Suyu'nı geçüp andan kal'alara askerini kışlaya koyup ser-'askerleri Filitmarşel nâm mel'ûn, Yahyâ Paşa ile ser-'askerimiz Ebûbekir Paşa'nun sabî oğlunu çasarına götürdi. Ol kış çasarun yanında kışladı. Ba'dehû elli bir sene târihinde melâ'în hareket idüp bir miqdâr asker-i menhûse ile Vişnaço Cenderali'ni tekrâr Kırmı Adası üzerine ta'yîn idüp geldikde yine Orkapu Kal'ası'nı muhâsara eyledi. Birkaç günden sonra yürüyüş ile feth idüp içinde bulunan ibâdu'llâh ve Muhâfız Anadollu Ebûbekir Paşa'yı esir idüp andan Kırmı Adası içine girüp hân hazretleri bunca asker-i Tatar ile melâ'în karşılayup Tatar kalbağıyla yere urup andan Tatar asker ile merdâne, melâ'înüñ üzerine yürüyüş ve avn-i Rabbâniyle tabur-ı menhûsı bozup bunca kelle ve esir alup cenderal-i mel'ûn girüye firâr eyledi. Baş-ser-'askerleri Filitmarşel Cenderali olanca asker-i küffâr ile top ve cebhâneyi alup Özü Suyu'nı Kıyevah Kal'ası altında gemiler ile geçüp Leh kral sınırı içinden gidüp Bucağ Tatar içinde Turla Suyı yalısında Bender Kal'ası'na doğru revâne andan Kıra Boğdan **[8b]** memleketinde Soroğa Kal'ası kurbünde Turla Suyu'nı geçmege murâd idüp geldikde Allâhu zül-Celâl ümmet-i Muhammed'e gayret virüp Bender Sahrâsı'nda ser-'asker olan Genç Alî Paşa ve ma'iyetinde olan Veli Paşa, Küttahiyye ve Kıonya eyâletler ile ve sâ'ir ma'iyetinde bulunan asâkir-i ehl-i İslâm ile top ve cebhâneyi alup ve Bucağ sultân ile Noğay sultânını bunca biñ Tatar asker ile çarhacı idinüp Kıra Boğdan memleketinde Soroğa nâm mahalde melâ'înüñ taburını karşılayup ceng[e] âgâz ve Turla Suyu'n üzerinde kâfir-i bî-dîne köprüleri kurdurmayup andan kâfir-i bî-dîn kalğup Leh kral sınır ile Raşkova nâm mahalline gelüp tekrâr Turla Suyu'na köprüyi yapıdırmağa başladı. Asâkir-i İslâm ile Genç Alî Paşa hazretleri Kıra Boğdan vilâyetiyle gelüp Raşkova şasabasına karşı meteriz ve tablalar yapıdurup topların dizüp cenge şürû' etmek üzere olup Bucağ ve Noğay sultânları niçe asker-i Tatar ile Turla Suyu'nı yüzdürüp kâfir-i bî-dînün tabur-ı menhûseyi sudan suya muhâsara idüp çevresin aldılar. On sekiz gün ceng [ü] cidâl idüp melâ'înüñ askerisi cengden ve hayvânât aç ve susuzluğundan ziyâde kırılıp zebûn olduklarında top ve cebhâne ve kumbara ile ağır gelen mühimmâtların birağup girüye kaçmağa şürû' eylediler. Tatar askerinin ser-'askeri yol virüp envâ'î rûsvâyılıklar ile kırılı bozula kaçdılar. Âl-i Osmân askeri Turla Suyu'nı podtan geçüp bunca top ve cebhâneyi ve sâ'ir mühimmâtların arabalara yükledüp şenlik iderek Bender Kal'ası'na götürdiler, el-hamdü'lillâhi alâ külli hâl. Andan sonra kış basup sular

³⁸ Metinde "الى" şeklinde yazılmıştır.

dondukda Âl-i Cengiz pâdişâh bunca biñ asker-i [9a] Tatar ile çapula gidüp Öli Ten Suyu'nı ve Büyük Ten Suyu'nı ve Yüzüm ve Bahmud suların buzdan geçüp melâ'in-i Moskov memleketlerini târâc³⁹ u yağmâ idüp bunca esîr ve şikâr aldıklarından soñra köylerin ve şehirlerin âteşe virüp Yüzüm ve Bahmud şehirlerin ihrâk iddiklerinden ğayrı ol havâlîde çasaruñ bir azım tuz ma'denleri⁴⁰ var imiş, ma'denlerin⁴¹ ve bunarların bozup kızanların kırdıklarında hazîne-i çasara bunca biñ kîse mâl zarar etdiklerinden soñra bunca mâl u ğanîmet ile esîr ve şikâr alup sağ ve selâmet ile Kıyım Adası'na gitdiler. Ba'dehû elli iki sene târîhinde melâ'in-i bî-dîn olanca asker-i melâ'in ile kâllup ve öñlerinde Fomilnik Ceneral ile Neployev Ceneral dahi Kıyevah kâl'aları altında Özü Suyu'nı gemiden geçüp Leh kralı memleketinden varup Kıamaniçe Kâl'ası karşıusunda Turla Suyu yalısında olan Hotun Kâl'ası'nı almağ sevdaşıyla yola revâne olup Hotun'a yakîn geldikde Genç⁴² Alî Paşa ile Velî Paşa ve Hotun Muhâfız[ı] Kâlçağ Paşa ile Sinek Paşa ve Atmaca Paşa ma'iyetlerinde bulunan asker ile ve Lipka Tatar asker ile melâ'inüñ taburına karşı çıkup merdâne ceng etmeler ile bir vakîtden soñra bi-kazâ'illâhi te'âlâ asker-i İslâm bozulup ser-'askerleri Alî Paşa ile Velî Paşa Kıara Boğdan memleketi aşırı firâr ve askerleri semt ve semt firâr olmağla kâl'a-i mezbûrede Muhâfız Kâlçağ Paşa bir miqdâ[r] tevâbi' askeriyle kâl'a cânibine firâr idüp kâfir-i bî-dîn Kıaratağ misâli asker-i menhûse ile kâl'ayı cânib-i erba'adan muhâsara etdikde Kâlçağ Paşa ahâlî ile ittîfâk idüp kâfirden vire taleb ve kâl'ayı teslim [9b] eyledikde melâ'in viresin dutmayup hemân kâl'ada bulunan nisâ ve sıbyân Kâlçağ Paşa ile bile esîr ve mâlların yağmâ etdikden soñra bir miqdâr asker-i melâ'in ile Neployev Ceneral'i Kıara Boğdan memleketine irsâl idüp Yaş şehrine dek Valahlı'nuñ dahi mâlların yağmâ ve ahâlîyi kırup esîr iddikde Yaş'da zâbid olan boğdan tayanmayup tahtını ve mâlını koyup Kıartal Sahrâsı'nda ordu-yı hümâyûna firâr Moskovlu gelüp mâlların yağmâ ve Yaş şehrin zabt etmekle tahtına oturdu. Andan kâfirüñ ser-'askeri Hotun Kâl'ası içine muhâfız koyup esîrleri alup kendü diyârına götürdü. Kıyevah Kâl'ası'na geldikde Kâlçağ Paşa ile yeniçeri ağasını, müftî ile ve dahi Yaş'dan birkaç kimesneyi alup çasarına götürdü. Sâ'ir üserâyı⁴³ Kıazağ diyârında alıkdı, Allâhu azîmü's-şân cemî' ümmet-i Muhammed'[i] kâfir-i bî-dînüñ yedinden halâs eyleye, âmîn, yâ mu'in. Bundan soñra Nemçe hâ'inüñ dahi âl ile nağz-ı ahd idüp eyâlet-i Bosna ve Vidin ve U[rû]menli eyâletlerinde muhâsara eylediği kâl'aları ve cenâb-ı Bârî-i Kibriyâ tarafından mel'ûnuñ başına gelen belâlarını ve ol serhadât-ı İslâmiyelerde ğazâ olduğı yirleri semtiyle ve mahalli ile kâleme getirüp beyân olundu. Biñ yüz elli sene târîhinde melâ'in-i Nemçe

³⁹ Metinde "تعراج" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁰ Metinde "مادناري" şeklinde yazılmıştır.

⁴¹ Metinde "مادينارين" şeklinde yazılmıştır.

⁴² Metinde "جنج" şeklinde yazılmıştır.

⁴³ Metinde "عسارائى" şeklinde yazılmıştır.

gûyâ fursat⁴⁴ bulup âl ile nakz-ı ahd ve sedd-i sedîd-i İslâmiyye'den olan serhadât-ı Bosna'da muhâsara eyledi. Evvelen Klis sancağından Ostroviçe Qal'ası'nı bir miqdâr asker-i menhûse ile muhâsara idüp ve eyâlet sancağı Bosna'dan Banaluqa Qal'ası'nı vâfir asker-i küffâr ile muhâsara idüp ve sancağ-ı mezkûreden Çetin Qal'ası'nı dahi muhâsara idüp ve İzvornik sancağından dahi Beline Qal'ası'nı muhâsara etmegîn ve Urûmenli eyâletinden Niş Qal'a'yı ve Morava Suyı yalısında altı yedi palanqayı ve Ujiçe Qal'ası'yla Yenipazar Palanqa'yı ve Musa Paşa Qal'ası'nı muhâsara etmegîn ve eyâlet-i mezkûreden **[10a]** dahi Alacahisâr Palanqası'yla Şarqküy Qal'ası'nı muhâsara idüp ve yine Vidin eyâletinden bi'n-nefs Vidin Qal'ası'nı muhâsara etmekle Urûmenli eyâletinden muhâsara eylediği cümle qal'a ve palanqaların alup zabt eyledi. Bosna serhatlarında olan ümmet-i Muhammed bu hâl göricek gayret eylediler, cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn hazretlerine sığınup du'âya şürû' eylediler. Bosna Muhâfiz[i] devletlü Hekim-oğlı Paşa hazretleri ahâlî ittifâkıyla Bosna divânı çavuş kethudâsı olan Alî Paşa-zâde Osmân Beg hazretlerini ser-'askerlik ile bir miqdâr nefir-i âmm asker ile Ostroviçe Qal'ası imdâdına irsâl buyurup qal'a-i mezbûra yaqîn geldiklerinde du'â eylediler, birbiriyle helâlleşüp ağlaşdılar, umûmen şehâdet kelimesin getürüp dal kılıç ile küffar-ı hâk-sârûn üzerine hücum eylediler. Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn ümmet-i Muhammed'e yardım idüp melâ'înüñ asker[i] firâra şürû' ve asker-i İslâm'ın dilâverleri yalım kılıç ile aralarına qarışıp nice kelle ve köle ve şikâr ve top ve çadurların zabt eylediklerinde mesrûren avdet ve qal'a altına cem', yaralı ve şühedâyı ararken ser-'askerleri beg hazretlerinüñ meyyit[in] bulunup şehîd olmuş idi, rahmetu'llâhi aleyh, ol şehîd-i pâkûn ve sâ'ir şühedânüñ meyyitlerini qaldurup Haqq'a qodılar. Andan yaralıyı alup semtlerine râhî oldılar. Ba'dehû Alî Paşa hazretlerine müjde ve sürûr haberleri geldikde aşka gelüp vezîrâne gayret eyledi. Sâ'atiyle tuğların taşra çıkarup yarınki günü medîne-i Travnik'de sarâyından **[10b]** yanında ve medîne-i mezbûrede cenge qâdir olan asâkir-i İslâm ile Bodraşqça Sahrâsı'na Banaluqa Qal'ası imdâdına râhî ve buyurulmaları eyâlet-i Bosna'nun cânib-i erba'sına irsâl ve tenb[i]h buyurup harb u darba qâdir olan nefir-i âmm asker ile yerli qulı ve yeniçerisi ve Bosna dilâverlerüñ cümlesi gayret-i İslâm için bir ân aqdem ve bir sâ'at muqaddem bayraqların güşâde ve yerlü yirinden hareket ve bir ân muqaddem sahrâ-yı mezkûra ordu-yı Bosna'ya geleler. Bosna gâziler ile sâ'ir fuqarâsı dîn-i Muhammediyye uğuruna niyyet ü gayret ve cân [u] gönülden qanını ve başını fedâ ve ucâleten mahall-i merkûmeye cem' ve paşa efendilere fuqarâ alayların iddiler. Ba'dehû şehri-i Sarây ser-firâzlarından yençer[i] ağa ile sâ'ir ocaq zâbitler ile altı biñ miqdâr piyâde yarar ve cenge qâdir eski gâziler ile yeniçeri ve serdengeçdi bunca güşâde bayraqlar ile gelüp Bosna Muhâfiz ve Ser-'askeri Alî Paşa'ya alaylar gösterdiler. Paşa-yı mûmâ-ileyh ağlayaraq cümleye hayr du'âlar eyledi ve ol gün cümle ile müşâvere ve ittifâq idüp cengün ahvâlini tertûb iddiler. Ba'dehû yarınki gün

⁴⁴ Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

asker-i İslâm ile du'â ve Haqq'a niyâz iderek Banaluğa Qal'ası imdâdına râhî ve gıceyi güne kıtatup geldiklerinde melâ'in-i bed-fi'âlün askeri Qaratağ misâli Banaluğa Qal'ası'n cânib-i erba'adan muhâsara eylemiş idi. Şehrin feth idüp bunca mübârek türbe ve maqâmâtın tahrib ve nâ-pâk etmişler idi. Şehrün evleri ve sarâyları melâ'inün baş doñuzları pây idüp içlerinde mekân bağlamışlar idi. Ve'l-hâsıl on sekiz günde melâ'inün top güllesinden qal'a divâr ve parmakluğun eseri qalmamış idi. Gündü[zü]ñ hedm olunan yirleri muhâsarada **[11a]** olan ibâdu'llâh gıce ile mertek ve yasdık ve döşek ve taş ve toprak ile sedd iderlerdi. Hâl böyle iken qal'ada olan ibâdu'llâh insân ve hayvân leşleri qoqusundan kendü cânından usanup bezmişlerdi. Rebroçe Yaylası'ndan asker-i İslâm ile Alî Paşa ol hâl[i] gördüklerinde cümlesi başını cânını Haqq uğurına fedâ idüp ağlaşup helâlleşdiler. Haqq'a du'â vü senâ eylediklerinden soñra gülbâng-ı⁴⁵ Muhammediyye'yi getirüp kelime-i Kibriyâ'yı zıkr iderek Bosna gâzileri ittifağ u ittihad birle dal kılıç olup ser-'askerleri Alî Paşa dahi dîn-i Muhammediyye için gayrede gelüp davul ve zurna ve zil ve boru ve nağra çaldurup gâddâreyi çeküp asker-i İslâm ile bile merdâne vü dilîrâne melâ'inün çarh u felegi üzerine açık göğüs ile yürüyüş eylediklerinde melâ'in-i bed-fi'âl mağrûren bunca top ve tûfeng ve şunbara toplarına âteş virüp ümmet-i Muhammed Allâhu zül-Celâl hazretlerine sığınup kelimetu'llâh zıkr iderken tekrâr melâ'inün üzerine hamle ve hücum idüp melâ'in-i bî-dîn evvelkiden ziyâde âteş-i azîmeye kıatlanup ümmet-i Muhammed biraz geri dönüp ba'dehû gayrede gelüp üçüncü yürüyüşde avn-i Rabbânî ile şehri Sarây piyâde yeniçerisi ile Alî Paşa ağavât ve levendâtı ve sâ'ir Bosna gâzileri dîn-i İslâm uğurına gayret ve gönül birliğiyle merdâne zıkru'llâh ile üzerlerine yürüyüş eylediklerinde Allâhu zül-Celâl ümmet-i Muhammed'e gayret virüp melâ'inün çarh u felegin bozup taburları içine yalım kılıç ile girerler, niçe kelle kesüp bunca bellü başlı **[11b]** melâ'in esîr eylediler. Ba'dehû Alî Paşa hazretleri atdan inüp seccâdeye oturdu. Bosna gâzileri yığın yığın melâ'inün kellesinden yığdılar. Bunca melâ'in dirisi getirüp ser-'askerleri olan Topal Ceneral ile bile Alî Paşa'ya virdiler. Ol dahi baş ve esîr getüren gâzilere altun ve tel ve çelenk virüp hayr du'âlar iderdi. Andan soñra üç senelik seferlerde ümmet-i Muhammed'ün gâzilere bahşış ve tel ve çelenk virirken hazînesi tükenüp gümüşe müte'alliğ rahtları ve sahanlarını ve tepsilerini en soñra legen ve ibriği bozup tel ve çelenk yapıdurup gâzilere in'âm idermiş, ba'zı gâziye üç ve beş çelenk virdüğü vardır, altun ile onar ve yigirmişer, otuzar altun bahşış virmişdir dirler. Ve kılıçdan kırtulan melâ'in Virbas Suyu'na atulup mürd olmuşlardır. Asâkir-i İslâm bunca şikâr ve top ve cebhâne ve orduların zabt idüp yirlerine oturdılar. Suyun kırtusunda olan kâfir-i bî-dîn ahşâma dek top, tûfeng ve şunbara âteşin saçdılar, ol gıce sabâhlamadın firâr etdiler. Bi-emr-i Hudâ Banaluğa Qal'ası içinde sağ kıalan ibâdu'llâh nisâ ve sıbyân selâmet bulup Haqq'a senâ ve şenlik eylediler. El-hamdü'llâhî te'âlâ öyle gâzâ-yı ekber müyesser oldu ki serhadât-ı Bosna'dan gayrı memâlik-i İslâmiyye'nün her semti

⁴⁵ Metinde "كلبند" şeklinde yazılmıştır.

ve her serhad kuvvet ve fursat⁴⁶ u nusret bulup şâd u hurrem oldılar. Kâfir-i bî-dînüñ bed kıral[i] ğam-nâk olup zehirler içmiş gibi oldılar. Andan sonra Alî Paşa hazretleri Banaluğa Qal'ası'na zahîre⁴⁷ ve muhâfız koyup **[12a]** nefir-i âmm askerlerine izin virüp mesrûren kollu qoluna gitdiler. Andan sonra Alî Paşa ile sâ'ir zâbitân-ı asâkir-i İslâm ve nefir-i âmm askerlerine baş ve buq olan kuzât efendileri ol mahalde ve muqaddemâ Ostoroviçe nâm qal'ada ğazâlığını ve ğâzîlerinüñ metânet ve yararlıklarını âsitâne-i sa'âdete şevketlü pâdişâh-ı rû-yı zemîn ve âlem-penâh pâdişâhımıza arz u mahzar birle ifâde ile müjde olunup ve Alî Paşa ağalarından Delübaşı Bektaş Ağa'yı âsitâneye irsâl olunup ağa-yı mûmâ-ileyhe bunca in'âm [u] ihsândan ğayrı pâdişâh-ı rû-yı zemîn iki tuğ ile eyâlet-i Bosna'da Klis sancağı mansıb dahi ihsân ve sâ'ir arz olunan ğâzîlerinüñ cümlesine oturaq ve ağalık ve dirlikler ile çıraq oldılar. Ve sa'âdetlü, qudretlü, azametlü Pâdişâh-ı âlem-penâh Ğâzî Sultân Mahmûd Hân hazretleri Alî Paşa'ya üç hil'at-ı fâhire ve murassa' şemşir, tuğ ve hazîne-i âmireden zî-kıymet seyf ile otuz biñ altun ve yedi dâne küheylân at ihsân ile irsâl idüp andan ğayrı Alî Paşa hazretleri ile Bosna dilâverâna hezâr du'âlar ile hatt-ı şerîf sûretidir. Merhûm Ğâzî Sultân Mahmûd Hân Banaluğa Qal'ası muhâsarasından sonra eyâlet-i Bosna Muhâfız[i] Alî Paşa ile sâ'ir ahâlîye irsâl eylediği hatt-ı şerîf sûretidir, sene 1150, m. Sen ki vâlisî[n] ve ol serhadd-i mansûrede ser-'asker-i zafer-şî'ârım⁴⁸ Alî Paşa'sın, selâm-ı şâhânem ile seni teşrîf eyledigimde ma'lûmuñ ola ki li'llâhi'l-hamd ve'l-minne, Nemçe keferesi naqz-ı ahd idüp hudûd-ı memâlik-i İslâmiyye'ye tecâvüz ü ta'addî [eyledü]ğünden bu âna gelince vâkı' olan muhârebelerinüzde sen **[12b]** ve ma'iyetinde olan mîr-i mîrân ve sâ'ir zâbitân-ı asker ve âmm-i dilâverân Bosna kullarım vifâk [u] ittihâd birle merdâne ğayret idüp vücûd-ı şerîfi âlemlere rahmet olan Peyġamberimiz Hâtemül-enbiyâ Muhammed Mustafâ salla'llâhu aleyhi ve sellem Efendimiz hazretlerinüñ emri ğazâda sabr u metâneti ve i'lâ-yı⁴⁹ kelimetu'llâh kâsd ile küffâr-ı hâk-sâr üzerine olan celâdetleri sıdğ u niyyet ile hücûm etmekden kat'an kusûr u fütûr etmeyüp avn-i Bârî ile siz ğâlib u mansûr, keferi maġlûb u maqhûr olmağla dîn ü devlet-i aliyyeme sebq iden hizmetünüz bi'l-cümle ma'lûm-ı hümâyûnum olmağla cümleñiz du'âya icâbet eseri mülûkâneme mazhar olmışsızdır, ber-hûrdâr olasız, yüzîñiz aq ve kılcıñız sertiz u berrâk olsun. İnşâ'a'llâh fi-mâ-ba'd dahi sizlerden me'mûl olduğı vech üzre bu sene-i mübârekte sinîn-i sâbıqdan ziyâde ğayret ü himmet idüp gönül birliğıyle kelime-i vâhide olduğıñuz hâlde küffâr üzerine sell-i seyf-i celâdet birle memleketlerin târâc etmeñize muntazır olduğı bir keyfiyyet olduğı ma'lûmuñ olduğıda ol havâlîde ma'iyetinde olan ümerâ' ü rû'esâ-yı asâkir-i İslâm ve sâ'ir dilîrân-ı ehl-i îmâna selâm u selâmet-encâmımı teblîğ u i'lâm ve kendülere kemâl-i teveccühümü inhâ' ü ifhâm birle devâm-ı dîn ü devletim da'avâtına

⁴⁶ Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁷ Metinde "ضحيره" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁸ Metinde "ظفر شعار □" şeklinde yazılmıştır.

⁴⁹ Metinde "الای" şeklinde yazılmıştır.

kıyâm idesiz. Hâssaten taraf-ı şâhânemden birâder-zâde-i silih-şorum Mustafâ ile otuz biñ ğuruş ve semmûr dühte⁵⁰ hil'at ve şemşîr-i adû-tedmir irsâl olunmuşdur, vusûlünde âdâb birle hil'at-ı pür-behçetü'l-hasâd ve tûğ-ı sertiz niyâm-bend eyleyüp devâm-ı ömr ü devletime muvâzabet⁵¹ eylesesiz, qad vasale fi ğurre-i Muharremi'l-harâm, sene 1151, m. **[13a]** Banaluğa Qal'ası'nı muhâsara iden Pomınçıp nâm mel'ûnuñ mektûbudur. İzzetlü ve rif'atlü paşam, huzûra ba'de's-selâm inhâ' olunur ki şevketlü ve azametlü Toma inparatorı efendimizün asâkir-i nusret-dest-gâhına Niş Qal'ası'nı teslim olunduğı haberi cânibimize vürûd etmegin ve qal'a-i mezkûre dolayında bunca qasaba ve palanqayı dahi zabt etmeler ile ve cümle qal'a ve qasaba ve palanqa ahâlisini vire ile Sofya nâm mahalline selâmet ile irsâl olunmağın ol ecilden Hudâ-yı te'âlânun şükranesine mesâen ahâsin toplar atıluş yanımızda olan asker tarafından ahâsin donanmaya ve pervâze tertib olunmağla tarafuñuza ifâde-i hâl etmek için işbu mektûbumuz irsâldir. Ve qal'a-i Banaluğa muhâfazasında zuhûr iden bahâdirluğunuz aferin, pâdişâha hizmet ve dîn-i Muhammediyye'ye ğayret ise yetişür. Gâyeten bu maqûle ricâl-i kesîre-î ileyhâdan helâk ü telefîni revâ görülmeyüp merhametimiz sebebiyle yine mahsûsan teklîf ve mâl u eşyânız ile selâmete irsâl olunmaq şartıyla teslim-i qal'a buyurulmaq için işbu nâme-i haqqîkat-pertevimize tahrîr ve firistâde-i savb-ı izzetlerine kılnmışdır. Ba'dehû ibtidâ'en muhâtaradan musâlaha vü müzâkere hasebiyle qal'a içinde tarafımızdan irsâl olunan âdemlerimize darb-ı top u tûfeng haqq-ı âmmeye muğâyir şekâvet ü adâvet oluduguna vuqûf u rızânız olmadugundan kat'an şekk ü gümânımız yoqdur. Benim paşam qal'a muhâsaranun ahvâli size hafî degildir. İmdâdına gelen ve muqâvemetimize qâdir olacaq askerün cem' olması mümteni' u muhâldir. Qarîn-i ilm ü idrâkleri olduqda yine ma'qûl görüldiğı qavîl üzre şurût ve bilâ-te'hîr **[13b]** teslim-i qal'a olunması me'mûldür. Hilâf vuqû'unda şimden soñra aslâ musâlaha vü müzâkere olmaz ve idecek hâliñiz yoqdur. Hattâ yedi yaşından yuqarusını kıltıçdan geçürürüm, öylece ma'lûmuñuz ola. Bu bâbda ne vech üzre amel ve hareket iderseñiz hüsn-i zann ve hareketünüz rağbetlü paşamızıñdur, fi vaqt sene 1150. İşbu elli sene târihinde Gâzî Sultân Mahmûd Hân hazretleri Köprülü-zâde Hâfız Ahmed Paşa ile Boşnaq Gâzî Ahmed Paşa'ya fermân buyurup bir ân muqaddem asker-i İslâm ile varup Urûmenli eyâletimden alınan Niş Qal'ası'nı ve dolayında olan cümle qal'a ve palanqaların Nemçe melâ'inün elinden feth idesiz, içlerinde melâ'in-i bî-dîn kışa qomayup alasız. Anlar dahi fermân-ı pâdişâhî üzre mahallelerden menzile binüp Sofya Sahrâsı'na gelüp orduların qurdılar. Urûmenli askerinden bir miqdâr asker ile top ve cebhâne peydâ idüp Niş Qal'ası'na doğru râhî oldılar. Şarıköy Qal'ası'ndan melâ'in firâr idüp hâli buldılar. İçine muhâfız qoyup andan Musa Paşa Qal'ası'na geldiklerinde anı dahi hâli buldılar. Ana dahi muhâfız qoyup andan Niş Qal'ası'na gelüp cânib-i erba'adan muhâsara eylediler. Cenâb-ı Rabbü'l-âlemîn

⁵⁰ Metinde "درخته" şeklinde yazılmıştır.

⁵¹ Metinde "مواصبت" şeklinde yazılmıştır.

melâ'înüñ gönüllerine kôrku virüp paşalardan vire dileyüp Niş Qal'ası'nı ve Morava Suyı yalısında aldıkları cümle qal'aları vire ile feth eylediler. Ve'l-hâsıl bâlâda zikr eyledigim qal'a ve palanqalar elli senesinde bilâ-ceng top, tûfeng atmadın Nemçe'ye teslim eylediler, yine bi-emri'llâh sene-i mezkûrede iki ay zarfında aldıkları gibi ehl-i İslâm askerine teslim eylediler, el-hamdü'llâh sümme el-hamdü'llâh. Andan soñra cümle qal'a ve palanqalarına muhâfiz koyup ve Boşnaq Gâzî [14a] Ahmed Paşa'yı Niş Qal'ası içinde muhâfiz kılip tez günlerinde vefât eyledi, rahmetu'llâhi aleyh. Andan soñra Vidin Qal'ası içinde muhâsarada olan ibâdu'llâh ile Muhâfiz Ayvaz Mehemed Paşa bu feth u fütûhâtın anladıkda gayret-i İslâmiyye'ye gelüp qal'adan üç dört biñ âdem yalım kılıçla kelimetu'llâh zikr iderken melâ'înüñ meterizleri üzerine yürüyüş ve bi-emr-i Hudâ melâ'în-i bî-dîn meterizden ihrâc ve taburların bozdılar, mâlların ve çadurların yağmâ, top ve cebhânelerin zabt eylediler. El-hamdü'llâh Vidin Qal'ası ve içinde olan ibâdu'llâh selâmet bulup Haqq'a senâ ve şenlik iderler. Bundan soñra İsaqça Sahrâsı'nda Sadr-ı a'zam⁵² Kôr Vezîr Ahmed Paşa, Eflağ begini huzûr-ı âlilerine getirüp tenbîh eyledi, bir ân muqaddem varup kendi memleketini ve Bükreş şehrinin Nemçe mel'ûnuñ elinden alup içinde sâkin olasız. Beş altı top ile altı biñ âdem ma'iyetine ta'yîn buyurdu. Andan Eflağ begi asker-i İslâm ile qalqup memleketine doğru yürüyüp dâhil olduqda Eflağ re'âyâsı beglerine tâbî' olup koca asker oldılar. Andan Nemçe'yi buldukları yirlerde kılıçdan geçürüp Bükreş şehrinin [alup] yine tahtına oturdılar. Nemçe askerini Macar semtine sürdiler. Ba'dehû Osmânlı asker[i] girüye avdet eyledi. Bundan soñra Bender Sahrâsı'nda olan Ser-'asker Muhsin-zâde Abdullâh Paşa ile ma'iyetinde bulunan asâkir-i İslâm ile Bucaq Tatarı sultânına hitâben fermân olunup nefs-i Qâsım gününden bir ân muqaddem Özü Qal'ası'na varup Moskov keferesi elinden feth eyleyeler. Anlar dahi gayret idüp vaqitlü vaqitsiz top [14b] ve cebhâne ve sâ'ir levâzımât alup Özü Qal'ası üzerine varup geldiklerinde Özü Qal'ası'nı Özü Suyu'ndan Berezen Suyu'na ve deryâya varınca muhâsara eylediler. On sekiz gün top ve kumbara ile döğüp niçe kerre dahi yürüyüş eylediler. Tamâm alınacaq vaqtinde bi-emr-i Hudâ qar kış orduların basup çadur ve meterizlerde ibâdu'llâh dayanmayup qal'ayı koyup Bender'e gtdiler. Andan soñra kâfir-i bî-dîn şaşaqalup Özü Qal'ası'nı lağımlara atdurup hâli koyup vilâyedine firâr eyledi. İlk yaz olduğıyla Âl-i Osmân tarafından asker ile dülgerler qal'ayı evvelkiden muhkem ta'mîr idüp ve yerlûsi yerine oturup muhâfiz qodılar. Bundan soñra Bosna serhaddine muttasıl Belğrad eyâlet qal'alarından alınan Ujçe Qal'ası'nı Nemçe elinden alınmaq üzere qar ve kış vaqtinde Bosna Muhâfiz[i] Hekim-oğlı Alî Paşa, Üşküpyeli İbrâhîm Paşa'yı ser-'asker idüp sipâh asker ile Sarây şehriñ yeniçerisini ve yerlû neferâtundan bir miqdâr âdem ve top ve cebhâne ve sâ'ir levâzımât virüp bir ân muqaddem qal'a-i mezbûrî Nemçe elinden feth ideler deyü fermân buyurup İbrâhîm Paşa dahi sâ'ir ibâdu'llâh ile gayret-i Muhammed için qal'a-i Ujçe[ye] doğru revâne idgeldiklerinde

⁵² Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

etrâfında olan köylerin mâlların yağmâ bunca köle ve esir ve şikâr aldılar ve kadîmî Nemçe'nün Çaçka Palançası'n ayağ tozıyla feth eylediler. Andan Ujçe Qal'ayı muhâsara iderler. Qar dize dek var iken donmuş yeri meteriz idüp topların kurup qal'ayı muhkem döğmege⁵³ başladılar. Dolayında olan şehrin zabt [15a] eylediler. Birkaç günden sonra qal'ayı dahi vire ile aldılar. İçinde sağ kalan melâ'in selâmet yaqasına irsâl idüp qal'aya muhâfız qodılar. Bâlâda zikr olunan tahribât u fütûhât Bosna'da ve gerek Urûmenli'de ve gerek Vidin serhatlarda ve Eflak memleketi ve Özü Qal'ası fütûhât ve gazâları mübârek elli senesi târîhinde cenâb-ı Bârî müyesser kıldı, el-hamdü'llâh sümme el-hamdü'llâh. Ba'dehû elli bir sene-i mübârekde Gâzî Sultân Mahmûd Hân hazretleri Gümrükçi Mehemed Paşa'ya fermân idüp deryâ misâli asker-i İslâm ile varup Nemçe melâ'inün taburını bulduğı mahalde avn-i İlâhî ile üzerine yürüyüş idüp kılıçdan geçürsüz, qal'aların feth idüp vilâyetlerin tahrib idesiz. Sadr-ı a'zam⁵⁴ dahi fermân-ı pâdişâhî üzre memâlik-i İslâm'ın cânib-i erba'sına fermânları irsâl ve asker-i İslâm'ın her zümresinden deryâ misâli askerleri cem' ve Tus Paşa'yı asker-i İslâm'a Rûmili asker ile çarhacı eyledi, top ve cebhânesin ve sâ'ir levâzımını alup Tuna yalisına doğru râhî oldılar. Nemçe mel'ûnuñ askerini ve taburunu Muhadiye Boğazı nâm mahalde işidilüp ol mahalleye doğru râhî olup geldiklerinde serdâr hazretleri asker-i İslâm ile Haqq'a el qaldurup fursat⁵⁵ u nusret taleb idüp du'â vü senâ eylediler. Soñra gülbâng-ı⁵⁶ Muhammediyye'yi getürüp kelime-i vâhideyi zikr iderken kılıca el urup bir uğuruñ kâfir-i bî-dînün taburları üzerine hamle eylediklerinde Allâhu zül-Celâl, melâ'inün istiflerini bozup qarârlarını firâra tebdil eyledi. Asker-i İslâm'ın serverleri kelle kesüp köle ve şikâr aldılar. Taburların basup top ve cebhâne ve çadurların zabt ve envâ'î dürlü doyum [15b] ve şikâr alınup bunca kelle ile bellü başlu melâ'in, serdâr hazretleri önüne getürüp teslim eylediklerinde serdâr-ı asker baş ve diri melâ'in getüren gâzîlere hâllü hâlince bahşış ve tel ve çelenk ihsân buyurup andan serdâr hazretleri ordu-yı hümâyûn ile qalqup Tuna Adası içinde olan Adaqal'ası'na doğru râhî oldılar. Mahall-i mezbûra geldikde qal'a-i merķûm cânib-i erba'adan muhâsara etdiklerinde asker-i İslâm'dan olan kimesnelere fermân buyurup gönli isteyen gâzîler varup Erdel ve Macar vilâyetlerin tahrib, şehirlerin ihrâq ve mâlların yağmâ eyleyeler. Asker-i İslâm'dan Bucaq Tatar ile bile otuz biñ miqdârı asker-i İslâm cem' olduklarında Erdel ve Macar vilâyetlerine râhî oldılar. Cenâb-ı Bârî gayret virüp Temeşvar Qal'ası'na degin vilâyetlerin tahrib, şehir ve qurâların âteşe virdiklerinde bunca köle ve kelle ve halâ'ıq ve mâl-ı ganâ'im alunup şâz u hurrem ile o[r]du-yı hümâyûna geldiklerinde meger ki serdâr hazretleri firâset ile bunca podlar ve tonbasları ihdâs ve binâ ve qal'a-i mezbûruñ her tarafından Tuna Suyı üzerine

⁵³ Metinde "دوكمله" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁴ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁵ Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

⁵⁶ Metinde "كلبند" şeklinde yazılmıştır.

koşup yürüyüşe şürû' eylediklerini ƣal'ada olan melâ'in ol san'at gördükde emân ile vire dileyüp elçi ile ƣal'a anahtarları irsâl eyledi. Serdâr hazretleri veresin virüp ƣal'anuñ anahtarları ƣabûl eyledi. Anda olan ümmet-i Muhammed şâz u hurrem olup şenlik eylediler. Ƙal'ada olan melâ'in ihrâc ve Temeşvar semtine irsâl eylediler. Ba'dehû Adaƣal'ası'na muhâfız ƣoyup şâzlık ile girüye avdet eylediler. Ba'dehû biñ yüz elli iki sene târihinde Ğâzî Sultân Mahmûd Hân hazretleri Musa Paşa Palanƣalı Ayvaz Mehemmed Paşa'ya mührin virüp fermân eyledi, deryâ misâli asker-i İslâm ile varup Belğrad ve Temeşvar ve Zemun ve sâ'ir Nemçe melâ'inüñ ƣal'a ve palanƣaların feth idüp [16a] nisâ ve sibyan esîr idüp vilâyetlerin tahrib idesiz. Ol dahi fermân pâdişâhımuñdur deyü hemân şevketlü pâdişâhımuñ du'âsiyla ümmet-i Muhammed mansûr u muzaffer olur. Andan sadr-ı a'zam⁵⁷ hazretleri nîk sâ'at birle Sofya nâm mahalline varup dâhil oldukda deryâlar misâl askerleri cem', andan top ve cebhâne ve sâ'ir levâzımât ile Belğrad Ƙal'ası'na doğru râhî oldılar. Hisârcık nâm mahalline geldiklerinde Nemçe melâ'in-i bed-fi'âlün askeri Ƙaradağ misâl asâkir-i İslâm'a ƣarşu gelüp ƣırları ve boğazları dutmuş bunca meteriz ve tabla yapıdımış topların ƣurup askerin ƣat ƣat dizüp ƣatlanur. Sadr-ı a'zam⁵⁸ hazretleri melâ'inüñ taburın gördükde bilâ-te'hîr asâkir-i İslâm ile Cenâb-ı Rabbül-âlemîne el ƣaldurup fırsat⁵⁹ u nusretlerin taleb idüp zâr u zâr ağlayup Haƣƣ'a niyâz eylediler. Andan gülbâng-ı⁶⁰ Muhammediyye'yi oğudup yürüyüşe fermân eyledi. Ba'dehû serdâr hazretleri seccâdesin dōşedüp iki rek'at hâcet namâzın ƣıluup cenâb-ı Kibriyâ hazretlerine el ƣaldurup gözi yaşıyla Haƣƣ'a niyâz ve ümmet-i Muhammed'e ğayret ü fırsat⁶¹ ile nusretlerin taleb idüp melâ'in-i bî-dînüñ askerin hor u haƣîr ve ƣarârları firâra tebdîl eyleye deyü du'â eyledikden soñra asâkir-i İslâm'ın dilâver ğâzîleri ile sâ'ir asâkir-i İslâm gönül birliğiyle fi sebîlillâh başını cânını Haƣƣ uğurına fedâ eylediklerinden merdâne vü dilîrâne⁶² ƣılıçların ƣıƣarup lafzatu'llâh kelimesin zikr iderken melâ'in-i bî-dînüñ her ƣolundan meterizler ve taburları üzerine hücum eylediklerinde cenâb-ı Rabbül-âlemîn hazretleri Sultân Mahmûd Hân hazretlerinüñ du'âsiyla serdârımuñ du'âsın ƣabûl idüp ümmet-i Muhammed'e ğayret ve fırsat⁶³ u nusret virüp melâ'in-i bî-dînüñ gönüllerine ƣorƣu virüp istiflerin bozuldı. Ordu ve meterizleri ve top ve cebhânelerin birağup⁶⁴ Belğrad'a doğru cân atup firâr eylediler. Bunca mâl [u] menâlini ve ƣadurların ve yaya askerini meterizlerde alıƣoyup birbirine baƣmayup firâr eylediler. Serdârları mel'ûn-ı bî-dîn ilk yürüyüşde ƣatlı olunup cânını cehenneme ısmarladılar. Andan

57 Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

58 Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

59 Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

60 Metinde "كلبند" şeklinde yazılmıştır.

61 Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

62 Metinde "delîrâne" şeklinde harekelenmiştir.

63 Metinde "فرصنت" şeklinde yazılmıştır.

64 Metinde "باراغاب" şeklinde yazılmıştır.

ğayrı on dört cenderal-i canânavarların kimin mürd [16b] ve kimin esîr etdiler, yayasın umûmen kırıp ve esîr etdiler. Serdâr-ı asker hazretlerinin otağı önüne yığın yığın tepe tepe melâ'inün kellesinden yıgdılar. Serdârımız her baş ve diri getüren gâzilere altın ve tel ve çelenk ile in'âmlar eyledi. Ol gün asker-i İslâm'ın gâzileri gayred-i İslâmiyye'ye binüp Belğrad K̄apusu'na degin kelle kesüp esîr ve şikâr aldılar. Andan serdâr-ı asker sadr-ı a'zam⁶⁵ hazretleri melâ'inün top ve cebhânesin qaldurup deryâlar misâl asker-i İslâm ile Haqq'a senâ iderek Belğrad K̄al'ası'na gelüp cânib-i erba'adan muhâsara eyledi. Balyemez ve şâhî ve havan topların dizüp⁶⁶ kollu qolına askerlerin ta'yîn idüp qal'aların muhkem döğmege şürû' eyledi. Andan Tuna Suyu'nda köprülerin qurup qarşuya Tus Paşa ile asker ve top ve havan topların geçürüp qaradan ve sudan ve qarşudan döğmege başladılar. Ba'dehû serdâr hazretleri fermân-ı şerîfi sedd-i sedid-i Bosna serhadâtına irsâl idüp hâliyâ ser-'asker-i Bosna'nun sâbîkâ sadr-ı a'zam⁶⁷ qarındaşım, sultânım Alî Paşa hazretleri her nerede ve ne işde isen işin terk idüp bir ân muqaddem Bosna dilâverler ile Belğrad altına imd[âd]uma gelesiz. Fermân-ı âlî Bosna dilâverân ile Alî Paşa hazretlerini Zirin K̄al'ası'na altında bulup Nemçe melâ'inün qal'alarından Zirin K̄al'ası'n muhâsara eylemişler idiler, tamâm alınacaq mahalde fermân-ı âlî yetişüp Alî Paşa'ya mefhûmî ma'lûm olduqda sâ'atiyle qal'a-i mezbûr koyup askerın qaldurup girü avdet eyledi. Bosna eyâletiyle yeniçeriyi ve sâ'ir dilâverlerin yanına alup sadr-ı a'zam⁶⁸ hazretlerinin imdâdına râhî oldılar, giceyi güne qatup gıtdiler. İzvornik nâm qal'aya geldiklerinde deli top ile patraş topı nâm balyemezleri on dâne şâhî toplar ile alup Belğrad altına getürüp geldiklerinde Sava Suyı semtinde orduların qurup topların düzüp qal'ayı ve Su K̄apusu üstünde olan kulleyi ve Sava Suyı üzerinde Zemun tarafına giden köprüsün döğmege başladılar ve Zemun K̄al'ası tarafına Sava Suyı üzerinde köprüsün binâ idüp bir miqdâ[r] askerın Çingene Adası'na geçürdiler. K̄al'ada olan baş melâ'in envâ'î Âl-i Osmân [17a] askerinden ğayrı Bosna askerini dahi gelüp gördükde Beç K̄al'ası'nda olan çasarına nâme yazup irsâl ider. Devletlü efendü imparatorı ma'lûmuñuz ola ki Belğrad K̄al'ası altında olan asâkir-i İslâm'a bu günlerde qarşu durulmaz. Zirâ Hisârcıq nâm mahalde taburımızı bozan ve askerimizi qılıçdan geçüren ve bunca top ve cebhânemizi ve sâ'ir mühimmât zabt iden ve ser-'askerimizle on dört cenderalimizi ve bunca bellü başlu beglerimizi ve qapudân ve zâbitân-ı sâ'ireyi qatl ve esîr iden sadr-ı a'zam⁶⁹ ile qal'a altına gelen asâkir-i İslâm'ın hadd u hisâb olmayup ve bizden aldıkları toplardan ğayrı beş yüz pâre top getürmüşlerdir, öylece haberimiz vardır. Andan ğayrı gün gün üzre askerleri gelmededir. Belğrad altında olan sahrâlar ve qarşu Tuna'da olan sahrâlar envâ'î asâkir-i İslâm ile dolduqdan soñra

⁶⁵ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁶ Metinde "نيزاب" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁷ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁸ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁶⁹ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

bu günlerde Bosna serhaddinde askerimizi bozan Hekîm-oğlu Ali Paşa ile Bosna gâzileri top ve cebhâne ile geldiler ve al'amızı Sava Suyı semtinden döğmege şürû' eylediler ve mâ'-yı mezbûruñ üzerinde köprü podlar binâ ve karşı Zemun tarafına vâfir askerleri geçüp Çingene Adası'nda orduların kırdılar. Öylece bilesiz. Hemân devletlü kıral inparatorı ğayrıya çâre yokdur, sulha rağbet idüp elçüyi gönderesiz.⁷⁰ Zîrâ Belğrad'ı ceng ile alur olurlarsa Üngürüs vilâyetleri teba'iyet idüp Budun al'ası'n dahi alurlar. Belkim Beç'e dahi el uzadurlar. Anlardan askerimiz sınıp bu def'a karşıdurur askerimiz yokdur, ma'lûm-ı devlet ola, bolay ki Belğrad ile iktifâ ideler. Çasar-ı bî-dîn nâme mefhûm[un] anlayup bilâ-tevaqquf cendral-i mel'ûna fermân buyurup her ne şekil sulh idersen maqbûlümdür. Hemân sulh idesiz ve me'zûn senedlerin dahi cenderale irsâl ider. Vusûlünde al'ada baş olan melâ'in-i bî-dîn tebdîl-i kıyâfet idüp bi-nefsin elçilük tarîkıyla al'adan ordu-yı hümayûna varup sadr-ı a'zam⁷¹ otağına geldikde yirlerin bûs eyledi. Ba'dehû vire dileyüp al'a anahtarların [17b] yire kıoyup bir miqdâr mâl dahi serdâr hazretlerine gösterdikde vire dileyüp sulha rağbet idüp yedinde me'zûn senedin dahi gösterdi. Serdâr-ı asker dahi vireyi virüp anahtarların ahz ve musâlahaya olunmağa dahi va'de buyurdılar. Âsitâne-i sa'âdete arz idüp fermân-ı şerîf geldikde arada münâsib gördükleri gibi musâlahaya oldılar. Şöyle şart eylediler ki tarafeynde bulunan esirlerüñ sebîlin tahliye vü halâs etmek üzre kıavl olunup üsârânuñ ekserîsi selâmet bulup çoğı dahi pahaya kesilüp çıkmış iken sulh olduĝda pahası taleb olunmadı. Nemçe musâlahası ve sâ'ir ahvâl haberi melâ'in Moskıovlu anladıkda donı tutuşup ol dahi sulha rağbet idüp elçi ile Hotun al'ası'nuñ ve Yaş şehriñ manastırlaruñ anahtarların irsâl ve musâlahaya rağbet idicek Sadr-ı a'zam⁷² ve Serdâr-ı ekrem Ayvaz Mehemmed Paşa hazretleri musâlahasın kıabûl etmeyüp sizüñ ile cengim vardır deyü cevâb idicek âl ile Âl-i Osmân memleketlerin ve al'aların yakup yıkmağ ve ümmet-i Muhammed esîr ve helâk etmek neden geldi didikden soñra melâ'in-i bî-dînüñ elçisi yirlerin bûs ve ditreyüp şaşakaldıktan soñra serdârımızuñ önünden kıovuldu. Andan elçi-yi mesfûr, Efrançaz kıraluñ baylosınuñ eline ayağına sarılıp niyâz eyledi ki Efrançaz kıraluñ baylosı sâ'ir baylosların kıaldurup sadr-ı a'zam⁷³ hazretlerine varup cümlesi recâ vü niyâz eylediler. Sadr-ı a'zam⁷⁴ recâların kıabûl idüp ve şol şart üzre musâlahaya oldılar ki merhûm Ğâzî Ahmed Hân hazretleri Purut Suyı yalısı ğazâsında Petre Kıral ile hudûd etdüğü yerlerden hudûd ve müceddeden ve Azağ altında kıurdugı donanmayı âteşe virüp ve al'a-i mezkûr hedm ve ihrâğ bi'n-nâr hâlî kıomağ üzre şart ve kıavl olundu ve Azağ al'ası yirleri ve kıırları kemâ-fil'-evvel Âl-i Osmân memleketi olmağ üzre şart olunup musâlahaya oldılar.

⁷⁰ Metinde "ك[ن] ندوره س[ن]" şeklinde yazılmıştır.

⁷¹ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁷² Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁷³ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁷⁴ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

Ba'dehû Kıırım Adası al'a ve nevâhilerinden ve ılburun ve Özü ve Hotun al'alarından ve sâ'ir yirden alınan esîrleri nisâ ve sibÿân ile Bender al'ası'na sâlîmen irsâl ve muhafız kim bulunur ise ism [ü] resmler ile teslim etmek üzere ve Özü al'ası'ndan esîr olan üç tuğludan Yahÿâ Paşa ile iki [18a] tuğlu hân cırâğı Yerli Paşası Mustafâ Paşa ile Hotun al'ası'ndan alınan olça Paşa ile ve ikinci alışda Orapu al'ası'ndan alınan iki tuğlu Ebûbekir Paşa ile Itrabozan eyâlet alay begler ile Silistre eyâlet alay begleri ve sedd-i sedd-i İslâmiyye'den olan Bosna eyâletiniñ alay begler ile apudânân ile sâ'ir ağavât ve zâbitân ve sâ'ir ehl-i İslâm'da bulunan üsârâdan nisâ ve sibÿâncıqları fı'l-cümlesini semt [ü] semtinden cem' ü defter idüp ism ü resmler ile Bender al'ası'na getirüp muhafızına teslim etmek üzere Efranaz raluñ baylosı mütekeffil olup ol vech üzere musâlaha olunup ve minvâl-i muharrer üzere cümle esîrleri melâ'in-i bî-dîn Leh memleket içinden kendü arabalarla getirüp Bender al'ası muhafaza[sın]da olan Muhsin-oğlu Abdullâh Paşa hazretlerine defterleri mücebince teslim ve yedine paşa-yı mûmâ-ileyhden senedler alup asarına götürdi. Bundan sonra Aza al'ası'nı ve Öz[ü] al'ası semtlerini ve He[y]hat Sahrâsı'nuñ ve melâ'in Mosov al'a ve şehir ve gemi işler suların ve Leh ral gördüğüm midârı al'a ve şehir ve suların ve ara Boğdan ve Efla diyârından geçdiğüm asaba ve şehir ve suların beyân idelim. Bâlâda zikr olunan cengler ibtidâ Aza al'ası için oldu. Aza al'ası didikleri bir berr u yaban yirde imiş, aradeñiz'ün dili ucunda vâi'dir. Mosov kefere ikliminden Ten Suyı deñize mülâi olduğu mahaldir ki gemi işler su imiş, aradeñiz'ün sedd-i İskenderi'dir. Mâ'-yı mezbûruñ yalısında kâfiruñ otuz altı al'a ve şehirleri vardır, anuñ için sedd-i İskender idi. Velâkin Âl-i Osmân için bir aça îradı yokdur. Biñ kise masârıf beher sene vardır. Merhûm Sultân Mahmûd Hân hazretlerini ba'zı ehl-i İslâm hâ'ini aldayup Mosov keferesine virilüp ol sebebden musâlaha olduklarında hedm olunup hâlî odılar. Aza al'ası didigim ıssız yirde imiş. Bender'den bir aylık yol imiş. Üç yirde yolu ma'mûrluğa uğrar; biri Özü al'ası'na, [18b] andan Özü Suyu'nı ayıdan geçüp ılburun al'ası'na, üçüncüsü Orapu al'ası'na, andan ötesi berr u yaban yirden Aza al'ası'na gidülür dirler. Mosov tarafından dahi bir vâfir yeri hâlî imişdir. Aza al'ası didikleri bir azîm serhad imiş. Altında öteden beri ceng-i azîmler vâi' olduğundan etrâfı an ile yoğrulmuş ve toprağı insân kemügiyle arışılmışdır. Zâhirde bunca şühedâ yatağı vardır. İçinde Paşasarây havlusunda mübârek peşenbih ve bâzâretesi ve sâ'ir leyâlî-i mübârekde douz yirde mübârek nûr g[ör]ünür deyü haber virirler. Böyle mübârek serhad iken ehl-i İslâm hâ'inleruñ tama' u tahrikleri sebebiyle azâya uğrayup kefereye hedm iddirdiler. Ba'dehû Özü al'ası'nuñ yerini ve semtini gördüğüm ve bildigüm midârı aleme getirüp beyân ideyim. Özü al'ası dahi aradeñiz'ün sedd-i İskender-i sâni[sı]dır. Melâ'in Mosovlu memleketinden aar Özi Suyı deñiz ile arışur mahalde vâi' imiş, anuñ sedd sebebiyle Mosov deñize arışmaz imiş. Bender'den Turla Suyu'nı geçüp hâlî yerden Özü al'ası'na Bender'den giderken ibtidâ Sarısu ırlarına ba'dehû Acıgöl ırlarından andan Deligöl ırlarına andan Hocabeg ırlarına ve

Suğuyuları'na andan Berezen kırlarına andan mâ'-yı mezbûr gemiden geçüp Özü Qal'ası'na dâhil olurlar. Etrâfında köy ve kend yokdur. Lâkin Kıırım Adası'na karadan giden için Osmânlı memleketi tarafından Özü yolundan gidülür, gayrı girecek yolu yokdur. Melâ'in Moskov'uñ ilk qal'asına hâlî kırlarından yigirmi konak yir imiş. İbtidâ Özü kırlarından Aşmeçit kırlarına andan Aşsu'yı Qoyungeçidi'nden Aşmeçid altından geçüp Heyhat Sahrâsı içinden Çehren Qal'ası kırlarına andan Doğan Qal'ası kırlarına andan Ummân Qal'ası kırlarına andan Şâhin Girây Qal'ası kırlarına andan Qadikirman Qal'ası kırlarına andan Üç Katlu qal'aları kırlarına andan İngil Suyı kırlarına andan Ongol Suyı kırlarına andan Özü Suyu'nı gemiden geçüp kâfir-i bî-dinüñ ilk qal'ası Provloğosna Qal'ası'na ma'mûrluğa varılır. Zikr olunan Aşmeçit ve sâ'ir qal'a ve kırları merhûm Baltacı Vezîr, Purut Suyı yalısında Petre Qralı'nı bi'n-nefs bozup sulh eyledikde bu qal'aları alup lağımlara virdürüp **[19a]** hâlî qomuşdur. Top ve cebhânelerin Özü Qal'ası'na nakl itdürdüp rahmetu'llâhi aleyh, bu yirlerinde Noğay Tatarı sultânı obalarla gezüp mütemekkinlerdir. Bu sahrâ ve qal'a ve suların niçe bildim dir olursa bi-şazâ'i'llâhi te'âlâ Özü Qal'ası ma'rekesinden⁷⁵ esir olduğında sahrâ-yı mezkûr andan asker-i küffâr ile yetmiş birinci gün Özü Suyu'nı köprüden geçüp Provloğosna Qal'ası'na dâhil olduk. Ancaş oturaş vâfir yirde eylediler ve yevm-i mez[bû]relerde bir loşma etmek ile et veyâ şorba yüzini görmedik. Hemân bir mişdâr siyâh peksimet virirdi. On kişiye virdiği bir kişi yirdi, anı dahi susuz yirdik. Günde birer kerre bir nefis su virirlerdi. Düşmen-i bî-dîn ümmet-i Muhammed'e açlık ve susuzluk ile eziyyet iderken ümmet-i Muhammed'üñ çoğı helâk oldı. Bu kırlarda esir olan ümmet-i Muhammed aç ve susuz, yalın ayak, başı şabaş, yayanca geçdiler ve çekdü[g]imiz derd ü meşakşat ve kefereden envâ'i eziyyetleri meger Hasan ve Hüseyin Kerbelâ kırlarında çekmişler ise olur, soñra bizim çekdüğimizi gayrı çekmemişdir. Bâlâda zikr olunan kırlar taş ve dağ ve ağaç nâmı yokdur. Yirden güneş-i mübârek doğar ve yine yire dolunur. Deryâ misâli kırlardır ki içlerinde sü[ri] süri yaban koyun ve keçi ve hergele ve sığır ve inek vardır. Hergele derisinden cılgavaya benzer kürk Barabaş Qazaqlaruñ sırtlarında seyr eyledik, öylece bir kırlardır. Biñ yüz elli sene târihinde Özü Qal'ası'ndan esir olduğumuzda Moskovlu vilâyedine giderken geçdüğümüz suları ve uğradığımız qal'aları beyân olunur. Evvelen Aşmeçit kırlarında Aşsu'yı kefereden asker için arabalarda su çekdüğü büyük fuçların indürüp iki sura fuçları halat ipler ile bağlayup su üzerine koyup karadan bağlayup üzerlerine demet ile toprak koyup andan kendi yayasıyla bizleri geçürdi ve mâ'-yı mezbûrede tenekeden on sekiz tonbas koyup üzerlerine tahte pod düzüp⁷⁶ at ve ağırlığı ve top ve cebhâne ve sâ'ir mühimmâtın geçürdi. Andan Ongol Suyu'nı Çehren kırlarında **[19b]** halat iplerin bağlayup üzerlerine demet toprak koyup ol köprüsünden geçdik. Andan İngil Suyu'nı Doğan, Ummân qal'aları kırlarında demetden köprüden geçdik.

⁷⁵ Metinde "معاركه سندن" şeklinde yazılmıştır.

⁷⁶ Metinde "تحت دواب" şeklinde yazılmıştır.

Andan Özü Suyu'nda otuz altı gemiye lenger koyup üzerlerine tahte pod döşedüp andan geçdik. Andan Barabaş Qazağı qal'alarından Provloğosna Qal'ası'na uğradık. Andan Soqluça Qal'ası'na andan Qobilak Qal'ası'na andan Ramne Qal'ası'na andan Pırluqa Qal'ası'na gelüp iki ay meks eyledik. Andan nefsi bozğun günü bizi qaldurup Vişençe Qal'ası'na andan Sivesqa Qal'ası'na geldik. Anda on yedi gün Ramazân-ı şerif dutup bayram iftârın eyledik. Andan id-i şerifün üçüncü günü qalqup Baturın Qal'ası'na geldik, altında Neve Suyu'nı gemiden geçüp Qraleveçe Qal'ası'na geldik. Bunlar Barabaş Qazaqlaruñ qal'aları imiş ve Baturın Qal'ası Hatman Mazepa Qral'uñ pâ-yı tahtı iken iki yüz pâre qal'aya mâlik imişdir. İşvet qralı Moskov ile ceng iderken Leh qralı ülkesinden asker ile geçüp Mazepa Hatman tahtı altına gelüp anı dahi kendüne teba'iyet etdürüp Moskov'ı aradan qalduralım dirlerken Moskov asker ile üzerlerine gelüp bunları bozar. İşvet qral, Hatman Mazepa ile qaçup Bender'e gelüp Âl-i Osmân pâdişâhlarından Sultân Gâzi Ahmed Hân hazretlerine dâhil olurlar. Ol esnâda Moskovlu, Hatman Mazepa Qral'uñ soyunu qazup anuñ soyundan beşikde bulduğı sabi uşaçıqları katl etdürüp memleketin zabt ve pâ-yı tahtı olan Baturın Qal'ası'n hedm etdürüp âteşe virüp hâli qomuş, el-ân vîrân durur, bir azım büyük topraq qal'a imişdir. Bâlâda zikr eyledigim Qraleveçe Qal'ası'ndan asıl Moskovlu qal'alarından Golovhovha Qal'ası'na andan Belov Qal'ası'na andan Qraçeve Qal'ası'na andan Bolhova Qal'ası'na andan Lihin Qal'ası'na andan Qaluğa Qal'ası'na gelüp altında Oqqa Suyu'nı gemiden geçüp andan Mosko[v]a Qal'ası didikleri ki mel'ûnuñ qadimî tahtıdır, sol cânibden geçüp Mitrovçe Qal'ası'na andan Torviçe Qal'ası'na andan Pırlav Qal'ası'na andan Hırastov Qal'ası'na altında Bilozar Suyu'nı gemiden geçüp andan Pırlavaq Qal'ası'na andan Kıyaroslav Qal'ası'na andan Qostoroma Qal'ası'na gelüp altında [20a] Edil Suyu'nı gemiden geçüp medîne-i mezkûrede qonaqlar virilüp içinde yigirmi iki ay meks eyledik. Ba'dehû musâlaha olunup girüye selâmet yolına avdet eyledik, el-hamdü'llâhi alâ külli hâlin. Zikr olunan Edil Suyı yedinci deryâ imiş didiler. Cemî' zikr eyledigim sulardan ve Tuna Suyu'ndan dahi büyükdür. Qaranlıq vilâyet semtindedir, qış günlerinde güneşden güneşe gicesi yigirmi buçuq sâ'at idi, günü üç buçuq sâ'at. On beş günlük yolda Ejderhâ Deñizi'dir, yalısında Sibir Qal'ası dirler, semtinde kâfirün azım gümüş ile baqır ma'denleri⁷⁷ vardır, andan gayrı vilâyetlerinde gümüş ve baqır ma'deni⁷⁸ yoqdur. Sibir Qal'ası'nda qışun gün üç sâ'at olur imiş, yazın gice ol qadar olur. Buna göre Ejderhâ Deñizi adalarında qışun birkaç zamân güneş çıqmağa vaqit olmaduğundan qaranlıq olur. Qostoroma Qal'ası'nda gün yigirmi buçuq sâ'at iken gice ile güneş şavkı dan yerine dek togunmaduğundan Orqapu şeyhi ile Kefe vâ'iz[i] bir iki ay miqdârı yatsu namâzın qılmağa⁷⁹ men' iderlerdi. Anlar dahi ol qıssa gicelerde yatsu namâzı qılmazlardı, tâ ki güneş şavkı togununcaya

⁷⁷ Metinde "مادنلري" şeklinde yazılmıştır.

⁷⁸ Metinde "مادنى" şeklinde yazılmıştır.

⁷⁹ Metinde "قلمعه" şeklinde yazılmıştır.

dek. Sibir'de gün üç sâ'at iken Ejderhâ Deñizi adalarında bir buçuğ veyâ iki sâ'at gün olmağa iktizâ ider. İki yâ üç ay miqdârı güneş çıkmaz. Ol sebebden karanlık vilâyet dirler, yohsa yıllarca karanlık olmaz, yazın gicesi olmaz, bi-izn-i Hudâ. Sibir'den gelen küffâr öylece haber virirlerdi. Ve hem ol diyârda müşâhede eyledigimiz günün ve gece uzanup kısaldığına göre öyle iktizâ ider ki öyle ola. K̄ostoroma'dan Lubin K̄al'ası'nda Süleymân Alay Beg'ün ziyâretine giderken K̄ostoroma şehrûñ kenârında Edil Su ile karşıur, K̄ostoroma Suyu'nı gemi ile geçdim. Bi-hamd-i Hudâ biñ yüz elli iki sene nihâyetinde medîne-i mezkûreden k̄alkup İslâm tarafına selâmda giderken tekrâr K̄ıyaroslav K̄al'ası'na geldik. Andan Hirastov K̄al'ası'na [20b] andan Pirislavağ K̄al'ası'na andan Torviçe K̄al'ası'na and[an] Moskova K̄al'ası'na geldik ki Moskov k̄raluñ k̄adîmî tahtı imiş, içinde Mosko[v]a Suyu'nı gemideñ geçdik. Anda cümle Osmânlı'ya üç gün oturağ virdi. K̄al'a ve şehir ve çasar sarâyını seyr iddirdüp k̄al'a ve şehriden yayça yayça arabalar ile bizi geçürüp tamâm üç sâ'at şehri dutar, lâkin büyük cânâvârlaruñ evleri bir büyük dâ'ire dutarlar ve k̄al'ası üç k̄atdır. Cümle şehri k̄al'alar içindedir ve her bir hânenün havlu k̄apusu önünde âdem boyunca birer k̄aluñ direk dikmişler ve her diregün başında câmdan birer fener vardır, içinde k̄andil durur. Pazar ve ğayrı nâ-mübârek gicelerinde cümle k̄anâdil yaşarlar. Şehir içi gündüz gibi görünür. Dö[r]düncü günü k̄alkup Serpuhova K̄al'ası'na geldik. Andan Tula K̄al'ası'na geldik. Tula'da mirî toplar ve tüfengler yapılır, andan ğayrı yirde top ve tüfeng yapılmaz. Andan K̄ırayna K̄al'ası'na andan Yehirmova K̄al'ası'na andan Sergoveh k̄aryesine geldigimizde çasarları Anna İvanovna'nuñ mürd haberi yetişdi. Ol sebebden k̄arye-i mezkûrede altı ay miqdârı meks eyledik. K̄ış basup andan k̄alkup Yelçe K̄al'ası'na varup tamâm bir sene oturağ eyledik. Çasarları İvan Antonovik nâmında bir yıllık çocuk tahtlarında temel tutunca mürd olan Anna'nuñ vasiyyeti mücebince ve dedesi Herseng ve babası Anton kuvvetiyle çocuk didigim Anna İvanovna hissesinden olduğundan Petre K̄ral'uñ kızı Tağya isminde idi, zu'm-ı⁸⁰ fâsıklarınca tahta oturmağ hağkkı kızuñ iken büyük boyar begleri ile sâ'ir ittifâk idüp çocuk erkek olduğundan tahtı ana zabt itdirdiler. Ba'dehû müceddeden fermân mücebince bizi k̄aldurup Livne K̄al'a[sı'na] andan K̄orzovha K̄al'ası'na andan Sorje K̄al'ası'na andan Rilseka K̄al'ası'na andan yine Barabaş K̄azağ vilâyetinde Golovhovha K̄al'ası'na, bir azîm şehir ile k̄al'a imişdir, andan K̄raleveçe K̄al'ası'na andan Baturın K̄al'ası'na andan Borozna K̄al'ası'na andan Nijin K̄al'ası'na andan Nasovka K̄al'ası'na andan K̄orlin K̄al'ası'na andan yine Özusu Suyu'nı gemiden geçüp K̄ıyevah k̄al'alarına geldik. K̄ıyevah k̄al'aları didigim saç ayağ gibi üç yirlerde [21a] yapılmış üç k̄al'adır. Her biri hendekler ile üç k̄atdır. Topları dahi üç k̄at ve dördüncü k̄atı dahi orta k̄al'alarda k̄umbara havan toplarıdır. Birbirine dayanurlar, k̄al'adan k̄al'aya birer sâ'at yir imiş. Mâ-beynlerinde ve dolaylarında bir azîm şehirdir. K̄azağ vilâyet tarafından olan k̄al'aya K̄ıyevah-i Peçerska dirler, Leh k̄ral sınırı tarafından olana K̄ıyevah-i

⁸⁰ Metinde "نوم" şeklinde yazılmıştır.

Polışka dirler, Özü Suyı yalısında Moskov tarafınd[an] olana Kıyevéh-i Moskovska dirler, Allâhu azîmü's-şân hazretleri Âl-i Osmân pâdişâhı hükmine müyesser eyleye, âmîn. Andan Ramazânlıguñ ilk günü menzil arabalara binüp Vasilkovça Qal'ası'na geldik. Andan Leh kralı sınırında olan Lazarata nâm mahalline gelüp anda viregeldikleri üzre cümlemize Bender Qal'ası'na on beş günlük yol hisâb idüp gün başına dörder aqça ulû[fe]lerin virdiler. Andan Leh kral memleketine girüp Samgorod Qal'ası'na andan Pogreyseka Qal'ası'na andan Liveska Qal'ası'na andan Nemerova şehrine andan Pirislavaq Qal'ası'na altında Aqsu'yı Heyhat Sahrâsı'na çıkar büyük köprüden geçüp Tulçın Qal'ası'na andan Raşkova qasabasına andan bi-hamdillâh dîn-i İslâm memleketine sedd-i sedîd olan Bender Qal'ası altında Turla Suyu'nı geçüp içine dâhil olduk, el-hamdü'llâhi bi's-selâmihî. Ve'l-hâsıl gıceyi güne qatup on üçüncü gün Bender Qal'ası'na gelüp üç gün o[tu]raq idüp andan⁸¹ bu faqır Bender ser-'askeri olan Muhsin-zâde Abdullâh Paşa Efendimiz'ün buyuruldu-i şerifler ile menzile binüp Bucaq Tata[r] diyârından bir gün ve bir gıce ile geçüp Purut Suyu'nı Tabur köyi iskelesinde geçüp Qara Boğdan memleketine girüp Şistan qasaba[sına] andan gıce ile bir dağ'ın içinde Vardiyan Suyu'nı geçüp İşkôvisin qasabasına and[an] Germenfey qasabasına andan Huş qasabasına andan Borlat qasabasına yaqın İret Suyu'nı gemiden geçüp Borlat qasabasına, Bender'den Borlat qasabası sâ'at 36, andan Foşşan şehrine, şehriñ yarısı Boğdan [21b] ve yarısı Valah begün ülkesindedir, andan Bügreş şehrine sâ'at 45, andan Qulle'ye gelüp andan Tuna'yı geçüp Nigobolı şehrine sâ'at 30, andan Plevne'ye sâ'at 6, andan Varaje şehrine sâ'at 18, andan Berkovıçe sâ'at 8, andan Balkan Tağ'ına geçüp Şarkköyi Qal'ası'na sâ'at 12, andan Musa Paşa Palanqası'na sâ'at 8, andan Niş Qal'ası'na sâ'at 4, andan Alacahisâr Qal'ası'na sâ'at 12, andan Morava Suyı yalısında Tirsteniş Palanqası'na sâ'at 5, andan Qaranoça Palanqası'na sâ'at 6, andan Atnaça Palanqası'na sâ'at 6, andan Çaçka Qal'ası'na sâ'at 8, andan Pojeğa Palanqası'na sâ'at 7, andan Ujiçe Qal'ası'na sâ'at 5, andan Vişegrad Qal'ası'na sâ'at 12, qal'a-i mezkû[r] altında on doquz gözlü taşköprisinden Dirin Suyu'nı geçüp andan Çelebibajar qasabasına sâ'at 8, andan Praça qasaba[sına] sâ'at 6, andan şehri Sarâybosna'ya sâ'at 8, altında Hekim-oğlı Alı Paşa binâ eylediği taşköprüsünden Bosna Suyu'nı geçüp andan Travnik Qal'ası'na sâ'at 18, anda Ramazân bayram namâzı kılıp yevm-i mezbûrda vatan-ı aslîm olan Aqhisâr Qal'ası'na faqırhâneme gelüp alıqodugum gibi ıyâlimle mülâkî oldum, el-hamdü'llâhi alâ külli hâlin. Hâsıl-ı kelâm en uzaq olduğımız Qostoroma şehrinden ki Edil Suyu'nı öte tarafı imiş, melûnuñ eski tahtı Moskova şehrine sâ'at 200, andan Kıyevéh Qal'ası'na sâ'at 200, andan Leh aşırı Bender Qal'ası'na sâ'at 180 deyü haber virdiler. Bender'den bizim Aqhisâr Qal'ası'na sâ'at 285. Bâhatt-ı şerif-i Sultân Mahmûd Gâzi biñ yüz kırk doquz sene evâsıtında Moskov seferine me'mûr olduğımızdan yine biñ yüz elli altı senesi evâhirinde Moskovlu vilâyetinden selâmet yolına giderken Barabaş Qazağı qal'alarından Golovhovha

⁸¹ Metinde "ابندن" şeklinde yazılmıştır.

Çal'ası'na geldigimizde çasarları tarafından Osmânlı defter mücebince fermân gelüp Belğrad altında ba'zı ehıbbâ Moskovaya esir düşen sipâh ve zu'amâdan birkaç kimesneyi defter idüp sadr-ı a'zam⁸² hazretlerine defterimizle arz-ı hâl idüp defterleri mücebince sadr-ı a'zam,⁸³ çasarına nâme yonlayup nâme mücebince fermân ve defterimiz kırâ'at olunduğda alay beglerden ve sâ'ir zu'amânuñ esâmeler ile [22a] bu haķırũñ ism ü mahlas muķayyed bulunmağın anda yigirmi toķuz kimesnelerũñ esâmesi muķayyed bulunup nık sâ'at birle Receb-i şerîfũñ yigirminci günü ikişer âdem menzil arabalara binüp Ramazân-ı şerîfũñ ğurresi günü Kıyevah kırâ'atlarına andan Leh vilâyet içinden Bender'e andan menzil bârgîrine binüp nefs-i bayram günü Aķhisâr'a geldim, el-hamdü'lillâh sümme el-hamdü'lillâh. Bundan soñra niyâzım budur ki tevârih oķuyup dinle[yenle]r dahi mü'min şarındaşlarımız bu faķir ve bu ğazâ ve cenglerde şehid [olup] ve ğazâ idüp mü'min şarındaşları Fâtıha-i şerif yâhüd rahmet ile yâd ideler, m. Ketebehü'l-fa[ķ]ir ve musannif-i tevârihü'l-haķir Bosnavî el-Aķhisârî el-Hâc Nesim-oğlu Ahmed ed-dâ'î an-asâkir-i sancağ-ı Klis der-muhâfaza-i medine-i Ruzçuķ an-çiftlik-i Çara Ahmed Ağa der-ķonağ-ı matâf-ı Dişķo bâ-yâfte-i⁸⁴ Kıdiş-oğlu Mehemmed Ağa a'yân-ı zamân-ı bâ-fermân, sene 1186, m.

Kaynakça

- 1736-1737 *Seferine İştirak Eden Bir Türk Denizçisinin Hatıraları*, Haz. Fevzi Kurtoglu, İstanbul 1935.
- AFYONCU, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2014.
- AKHİSARLI HACI NESİMOĞLU AHMED, *Tevârih-i Âli Osmân*, Fransa Milli Kütüphanesi, Supplément Turc, nr. 168.
- BİLGİN, Erdoğan, *1148-1152/1736-1739 Savaşı Tarihiçesi (Subhi Mehmed'in Müzâkerât-ı Sulbiyye Tarihiçesi Adlı Eseri)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2003.
- BLOCHET, Edgard, *Catalogue Des Manuscrits Turcs*, I, Paris 1932.
- ÇORUHLU, Melek, *Musaffa Mehmed Efendi, Kıt'a-mîn-Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel (Tablil ve Metin)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- EBÛ SEHL NU'MÂN EFENDİ, *Tedbîrât-ı Pesendide (Beğenilmiş Tedbirler)*, Haz. Ali İbrahim Savaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

⁸² Metinde "عظیم" şeklinde yazılmıştır.

⁸³ Metinde "عظم" şeklinde yazılmıştır.

⁸⁴ Metinde "بایفته" şeklinde yazılmıştır.

- KURAT, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2011.
- KÜTÜKÇÜ, Büşra Aktaş, *Tevarih-i Banaluka Der-Diyâr-ı Bosna (İnceleme-Metin)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2016.
- LEVEND, Ağâh Sırrı, *Ğazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Ğazavât-nâmesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- NOVİLİ ÖMER EFENDİ, *Tarib-i Bosna, Osmanlı-Habsburg Savaşları 1736-39*, Haz. Fatma Sel Turhan, Küre Yayınları, İstanbul 2016.
- ORUÇ, Hatice, "Ahvâl-i Gazâvât Der Diyâr-ı Bosna", *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi 2, Prof. Dr. Yılmaz Kurt Armağanı*, Ed. Hatice Oruç-Muhammed Ceyhan, Akçağ Yayınları, Ankara 2016, s. 93-177.
- SÖYLEMEZ, Hatice, *Mukaddimetü's-sefer (1736-1739 Seferi Hakkında Bir Eser) Metin-Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- UZUN, Fatma Çiğdem, *Belgrad Hakkında Râğıp Paşa'ya Ait Bir Risale: Fethiyye-i Belgrad (1739)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2000.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, IV/I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995.

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu: Açılışı ve İlk Dönem Faaliyetleri (1854-1860)*

British Consulate at Diyarbakır: Establishing and Early Period Activities (1854-1860)

Halil İbrahim GÖRÜR**

Özet

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılışı ve ilk dönem faaliyetlerini incelediğimiz bu çalışma temel olarak, söz konusu konsolosluğun İngiliz Milli Arşivleri'nde (The National Archives-TNA) bulunan kendi kaynak ve raporlarına göre hazırlanmıştır.

İngiltere'nin Diyarbakır'a atanan ilk konsolosu William Richard Holmes, 28 Ekim 1854'te Diyarbakır'a gelerek görevine başlamıştır. Burada yaklaşık altı yıl görev yapan Holmes, görevinin ilk yıllarında Kırım Harbi'nin bölgede neden olduğu askeri hareketliliğin yanı sıra, bölgenin kendine özgü dâhili meselelerine dair de önemli değerlendirmelerde bulunmuştur. Diyarbakır gibi Osmanlı Anadolu'sunun mühim bir vilayetinde İngiliz konsolosluğunu görev alan Holmes'ın değerlendirmeleri, sadece Diyarbakır'ın değil genel anlamda tüm bölgenin nabzını tutması hasebiyle bu noktada bizlere tarih adına önemli ipuçları sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Diyarbakır Vilayeti, İngiliz Konsolosluğu, W. Richard Holmes, Diyarbakır İngiliz Konsolosluğu, Konsolosluk

Abstract

This study, in which we examined the establishing and early period activities of the British Consulate at Diyarbakır, is mainly based on its

* Bu makale daha önce “Uluslararası Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Diyarbakır Sempozyumu” nda tebliğ olarak sunulmuştur.

** *Araştırma Görevlisi, Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, Halilibrahimgorur@gmail.com.*

own resources and reports in the British national archives (The National Archives-TNA).

William Richard Holmes who the first British consul that was appointed to Diyarbakir, came to Diyarbakir on 28 October 1854 and began his duty. Holmes who worked about six years in this province, carried out important evaluations of the region's own internal affairs, as well as the military movement that caused by the Crimean War in the region during the first periods of his mission.

Holmes's evaluations, who has worked as a British consul in a province like Diyarbakir which a important province of the Ottoman's Anatolia, not only for Diyarbakir but also owing to keep of the pulse of the all region offers important tips to us on behalf of history.

Key Words: Diyarbakır Province, British Consul, W. Richard Holmes, British Consulate at Diyarbakır, Consulate

Giriş

Başlangıcından 19. Yüzyılın İlk Yarısına Kadar İngiltere'nin Osmanlı-Doğu Siyaseti

16. yüzyılın son çeyreğinde birkaç müteşebbis İngiliz tüccarın Osmanlı ülkesinde ticaret yapma girişimleri neticesinde¹ Sultan III. Murad ile Kraliçe I. Elizabeth arasında cereyan eden yazışmalarla başlayan ve resmi bir nitelik kazanan Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi münasebetleri² Osmanlı padişahının İngilizlere bahsettiği ilk ticaret imtiyazıyla³ birlikte güçlenerek devam etmiştir.

¹ “Osmanlı devleti ile temasa geçen aslında İngiltere devleti değil, İngiliz tüccarlardır. Türkiye Kumpanyası adlı bir ticaret örgütü bu siyasi vazifeyi üstlenip yaklaşık iki yüz yıl devam ettirmiştir. Dolayısıyla bu şirket ile Osmanlı devleti arasında geçenler aslında Türk-İngiliz münasebetlerinin ta kendisidir.” bkz. Orhan Burian, “Türk- İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (AÜDTCF), C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951), s. 4.

² Osmanlı-İngiliz ticari ve siyasi münasebetlerine dair bkz. A. Nimet Kurat, *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi(1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953; Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013; Ahmet Refik, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932; S. A. Skilliter, *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*, Oxford University Press, London 1977; Arthur Leon Horniker, “William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations”, *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3, (Eylül 1942).

³ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, C. XIII, S. 51, (Temmuz 1949), s. 574; Kurat, *a.g.e.*, s. 31-32.

İngiliz tüccarlar tarafından kurulan Türkiye Şirketi(Turkey Company)⁴ ve devamında bu şirketi de bünyesine katmak suretiyle tesis edilen Levant Şirketi(Levant Company)⁵ ticaret ve diplomasi olmak üzere iki başlı bir görev üstlenmiş olup, bu görevini de 1825 yılında şirketin lağvedilmesine kadar devam ettirmiştir⁶. Başlangıcından 18. yüzyılın son çeyreğine kadar ciddi bir sıkıntı yaşamaksızın sürdürülen ikili ilişkiler çerçevesinde İngiliz diplomasisi ve tüccarının, Osmanlı ülkesindeki kâr ve kazanımlarını arttırmanın yollarını aramak dışında bir kaygılarının olmadığı görülür⁷. Ancak 18. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere'nin kendi içinde ve dışında cereyan eden bir takım hadiseler, bu devletin sükûnetli Osmanlı-Doğu siyasetinin hareketlenmesine yol açmıştır.

Bu hadiselerin neler olduğuna ve İngiltere'nin doğu siyasetine ne şekilde sirayet ettiğine kısaca bakmak, İngiltere'nin 19. yüzyıl doğu siyasetini anlamak adına çok önemlidir. Şöyle ki, İngiltere 1713 yılında Akdeniz'in o dönemki tek giriş-çıkış kapısı olan Cebelitarık Boğazı'nı ele geçirmek suretiyle bu büyük doğu pazarının deniz yolu kontrolünü eline almış bulunuyordu⁸. Buna ilaveten 1757 yılında Hindistan'ın İngiliz hâkimiyetine alınması ve Fransa ile girişilen Yedi Yıl savaşları(1756-1763) sonunda Hindistan hâkimiyetinin pekiştirilmesiyle neticelenen süreç⁹, İngiltere'nin doğu siyasetinin bir başka mühim aşamasını

⁴ M. Epstein, *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908, p. 16-19.

⁵ Şirketin tarihçesi için bkz. Alfred C. Wood, *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013; M. Epstein, *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908; George Cawston, *The Early Chartered Companies (1296-1858)*, Publisher Edward Arnold, London 1896, s. 67-86.

⁶ Levant şirketinin Osmanlı Devleti nezdinde üstlendiği bu ikili vazifenin İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Canning'ın 1825 yılında uyguladığı "Konsolosluk Reformu" ile İngiltere Dışişleri Bakanlığına bağlanması sürecine dair bkz. D.C.M. Platt, *The Cinderella Service British Consuls since 1825*, Longman Group Limited, London 1971, s. 5-15; Uygur Kocabaşoğlu, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 179-180.

⁷ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s. 156.

⁸ Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, 8. Basım, İstanbul 2010, s. 60; İsmail Şahin, "Ütrecht'ten Tilsit'e İngiltere'nin Akdeniz Politikası", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 840.

⁹ Erdal İter, "Ermeni Meselesinin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s. 156; Davut Kılıç, " XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, Aralık 1998, s. 89; İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi süreci için bkz. Y. Hikmet Bayur, *Hindistan Tarihi*, C. III, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

teşkil etmektedir. Hindistan gibi bundan sonra İngiliz hazinesinin en büyük gelir kaynağı olacak olan bir sömürge bu mücadele sonrasında teminat altına alınmıştır¹⁰. İngiliz sanayi inkılabı sürecinin de hemen hemen aynı tarihlerde başlamış olması¹¹ Avrupa, Asya ve Ortadoğu'da ele geçirilen toprakların ehemmiyetini daha da ziyadeleştirmiştir¹². Zira bu yerler İngiliz sanayisi için hem hammadde kaynağı hem de sanayi ürünlerinin satımı için pazar niteliği taşıyordu.

1774 senesinden itibaren gelişen hadiseler ise özellikle Doğu'da İngiltere adına sıkıntılı günlerin habercisidir. 1774'te yani Amerika'da İngiliz hâkimiyetine karşı bağımsızlık mücadelesinin¹³ başladığı günlerde Osmanlı Devleti de Rusya ile Küçük Kaynarca Antlaşmasını¹⁴ imzalıyordu. Amerika'daki İngiliz kolonilerinin bağımsızlık mücadelesinin zafere sonuçlanması İngiltere'nin buradaki sömürgelerini kaybetmesi anlamına geliyordu. Bu gelişme üzerine İngiltere tüm dikkatini doğuya ve doğudaki sömürgelerine çevirmek durumunda kalmıştır.

Hakeza Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşması(1774) sayesinde Karadeniz'de elde ettiği ayrıcalıklarla¹⁵ Osmanlı Devleti ve Boğazları, dolayısıyla Akdeniz ve Hindistan ticaretini tehdit eder bir konuma gelmesi, İngiltere'nin Osmanlı-Doğu siyasetini ciddi anlamda ele alması sonucunu doğurmuştur¹⁶.

Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Kırım'ı Osmanlı'dan ayıran Rusya, 1783'te burayı işgal etmiştir¹⁷. Kırım'ın işgali Boğazlar, İstanbul ve Akdeniz yolunda

¹⁰ Paul Kennedy, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakkçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2010, s. 153; Şahin, *a.g.m.*, s. 842.

¹¹ Bkz. Phyllis Deane, *İlk Sanayi İnkılabı*, (Çev. Tefik Güran), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2000; N. V. Yeliseyeva, *Yakın Çağlar Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2010, s. 105-112; Kılıç, *a.g.m.*, s. 89.

¹² Şennur Şenel, "19. Yüzyılda İngiltere'nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri", *Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, (Yaz 2016), s. 189; Şahin, *a.g.m.*, s. 842-843.

¹³ Oral Sander, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 26. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013, s. 155-158; Yeliseyeva, *a.g.e.*, s. 33-43; Kennedy, *a.g.e.*, s. 155-156.

¹⁴ *Muhaberat Mecmuası*, C. III, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 2008, s. 275-284; Osman Köse, *1774 Küçük Kaynarca Antlaşması: Oluşumu-Tablolu-Tatbiki*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006; Salih Yılmaz-Abdullah Yakşı, "Osmanlı Devleti'nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri", *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Türk-Rus İlişkileri Özel Sayısı*, (Ed. Salih Yılmaz), Yıl. 6, S. 17, (Mayıs 2016), s. 15; Serhat Kuzucu, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Tarih Araştırmaları Dergisi(TAD)*, C. 35, S. 59, 2016, s. 67-68.

¹⁵ İlyas Topsakal, "Tarihi Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, (Sonbahar 2016), s. 40-41.

¹⁶ Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012, s. 114.

¹⁷ Metin Hülagu, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri(1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA, (Haziran 2004), s. 16-17; Alper Başer,

sadece bir basamaktı. Dolayısıyla bununla yetinmeyen Rusya, Avusturya ile birlikte “Grek Projesi”¹⁸ adıyla bilinen ve özü itibariyle Osmanlı Devleti’nin bu iki devlet arasında paylaşılması ve Bizans’ın yeniden canlandırılması esasına dayanan bir projeyi uygulamak üzere 1787 yılında Osmanlı Devleti’ne savaş açtılar. Savaşın sonunda imzalanan Yaş Antlaşmasıyla(1792) Rusya, Osmanlı Devleti’ne Kırım’ın Rusya’ya aidiyeti kabul ettirdi¹⁹.

Nihayet Batı’da ve Doğu’da cereyan eden bu mühim gelişmeler neticesinde İngiltere siyasi, ticari ve askeri ağırlığını ve ilgisini Atlantik’ten Akdeniz’e yani Doğu’ya kaydırmıştır²⁰. İngiltere bilhassa Amerika’daki kolonilerini tamamen kaybetmesinin ardından Hindistan ve Akdeniz’deki çıkarlarını koruyabilmek adına Doğu’da cereyan eden her gelişmeyi büyük bir endişe ile takip etmiştir. Bu nedenle de devam eden Osmanlı-Rusya ve Osmanlı-Avusturya savaşları sırasında Başbakan William Pitt ve arkadaşları Osmanlı Devleti lehine şu an ve gelecekte ne yapabilecekleri üzerinde görüş alış verişinde bulunmuşlardır²¹. Bu süreçte İngiltere Başbakan’ı savaşı durdurması için Rusya’ya ultimatom vermekle kalmamış Baltık Denizi ve Karadeniz’e donanma dahi göndermeyi düşünmüştür. Zira gelişmeler Balkanlar’da ve Avrupa’daki dengeyi Rusya lehine bozacak bir hal almaktaydı²².

Dahası bu gelişmeler Doğu’daki İngiliz çıkarları için tehdit boyutuna varmıştı. İngiliz siyasetinin gelecekteki yüz yıllık Osmanlı-Doğu politikasının temelleri işte bu son gelişmelerle birlikte atılmıştır. Zira dönemin İngiltere Başbakanı William Pitt, Doğu’daki Osmanlı-Rus mücadelelerini ve Rusya’nın önü alınamaz saldırganlığını İngiltere’nin Doğu’daki varlığı için en büyük tehdit olarak görüyordu. Çünkü Rusya’nın varmak istediği nihai hedefler İngiltere için hayat yolu diyebileceğimiz Hindistan yolunun güvenliğini doğrudan tehdit

“Kırım’da Rus Kolonizasyonu(1783-1850)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 24, (Kış 2010), s. 29.

¹⁸ Ziya Nur Aksun, *Dört Muzdarip Padişah*, (Yayına Hazırlayan; Erol Kılınc), Ötügen Neşriyat, İstanbul 2011, s. 44; Leyla Derviş, Khalida Devrişheva, “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”, *Cedrus*, S. 3, (2015), s. 357-358; Özgür Yıldız, Canan Karaçağlı, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASSS)*, Vol. 5, S. 1, (Şubat 2012), s. 275; Topsakal, *a.g.m.*, s. 41-42; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 80-81.

¹⁹ Ali İhsan Bağış, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 45; Yılmaz-Yakşı, *a.g.m.*, s. 15; Topsakal, *a.g.m.*, s. 41-42; Kuzucu, *a.g.m.*, s. 80-81.

²⁰ Kılıç, *a.g.m.*, s. 89; Mehmet Temel, “Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere’nin Osmanlı Devletine ve Milli Mücadeleye Bakışı”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, (1998), s. 122.

²¹ Bağış, *a.g.m.*, s. 47.

²² Temel, *a.g.m.*, s. 122.

ediyordu. Ayrıca şayet önü alınmaz ise İngiliz ticareti ve sanayisi için büyük bir pazar olan Osmanlı Devleti'nin kaybedileceği öngörülüyordu²³.

Bu gelişmeler vesilesiyle Başbakan W. Pitt parlamentodaki liberallerin muhalefetine rağmen Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya karşı desteklenmesi görüşünü kabul ettirmiştir. İngiltere Başbakanı bu konunun ehemmiyetini şu sözlerle ifade ediyordu: "Osmanlı Devleti'nin ayakta kalması İngiltere için bir ölüm-kalım meselesidir. Bunun aksini düşünenlerle tartışmaya dahi girmem"²⁴. Bu ifadeler İngiltere'nin bundan sonraki yaklaşık yüzyıllık Osmanlı-Doğu siyasetini isimlendirecek olan "Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması" politikasının İngiliz hükümetince kabul edildiğini gösteriyordu. Napolyon'un Mısır işgali karşısında sergilenen tutum da bu siyasetin bizzat uygulanma sahasına konulduğunun bir göstergesidir²⁵.

Napolyon Fransa'sının karada ve İngiltere'nin denizlerde güçlü olması nedeniyle kıta Avrupa'sında girilen İhtilal Savaşları'ndan(1792-1815) kesin bir netice alınamamış olunmasından dolayı Napolyon, İngiltere'yi Akdeniz'de sıkıştırmak stratejisini uygulamaya koymuş²⁶ ve 1798 yazında Mısır'ı işgal etmek suretiyle de ilk aşamada başarılı olmuştur. Bu suretle Napolyon kendisini Akdeniz'de Osmanlı Devleti'ne ve Hindistan yoluna hâkim bir konuma getirmiştir²⁷. Buraya kadar İngiltere'nin Doğu'da kendi aleyhine olabilecek gelişmelerden endişe ettiği ancak endişesi nispetinde eylem ve kararlılık göstermediğine şahit olmaktadır²⁸.

İşte Napolyon'un Mısır'ı işgali İngiltere'nin Doğu'ya yönelik bigâne tavrını tamamen değiştirmiştir ve bu süreçten sonra doğuyla ilgili her meseleyle doğrudan alakadar olma zarureti hissetmiştir²⁹. Mısır'ın işgaline kadar Hindistan yolunun güvenliğine dair ciddi bir endişe duyulmamıştı. Zira Osmanlı Devleti

²³ Bağış, *a.g.m.*, s. 47.

²⁴ İltar, *a.g.m.*, s. 157.

²⁵ Temel, *a.g.m.*, s. 122-123

²⁶ Şahin, *a.g.m.*, s. 850.

²⁷ Kennedy, *a.g.e.*, s. 164.

²⁸ Bağış, *a.g.m.*, s. 50; Marsilyalı tüccarların 1760'lardan itibaren Mısır'la alakadar olmalarından rahatsızlık duyan İngiltere akılcıca bir girişimde bulunarak 1785'te George Baldwin'i Mısır genel konsolosu olarak atamıştır. Baldwin'e Mısır'daki Fransız nüfuzunu kırmak görevi verilmişti. Ancak İngiliz Hükümeti ilginç bir şekilde Mısır'daki konsolosluğun gereksiz ve masraflı olduğu gerekçesiyle 1793 yılında ilgasına karar vermiş ve 1795'te de konsolosluğu kapatmıştır. Tabi bundan kısa bir süre sonra 1798 yılında gerçekleşen Napolyon işgali bu hamlenin ne kadar hatalı olduğunu göstermektedir. Bkz. Şahin, *a.g.m.*, s. 846.

²⁹ Sevim Ünal, "1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri", *VIII. Türk Tarihi Kongresi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 1367; Surayı Faroqhi, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 89; Kılıç, *a.g.m.*, s. 89; Şahin, *a.g.m.*, s. 845-851; İltar, *a.g.m.*, s. 157.

güçlüydü ve batılı güçleri bölgeden uzak tutuyordu, yani bölgenin ve bu yolun güvenliğini İngiltere adına Osmanlı Devleti sağlıyordu. Ancak son gelişmeler Osmanlı Devleti'nin artık eski gücünde olmadığını ve tek başına bu görevi üstlenmekten uzak olduğu göstermekteydi. Dolayısıyla bu yolun güvenliği için Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğü korunmalıydı³⁰. İngiltere bu politikanın gereği olarak 19. Yüzyılın ilk yarısı boyunca Osmanlı Devleti'ni bazen diplomatik yollarla bazen de bizzat meseleye kendisi müdahil olmak suretiyle askeri anlamda desteklemiştir. Fransızların Mısır'dan çıkarılmasında Osmanlı Devleti'ne hem askeri hem diplomatik destek sağlayan İngiltere, Mehmet Ali Paşa isyanında diplomatik ve Kırım Savaşı'nda yine hem diplomatik hem de askeri destek sağlamakla bu siyasetin gereğini yerine getirmeye çalışmıştır³¹. Tabi bu süreçte Rum isyanı sırasında ortaya konulan siyasi ve askeri tavır bu genel siyasetin aksine ve istisnai bir tutumdur³².

19. Yüzyıl başları itibariyle Osmanlı Devleti artık gücüyle değil güçsüzlüğü sebebiyle batılı devletler için bir tehdit oluşturmaktaydı³³. Bunun farkına varan İngilizler 19. yüzyılın eşliğinde vuku bulan Mısır işgalinden kendi paylarına önemli dersler çıkardılar. Evvela Britanya Krallığı'nın Hindistan'ı elde tutabilmesi için bu ülkeyle alakala tüm kara ve deniz yollarını kontrolü altında tutması gerektiğini gördüler. Buradan hareketle Cebelitarık, Malta, Kıbrıs, Mısır, Süveyş Kanalı, Irak ve Arabistan ya tamamen İngiliz idaresine bağlanmalı veyahut İngilizlere sorun çıkarmayacak bir veya birkaç zayıf devletin elinde olmalıydı. Bu çıkarım 19. Yüzyıl İngiliz siyasetinin Osmanlı-Doğu politikasının en temel ve değişmeyen düsturu kabul edilmiştir³⁴.

Ancak 19. yüzyılın ilk otuz yılında İngiltere'nin bu siyasetin aksine bir tavır içerisine girdiği görülür. Yüzyılın hemen başındaki Osmanlı-Rus harbinde Boğazlara donanma gönderecek kadar Rusya yanlısı bir siyaset izleyen İngiltere,

³⁰ Temel, *a.g.m.*, s. 123; Kılıç, *a.g.m.*, s. 90.

³¹ Ali Gökçen Özdem, "Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu", *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. X, S. 2, Elazığ 2016, s. 9; Temel, *a.g.m.*, s. 123.

³² Dönemin İngiltere Başbakanı Stradford Canning İngiltere'nin bu tutumunu, bağımsızlıklarını kazanacakları muhakkak olan Rumların Rusya'ya değil İngiltere'ye minnet duymalarının arzulandığı ile açıklamıştır. Bkz. İsmet Binark, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005, s. 24.

³³ Hüner Tuncer, "Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 64.

³⁴ Hayri Mutluçağ, "Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere'nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkındaki Gizli Emelleri", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. V, S. 26, (Kasım 1969), s. 52; Esra Sankoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu(Şark) Politikası (1882-1914)", *Akademik Bakış*, S. 14, (Nisan-2008), s. 2; Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2012, s. 70-72; Ünal, *a.g.m.*, s. 1368-1369; Şahin, *a.g.m.*, s. 851.

Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması siyasetinin de tetiklemesiyle bir ara Mısır'a asker çıkarma girişiminde bulunmuşsa da bu hamlesi Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa tarafından akim bırakılmıştır³⁵. Aynı şekilde Rum isyanı³⁶ ve Navarin baskınında³⁷ Osmanlı-Mısır donanmasının yok edilmesinde de Rusya ve Fransa ile Osmanlı'ya karşı birlikte hareket eden İngiltere'nin bunun büyük bir hata olduğunun farkına varması çok uzun sürmeyecektir. Mehmet Ali Paşa isyanı³⁸ karşısında aciziyet içerisinde düşen Osmanlı idaresinin Rusya'ya müracaat etmesi neticesinde 1833 yılında Rusya ile imzalana Hünkâr İskelesi Antlaşması³⁹ İngiltere'yi bu gaflet uykusundan uyandırmaya yetmiştir⁴⁰.

Mısır Valisi'nin Hindistan yolu üzerinde arz ettiği tehdit onun İngiliz bakış açısına göre çoktan “despot ve zalim” olarak nitelendirilmesi sonucunu doğurmuştu. Zayıf ve kontrol edilebilir bir Osmanlı Devleti yerine kudretli bir vali başta İngiltere olmak üzere Doğu'da çıkarları olan kimse için kabul edilebilir bir şey değildi. Osmanlı Devleti reformlarla güçlendirilmeli ve varlığını devam ettirmeliydi. İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerston'a göre bu “Avrupa barışının devamı için” çok elzemdi⁴¹. Hakeza Palmerston Aralık 1833'te İstanbul'daki Büyükelçisine gönderdiği mektupta ona vazifesinin temel gayesini “Osmanlı ordusunun, donanmasının ve maliyesinin kendisini ayakta tutmaya yetecek kadar ıslah edilmesi” olduğunu belirtiyordu⁴².

İngiltere'nin Akdeniz ve Hindistan pazarı için hem Rusya'nın hamlesine hem de Mısır Valisi'nin bu endişe verici tavrına karşılık vermesi gerekiyordu.

³⁵ Enver Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi, C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983, s. 50-54; M. Smith Anderson, *Doğu Sorunu 1774-1923*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010, s. 56-64; Virginia H. Aksan, *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, (Çev. Gül Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011, s. 254-256; Uçarol, *a.g.e.*, s. 105-107.

³⁶ Rum İsyanı için bkz. Hamiyet Sezer Feyzioğlu, “Mora İsyanı ve Yunanistan'ın Bağımsızlığı (1821–1829)”, *Osmanlı, C. II*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 87–93; Serap Toprak, “19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar”, *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, S. 68, (Mart-Haziran 2015), s. 2841-2864.

³⁷ Navarin baskını için bkz. Ali Fuat Öreç, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, S. 46, (İstanbul 2009), s. 37-84.

³⁸ Bu isyana dair geniş bilgi için bkz. Şinasi Altundağ, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.

³⁹ *Muabedat Mecmuası, C. IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008, s. 90-93. Sergey Goryanof, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-İshak keskin, Ötügen Neşriyat, İstanbul 2006, s. 85-95; Altundağ, *a.g.e.*, s. 145-159; Karal, *a.g.e.*, s. 137-138.

⁴⁰ Muhammed Hanifi Kutluoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 83-84; Topsakal, *a.g.m.*, s. 43.

⁴¹ İltar, *a.g.m.*, s. 158.

⁴² Kutluoğlu, *a.g.m.*, s. 84.

Bunu sağlayacak olan da 16 Ağustos 1838 tarihli Baltalimanı Antlaşmasıdır⁴³. 1820'lere gelindiğinde Sanayi Devrimi'ni tamamlamış olan İngiltere çağdaşlarının bir adım önünde bulunuyordu. Ancak bu dönemde Avrupalı çağdaşları da Sanayi Devrimi sürecini yaşadıklarından gümrük duvarlarını yükselterek İngiliz sanayi mamullerine karşı dâhili pazarlarını koruma siyaseti başlattılar. Bu durum karşısında İngiliz siyaseti ve sermayedarları Avrupa dışındaki pazarlara yönelme zarureti duydular. 1840'lara kadar Latin Amerika'dan Çin'e varıncaya kadar pek çok ülke ile mümkünse anlaşarak, değilse zor kullanmak suretiyle serbest ticaret antlaşmaları yaptılar. Osmanlı Devleti de bu kapsama dâhildi⁴⁴.

Aynı tarihlerde İngiliz ticareti Osmanlı ülkesinde de bir atılım içerisinde olmasına rağmen tüccarlar Osmanlı idaresinin ticarete olan yerli yersiz müdahalelerinden şikâyetle, ticaretin daha sağlam ve uzun vadeli bir zemine oturtulması arzusundaydılar. Bu dönemde Devlet-i Aliye de siyaseten ve iktisaden zor durumdaydı, yani İngiliz diplomasisinin harekete geçmesi için beklenen tüm şartlar hazır ve öylece oldu. Neticede Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması(Baltalimanı Antlaşması) 16 Ağustos 1838'de Osmanlı Hariciye Nazırı Reşit Paşa'nın antlaşmaya adını veren yalısında imzalandı⁴⁵. Böylece Osmanlı ekonomisi ve pazarları batı kaynaklı yeni bir iktisat anlayışına kapitalizme, bilhassa İngiliz kapitalizmine açılmaktaydı⁴⁶. Antlaşmanın tahlili yapıldığında bu kolaylıkla görülecektir⁴⁷. İngiltere bu antlaşmayla ticari anlamda varmak istediği noktaya ulaşmıştı. Mehmet Ali Paşa'nın hizaya getirilmesi ve Boğazların güvenliği meselesini ise 1840 ve 1841 yıllarında Londra'da yapılan antlaşmalarla sağlanmış ve böylece Kırım Harbine kadar Doğu'daki hayati çıkarları adına İngiltere şimdilik sükûneti tesis etmiş görünüyordu⁴⁸.

⁴³ Antlaşma için bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Balta Limanı'na Giden Yol*, s. 119-145; Aynı müellifin, "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C. V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 38-40; Orhan Koloğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37.

⁴⁴ Şevket Pamuk, *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul 2009, s. 207.

⁴⁵ Uçarol, *a.g.e.*, s. 193-194; Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 38; Pamuk, *aynı yer*.

⁴⁶ Niyazi Berkes, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016, s. 376-379; Pamuk, *a.g.e.*, s. 191.

⁴⁷ Şevket Pamuk, "150. Yılında Baltalimanı Ticaret Antlaşması", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 38-41; Aynı müellifin, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2012, s. 29-37; Orhan Koloğlu, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37. Kütükoğlu, *a.g.m.*, s. 38-40.

⁴⁸ Söz konusu antlaşmalar için bkz. Kemal Beydilli, "Boğazlar Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 266-269; Uçarol, *a.g.e.*, s. 197-209.

İngiltere'nin Doğu Anadolu Siyaseti

Buraya kadar olan bölümde 19. Yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere'nin Osmanlı Devleti özelinde Doğu siyasetini ana çizgileriyle ortaya koymaya çalıştık. Diyarbakır Konsoloslugu'nun açılış süreci elbette ki İngiltere'nin bu genel siyasetinden müstakil olarak düşünülemez. Ancak bununla beraber bu konsoloslugin açılış sürecinin kendine münhasır daha yerel/bölgesel bir siyasetin ürünü olduğu da aşikârdır. Dolayısıyla Doğu Anadolu bölgesinin önemi ve İngiltere'nin 19. Yüzyılın ilk yarısı itibariyle bölgeye yönelik siyasetini kısaca irdelememiz, Diyarbakır konsolosluginun hangi siyasi, askeri, ticari veya dini beklentilerle tesis edildiğinin anlaşılması adına büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Doğu Anadolu coğrafyası Karadeniz, İskenderun Limanı ve Basra Körfezi üçgeninde yer almasının yanı sıra Azerbaycan ve Hazar Denizi yoluyla da Asya içlerine kadar açılmaya imkân veren çok yönlü bir konuma sahiptir. Haiz olduğu bu coğrafi değerle bölge toprakları, elbette batılı emperyalist güçlerin dikkat nazarından kaçmamış ve 19. Yüzyıl başlarından itibaren Rusya ve İngiltere başta olmak üzere devletlerarası nüfuz ve rekabet alanı haline gelmiştir. Bölgenin sosyo-ekonomik ve kültürel yapısının yanı sıra bünyesinde barındırdığı dini ve etnik toplulukların çeşitliliği bölgeye ilgi duyan batılı devletler için istismara açık cazip vasıtalar⁴⁹ ve batılı güçler bölgenin bu durumundan ziyadesiyle faydalanmışlardır.

İngiltere'nin büyüklüğünü ve gücünü gösteren en büyük sömürgesi Hindistan'dı. Bu nedenle İngiltere Ortadoğu ve Hindistan'a dair gelişmelere büyük ehemmiyet veriyor ve bu bölgeyi yakın takip altında tutuyordu. Hindistan'ın muhafazası endişesiyle İngiltere Balkanlar, Tibet, Nepal, Afganistan ve İran ile birlikte Osmanlı Anadolu'sunda da Rusya ile rekabet halindeydi. Rusya'nın Osmanlı ülkesine yönelik girişimleri İngiltere tarafından endişeyle takip edilmekte ve özellikle Doğu Anadolu'daki Rus hamleleri Ortadoğu ve Hindistan politikası gereği ayrı bir önem arz etmekteydi⁵⁰. İngilizler endişelenmekte haklıydılar. Zira Rusya'nın Doğu Anadolu'da

⁴⁹ Bayram Kodaman, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 95-96.

⁵⁰ Ahmet Ağaoğlu, *İngiltere ve Hindistan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1929, s. 17; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, 7. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012, s. 36. Gökçen, *a.g.m.*, s. 9.

hâkimiyet tesis etme çabasının ardında, bu bölgeden Basra'ya veya Çukurova istikametinden Anadolu'ya ilerleme ve sıcak denizlere inme gayesi vardı⁵¹.

Rusya'nın başarılı olması halinde; Orta Asya ve Hindistan Müslümanları nazarında Rusya büyük bir nüfuz kazanırken bölgedeki İngiliz nüfuzu kırılabildi. Hakeza Rusya Anadolu ve İran içlerine daha rahat yayılabilir böylece Doğu Anadolu'dan Hindistan'a giden en kısa kara yolu Rusların denetimine girebilirdi. Son olarak, elbette bölgedeki Rus etkinliği İngiliz ticaretinin de sonu demektir⁵². Dolayısıyla İngiltere'nin Doğu Anadolu siyasetini belirleyen ve ona yön veren temel dürtülerin Rusya'nın bölgede yürüttüğü siyasete bağlı olarak şekillendiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, Balkanlar ve Boğazlar üzerinden Akdeniz'e inebilmek adına yaptığı tüm teşebbüsler İngiltere tarafından akim bırakılan Rusya, bu defa Kafkaslar-Doğu Anadolu-İskenderun hattı üzerinden Akdeniz'e inme siyasetini gündemine almıştır⁵³.

Bu siyaset gereği Rusya önce söz konusu bölgede meskûn Ermenileri ve daha sonra da Kürtleri kullanmak istemiştir⁵⁴. Rusya'nın bu girişiminin farkına varan İngiliz siyaseti de bölgeyle ve bölge sakinleriyle alakadar olmaya başlamış ve Rusya gibi İngiltere de onları kendi çıkarlarına hizmet edecek şekilde kullanma siyasetini benimsemiştir⁵⁵. Aradaki fark, Ruslar söz konusu kavimleri Akdeniz'e inmek adına bir vasıta olarak kullanmak isterken⁵⁶ aksine İngilizler aynı kavimleri Rusların bu arzusuna set çekmek için kullanmak niyetindeydiler⁵⁷. Ancak İngiltere'nin bu siyaseti hayata geçirebilmesi her şeyden evvel Doğu

⁵¹ Mehmet Saray, "Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu(8-12 Ekim 1984 Erzurum)*, Erzurum 1984, s. 128.

⁵² Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının..", s. 94-95.

⁵³ Timuçin Kodaman, "Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi", *Yeni Türkiye (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 992; Feridun Eser, "Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü", *Yeni Türkiye(Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 909.

⁵⁴ Fatih Ünal, "Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne Karşı Kullanma Çabaları", *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 17, (Bahar 2008), s. 133-135; İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, " Rusların Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, s. 149; Melek Sarı Güven, *Kürt-Ermeni İlişkileri(1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Ankara 2012, s. 81.

⁵⁵ M. Alparslan Küçük, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, C. 2, (2009), s. 159.

⁵⁶ Davut Kılıç, " Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü(1828-1915)", *Türk Kültürü*, S. 461, (Eylül 2001), s. 535.

⁵⁷ İbrahim Erdal, "Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü", *Hosgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 349; Eser, *a.g.m.*, s. 911; İltar, *a.g.m.*, s. 161-162.

Anadolu topraklarında kendisine sadık dini veya etnik bir zümrenin olmasına bağlıydı. Oysa 19. yüzyılın ilk yarısına kadar İngiltere Rusya'ya karşı kullanabileceği böyle bir vasıttan yoksundu. 1740'tan beri Fransa Katoliklerin ve 1774'ten beri de Rusya Ortodoksların himayesini üstlenmişken İngiltere bu iki devletin aksine herhangi bir dini cemaatin koruyuculuğunu üstlenmemişti. Ancak 1840'larda bu alandaki eksikliğin ciddi boyutlarda hissedilmesi üzerine İngiltere, Osmanlı Protestanlarına yönelmek suretiyle bu sahadaki eksikliğini gidermek istemişse de, Osmanlı Devleti bünyesinde Protestan cemaatinin yok denecek kadar az olduğu gerçeği ile yüz yüze gelmiştir. Dolayısıyla İngiltere'nin öncelikle hamiliğini üstleneceği bir Protestan zümresi oluşturması zarureti ortaya çıkmıştır⁵⁸.

İngiltere'nin bu noktadaki eksikliğini ise Protestan misyonerler giderecektir⁵⁹. İngiliz misyonerlerinin Osmanlı Anadolu'suna ilgileri sırf dini duygulara dayalı bir yönelim değildi elbette. İngilizler bu topraklara daha ziyade politik ve stratejik maksatlarla ilgi duymaktaydılar. Hindistan ile birlikte Akdeniz ticaretini elinde tutan İngiltere için Rusya'nın hareketlerini sürekli kontrol altında tutmak hayati bir ehemmiyet arz ediyordu⁶⁰. İngiltere'nin Protestan cemaati oluşturulması yolundaki en büyük destekçileri misyonerler olacaktır. Misyonerlerin vazifesi İngiltere'ye din üzerinden nüfuz alanı açmaktır ve onlar ne kadar başarılı olursa İngiltere'nin de himaye adı altında Osmanlı'ya tesir gücü o nispette artacaktır⁶¹. Misyonerlerin başarısı anavatanından sağlanacak her türlü desteğe bağlı olmakla beraber, bu desteği hak etmenin yolu da İngiliz dış politikasıyla uyum içerisinde çalışmaya bağlıydı⁶². İngiltere Protestanlığın Orta Doğu'da yayılmasının kendi nüfuzunun yayılmasıyla eşdeğer olduğunun farkındaydı ve bu nedenle Osmanlı topraklarında İngiliz himayesinde bir Protestan cemaatinin tesis edilmesini elzem görüyordu⁶³. Buradan hareketle İngiltere, Osmanlı Devleti nezdinde yürütmüş olduğu girişimler neticesinde

⁵⁸ Tolga Başak, *İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 46; Mustafa Erdem, "Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 271-277.

⁵⁹ M. Metin Hülagü, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, (2001), s. 60.

⁶⁰ Resul Çatalbaş, "Diyarbakır'da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi", *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, (2013), s. 115.

⁶¹ Öke, a.g.e., s. 95; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 91.

⁶² Öke, a.g.e., s. 96.

⁶³ İsmigül Çetin, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması", *Hoşgörülen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s.460; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 91.

1842 yılında Kudüs'te ilk Protestan kilisesinin açılışını sağladı⁶⁴. İlaveten Osmanlı idaresine yapılan baskılar sonucu 1850 yılında vaz edilen bir ferman ile "Protestan Ermeni Milleti"nin varlığı kabul edilmiş ve resmîyet kazanmıştır⁶⁵. Böylece İngiltere'nin Doğu Anadolu'da kendi siyaseti adına kullanabileceği dini bir zümre tesis edilmiş oluyordu.

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun Açılışı

İngiltere'nin Kürtlerin yaşadıkları bölgelere olan ilgisini Tuncay Ögün şöyle ifade etmektedir; "İngilizler 19. Yüzyılın başlarından itibaren Kürtlerin yaşadıkları bölgelere ayrı bir önem vermeye başlamışlardır. İran ve Osmanlı Devleti arasında bulunan bu toprakların gelecekte İngiliz sömürgeciliğinin gelişmesine imkân tanıyacağını düşünüyorlardı. Bunun için doktor, arkeolog ve diplomat adı altında casuslar göndererek, bölgede taraftar kazanmak amacıyla Kürt aşiretleri arasında propaganda yapmaya başlamışlardı. Özellikle 1830 yılında Rodon Cissini ve Rawlinson tarafından hazırlanan ve Rus tehlikesine karşı bölgede İngiliz etkinliğinin artırılması gerektiğini vurgulayan raporların hükümete sunulmasından sonra bölgeye olan ilgileri bir kat daha arttı"⁶⁶.

Stratford Canning'in 1848 yılında İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na yazdığı bir raporda, Osmanlı Devleti'nin durumunu "pek karanlık ve umutsuz" olarak niteledikten sonra "rakip güçlerin ganimete yönelik ihtiraslarını dengeleyecek bir etki" ortaya koyabilmek için İngiliz konsoloslarına da büyük bir görev düştüğünü ifade etmektedir⁶⁷.

Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında görev yapan bir İngiliz konsolosunun "siyasal vazifesinin ne olduğu" sorusuna verdiği cevap, bize İngiltere'nin Diyarbakır konsolosluğunun hangi beklentilerle açılmış olduğu hakkında bir kanaat vermektedir. Konsolos yukardaki soruya; "ulusal ve etnik hareketlerin oluşumunu ve gelişimini izlemek ve bunlara karşı Majestelerinin hükümetinin vereceği talimatlar doğrultusunda politikalar uygulamak. İngiliz menfaatlerine zarar verir noktaya gelmesi halinde yabancı entrikalarına karşılık vermek. Toplumun değişik sınıflarının durumunu araştırmak, vilayetlerin

⁶⁴ Davut Kılıç, "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi(1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 147; Süleyman Kani İrtem, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleştirme Taribi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999, s. 275-276; Oktay Bozan, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları(1878-1920)*, Çizgi Kitabevi, Elazığ 2013, s. 47; Başak, a.g.e., s. 47.

⁶⁵ Esat Uras, *Taribte Ermeniler ve Ermeni Milleti*, Yeni Matbaa, Ankara 1950, s. 156; Erdem, a.g.m., s. 278.

⁶⁶ Tuncay Ögün, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizrelî İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010, s. 268.

⁶⁷ Uygur Kocabaşoğlu, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 59.

yönetimi hakkında raporlar hazırlamak. Yürütme ve yargıdan kaynaklanan baskılar ve bozuklukları kınamak ve halkın durumunu düzeltmeye yönelik alınan önlemlerin yakinen takip etmek. Ülke yönetiminin işlerine doğrudan müdahale etmemekle birlikte, mümkün olduğunca tavsiye ve yönlendirmelerde bulunmak”, şeklinde cevap vermiştir⁶⁸.

Tüm bu değerlendirmelerden sonra İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılmasını zaruri kılan gerekçeleri belli başlıklar altında tasniflemek meseleyi daha anlaşılır kılacaktır.

Siyasi Gerekçeler:

Osmanlı Devleti'nin üzerinde teşekkül ettiği coğrafyanın jeopolitik ve jeostratejik ehemmiyetinden burada uzun uzadıya bahsetmeye gerek olmamakla beraber, Doğu-Batı ticareti ekseninde Uzakdoğu'ya giden en kısa deniz yolu (Akdeniz-Kızıldeniz bağlantısı) ve en kısa kara yolu (Doğu/Güneydoğu Anadolu-Basra Körfezi bağlantısı) bu bölgelerin kadim zamanlardan günümüze değin kıymetini muhafaza etmesine ve 19. yüzyıl itibarıyla de sömürgeci devletlerin doğrudan hedef aldıkları topraklar olmasına neden olmuştur⁶⁹.

1825 yılı itibarıyla İngiliz konsolosluk örgütünün devletleştirilmesini takip eden on yıl içerisinde İngiltere'nin Osmanlı ülkesindeki konsolos sayısının iki katına ulaştığı gözlemlenmektedir. Özellikle Lord Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı(1834-1841) ve Başbakanlığı(1855-1858) sırasında bu artış açıkça görülmektedir. Lord Palmerston “İngiltere kendi menfaatleri için Türkiye'yi destekleyecektir” diyordu. Kastedilen destek ise “Osmanlı Devleti üzerinde kontrol görevi” tesis ederek sağlanacaktı. Osmanlı coğrafyasında kısa sürede tesis edilen ve siyasi işlevleriyle ön plana çıkan İngiliz konsolosluklarının açılış sebebi işte bu “kontrol” göreviydi⁷⁰. Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerinde arz ettiği tehditten ziyadesiyle rahatsızlık duyan Palmerston, İstanbul'daki Büyükelçisine “Sultana ordunun, donanmanın ve maliyenin ıslahında yardım etmeliyiz” diyordu⁷¹. Bu yardım için ise Osmanlı ülkesinin tüm ahval-i hazırasına dair güvenilir bilgi ve raporlara ihtiyaç vardı ki, bunu sağlamak konsolosların göreviydi. Son olarak, İngiliz siyasetinin göz bebeği Hindistan hattı için önemli bir güzergâh olan Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında Rus

⁶⁸ Uygur Kocabaşoğlu, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 183.

⁶⁹ M. Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 2005, s. 33-34.

⁷⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 46, 54.

⁷¹ F. Stanley Rodkey, “Lord Palmerston and Rejuvenation of Turkey, 1830-41, Part I, 1830-39”, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4, (December 1929), s. 573.

tahrik ve tasallutlarının gittikçe artmasına İngiltere'nin bir hamle ile cevap vermesi ve oradaki varlığını başta Rusya olmak üzere diğer emperyalist güçlere deklare etmesi gerekiyordu. Kırım Harbi alametlerinin uluslararası ilişkilerin ufuk çizgisinde açıkça belirlemeye başladığı günlerde, İngiliz siyasetinin Doğu/Güneydoğu Anadolu topraklarında olup biten her türlü siyasi, askeri, dini ve etnik gelişmelerden haberdar olması şu halde oldukça elzemdi. Bunu sağlayacak olan ise Diyarbakır gibi kadim bir kültüre ve canlı bir sosyal, siyasi, iktisadi ve dini hayata sahip bir yerde konsolosluk açmaktı. 1828/29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rusların Doğu'da Erzurum'a kadar gelmiş olmaları da göz önünde bulundurulursa, Diyarbakır'da bir konsolosluk ihdas etmenin gereği daha iyi anlaşılacaktır.

İktisadi Gereçekler:

Osmanlı toprakları üzerindeki İngiliz ekonomik ve ticari nüfuzu bilhassa Baltalimanı Antlaşması ile zirveye çıkmıştı ve bu sayede İngiliz ticareti yoluna emin adımlarla devam etmekteydi⁷². Dolayısıyla bu durumun muhafaza edilmesi İngiltere için son derece elzemdi. Diyarbakır konsolosluğunun açılış sürecine dair iktisadi amillere bu nokta-i nazardan bakmak gerekirse bu hususta birkaç mühim girişim dikkat çekmektedir.

Bunlardan ilki, Dicle-Fırat nehirlerinin Basra Körfezi ile olan bağlantısıdır. İngilizler 1830'lardan itibaren Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde etüt çalışmalarını yapmaya başlamışlardı. Yapılan incelemeler sonunda bu nehirlerin taşımacılığa uygun olduğu kanaati hasıl olunca, Doğu Akdeniz-Dicle/Fırat ve Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a ticaret projesi İngiliz hükümeti tarafından kabul edilmiştir. Mehmet Ali Paşa krizini fırsata çeviren İngiliz siyaseti, Osmanlı Devleti'nden bu nehirlerde seyr ü sefer yapma iznini koparmış ve Lynch Şirketi vasıtasıyla da Mezopotamya'nın nehir taşımacılığını tekellerine almışlardı⁷³. İkincisi, 1850'lerden itibaren İngilizler bu defa Akdeniz'i Basra'ya bağlayacak olan bir demir yolu projesine girişmişlerdi. Bu proje İskenderun Körfezi'nden Bağdat'a, Dicle-Fırat vadisinden Basra'ya ve oradan deniz yoluyla Hindistan'a uzanacak bir projeydi. Proje uygun bulunmuş ve 1856 yılında Sir William Andrew tarafından Fırat Vadisi Demiryolu Kumpanyası kurulmuştu⁷⁴.

⁷² Kocabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 181.

⁷³ İlhan Ekinci, "Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s. 445-446; a. mlf., "Osmanlı Devleti'nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri", *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl. 1, S. 2, (1999), s. 80-81; Mübahat S. Kütükoğlu, "Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Hamidiye Şirketi", *Çağın Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar), IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, s. 166.

⁷⁴ Şenel, *a.g.m.*, s. 193.

Dolayısıyla gerek nehir taşımacılığı ve ticareti hususunda alınan izinler ve kurulan şirketler ve gerekse Akdeniz-Basra demir yolu hattı projeleri Diyarbakır'ı ve yakın çevresini İngiliz çıkarları için birinci derece öneme haiz bölgeler konumuna getiriyordu. Bu noktada göz ardı edilemeyecek son bir husus ise, bölgede İngiliz ticareti adına aracılık eden Ermeni simsarlardır. İngiltere'de dokunan pamuklu kumaşlar İran'a ve Orta Asya'ya 1840'lı yıllarda İngiltere'ye yerleşen Ermeniler vasıtasıyla sevk ediliyordu. İngiltere gerek ülkesindeki ve gerekse Osmanlı Devleti'nin doğu topraklarında meskûn Ermenilere bu karşılıklı çıkar birliği sebebiyle de ilgi duyuyor ve iltimas sağlıyordu⁷⁵. Dolayısıyla bu sevkiyatın sağlıklı bir şekilde devamı, takibi ve himayesi için de İngiltere'nin bölgede bir mümessilinin olması icap ediyordu.

Dini Gerekçeler:

Fransız ve Ruslara nazaran İngilizlerin Osmanlı gayr-ı Müslimlerinden bir cemaatin himayesini üstlenme ve onlar vasıtasıyla Osmanlı iç işlerine müdahale etme hususunda biraz geç kaldıklarına, ancak yürütülen misyonerlik faaliyetleri ve siyasi baskılarla bu gecikmenin giderilerek Osmanlı ülkesinde "Protestan Milleti"nin İngilizlerce tesisi sürecine yukarıda değinmiştik. İngiliz milli menfaatleri gereği Protestan Milleti'nin oluşturulması, çoğaltılması, desteklenmesi ve gözetilip himaye edilmesi noktasında, Doğu Anadolu topraklarındaki Protestan misyonerleri ile İngiliz siyasetini bir araya getirecek olan kurum ise bölgede tesis edilecek olan İngiliz konsolosluklarıdır.

Osmanlı Devleti'nin Müslüman tebaasından umduğunu bulamayan Batılı kiliselerin misyonerlik faaliyeti olarak Doğu Hristiyanları üzerinde yoğunlaştıklarını görmekteyiz. Bu sayede misyonerler, kendi milli devletlerine Doğu Hristiyanları arasından doğal müttefikler devşirmekte ve Doğu'da nüfuz alanları yaratmaya çalışmaktadırlar⁷⁶. İngiltere'nin Diyarbakır konsoloslğunun açılışı dini temelli bir girişim olmamakla beraber, din ile siyasetin iç içe girdiği "Protestan milleti oluşturmak ve onların himayesi adı altında Osmanlı iç işlerine müdahale etmek suretiyle diğer emperyalist güçlerle bu noktada rekabette geri kalmama" siyasetinin bu konsoloslğun açılış sürecinde önemli bir payı olduğu inkâr edilemez.

Son olarak, pek çok hadisede görüleceği üzere İngiltere kendi çıkarları aleyhine cereyan eden büyük askeri ve siyasi gelişmelerden hemen sonra bir

⁷⁵ Mithat Sertoğlu, "Türkiye'de Ermeni Meselesi", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 4, (Ocak 1968), s. 22; Kılıç, "XIX. Asırda İngiltere'nin...", s. 92.

⁷⁶ Mehmet Şimşek, "Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği-Türk Kültürü'nü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008, s. 788.

takım hamleler yapmak suretiyle aleyhine oluşan siyasi, askeri veya iktisadi durumu lehine çevirme çabası içerisine girmiştir. Napolyon'un Mısır işgali sonrası Bağdat Konsolosluğu'nun⁷⁷ ve 1828/29 Osmanlı-Rus Harbi sonrası Erzurum Konsolosluğu'nun açılması⁷⁸ buna birer örnektir. Hakeza İngiltere'nin Kırım Harbi sürecinde Diyarbakır Konsolosluğu'nu açma zarureti hissetmesi de buna benzer bir uygulamadır diyebiliriz. Bu savaş sürecinde bölgeyle ilgili gelişmeleri yakinen takip etme ve oluşabilecek yeni şartlara göre bölgeye yönelik yeni bir siyaset belirleme arzusu da elbette bu konsolosluğun açılış sürecindeki bir başka mühim etkidir diyebiliriz.

William Richard Holmes'ın Diyarbakır'a Gelişi ve Görevine Başlaması

Diyarbakır'a atanmadan önce Batum'da yardımcı konsolosluk görevi icra etmekte olduğu(1846-1852) anlaşılan⁷⁹ William Richard Holmes, İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından 23 Kasım 1852 tarihinde bu defa Diyarbakır konsolosu olarak atanmıştır⁸⁰. Ancak Holmes'ın yazışmalarından Diyarbakır'a gelmeden önce bir süreliğine Erzurum'da ikamet ettiğini görmekteyiz⁸¹. Holmes bu süre zarfında hem kendisine verilecek konsolosluk beratını beklemiş hem de Diyarbakır'da kalacak bir ev ayarlamaya çalışmıştır⁸². İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ile 2 Eylül 1853 tarihinde Erzurum'dan yapmış olduğu

⁷⁷ Malcolm E. Yapp, "Establishment of the East India Residency at Baghdad, 1798-1806", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, (1967), pp. 323-336.

⁷⁸ İngiltere'nin Erzurum konsolosluğuna 27 Nisan 1836'da James Brant atanmıştır. Bkz. *The Foreign Office List*, London 1852, p. 21; *The London Gazette*, (3 May 1836), Issue. 19379, p. 788.

⁷⁹ *The Foreign Office List for 1852*, Printed by Harrison and Son, London 1852, p. 21; "Mr. W.R. Holmes was appointed Vice-Consul at Batoom, March 1846 and Consul at Diarbekir, November 23, 1852" bkz. *The Foreign Office List For 1853*, Printed by Harrison and Son, London 1853, p. 37. "Batum İskelesi'ne konsolos tayin dilen William Richard Holmes'a beratı ali verilmesine" bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Düvel-i Ecnebiyye Evrakı (A. DVN. DVE), 5C/99, 11 Mayıs 1846 (15 Ca. 1262).

⁸⁰ *The Foreign Office List For 1853*, Printed by Harrison and Son, London 1853, p. 27, 37; "Foreign Office, 23 November 1852, The Queen has also been graciously pleased to appoint William R. Holmes, Esq. now British Vice-Consul at Batoom, to be Her Majesty's Consul at Diarbekir" bkz. *The Edinburgh Gazette*, (26 November 1852), Issue, 6233, p. 1026.

⁸¹ Holmes'ın Diyarbakır'a gelmeden önce Erzurum'dan yapmış olduğu ilk ve son tarihli yazışmalar için bkz. The National Archives(TNA) Foreign Office(FO), 195/459, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (25 Haziran 1853) – Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (15 Eylül 1854).

⁸² TNA. FO. 78/1109, No.36, s. 275, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (6 Eylül 1855).

yazışmasında Holmes, Sultan'ın kendisine Diyarbakır konsolosluğunu açma yetkisini veren konsolosluk beratı ile Diyarbakır Valisine hitaben yazılmış bir fermanı aldığını belirtmektedir⁸³.

Elbette William Richard Holmes'ın sadece İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından Diyarbakır'a konsolos olarak atanmış olması yetmiyor, bunun Osmanlı Devleti'nin ilgili makamlarınca da kabul ve tasdik edilmesi icap ediyordu. İstanbul İngiliz Büyükelçiliği vasıtasıyla konunun Osmanlı makamlarına arz edilmesi üzerine William Richard Holmes Ocak/Şubat 1853 tarihinde (Rebiülahir 1269) Diyarbakır konsolosu olarak tayin edilmiş, kendisine herhangi bir müdahale de bulunulmaması için nişan-ı berat-ı alisi ve emr-i zabt-ı şerifi ile birlikte Diyarbakır Valisi ve Amid kazası naibine hüküm verilmiştir⁸⁴. Richard Holmes kendisinin Osmanlı makamlarınca da Diyarbakır İngiliz konsolosu olarak kabulü ve tasdikinin ardından Erzurum'dan ayrılarak 28 Ekim 1854 tarihinde Diyarbakır'a gelmiştir⁸⁵.

Holmes İstanbul büyükelçiliği ile yapmış olduğu 4 Kasım 1854 tarihli yazışmada 28 Ekim 1854 tarihinde Diyarbakır'a geldiğini, Diyarbakır Valisi Hamdi Paşa tarafından gayet dostane ve samimi bir şekilde karşılandığını belirtmektedir. Holmes Vali Paşanın bu davranışının konsolosluğun açılışında son derece etkili ve memnuniyet verici bir tavır olduğunu ifade etmektedir. Kendisinin de aynı şekilde Vali hazretlerine saygılarını sunduğunu belirten Holmes, birkaç gün sonra Vali Paşa hazretlerinin kendisini ziyarete geldiğini, onun ardından vilayette görevli tüm büyük memurların ve Diyarbakır eşrafinin da kendisini ziyaret ederek tebriklerini ilettilerini belirtmektedir. Holmes yazısının devamında kasabayla ilgili istatistiki bilgiler, kaynaklar ve diğer konularda Büyükelçi hazretlerini memnun edici bilgiler verebilmesi için birkaç ayın daha geçmesi gerektiğini belirtmektedir. Holmes, Diyarbakır'a gelmesi, karşılanması ve Diyarbakır konsolosluğunun açılış ilanını haber vermekte geciktğini belirterek, İngiltere'nin Diyarbakır konsolosu sıfatıyla kaleme aldığı bu ilk gönderisini Büyükelçiden kendisini başışlamasını rica ederek sonlandırmaktadır⁸⁶.

⁸³ TNA. FO. 195/459, W.R. Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (2 Eylül 1853);

⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadâret Mühimme Evrakı (A. DVN. MHM) 10/19. Lef 1, 2, 3, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269); BOA. A. DVN. MHM. 10/42., Ocak-Şubat 1853 (R. 1269); Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bâb-ı Âsafî Düvel-i Ecnebiyye Defteri(A. DVNS. DVE. d. 40/6., Hüküm 25/26. W. Richard Holmes'ın konsolosluk beratı ve hükümleri için bkz. Ek-1, 2 ve Ek-3.

⁸⁵ TNA. FO. 78/1017, No. 1, s. 261-62, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 4 Kasım 1854; TNA. FO. 195/459, No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 4 Kasım 1854.

⁸⁶ TNA. FO. 195/459, No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e 4 Kasım 1854; TNA. FO. 78/1017, No. 1, s. 261-262, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 4 Kasım 1854. William Richard Holmes'ın Diyarbakır'a gelişini ve İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun kurulduğunu ilan eden bu belge için bkz. Ek-4.

Diyarbakır Konsolosluğu'nun Resmi Açılış Töreni / 25 Kasım 1854

W. Richard Holmes 6 Aralık 1854'te İngiltere Dışişleri Bakanlığına⁸⁷ ve İstanbul İngiliz Büyükelçiliğine göndermiş olduğu yazısında⁸⁸ 25 Kasım 1854 günü İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun görkemli bir tören düzenlenmek suretiyle resmen açıldığını ve İngiliz bayrağının ilk defa göndere çekildiğini belirtmektedir. Konsolosluğun açılış töreninde bayrak göğe çekilirken 21 pare top atışı ile⁸⁹ selam duruşu yapıldığını dile getiren Holmes, vilayet yetkilileri ve halkın da katılımıyla tüm törenin son derece huzurlu ve memnuniyet verici bir şekilde gerçekleştiğini belirtmektedir. Konsolosluğun bu ihtişamlı resmi açılış töreni Diyarbakır valisi tarafından Hariciye Nezaretine bildirilmiş⁹⁰ Osmanlı makamlarınca da memnuniyetle karşılanmış ve takdir edilmiştir⁹¹.

W. R. Holmes, 12 Ocak 1860 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı tarafından bu defa Bosna Konsolosluğu'na atanmıştır⁹². Ancak kendisi Mayıs ayına kadar yaklaşık beş ay daha Diyarbakır'da kalmak suretiyle konsolosluk görevini sürdürmüş olup, yeni görevine başlamak üzere 11 Mayıs 1860 tarihinde Diyarbakır'dan ayrılmıştır⁹³. Yerine 18 Haziran 1860 tarihinde John George Taylor atanmıştır⁹⁴.

⁸⁷ TNA. FO. 78/1017, No. 3, s. 265, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 6 Aralık 1854.

⁸⁸ TNA. FO. 195/459, No. 3, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 6 Aralık 1854. Konsolosluğun resmi açılış törenini ihtiva eden bu belge için bkz. Ek-5.

⁸⁹ Konsolosluğun resmi açılış töreni ve bayrağın göndere çekilişi esnasında top atışı yapılması emri daha önce Diyarbakır valisine verilmiştir. Bkz. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Hariciye Mektubi (HR. MKT.) 62/71., 18 Ağustos 1853(13 Za. 1269).

⁹⁰ BOA. HR. MKT. 98/18, lef. 2, 3 Aralık 1853(12 Ra. 1271).

⁹¹ BOA. HR. MKT. 98/18, lef. 1, 4 Ocak 1855(14 R. 1271).

⁹² The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861, pp. 17, 40, 95; "Foreing Office, January 12, 1860, The Queen has been graciously pleased to appoint William Richard Holmes, Esq., now Her Majesty's Consul at Diarbekir, to be Her Majesty's Consul in Bosnia. Bkz. The London Gazette, (20 January1860), İssue, 22347, p. 177; The Edinburg Gazette(24 January 1860), İssue, 6982, p. 86; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Cevdet Hariciye (C. HR.), 41/2023, 8 Nisan 1860 (17 N. 1276).

⁹³ "I have the honor to inform your Lordship that I leave Diarbekir on my way to Bosna Serai tomorrow". Bkz. TNA. FO. 78/1535, No. 20, s. 311-312. Holmes'tan Lord John Russell'a 10 Mayıs 1860.

⁹⁴ J. George Taylor'ın kısa özgeçmişi ve ataması için bkz. The Foreign Office List For 1860, Formerly Green & Ward's, London 1860, p. 136; The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861, p. 18.

William Richard Holmes'ın Diyarbakır Vilayetine Dair Gözlem, Rapor Ve Değerlendirmeleri

1854-1855 Dönemi:

Holmes göreve başladıktan kısa bir süre sonra gerek İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na ve gerekse İstanbul İngiliz Büyükelçiliği'ne bölgede cereyan eden hadiselere dair raporlar göndermeye başlamıştır. Göreve başlamasından 1855 yılına kadar yani Kasım-Aralık 1854 sürecinde kaleme almış olduğu raporlarda en dikkat çekici mesele bölgede meydana gelen Yezdan Şir Bey isyanıdır. Holmes bu kısa süre içerisinde bu konuya dair yaklaşık 7 adet rapor kaleme alarak bunları büyükelçilik ve dışişleri bakanlığıyla paylaşmıştır⁹⁵. Holmes bu konuda kaleme almış olduğu 11 Aralık 1854 tarihli kapsamlı bir raporda, Şir Bey'in Cizre ve Siirt valiliklerini istediğini, bunun garanti edilmesi halinde vergileri ödeyeceğini, savaş dolayısıyla (Kırım Savaşı kastediliyor) asker yardımında bulunacağını ve bölgedeki huzursuzluğa son vereceğini ileri sürdüğünü belirtmektedir. Şir Bey'in aksi halde tüm bölgeyi isyana sevk edeceği tehdidinde bulunduğunu ifade eden Holmes, Şir Bey'in en kötü ihtimalde Araplara sığınabileceğini(bölgedeki bedevi Araplara, Şammar veya Anaze) veya Rusya ya da İran'a kaçabileceğini dile getirdiğini ileri sürmektedir⁹⁶.

Bu hadisede bölgedeki Türk idaresinin çok dar bir bakış açısıyla meseleye yaklaştığını dile getiren Holmes, Kars'taki ordu için çokta ehemmiyeti olmayan birkaç taburun Diyarbakır'da konuşlandırılması halinde bu isyanın asla bu noktaya gelmeyeceğini savunmaktadır⁹⁷. Raporunun son kısmında Holmes, bu hadisenin isyancıları teşvik etmek noktasında çok kötü bir örnek olduğunu dile getirerek, şu hale düşmektense Şir Bey'in çok etkili olduğu bölgeleri onun idaresine bırakmanın daha iyi olacağı değerlendirilmesinde bulunmaktadır. Holmes, hükümet tarafından bölgeye yerleştirilen kaymakam ve müdürlerin bölgenin acemisi ve yabancıları olarak Kürt halkı üzerinde herhangi bir tesirlerinin olmadığını ve sadece başka bir memurla yer değiştirmeden önce devşirebildikleri kadar para biriktirmenin peşinde olduklarını belirtmektedir. Elbette bu durumun ilk fırsatta isyana sebebiyet verdiğini belirten Holmes, diğer

⁹⁵ TNA. FO. 78/1017, No. 4, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854, No. 6, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 27 Aralık 1854; TNA. FO. 195/459, No. 2, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 17 Kasım 1854, No. 5, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 6 Aralık 1854, No. 6, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 11 Aralık 1854, No. 8, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 19 Aralık 1854, No. 9, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 27 Aralık 1854.

⁹⁶ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 267-268, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

⁹⁷ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 268, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

ayaklanmalarla beraber bunların hükümeti zora soktuğunu dile getirerek raporunu sonlandırmaktadır⁹⁸.

Holmes'in 1855 yılına ait yazışmalarının ilk altı aylık kısmında yoğunluğu Şir Bey isyanı ve isyanın bastırılmasına yönelik bölgede yürütülen faaliyetler oluşturmaktadır. Bununla beraber isyanın bölgede yarattığı olumsuzluk ve Şir Bey'in isyan sırasında yaptığı kısımlarda söz konusu yazışmalarda dile getirilmektedir⁹⁹. Bu konuda özellikle Yezdan Şir Bey'in bölgede görevli İngiliz General William'a teslimi ile isyanın sona ermesinin ardından Holmes tarafından kaleme alınan 1 Haziran 1855 tarihli rapor, isyanın genel bir değerlendirmesi ve Şir Bey'in bölgede yaptığı kısımları dile getirmektedir¹⁰⁰.

Bu dönemde dikkat çeken bir diğer yoğun yazışma trafiği dini konular üzerindedir. Holmes'in Diyarbakır'da göreve başlamasından sonra dini meseleleri ihtiva eden ilk raporu 23 Aralık 1854 tarihli olup Hani'de meskûn Protestanlara dairdir¹⁰¹. Ancak rapor içeriği sebebiyle oldukça ilginçtir. Zira raporda Hani'deki Protestanların orada meskûn Ermeniler tarafından eziyet gördükleri dile getirilmektedir. Holmes'a göre Ermeniler Hani'nin Müslüman müdürü tarafından kışkırtılıp cesaretlendirilmişlerdir. Holmes gerek Hani müdürü ve gerekse oradaki Ermenilerin ileri gelenleri ile bu konuda yaptığı görüşmede onların bu iddiaların çoğunu elbette reddettiklerini, ancak bu konudaki malumatının şüphe edilmeyecek kadar sağlam olduğunu dile getirmektedir. Sonuç olarak Holmes, şayet onların kendisine böyle bir şeyin bir daha tekrarlanmayacağına dair söz vermeleri halinde bu konuda onlar hakkında şikâyetçi olmayacağını belirtmiş ve onlarda bu konuda Holmes'a söz vermişlerdir¹⁰². Holmes daha sonra Ermenilerin zulmüne uğrayan Protestanlar ile de görüşüp, meselenin aslını öğrendikten sonra onları teselli ederek gelecekte böyle bir şey yaşamayacaklarına dair söz aldığını ve gündelik hayatlarına dönmelerini tavsiye eder. Ancak aradan bir hafta geçmeden benzer hadiselerin devam ettiğini işiten Holmes hiç vakit kaybetmeden bu gibi meselelerde tavizsiz olduğunu işittiği Diyarbakır valisine durumu arz ederek, öncekilerle birlikte Hani'de cereyan eden tüm hadiseleri Paşa'ya iletir ve derhal Hani müdürünün azledilmesini, orada Protestanlara zulmedenlerin tutuklanmasını rica eder¹⁰³.

⁹⁸ TNA. FO. 78/1017, No. 4, s. 269, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 11 Aralık 1854.

⁹⁹ Ocak-Haziran 1855 arasında bu isyanın seyrine dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 1-3-4-5-8-9-10-14-28-31; TNA. FO. 78/1109, No. 1-2-4-7-8-22.

¹⁰⁰ TNA. FO. 78/1109, No. 22, s. 119-125, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 1 Haziran 1855.

¹⁰¹ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 279-281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰² TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 279-280, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰³ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

Holmes oraya görevlendirilen müdürün uygun biri olmadığını ancak muhtemelen Paşa'nın kesesini doldurmakla görevli hazır bir hizmetkâr olduğunu belirtmektedir. Holmes bu konuya dair raporunun sonunda önerileri doğrultusunda Vali Paşa'nın biraz tereddüt ve gecikmeden sonra müdürü yargılamaya karar verdiğini bildirmektedir. İşin tuhafı Holmes söz konusu müdürün aslında bölgede Protestanlara dost biri olarak bilindiğini ve Hani'nin diğer sakinlerince de sevildiğini ifade etmektedir¹⁰⁴.

Bu gibi dini meselelere ve özellikle bölgede bulunan Protestanlara dair rapor ve yazışmalar sadece 1854-55 yılı içerisinde değil, fakat Holmes'ın Diyarbakır konsolosluğu görevi boyunca sıkça rastlanan belgeler arasındadır. Burada örnek olarak paylaştığımız hadisede Ermenilerin Protestanlara eziyeti dile getirilmiş olmakla beraber, diğer raporlarda bölgede görevli Protestan İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin durumuna dair yazışmalar kaleme alınmıştır. Holmes bu gibi meselelere dair yazışmalarında tabi olarak bölgedeki Protestan unsurların yaşadıkları sıkıntıları büyükelçilik ve dışişleri bakanlıkları nezdinde sıklıkla dile getirmek suretiyle Diyarbakır başta olmak üzere bölgedeki Osmanlı makamları üzerinde baskı ve yaptırım tesis etmeye çalışmıştır¹⁰⁵.

W. R. Holmes'ın bu dönem raporlarında en dikkat çekici bir diğer husus ise muhtemelen Şir Bey isyanının da tesiriyle Diyarbakır'da askeri garnizonun bulunmaması ve bunun doğurduğu/doğuracağı sıkıntılara dair değerlendirmeleridir. Holmes, İngiliz Büyükelçiliği'ne yazmış olduğu 29 Haziran 1855 tarihli bir raporunda¹⁰⁶ Bağdat'tan gelerek Diyarbakır'da konuşlanan dört tabur askerin gelen emir üzerine Kars'a gönderildiğini belirtmektedir. Holmes, Kavaklı Mehmet Paşa komutasındaki bu birliğin Şir Bey isyanına müdahale etmek, vergi ve asker toplamak için Diyarbakır'da konuşlandırıldığı belirterek bu birliğin buradan çekilmesinin anarşiye ortam hazırlayacağını savunmaktadır. Bu konuda Diyarbakır Valisi İzzet Paşa ile yapmış olduğu mülakata değinen Holmes, Şir Bey galesinden kurtulduğu için şükretmekle birlikte Paşa'nın kendisini oldukça endişeli hissettiğini, bu bölgede hazırlıklarını çoktan yapmış uygun bir fırsat kollayan yirmi tane Şir Bey daha olduğunu söylediğini belirtmektedir.

Bu konuda Holmes, "Gerçek şu ki, yeterli askeri güce daima ihtiyaç duyulması nedeniyle buradaki yerel idare neredeyse tamamen güçsüzdür. Vergiler toplanamaz, en ufak aşiret liderleri dahi aklına eseni yapar ve böylece burası hızla felakete sürüklenir" demektedir. Holmes bu vilayetin, birisi

¹⁰⁴ TNA. FO. 78/1017, No. 5, s. 281, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 23 Aralık 1854.

¹⁰⁵ 1854-55 sürecinde kaleme alınan diğer birkaç dini mahiyetli rapor için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 7-12-13-16-18-33, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e; TNA. FO. 78/1109, No. 12-14-18-23, Holmes'tan Earl of Clarendon'a.

¹⁰⁶ TNA. FO. 195/459, No. 24, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 29 Haziran 1855.

merkezde, birisi Siirt'te, birisi Mardin'de ve bir diğzerinin de Cizre'de konuşlanması koşuluyla dört askeri tabura ihtiyacı olduğunu dile getirmektedir.

Holmes raporunun sonunda Kırım Savaşını kastederek, hükümetin savaş başladığından beri tüm dikkatini Kars'taki askeri birliğin güçlü tutulmasına yoğunlaştırdığına dikkat çekerek, iç bölgelerin güvenliğinin tamamen ihmal edildiğini ve bu nedenle de sadece Diyarbakır ve çevresinin değil az veya çok tüm Anadolu'nun anarşi ve güvensizlik içerisinde olduğunu dile getirmektedir. Holmes bu ve buna benzer gelişmelere dair kaleme aldığı askeri içerikli raporların hemen hemen tamamında, Diyarbakır Paşalığının askeri garnizon eksikliği ve bunun neden olduğu yönetim ve otorite zafiyetlerine dikkat çekmiştir¹⁰⁷. Hakeza Kırım Harbi nedeniyle müttefik devletlerin bir takım askeri ihtiyaçlarının karşılanması için bölge vilayetlerinden ve valilerden bazı taleplerde bulunulduğu Holmes'ın raporlarına yansımıştır¹⁰⁸.

1856-1857 Dönemi:

Bu dönemde Diyarbakır ve çevresine kısmen de olsa bir sükûnet halinin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Elbette bir takım huzursuzluklar söz konusu olmakla beraber, Şir Bey isyanının ve buna ilaveten Kırım Harbi'nin de bu dönemde sona ermiş olması bölgedeki siyasi, askeri, toplumsal ve iktisadi kargaşayı bir nebze de olsa azaltmıştır. Bu dönemde W. Richard Holmes'ın İngiliz makamları ile yapmış olduğu yazışmaların içerik olarak çeşitlenmesinde de bunun etkileri görülmektedir. Bölgeye dair kaleme alınan raporların bu dönemde daha kapsamlı ve ayrıntılı olduğu dikkat çekmektedir.

Dini ve askeri meselelere dair yazışmalar bu dönemde de göze çarpmakla birlikte¹⁰⁹ vilayet idaresi¹¹⁰, Tanzimat ve Islahat reformlarına dair

¹⁰⁷ Bu konuda bkz. TNA. FO. 195/459, No. 26, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 5 Temmuz 1855; No. 29, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 17 Temmuz 1855; No. 35, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 30 Temmuz 1855.

¹⁰⁸ TNA. FO. 78/1109, No. 6, s. 49-50, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 3 Mart 1855; No. 10, s. 59-60, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 16 Mart 1855; No. 16, s. 75-76, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 30 Mart 1855; No. 26, s. 141-146, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 6 Temmuz 1855.

¹⁰⁹ Vilayet idaresi ve bölge Hristiyanlarının durumuna dair kapsamlı rapor için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 12-14, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e, 18 Nisan 1856; TNA. FO. 78/1212, No. 14, s. 77-91, Holmes'tan Earl of Clarendon'a, 7 Nisan 1856. Askeri meselelere dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 6 (1 Mart 1856); No. 7 (11 Mart 1856); No. 11 (11 Nisan 1856); No. 3 (15 Ocak 1857); No. 11 (9 Mart 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 9, s. 63-68 (14 Mart 1856); No. 19, s. 106-107 (26 Nisan 1856); No. 45, s. 204-205 (30 Ekim 1856).

değerlendirmeler¹¹¹, Hristiyan cemaatlerin kendi aralarındaki çekişme ve rekabetle birlikte Müslümanlarla yaşanan çatışmalar¹¹² da bu dönemin yazışmalarında sıklıkla rastlanan konu başlıklarıdır. Bunlara ilaveten Diyarbakır ve çevresine dair çok kapsamlı ve ayrıntılı hazırlanmış idari ve özellikle ticari raporlar dikkat çekicidir¹¹³. Bölgedeki Osmanlı idarecilerinin kendi aralarında ve Holmes'ın bölgedeki Osmanlı memurlarıyla yaşadığı anlaşmazlıklar da dönem raporlarında sıklıkla görülmektedir¹¹⁴. Holmes'ın çok ayrıntıya girmemekle beraber hayret ederek verdiği bir diğer ilginç rapor ise Diyarbakır'da alenen kadın ve erkek köle ticaretinin yapıldığı ile ilgilidir¹¹⁵.

Bu dönem Diyarbakır'ı için Holmes tarafında kaleme alınmış çok önemli bir rapordan burada ayrıca bahsetmek gerekir. Söz konusu rapor kapsam ve içerik bakımında son derece mühim iktisadi, idari, siyasi, askeri, dini, etnik ve sair bilgiler, istatistiki veriler ve genel değerlendirmeler ihtiva etmektedir. Bu rapor hem İstanbul İngiliz Büyükelçiliği ve hem de İngiltere Dışişleri Bakanlığı ile paylaşılmış olduğundan iki ayrı fonda karşımıza çıkmaktadır¹¹⁶. Rapor 31 Mart 1857 tarihli olup, Holmes'ın bu tarihe kadar vilayet hakkında kaleme aldığı en kapsamlı rapordur. Yaklaşık 116 sayfalık bu raporda Holmes, bölgenin nüfusu, idaresi, dini ve etnik kimliği, üretim ve tüketim değerleri, ithalat ve ihracat durumunu ele almış ve raporun son kısımlarında da bu bilgileri istatistiki veri tablolarıyla desteklemiştir.

¹¹⁰ TNA. FO. 195/459, No. 15 (24 Nisan 1856); No. 19 (2 Mayıs 1856); No. 4 (15 Ocak 1857); No. 12 (8 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 6 (22 Şubat 1856), s. 40-45; No. 17-18 (26 Nisan 1856), s. 98-105.

¹¹¹ TNA. FO. 78/1212, No. 10 (14 Mart 1856), s. 69; No. 11 (1 Nisan 1856), s. 71-72; No. 14 (7 Nisan 1856), s. 77-91.

¹¹² TNA. FO. 195/459, No. 33 (8 Eylül 1856); No. 36 (25 Eylül 1856); No. 9-10 (5/9 Mart 1857); No. 14-18 (15/27 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 52 (18 Kasım 1856); TNA. FO. 78/1306, No. 7 (20 Şubat 1857), s. 110-115.

¹¹³ TNA. FO. 195/459, No. 24 (16 Temmuz 1856); No. 10 (5 Mart 1857); No. 13 (14 Nisan 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 6 (22 Şubat 1856), s. 40-45; No. 51 (17 Kasım 1856), s. 214-218; TNA. FO. 78/1306, No. 6 (31 Mart 1857), s. 127-217.

¹¹⁴ Vali, Defterdar ve İl Meclisi arasındaki çekişme ve uyuşmazlıklar için bkz. TNA. FO. 195/459, No. 3 (15 Şubat 1856); No. 16 (24 Nisan 1856); No. 28 (26 Temmuz 1856); Holmes ile Osmanlı makamları arasındaki uyuşmazlıklar için bkz. TNA. FO. 78/1212, No. 18 (26 Nisan 1856); No. 31 (26 Temmuz 1856).

¹¹⁵ Eskisi kadar olmasa da kadın ve erkek köle ticaretinin Diyarbakır'da hala devam ettiğine dair bkz. TNA. FO. 195/459, No. 43, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (17 Kasım 1856); No. 1, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (20 Ocak 1857), No. 2, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (25 Haziran 1857); TNA. FO. 78/1212, No. 50, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (17 Kasım 1856).

¹¹⁶ TNA. FO. 78/1306, No. 6, s. 127-217, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (31 Mart 1857); TNA. FO. 195/459, No. 13, Holmes'tan Stratford de Redcliffe'e (14 Nisan 1857).

1858-1860 Dönemi:

W.R. Holmes'ın bu döneme ait rapor ve yazışmalarda en dikkat çeken hususlar, Diyarbakır Vilayetinin aşırı vergi borcu nedeniyle merkezden müfettiş atanarak vergi gelirlerinin sıkı takibe alınması ve bunun vilayette doğurduğu sıkıntılardır¹¹⁷. Diğer bir husus bölgedeki gayr-ı Müslim cemaatler arasında yaşanan çatışma ve huzursuzluklardır. Bu noktada özellikle diğer Hristiyan mezheplerine mensup kişilerce Protestanlara yönelik saldırılar Holmes'ın yazışmalarına sıkça yansımıştır¹¹⁸. İstanbul-Basra telgraf hattına dair gelişmeler¹¹⁹, Şammar ve Anaze aşiretlerinin yağma ve saldırıları hakkında rapor¹²⁰ ve yazışmalar bu dönemin dikkat çeken diğer meseleleridir. Son olarak bu dönemde üçer aylık süreler halinde vilayete dair verilen genel değerlendirme raporları da oldukça önemlidir¹²¹.

Bu arada 5 Mayıs 1857 – 8 Ekim 1858 tarihleri arasında Holmes İngiltere'ye gitmek suretiyle uzun süreli bir izin(yaklaşık 16 ay) kullanmış olup, yerine konsolosluk kâtibî W. A. Maltass vekâlet etmiştir¹²². Maltass'ın, Holmes kadar meselelere müdahil olmadığı ve pek çok konuda Holmes'ı referans göstererek kendisinden beklenen bilgileri vermediği görülmektedir. Dolayısıyla bu dönemin rapor ve yazışma yoğunluğunun bundan mütevellit daha mütevazî olduğu görülecektir. 4 Nisan 1860'ta kendisinin Bosna konsolosluğuna atandığını öğrenen Holmes¹²³, 10 Mayıs 1860 tarihinde Diyarbakır'dan kaleme aldığı son yazısında “yarın, yani 11 Mayıs 1860 günü, Diyarbakır'dan ayrılacağını” dile getirmiştir¹²⁴.

Sonuç

Diyarbakır ve çevresi geçmişte olduğu gibi bugün de kıymetli ve yarın da kıymetli olacak bir coğrafyadır. Yukarıda da izah edilmeye çalışıldığı üzere, diğer Batılı devletler gibi İngiltere'nin de bölgeyle münasebeti tamamen kendi milli

¹¹⁷ TNA. FO. 78/1453, No. 5, s. 24-25; No. 12, s. 38-40; No. 13, s. 42-45.

¹¹⁸ TNA. FO. 78/1396, No. 5, s. 342-346; TNA. FO 78/1453, No. 4, s. 20-22;

¹¹⁹ TNA. FO. 78/1306, No. 8, s. 351-352; No. 15, 365-370; TNA. FO 78/1453, No. 2, s. 10-14; No. 19, s. 124-125; No. 44, s. 223-226.

¹²⁰ TNA. FO. 78/1396, No. 12, s. 359-360; TNA. FO 78/1453, No. 33-34, s. 182-195.

¹²¹ TNA. FO. 78/1453, No. 24, s. 138-153, Holmes'tan The Earl of Malmesbury'ye (14 Temmuz 1859); TNA. FO. 78/1453, No. 39, s. 204-211, Holmes'tan Lord John Russell'a (5 Ekim 1859).

¹²² TNA. FO. 78/1306, No. 8, s. 253, Holmes'tan Earl of Clarendon'a (7 Mayıs 1857); TNA. FO 78/1396, No. 13, s. 361, Holmes'tan The Earl of Malmesbury'ye (15 Ekim 1858).

¹²³ TNA. FO. 78/1535, No. 17, s. 309-310, Holmes'tan Lord John Russell'a (4 Nisan 1860).

¹²⁴ TNA. FO. 78/1535, No. 20, s. 311-312, Holmes'tan Lord John Russell'a (10 Mayıs 1860).

menfaatleri gereğidir. Evvel zamanlardan beridir konsolos ve konsolosluklar bir ülkenin kendisine hedef seçtiği ülke ve bölgedeki gözleri, kulaklarıdır. Devletlerin medeni düsturlar çerçevesinde hedef ülkeye/ülkelere yerleştirdikleri bilgi, belge ve haber kaynaklarıdır.

İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu'nun açılış hikâyesi de bu çerçevede düşünülmelidir. W. R. Holmes'ın konsolosluğu dönemine ait yazışmaların ve raporların genel bir değerlendirmesini yaptığımız çalışmamızın son bölümünde de bu açıkça görülecektir. Holmes'ın kaleminden İngiliz Büyükelçiliğine ve Dışişleri Bakanlığına ulaşan Diyarbakır ve çevresine ait bilgiler basit, alalade veya öylesine kaleme alınmış kayıtlar olmayıp, her birinin kendi içerisinde İngiliz siyaseti adına ehemmiyetli veriler olduğu görülecektir.

Konsolosların görev yaptıkları bölgelerde vuku bulan meselelere kendi dini, dünyevi, milli, siyasi ve kültürel değerleri ve görüşleri doğrultusunda yaklaşmış oldukları gerçeğinden dolayı, vermiş oldukları bilgiler ciddi bir ilmi tenkit süzgecinden geçirildikten sonra bir kıymeti harbiye tayinine ihtiyaç duysa da, özellikle bölgesel tarih çalışmalarında göz ardı edilemeyecek kıymetli kaynaklardır. Yukarıda az çok değerlendirmeye çalıştığımız İngiltere'nin Diyarbakır Konsolosluğu ve bu konsolosluga ait kayıtlar da bu nokta-i nazardan büyük ehemmiyet arz etmektedir.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı Âsâfî Düvel-i Ecnebiyye Defteri, (A. DVNS. DVE. d.), 40/6, Hüküm 25/26, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

Cevdet Hariciye, (C. HR.), 41/2023, 8 Nisan 1860 (17 N. 1276).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 62/71, 18 Ağustos 1853 (13 Za. 1269).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 98/18, lef. 1, 4, Ocak 1855 (14 R. 1271).

Hariciye Mektubi, (HR. MKT.), 98/18, lef. 2, 3 Aralık 1853 (12 Ra. 1271).

Sadaret Düvel-i Ecnebiyye Evrakı, (A. DVN. DVE.), 5C/99, 11 Mayıs 1846. (15 Ca. 1262)

Sadaret Mühimme Evrakı, (A. DVN. MHM.), 10/19, lef 1, 2, 3, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

Sadaret Mühimme Evrakı, (A. DVN. MHM.), 10/42, Ocak-Şubat 1853 (R. 1269).

İngiliz Milli Arşivleri (The National Archives-TNA)

Foreign Office (FO.), 78/1017, No. 1-3-4-5-6.

Foreign Office (FO.), 78/1109, No. 1-2-4-6-7-8-10-12-14-16-18-22-23-26-36.

Foreign Office (FO.), 78/1212, No. 6-9-10-11-14-17-18-19-31-45-50-51-52-63-68.

Foreign Office (FO.), 78/1306, No. 6-7-8-15.

Foreign Office (FO.), 78/1396, No. 5-12-13.

Foreign Office (FO.), 78/1453, No. 2-4-5-12-13-19-24-33-34-39-44.

Foreign Office (FO.), 78/1535, No. 17-20.

Foreign Office (FO.), 195/459, No. 1-2-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-18-19-24-26-28-29-31-33-35-36.

Gazeteler

The Edinburg Gazette, İssue. 6982, p. 86, (24 January 1860).

The Edinburg Gazette, İssue. 6233, p. 1026, (26 November 1852).

The London Gazette, İssue. 19379, p. 788, (3 May 1836).

The London Gazette, İssue. 22347, p. 177, (20 January 1860).

Birinci El Kaynaklar

Muahedat Mecmuası, C. III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

Muahedat Mecmuası, C. IV, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2008.

The Foreign Office List for 1852, Printed by Harrison and Son, London 1852.

The Foreign Office List For 1853, Printed by Harrison and Son, London 1853.

The Foreign Office List For 1853, Printed by Harrison and Son, London 1853.

The Foreign Office List For 1860, Formerly Green & Ward's, London 1860.

The Foreign Office List For 1861, Formerly Green & Ward's, London 1861.

Kitaplar

AĞAOĞLU, Ahmet, *İngiltere ve Hindistan*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1929.

AKSAN, Virginia H., *Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri, 1700-1870*, (Çev. Gül Ç. Güven), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2011.

AKSUN, Ziya Nur, *Dört Muzdarip Padişah*, (Yayına Hazırlayan; Erol Kılınç), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2011.

ALTUNDAĞ, Şinasi, *Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı-Mısır Meselesi 1831-1841*, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1988.

ANDERSON, M. Smith, *Doğu Sorunu 1774-1923*, (Çev. İdil Eser), Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2010.

BAŞAK, Tolga, *İngiltere'nin Ermeni Politikası(1830-1923)*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.

BAYUR, Y. Hikmet, *Hindistan Tarihi*, C. III, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987.

BERKES, Niyazi, *Türkiye İktisat Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 2016.

BİNARK, İsmet, *Asılsız Ermeni İddiaları ve Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*, Ankara Ticaret Odası Yayınları, Ankara 2005.

BOZAN, Oktay, *Diyarbakır Vilayetinde Ermeniler ve Ermeni Olayları(1878-1920)*, Çizgi Kitabevi, Elazığ 2013.

CAWSTON, George, *The Early Chartered Companies (1296-1858)*, Publisher Edward Arnold, London 1896.

DEANE, Phyllis, *İlk Sanayi İnkılabı*, (Çev. Tefik Güran), Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2000.

EPSTEİN, M., *The Early History Of The Levant Company*, George Routledge & Sons Limited, London 1908.

FAROQHI, Suraiya, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, (Çev. Ercan Ertürk), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.

GORYANOF, Sergey, *Rus Arşiv Belgelerine Göre Boğazlar ve Şark Meselesi*, (Haz. Ali Ahmetbeyoğlu-İshak keskin), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2006.

GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, 7. Basım, Bilgi Yayınevi, Ankara 2012.

- İRTEM, Süleyman Kani, *Şark Meselesi Osmanlı'nın Sömürgeleştirme Tarihi*, Temel Yayınları, İstanbul 1999.
- KARAL, Enver Ziya, *Büyük Osmanlı Tarihi, C. I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1983.
- KENNEDY, Paul, *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri*, (Çev. Birtane Karanakçı), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 12. Baskı, Ankara 2010.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, *Majestelerinin Konsolosları*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004.
- KODAMAN, Bayram, *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987.
- KÖSE, Osman, *1774 Küçük Kaynarca Andlaşması: Oluşumu-Tablolu-Tatbiki*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2006.
- KURAT, A. Nimet, *Türk-İngiliz İlişkilerinin Başlangıcı ve Gelişimi(1553-1610)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- KURMUŞ, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi*, Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2012.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., *Balta Limanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Doğu'nun Mirlerine Son Veda: Cizrelî İzzeddin Şîr Bey ve İsyanı*, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2010.
- ÖKE, Mim Kemal, *Ermeni Sorunu 1914-1923*, 7. Baskı, İrfan Yayıncılık, İstanbul 2012.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı'dan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Basım, İstanbul 2012.
- , *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- PLATT, D.C.M., *The Cinderella Service British Consuls since 1825*, Longman Group Limited, London 1971.
- REFİK, Ahmet, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth*, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat, İstanbul 1932.
- SANDER, Oral, *Siyasi Tarih İlkçağlardan 1918'e*, 26. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara 2013.
- SKİLLİTER, S. A., *William Harborne and Trade With Turkey 1578-1582*, Oxford University Press, London 1977.
- UÇAROL, Rifat, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, Der Yayınları, 8. Basım, İstanbul 2010.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Milleti*, Yeni Matbaa, Ankara 1950.
- VAHAPOĞLU, M. Hidayet, *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, İstanbul 2005.
- WOOD, Alfred C., *Levant Kumpanyası Tarihi*, (Çev. Çiğdem Erkal İpek), Doğu Batı Yayınları, Ankara 2013.

YELİSEYEVA, N. V., *Yakın Çağlar Tarihi*, (Çev. Özdemir İnce), Yordam Kitap, 2. Basım, İstanbul 2010.

Makale - Tezler

- BAGIŞ, Ali İhsan, “İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara 1999, s. 45-54.
- BAŞER, Alper, “Kırım’da Rus Kolonizasyonu(1783-1850)”, *Karadeniz Araştırmaları*, C. 6, S. 24, (Kış 2010), s. 29-42.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Boğazlar Meselesi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVA)*, C. 6, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 266-269.
- BURİAN, Orhan, “Türk- İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi,(AÜDTCF)*, C. IX, S. 1-2, (Mart-Haziran 1951), s. 1-17.
- ÇATALBAŞ, Resul, “Diyarbakır’da Misyonerlik Faaliyetlerinin Tarihi”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 29, (2013), s. 109-132.
- ÇETİN, İsmigül, “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Ermeni Milliyetçiliğine Etkisi ve Gregoryen-Protestan Ermeni Çatışması”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 457-475.
- DERVİŞ, Leyla-DEVRIŞHEVA Khalida, “Çarlık Rusyası’nın Akdeniz Politikasının Arka Planı”, *Cedrus*, S. 3, (2015), s. 351-364.
- EKİNCİ, İlhan, “Hamidiye Vapur İdaresi Fırat ve Dicle’de Osmanlı-İngiliz Rekabeti”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, C. II, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri 2011, s.445-461.
- EKİNCİ, İlhan, “Osmanlı Devleti’nde Bazı Nehir ve Göllerde Vapur İşletme Teşebbüsleri”, *Araştırmalar İnsan Bilimleri Araştırmaları*, Yıl. 1, S. 2, (1999), s. 67-90.
- ERDAL, İbrahim, “Amerikan Belgelerine Göre; Ermeni Milliyetçiliğinin Oluşumunda Yabancı Devletlerin ve Yardım Kuruluşlarının Rolü”, *Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler*, C. II, (Yay. Hazr. Metin Hülagü, Şakir Batmaz v.d), Erciyes Üniversitesi Yayını, Kayseri 2009, s. 343-358.
- ERDEM, Mustafa, “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (Ed. Ömer Faruk Harman), Ensar Neşriyat, İstanbul 2005, s. 271-290.
- ESER, Feridun, “Ermeni Sorununun Ortaya Çıkışında ve Devamında Yabancı Devletlerin Rolü”, *Yeni Türkiye(Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 905-916.
- FEYZİOĞLU, Hamiyet Sezer, “Mora İsyanı ve Yunanistan’ın Bağımsızlığı (1821–1829)”, *Osmanlı*, C. II, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 87-93.

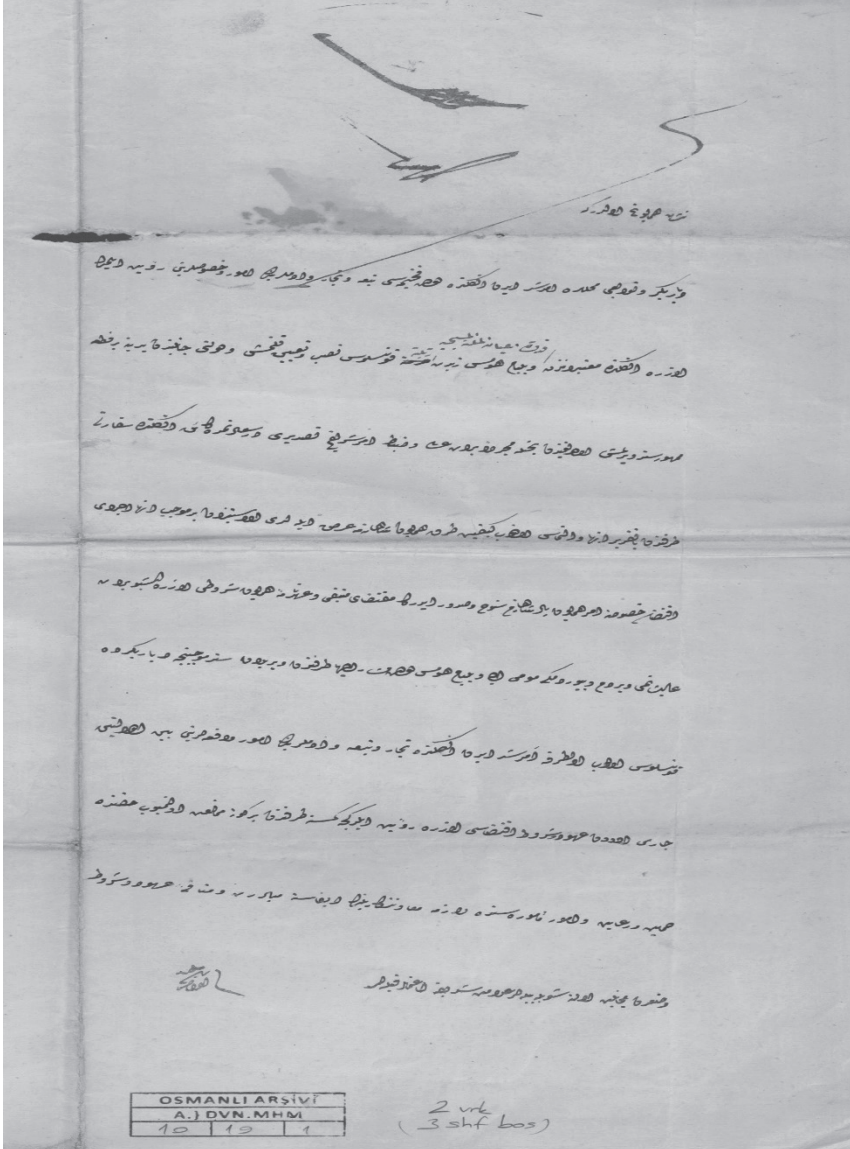
- HORNİKER, Arthur Leon, "William Harborne and Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", *The Journal of Modern History*, Vol. 14, No. 3, (Eylül 1942), s. 289-316.
- HÜLAGU, M. Metin, "Kırım Hanlığı'nın Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkilerindeki Yeri(1441-1783)", *Uluslararası Türkoloji Sempozyumu*, TİKA, (Haziran 2004), s. 1-39.
- , " Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Misyoner, Ermeni, Terör ve Amerika Dörtgeninde Türkiye", *E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 10, (2001), s. 57-94.
- İLTER, Erdal, "Ermeni Meselesinin Doğusunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, 1995, s.155-171.
- KILIÇ, Davut, " Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü(1828-1915)", *Türk Kültürü*, S. 461, (Eylül 2001), s. 535-548.
- , " XIX. Asırda İngiltere'nin Ortadoğu Politikasının Osmanlı Ermenilerine Yansımaları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 117, (Aralık 1998), s. 89-97.
- , "İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin Bağımsızlık Hareketlerine Yönelişi(1850-1896)", *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, (Ed. Hasan Celal Güzel), Yeni Türkiye Yayınları, 3. Baskı, Ankara 2006, s. 147-159.
- KOCABAŞOĞLU, Uygur, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İngiliz Konsoloslarının Siyasal Etkinlikleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999, s. 179-187.
- KODAMAN, Timuçin, "Rusya-İngiltere ve Ermeni Meselesi", *Yeni Türkiye (Ermeni Meselesi Özel Sayısı-II)*, S. 61, (Eylül-Aralık 2014), s. 988-995.
- KOLOĞLU, Orhan, "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması ve Mısır Tehdidi", *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 26-37.
- KURTCEPHE, İsmail-AKGÜL Suat, " Rusların Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi(OTAM)*, S. 6, s. 149-156.
- KUTLUOĞLU, Muhammed Hanifi, "Tanzimat Dönemi Osmanlı Dış Politikası ve Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 79-94.
- KUZUCU, Serhat, "Rusya Ahidname Defterine Göre XVIII. Yüzyılda Osmanlı-Rus Ticari İlişkilerinin Seyri", *Tarih Araştırmaları Dergisi(TAD)*, C. 35, S. 59, 2016, s. 63-83.
- KÜÇÜK, M. Alparslan, "Anadolu'da Protestan Ermeni Milleti'nin Oluşumu", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 50, C. 2, (2009), s. 153-186.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat S., "Baltalimanı Muahedesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi(TDVİA)*, C.V, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, s. 38-40.

- , “Osmanlı Buharlı Gemi İşletmeleri ve İzmir Hamidiye Şirketi”, *Çağm Yakalayan Osmanlı*, (Ed. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar), IRCICA Yayınları, İstanbul 1995, s.165-206.
- MUTLUÇAĞ, Hayri, “Tarihimizde Salih Münir Paşa Raporu: İngiltere’nin Ortadoğu ve Türkiye Hakkındaki Gizli Emelleri”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, C. V, S. 26, (Kasım 1969), s. 51-55.
- ÖRENÇ, Ali Fuat, “1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması”, *Tarih Dergisi*, S. 46, (İstanbul 2009), s. 37-84.
- ÖZDEM, Ali Gökçen, “Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu”, *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, C. X, S. 2, Elazığ 2016, s. 1-40.
- PAMUK, Şevket, “150. Yılında Baltıman Ticaret Antlaşması”, *Tarih ve Toplum*, S. 60, (Aralık 1988), s. 38-41.
- RODKEY, F. Stanley, “Lord Palmerston and Rejuvenation of Turkey, 1830-41, Part I, 1830-39”, *The Journal of Modern History*, Vol. 1, No. 4, (December 1929), s. 570-593.
- SARAY, Mehmet, “Türk-Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meselesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu(8-12 Ekim 1984)*, Erzurum 1984, s. 125-131.
- SARIKOYUNCU DEĞERLİ, Esra, “İngiltere’nin Doğu(Şark) Politikası (1882-1914)”, *Akademik Bakış*, S. 14, (Nisan-2008), s. 1-15.
- SARI GÜVEN, Melek, *Kürt-Ermeni İlişkileri(1828-1908)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2012.
- SERTOĞLU, Mithat, “Türkiye’de Ermeni Meselesi”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S. 4, (Ocak 1968), s. 22-26.
- ŞAHİN, İsmail, “Utrecht’ten Tilsit’e İngiltere’nin Akdeniz Politikası”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, C. 4, S. 4, 2015, s. 838-859.
- ŞENEL, Şennur, “19. Yüzyılda İngiltere’nin Basra Bölgesindeki Faaliyetleri”, *Akademik Bakış*, C. 9, S. 18, (Yaz 2016), s.187-207.
- ŞİMŞEK, Mehmet, “Diyarbakır ve Çevresindeki Süryanilere Yönelik Misyonerlik Faaliyetleri”, *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Diyarbakır*, (Ed. Bahaeddin Yediyıldız-Kerstin Tomenendal), C. 3, Diyarbakır Valiliği-Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 2008, s. 783-807.
- TEMEL, Mehmet, “Ulusal Çıkar Politikası Açısından İngiltere’nin Osmanlı Devletine ve Milli Mücadeleye Bakışı”, *Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 1, (1998), s.120-134.
- TOPRAK, Serap, “19. Yüzyıl Milliyetçilik Çıkmazında Rumlar”, *Yeni Türkiye Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, S. 68, (Mart-Haziran 2015), s. 2841-2864.
- TOPSAKAL, İlyas, “Tarih Süreçte Rusya-Türkiye İlişkileri”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C. III, S. 2, (Sonbahar 2016), s. 33-53.

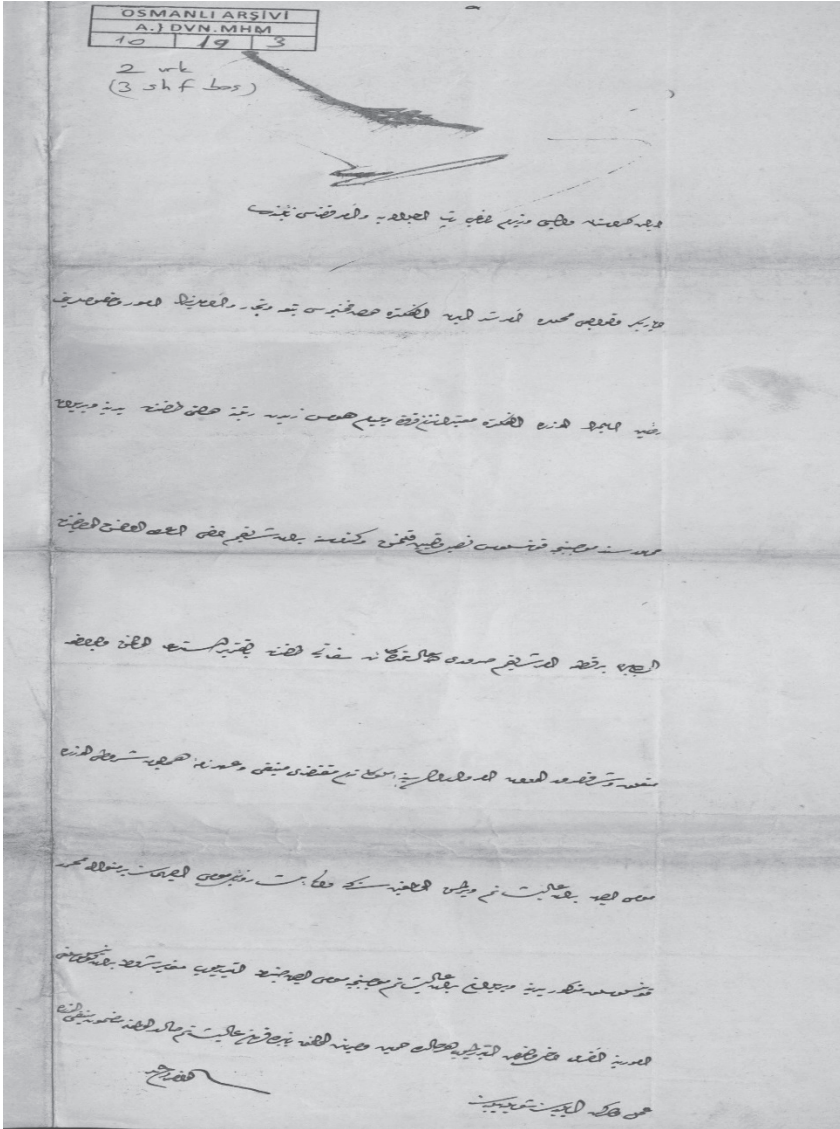
- TUNCER, Hüner, “Viyana Kongresi, Doğu Sorunu ve Büyük Güçler”, *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 61-69.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Bellekten*, C. 13, S. 51, (Temmuz 1949), s. 573-648.
- ÜNAL, Fatih, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, C. 5, S. 17, (Bahar 2008), s.133-152.
- ÜNAL, Sevim, “1830-1840 Yılları Arasında Türk-İngiliz Ekonomik İlişkileri”, *VIII. Türk Tarihi Kongresi*, C. II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1981, s. 1367-1376.
- YAPP, Malcolm E., “Establishment of the East India Residency at Baghdad, 1798-1806”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 30, No. 2, Fiftieth Anniversary Volume, (1967), pp. 323-336.
- YILDIZ, Özgür-KARAÇAĞIL, Canan, “Kırım Savaşı Üzerine Bir Değerlendirme”, *The Journal of Academic Social Science Studies(JASSS)*, Vol. 5, S. 1, (Şubat 2012), s. 273-285.
- YILMAZ, Salih-YAKŞI, Abdullah, “Osmanlı Devleti’nden Günümüze Türk-Rus İlişkileri”, *TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi Türk-Rus İlişkileri Özel Sayısı*, Ed. Salih Yılmaz, Yıl. 6, S. 17, (Mayıs 2016), s. 9-57.

EKLER

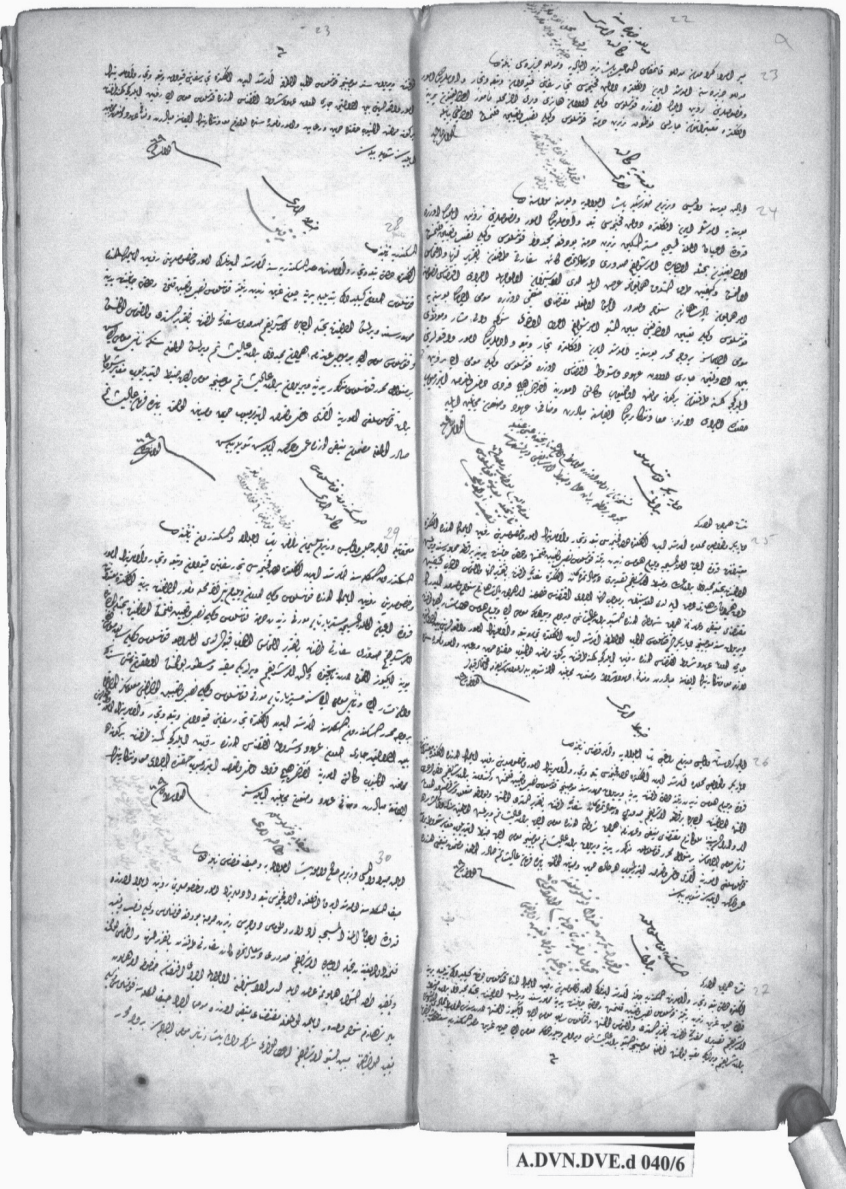
Ek-1

Ek-2

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI © (BOA)

A.DVN.DVE.d 040/6

Ek-4

261

Diarbekir.
November 4th 1854.

My Lord,

I have the honor to inform Your Lordship that I arrived at Diarbekir on the 28th of October. Hamdy Pasha, the Vallee of Koordistan, received me with much courtesy and attention and his friendly conduct has been such as to cause the establishment of the Consulate to be effected in the most satisfactory manner. I paid my respects

to
The Right Honorable
The Earl of Clarendon K.G. G.C.B.
L. S. S.

Ek-4'ün Devamı

to His Excellency on entering the town. A few days afterwards he returned my visit; and I have since received visits of congratulation from nearly all the principal functionaries and notables of the town.

A residence of some months will be necessary before I can give Your Lordship any satisfactory information regarding the country, its statistics, resources, and other matters of interest.

The only house I have been able to procure is in a wretched condition; and as I am surrounded by workmen, and continually interrupted, Your Lordship will excuse me

262
if, for the present I confine myself to announcing my arrival - the satisfactory nature of my reception - and the establishment of Her Majesty's Consulate at Diarbekir.

I have the honor to be
with the greatest respect

Your Lordship's
Most obedient
humble servant.

P. W. Holmes.

Ek-5

N° 3.

Diyarbakir
December 6th 1854

My Lord

I have the honor to inform Your Lordship that the British flag was hoisted for the first time at this Consulate on the 25th of November. A salute of twenty one guns was fired, and the whole ceremony, as regarded the behavior of the authorities and inhabitants, passed off in the most quiet and satisfactory manner.

To His Excellency
The Right Honorable
The Viscount Stratford de Redcliffe G.C.B.

In

do. do. do.

Avusturya-Macaristan Askeri Ataşesi Joseph Pomiankowski Ve Sefir Johann Pallavicini Raporlarında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı: 1914-1916

Enver Pasha's War Ministry In The Reports Of Austro-Hungarian Military Attache Joseph Pomiankowski And Ambassador Johann Pallavicini: 1914-1916

Bilge KARBİ

(Dr. Öğr. Üyesi/ Beykent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
karbibilge@hotmail.com)

Öz

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın dahil olduğu İttifak devletleri bloğunda katılmıştır. Dört yıl süren savaş boyunca üç devlet arasındaki ilişkiler geçmişte hiç olmadığı kadar derinleşmiştir. Hem savaştan zaferle ayrılmak hem de 19. Yüzyıla damgasını vuran Şark meselesini kendi çıkarları doğrultusunda çözümlenmek isteyen Almanya ve Avusturya-Macaristan nüfuz politikaları doğrultusunda Osmanlı kişi ve kurumları ile yakın temaslarda bulunarak devleti yakından tanımak istemişlerdir. Bu makalede Avusturya-Macaristan Sefiri Markgraf von Pallavicini ve Askeri Ataşe Pomiankowski tarafından yazılan ve Ocak 1914'ten 1916 yılının sonunda kadarki dönemde Enver Paşa'nın harbiye nazırlığını değerlendiren raporlar incelenmiştir. Avusturya Devlet Arşivi'nin Kriegsarchiv ve Haus-, Hof- und Staatsarchiv'de muhafaza edilen bu raporlar içerisinde Enver Paşa'nın harbiye nazırlığına getirilmesi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na giriş süreci ve savaş zamanında Osmanlı ordusunda görev yapan Alman subaylarından önde gelenlerinin Enver Paşa hakkında özellikle 1916 yılındaki değerlendirmelerine yer verilmiştir. Bu sayede hem müttefik devletlerin Enver Paşa ve Osmanlı ordusu hakkındaki düşüncelerine ışık tutulmuş hem de Enver Paşa hakkında yapılan çalışmalara bir katkı sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Osmanlı Ordusu, Birinci Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan, Almanya

Abstract

Ottoman Empire joined the World War I, in the bloc of Central Powers that includes Germany and Austro-Hungarian Empire. During the war, which had lasted for four years, relations between these three states had deepened to an extent that had never occurred before. Germany and Austria-Hungary, who both wanted to emerge victorious from the war and settle the Eastern Question according to their interests, desired to know Ottoman Empire more closely by establishing close contacts with the Ottoman personas and institutions as to their influence policies. In this paper, reports of Austria-Hungary envoy Margrave von Pallavicini and Military attaché Pomiankowski about the war ministry of Enver Pasha from January 1914 to the end of 1916 are examined. From these reports which are held in Kriegarschiv and Haus Hof und Staatsarchiv, appointment of Enver Pasha to war ministry, process of Ottoman Empire's entrance to the war and observations of German officers serving in the Ottoman army about Enver Pasha -especially in 1916- are presented. Thereby, this paper both illuminated thoughts of Central Powers about Enver Pasha and Ottoman Empire and contributed to the studies about Enver Pasha.

Key Words: Enver Pasha, Ottoman Army, World War I, Austria-Hungary, Germany

Giriş

Vuku bulduğu tarihten itibaren yüz yılı geride bırakan Birinci Dünya Savaşı ile alakalı çalışmalarda savaşın seyrini etkileyen askeri liderler kimi zaman övgüyle kimi zaman yergiyle de olsa sıklıkla ön planda tutulmuştur. Bu sayede savaşın seyri, nedenleri ve sonuçları hakkında ipuçları yakalanmaya çalışılmıştır. Örneğin Avusturya-Macaristan'ın Velihaht Prensi Franz Ferdinand'ın öldürülmesinden çok kısa bir zaman sonra Sırbistan'a savaş ilan etmesi kararının arkasında Genelkurmay Başkanı Conrad von Hötzendorf'un savaş tutkusunun rol oynadığı

bilinmektedir.¹ Sarıkamış felaketinin Enver Paşa'nın hırsı sonucu yaşandığı görüşünü savunanlar da mevcuttur.² Almanların ünlü Schlieffen Planı'ndaki taktik hatalar günümüzde halen tartışılmaktadır.³

¹ Sırbistan'a karşı izlenmesi gereken politikalar Avusturya-Macaristan'ı adeta ikiye bölmüştü; Sırbistan bir an önce cezalandırılmalı mıydı yoksa biraz daha sağduyu ile

Askeri zaferler arzulayan komutanların harekât planlarında siyasi ve iktisadi çıkarlar kimi zaman askeri gereklilikler kadar önemli bir rol oynamıştır. Üstelik bir ittifak söz konusuysa o zaman iki veya daha fazla devletin ortak hareket etmesi gerektiğinden kararların da ortak alınması icap etmiştir. Alman komutan Erich Ludendorff, Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın savaş boyunca yaşadıkları görüş ayrılıklarına ve bunların doğurduğu tamir edilemez sonuçlara hatıratında sıklıkla yer vermektedir.⁴

Osmanlı ordusu uzun dönemler Avrupalı devletlerle çeşitli askeri iş birlikleri yapmış; bu iş birliği özellikle 19. Yüzyılın son çeyreğinde orduda baş gösteren reform ihtiyacıyla doruk noktasına ulaşmıştır. Askeri uzmanlar Osmanlı ordusunda görev yapmışlar, Osmanlı subayları Avrupa'ya gönderilerek

yaklaşıp Almanya'nın ve Rusya'nın nasıl hareket edeceğine mi bakılmıyordu, sorusu Temmuz 1914'te en çok tartışılan soruydu. Holger Herwig, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Bloomsbury Academic, Londra 1997, s. 9-10.

² Sarıkamış felaketi, bir tarafta paşayı destekleyenler diğer tarafta yerenler olmak üzere Enver Paşa hakkında iki farklı cepheye neden olmuştur. Galip (Pasiner) Paşa, Ahmet Refik Altınay ile yaptığı bir mülakatta Enver Paşa'nın büyük iddialarla bir sefere karar vermiş olsa da kış şartları altında böyle bir kararın pek de mümkün olmadığını söylediğini belirtir. Ahmet Refik Altınay, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937, s. 64. Bir başka örnek İttihatçıların önemli isimlerinden Muhittin Birgen'den verilebilir: "Enver Paşa, orduyu öyle bir zorlu yürüyüşe sevk etmişti ki bu hareket yalnız çılgınlık ve mecnunluk kelimeleriyle açıklanabilirdi. Kar, kış, soğuk dinlemeden, yiyeceği, harp malzemesini düşünmeden insanların takatinin bu kadar zora ve şiddete tahammül edip etmeyeceğini hesaba katmadan elinde silah, bizzat herkesi yürütmüştü. Enver Paşa, bir hamlede bütün gözleri kamaştırarak, bütün dilleri coşturarak ve bütün hayranlıkları göklere çıkaracak bir zafer istiyordu." Muhittin Birgen, *İttihat ve Terakki'de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, yay. haz. Zeki Arkan, Kitap Yay. İstanbul 2009, s.282-285.

³ Schlieffen Planı, Batı Cephesi için öngörülmuş Belçika üzerinden büyük bir saldırı planıdır. Fransızlar Güney Almanya'yı istilaya çalışırken Alman sağ kanadının Paris'in kuzeybatısına yürümesi öngörülmüyordu. Norman Stone, *Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitap, İstanbul 2010, s. 44. Stratejist Alman General Alfred von Schlieffen'in ardılı Helmuth von Moltke, Fransa'nın Güney Almanya'yı istila etme olasılığına karşı daha iyi koruma sağlayacak ve Hollanda'yı istila etme zorunda kalma olasılığında kaçınacak şekilde planı değiştirdi; çünkü savaşın uzun sürmesi durumunda Hollanda'nın tarafsızlığı Alman ekonomisi için şarttı. Savaşın sona ermesi Moltke, Schlieffen'in planını mahvetmekle suçlandı ama sonraki araştırmalar Schlieffen'in tavsiyelerinin lojistik açıdan olanaksız olduğunu gösteriyordu. Michael Howard, *Yüzyüncü Yılda Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara 2014, s. 54.

⁴ Örneğin Ludendorff'a göre, Alman ordusunun talim ve terbiye yönteminin değeri Avusturya-Macaristan Genelkurmay Başkanı Conrad von Hötzendorf tarafından çok geç takdir edilmişti. Erich Ludendorff, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, yay. haz. Aysel Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2014, s. 91.

askeri eğitim almışlardır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren Almanya, Avrupalı devletler içerisinde, Osmanlı askeri modernleşmesinin başarıya ulaşması için başvurulan ilk sıradaki devlet konumuna yükselmiştir. Nitekim iki devletin savaş sırasında kurduğu ittifaka yakından bakıldığında, ittifakın savaştan çok önce kurulan bağların güçlenmiş bir devamı olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti savaşa girdiğinde Alman subaylar hâlihazırda Osmanlı ordusunda görev yapmaktaydılar ve daha da önemlisi bu subaylar artık yerleşmiş olan bir tanışıklık sayesinde ordunun yapısına aşinaydılar.⁵

Savaş zamanında ilişkiler, Osmanlı Devleti'nin Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun da mensubu olduğu ve Almanya'nın başını çektiği İttifak Devletleri çatısı altında savaşa girmesiyle daha çetrefilli bir hal aldı. Nitekim Avusturya-Macaristan bu ittifakı fırsat bilerek Osmanlı Devleti'ne yönelik geçmişte hiç olmadığı kadar aktif bir politika izlemeye başladı. Savaştan zaferle çıkmak ve artık sona geldiği düşünülen Osmanlı Devleti'nin mirasından pay almak ve savaş sonrası ortaya çıkacak tabloda siyasi ve iktisadi yönden güçlü bir konumda olmak, Avusturya-Macaristan'ın dış politikasını belirleyen itici gücü.⁶ Dolayısıyla Osmanlı-Almanya ve Avusturya-Macaristan arasında üçlü bir ilişki ağı kuruldu. Bu durum İstanbul'daki Alman ve Avusturyalı diplomatik ve askeri temsilcilerle Osmanlı devlet adamları ve subayları arasında yoğun bir diplomasi trafiği yaratmıştır.

Bu ilişki ağında Osmanlı Devleti açısından özellikle bazı isimler öne çıkmaktadır. Alman ve Avusturyalı temsilciler İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet yönetiminde söz sahibi olması nedeniyle özellikle İttihatçılarla yakın ilişki içerisinde olmuşlardır. Savaş zamanı, Harbiye Nazırı Enver Paşa, Dahiliye Nazırı (ve sonrasında Sadrazam) Talat Paşa ve bazen Halil (Menteşe) Bey bazen de Bahriye Nazırı Cemal Paşa'dan oluşan *triumvirat* müttefiklerin dikkatini her zamankinden daha çok çekmiştir.

Bu kişiler arasında Enver Paşa, imparatorluğun kaderini belirleyen isimlerin başında geldiğinden en gözde kişidir. Enver Paşa ve aldığı kararlar hakkında

⁵ Almanya-Osmanlı Devleti ilişkileri konusunda bir hayli geniş bir literatür bulunmaktadır. Askeri ilişkiler konusunda şu çalışmalara bakılabilir. Osmanlı ordusunda görev yapan Alman askeri heyetleri için bkz. Jehuda Wallach, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 103-127. Savaş arifesinde gelen Alman askeri heyetinde görevli olan ve savaşın sonuna kadar Osmanlı ordusunda görev yapan Carl Mühlman, savaştan sonra Osmanlı Devleti hakkında yazdığı çalışmalarda söz konusu Alman-Osmanlı iş birliği deneyimlerini aktarır. Carl Mühlman, *İmparatorluğun Sonu 1914: Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?* Çev. Kadir Kon, Timaş Yay. İstanbul 2009, s. 31-53.

⁶ Bilge Karbi, "Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Osmanlı İmparatorluğu'na İktisadi-Askeri Nüfuzu: 1914-1918", *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 13, Sayı 25, Bahar 2017.

Türkiye’de birçok çalışma yapılmıştır. Enver Paşa’nın özel hayatı, askeri ve siyasi yönü, ölümü gibi konular ilgi çekici olmuş; Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na Almanya tarafında katılması ve savaşa aktif olarak girmesi gibi kritik dönemeçlerin arkasında Enver Paşa’nın etkisinin izi sürülmüş, Osmanlı Devleti’nin savaş zamanı aldığı kararların çoğu Enver Paşa’ya mal edilmiş, savaştan sonra Enver Paşa’nın kaderi araştırmacılar için hep merak konusu olmuştur.⁷

Ancak yine de müttefik Almanya’nın ve Avusturya-Macaristan’ın Osmanlı subayları ve ordusu hakkındaki düşüncelerini içeren raporlar, hatıratlar ve gazete yazılarının niteliği ve içeriği hakkında yapılan çalışmalar son derece sınırlıdır.⁸

⁷ Şükrü Hanioglu, Enver Paşa’nın mektuplarından hareketle yayımladığı eserinde İttihat Terakki Cemiyeti -Ordu ilişkisinde Enver Paşa’nın liderlik makamında olduğunu ancak bununla da kalmayıp Teşkilat-ı Mahsusa’nın organize edilmesi, hükümetin kararsız tutumuna karşın İtalyanların Trablusgarb’a yönelik saldırılarına fiilen karşı koyma, Balkan Harbi’nin en kritik noktasında Bulgar kuvvetlerine karşı ileri harekâta geçilmesi, Bab-ı Ali Baskını ile yeni bir hükümetin işbaşına getirilmesi, Edirne’nin Bulgarlardan alınması için yapılan askeri hareket, Birinci Dünya Savaşı’na giriş gibi hepsi de birbirinden önemli kararların tümünde en ön safta görüldüğünü belirtir. Şükrü Hanioglu, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yay., İstanbul 1989, s. 11. Murat Bardakçı, *Enver* başlıklı ayrıntılı eserinin girişinde Enver Paşa hakkında yapılan çalışmaların bir değerlendirmesini yapar. Belgelere dayalı olarak hazırlanan ve kaynak mahiyetinde olan beş eser ismi verir. Daha sonra Enver Paşa’nın yakınında bulunmuş kişilerden Paşa hakkında yazılanlara örnekler verir. Bu karşılaştırma ile Enver Paşa hakkındaki görüşlerin ne kadar uçlarda olabileceğini göstermek ister. Bu kişilerden biri Enver Paşa’ya ağır eleştirilerde bulunan Sarıkamış Harekati’na katılmış Yarbay Köprülü Şerif Bey diğeri de tarafsız ve gerçekçi bir yorum olarak İsmet İnönü’dür. Murat Bardakçı, *Enver*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 23-26.

⁸ Alman ve Avusturyalı subayların çoğu savaştan sonra hatıratlarını kaleme almışlardır. Bunlar içerisinde doğrudan Osmanlı Devleti ile alakalı olanların çoğu Türkçeye çevrilmiştir. Liman von Sanders, savaştan önce Alman Askeri Heyeti’nin başındaki isim olarak Osmanlı ordusunda görev yapmıştır. Yaklaşık beş yıl boyunca görevde bulunduğu Enver Paşa ile yakından çalışmış ve ordu hakkında genel bir değerlendirme yapabilecek deneyime sahiptir. Liman von Sanders, *Türkiye’de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2014. Kress von Kressenstein, Liman von Sanders’in heyetinde Osmanlı ordusunda göreve başlayan ve savaş zamanı özellikle Kanal hareketleri ve Sina-Filistin cephesinde görev yapan generallerden biridir. Kress von Kressenstein, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, Yeditepe Yayınları, Çev. Tahir Balaban, İstanbul 2007. Avusturya-Macaristan’ın Osmanlı’daki askeri ataşesinin hatıratı da bu konuda değerli bir başvuru kaynağıdır. Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküşü*, Kayhan yay. Çev. Kemal Turan, İstanbul 2003. Akdes Nimet Kurat, savaş zamanı Osmanlı ordusunda görev yapmış Liman von Sanders, Bronsart von Schellendorf, Hans von Seeckt’in 1917-1918 yılları arasında yazılan raporlarını Türkçe’ye kazandırmıştır. Osmanlı ordusunda görev yapan yüksek rütbeli bu Alman subayları Osmanlı ordusu, harekât planları, Enver

Bu makalede, Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'da görev yapmış iki diplomatının savaş zamanı yazdığı raporların bir değerlendirmesiyle sınırlı sayıdaki bu çalışmalara bir katkı yapılmak amaçlanmıştır. İtalyan asıllı İstanbul Sefiri Johann Markgraf von Pallavicini 1906 yılında İstanbul'daki görevine başlamadan önce de çeşitli Avrupa devletlerinde benzer görevlerde bulunmuş deneyimli bir diplomattı, Askeri Ataşe Pomiankowski ise İstanbul'daki görevine 1909 yılında başlamıştı. Dolayısıyla her iki diplomat da savaş başlamadan çok önce Osmanlı'daki bürokratik ve askeri işlerin ne şekilde yürüdüğünden haberdarlardı, çeşitli bilgi kaynakları edinmişlerdi. Ayrıca II. Meşrutiyet'in ilanı, Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali, Bulgaristan'ın bağımsızlığı, Balkan Savaşları, Adalar Krizi, Alman Askeri Heyeti'nin gelişi gibi gelişmeler yaşanırken İstanbul'da görevliyidiler. Bu diplomatların çoğu zaman “gizli, çok gizli, Almanya ile paylaşılmamalı” gibi uyarılarla savaş zamanı Viyana'ya gönderdikleri raporlar Enver Paşa'nın kişiliği, kararlarının analizi kadar Türkiye'nin askeri ve siyasi tarihi hakkında da son derece değerli bilgiler, yorumlar içermektedir.

Avusturya Devlet Arşivi (*Österreichische Staatsarchiv*), beş ana bölümden oluşmaktadır. Bunlar Devlet (Hans-, Hof- und Staatsarchiv), Savaş (*Kriegsarchiv*), Hükümet (*Allgemeines Verwaltungsarchiv*), Cumhuriyet (*Archiv der Republik*) ve Finans ve Saray Meclisi (*Finanz und Hofkammerarchiv*) arşivleridir.⁹ Bu makalede ele alınan raporlar bu beş bölümden ilk ikisine aittir. Kriegsarchiv'de askeri konular hakkında belgeler; Haus-, Hof- und Staatsarchiv'de ise siyasi belgeler bulunmaktadır. Hem Pomiankowski hem de Pallavicini'nin düzenli aralıklarla yazmakla mükellef oldukları konular vardı. Örneğin Pomiankowski Osmanlı cepheleeri hakkında yazarken Pallavicini de siyasi gelişmeler hakkında Viyana'yı bilgilendirmiştir. Ancak aksi durumlar da mevcuttur. Pomiankowski zaman zaman Osmanlı siyasi, iktisadi meseleleri hakkında yazdığı gibi Pallavicini de askeri gelişmeler hakkında bilgi vermiştir. Örneğin aşağıda da görüleceği gibi Sarıkamış Felaketi her ikisinin de ortak rapor konusu olmuştur.

Paşa, Osmanlı ordusunun dağılmasındaki askeri hatalar gibi kıymetli değerlendirmeler içerir. Akdes Nimet Kurat, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966. Savaşın 100. Yılı vesilesiyle yapılan, güncel ve dikkat çekici bir diğer çalışma Türk-Alman İttifakı isimli kitaptır. Bu kitapta askeri ittifak savaşların gözüyle çeşitli açılardan ele alınmıştır. Necmettin Alkan'ın kaleme aldığı bölümde Alman generallerin Türk komutanları ve subayları hakkında, özellikle Enver Paşa, Cemal Paşa ve Mustafa Kemal Paşa incelenmiştir. Necmettin Alkan, “Almanlara Göre Müttefik Türk Komutanları ve Subayları”, *Savaşın Gözüyle Türk-Alman İttifakı: 1914-1918*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 17-47.

⁹ Hakan Karagöz, “Osmanlı Askeri Tarihinin Kaynağı Olarak Avusturya Arşivleri”, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar-Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 110.

Söz konusu raporlar kronolojik olarak Enver Paşa'nın Ocak 1914'te Harbiye Nazırı olmasıyla başlayıp 1916 yılının sonuna kadar devam etmektedir. Raporlar ışığında Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı oluşu, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na dahil olma süreci ve 1915 yılında Kafkasya Cephesi'nde yaşanan büyük felaket gibi Enver Paşa'nın doğrudan müdahil olduğu gelişmeler yanında Alman subaylarının 1916 yılında Pallavicini ve Pomiankowski ile görüşmelerinde Enver Paşa hakkındaki yaptıkları yorumları içeren raporlara da yer verilmiştir. Makalenin 1916 yılı ile sınırlı tutulmasının nedeni Enver Paşa hakkındaki raporların yukarıdaki gelişmeler dikkate alındığında bu dönem aralığında daha fazla sayıda olmasıdır.

Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı Oluşu

Osmanlı tarihinde Balkan Savaşları'ndan Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasına kadar olan yaklaşık iki yıl radikal değişikliklerin yaşandığı bir dönemdir. Balkan Savaşları'ndan sonra yaşanan ağır hezimet ve orduda gittikçe artan reform çabaları, Liman von Sanders başkanlığında bir Alman Askeri Heyeti'nin Osmanlı ordusunda göreve başlaması, Adalar krizi nedeniyle Yunanistan ile savaşın eşliğine gelinmesi, ordu içerisinde yaşanan siyasi çekişmelerle daha da karmaşık bir hal almıştı.¹⁰

Pomiankowski 7 Ocak 1914'te, yaşanan bu hızlı ve önemli değişimleri geçmişe dönük olarak değerlendiren bir rapor hazırlamıştır. Raporuna, kendisinin bu görüşleri daha önce de belirtmiş olduğunu vurgulayarak Jön Türk hükümet çevrelerinin ve subaylarının ordunun yeniden organizasyonunun önündeki ana engel olarak yeteneksiz generalleri gördükleri değerlendirmesi ile başlar. Bu subaylara göre Balkan Savaşları'nın yenilgisi, sadece Nazım Paşa'ya ve onun savaşın başında çeşitli komuta kademelerine yerleştiği kırk yetersiz generalin hanesine yazılmıyordu. 24 Ocak 1913'teki devlet darbesi (*Staatsstreich*) ile iktidara gelen Mahmud Şevket Paşa, bazı ordu kumandanlarını ve birkaç yeteneksiz tümen kumandanını ordudan uzaklaştırmışsa da çoğunluğu halen ordudaydı. Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesiyle yerine gelen Ahmet İzzet Paşa, bu paşaların çoğunun yeteneksiz olduğunu bilse de bu konuda bir değişiklik yapmaktan kaçınmıştı. Ekim 1913'te seferberliğin kaldırılması kararı genç subayların arasında bir öfkeye neden olmuştu ve daha o zamandan beri Talat Bey'i Sadrazam ve Enver Bey'i de Harbiye Nazırı yapma, yaşlı Paşaları emekli ederek orduda reform gerçekleştirme ve Yunanistan'a savaş ilan etme planı gündeme gelmişti. Ancak Enver Paşa'nın hastalığı Osmanlı Devleti'ni bu düşüncesiz ve tehlikeli karardan kurtarmıştı. O zamandan beri seferberlik kaldırılmış, yeni Alman Askeri Misyonu İstanbul'a ulaşmış ve görevine

¹⁰ Mustafa Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 45-105.

başlamıştı. Misyonun asıl görevi ordudaki yüksek rütbeli subay kadrolarını yeteneksiz unsurlardan temizlemektir. Ancak Pomiankowski'nin raporun devamında belirttiğine göre, Ahmet İzzet Paşa'nın beklenen reformları radikal bir şekilde uygulayabileceğine şüpheyle bakılıyordu. Paşa'nın zayıf karakteri, korkaklığı, diğer paşalar ile olan yakın ahbablığı ve dostluğu yüzünden tarafsız ve acımasız hareket edebileceği yönündeki kuşku genç subaylar arasında giderek artmıştı. Ahmet İzzet Paşa'nın görevden alınmanın ana nedenini bu olsa da Pomiankowski son zamanlarda buna başka nedenlerin eklendiğini de düşünüyordu. Subaylar arasında Alman Askeri Misyonuna karşı bir eğilim baş göstermişti. İzzet Paşa, çok sayıda yüksek subayların imzasının bulunduğu ve Almanları ordudan derhal uzaklaştırmasının talep edildiği bir yazı (Promemoria) almıştı. Ancak Alman askeri heyetine sempati beslemese de İzzet Paşa'nın subaylar arasında ortaya çıkan bu eğilimi bastırmak için yeterince bir enerji sarf edemediği muhtemeldir. Paşa'nın nazırlıktan uzaklaştırılması arkasında siyasi nedenlerin yattığı da göz ardı edilmemelidir. Kendisi aslında herhangi bir siyasi partiye bağlı değildi; ancak bir Arnavut olarak şovenist (milliyetçi) Jön Türklere çok da sempatik gelmiyordu. İzzet Paşa'nın yerini alması düşünülen ilk adaylar ise Cemal ve Enver'di. Pomiankowski, Cemal Paşa'nın kırk yaşlarında, haris, enerjik ve akıllı bir şahsiyet olduğunun ve İttihat Terakki Cemiyeti içerisinde güçlü bir konumda olduğunun altını çizmekteydi. Meşrutiyet'in ilanından beri daha çok vali veya mutasarrıf olarak sivil görevlerde bulunmuş ve Balkan Savaşları başladığı zaman 3. Kolordunun 9. tümeninde görev almış ve daha sonra da İstanbul Muhafızı olmuştu. Cemal Paşa hakkında bu bilgileri verdikten sonra Pomiankowski sözü Enver Paşa'ya getirir. En fazla otuz yaşında olan Enver'in ise 1908 ve 1909 yılları arasında ihtilalde aktif görev yaptığını, bütün bir yıl Trablus ve Bingazi'de savaştığını, daha sonra büyük bir talihsizlik olan Şarköy muharebesini yönettiğini ve Edirne'ye ilerleyişte bulunduğunu yazmıştır. Pomiankowski'ye göre bu sayede paşanın, Türk halkı ve ordu nezdinde özellikle erler ve alt rütbedeki subaylar arasında neredeyse bir kutsallığı vardı. Sultanın yeğenlerinden biri ile yaptığı evlilik, komitenin genç yaşına rağmen neden Enver'i seçtiğinin bir göstergesiydi. Şüphesiz becerikli, yetenekli, gençlik coşkısına ve ateşli bir yükselme hırasına sahip bir kişilikti. Pomiankowski bu noktada Enver Paşa'yı Napolyon ile karşılaştırır. Napolyon, 1796 yılında İtalyan ordusunun kumandanı olduğu zaman henüz yirmi yedi yaşındaydı ve o zamana dek elde ettikleri Enver'in şu an elde ettiklerinden daha azdı. Bu sebepten dolayı Enver öncelikle Harbiye Nezareti'ne getirilme kararını haklı çıkarmalıydı. Gerçekten de Türk Napolyon olduğunu kanıtlamalı ve hem Komite hem de Türk kamuoyu onu bu şekilde benimsemeliydi. Şüphesiz ki Alman misyonunun ve Türkiye'deki Alman varlığının en büyük destekçisi Enver olacaktır. Buna rağmen elli sekiz yaşındaki Liman von Sanders ile otuz yaşındaki Harbiye Nazırının beraber çalışması, aralarındaki eşitlik yaratılması açısından bazı endişeleri de beraberinde getirebilirdi. Askeri Ataşe raporunun sonunda Enver Paşa'nın yüksek bir askeri okuldan mezun olmamasına ve dolayısıyla ciddi bir

eğitiminin bulunmamasına özellikle vurgu yaptı. Ancak buna rağmen fikirlerini gerçekleştirmekten asla vazgeçmiyordu. Ordudaki bu temizliğin bir isyana veya huzursuzluğa dönüşüp dönüşmeyeceği henüz bilinmiyordu. Ayrıca Enver'in kabineye girişi Türkiye açısından maceracı bir politikanın başlangıcı mı olacak bu da net değildi. Kesin olan şey, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin, geçmişte olduğundan daha fazla soru işaretleri ile dolu olduğuydu.¹¹

Bu raporun yazıldığı dönemde Ahmet İzzet Paşa Ocak 1914'te bu görevi Enver Paşa'ya devretmiştir. Ordunun gençleştirilmesi kararı, bu kararı uygulamaktan çekinen Ahmet İzzet Paşa'nın görevden ayrılmasının nedenlerinden biridir.¹² Yarbay rütbesindeki Enver Bey'in Harbiye Nezareti'nin başına getirilişi alışılmısın dışında gerçekleşmiştir. Harbiye Nazırı olması için gerekli olan rütbe mirivalik olduğundan Enver Bey üst üste iki terfi ile 4 Ocak 1914 tarihinde mirivalığa ve Paşalığa yükseltilmiştir.

Ordunun tepe noktasında yapılan bu değişimle alakalı Pomiankowski, Viyana'ya gönderdiği raporlarda çarpıcı değerlendirmelerde bulunmaya devam eder. Konu hakkında kaleme aldığı raporlarda dikkat çeken noktalar ordu reformu hakkındadır ve ona göre orduda yapılmak istenen köklü yeniliklerle bu yer değişimi arasında önemli bağlantılar vardı. Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmak istemesinin arkasındaki asıl neden ordunun yeniden teşkilatlandırılması sürecinde kararların önünü kesebilecek herhangi bir engelle karşılaşmamaktı.¹³

¹¹ KA, KM, Präs. 1641, 47-1/13, Pomiankowski'den, 7 Ocak 1914. Kazım Karabekir de yakından tanıdığı Enver Paşa'nın kişilik özelliklerinden bahsederken genç zabıtlık devirlerinde bile yüksek siyasi ve askeri ihtisalar taşıdığını ve savaş başladığı döneme geldiğinde artık kendisini Napolyon olarak gördüğünü belirtir. Kazım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, YKY, İstanbul, s. 275. Enver Paşa-Napolyon benzetmesi Alman istihbarat raporlarında da geçer. Vatani kurtarma misyonu Büyük Friedrich ve Napolyon'a verildiği gibi Enver Paşa'ya verilmişti. Mustafa Çolak, *Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008, s. 9.

¹² Dönemin önde gelen İttihatçılarından Halil (Menteşe) Bey hatıratında aktardığına göre bir akşam Talat Bey ile Ahmet İzzet Paşa'yı ziyarete giderek bu işi kendisinin üstlenmesini Paşa'dan rica ettikleri Paşa'nın da kendisi yerine birinin vekâleten bu işi sonuçlandırmasını söyleyince Talat Bey, Paşa'ya istifasının artık kaçınılmaz olduğunu belirtmiş Ahmet İzzet Paşa ertesi gün istifa etmiş ve yerine de Enver Paşa gelmişti. *Osmanlı Mebusan Meclisi Halil Mentese'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, s. 180.

¹³ KA, KM, Präs. 1641, 47-1/43, Pomiankowski'den, 9 Şubat 1914. Enver Paşa, göreve başladıktan sonra iki ay içerisinde ordunun modernizasyonuna engel teşkil edecekleri ya da Jön Türklere muhalif olduklarını düşündüğü 1.300 yaşlı subayı emekliye ayırdı. Bu değişiklik, Enver Paşa'nın altı ay önce Binbaşı Asım tarafından ana hatlarıyla belirlenen eksiklikleri giderme yolunda ordunun yeniden eğitimi için belirli talimatları yapmasına imkân sağladı. Edward J. Erickson, *I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutii' Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s.17. Ahmet İzzet Paşa hatıratında ordudaki reformlar ile alakalı kendisi hakkında

1914 yılında Harbiye Nazırlığı yanına Erkân-ı Harbiye Reisliği ve Başkumandanlık görevleri de eklenmiş, ordunun en üst kademesindeki bütün denetim ve kontrol fonksiyonlarını Enver Paşa tek elde toplamıştı.¹⁴

Ocak 1914 tarihinde Pomiankowski, Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya ilk resmi ziyaretini gerçekleştirmiştir.

10 Ocak 1914 tarihinde cumartesi günü Paşa'ya ilk ziyaretini yapmış ancak Paşa'nın meşguliyeti ve bekleme odasında başka Paşalar da olduğundan bu ziyareti kısa tutmak zorunda kalmıştır. Pomiankowski'nin kendisine sorduğu ilk soru İzzet Paşa tarafından hazırlanan yeni ordu teşkilat planını devam ettirip ettirmeyeceği olmuş, Paşa ilk olarak bu soruyu anlamasa da sonrasında kaçamaklı bir cevap vererek bu konu üzerinde daha çalışılması gerektiğini ancak olası bir savaşta kullanılacak kadar kolordu ve tümene ihtiyaç duyulduğunu cevabını vermiştir. Enver Paşa'nın dış görünüşü hakkındaki ilk izlenime göre kendisi neredeyse orta boylu, çelimsiz bir adamdır, dış görünüş ve kılık kıyafet açısından tipik elit bir Levanten'di. Davranışları sakin, rahat ve sempatikti. Almanca konuşuyordu ama düşüncelerini doğru bir şekilde açıklamakta çoğunlukla bocalıyordu.¹⁵

Pomiankowski'nin Enver Paşa hakkındaki en ayrıntılı raporu ise mayıs ayına aittir. Raporun ilk paragrafında, şimdiye kadar Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı hem kişisel olarak henüz çok tanıdık olmadığından hem de kendisinin faaliyetlerinin ilk sonuçlarını görene kadar beklemek daha uygun geldiğinden hakkında bir fikir beyan etmekten bilerek kaçındığını yazar. Ancak dört aydan daha uzun süredir Harbiye Nazırı olduğundan ve bu süre içerisinde hareketli bir

yapılan suçlamalar neticesinde istifa etmek istediğini; yerine Enver Paşa'nın gelmesinin ise başka sorunlara yol açacağını Talat ve Halil Beylere söylediğini yazar. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım- I*, Nehir Yayınları, İstanbul 1992, s.156. Alman Askeri Misyonu'nun başındaki isim olarak tam da bu dönemde Osmanlı ordusunda göreve başlayan von Sanders bu çok sayıda subayın emekliye edilmesini meselesini Enver Paşa'ya sorduğunda bunların Balkan Harbi'nde başarısız olan, görevlerini yerine getirmeyen veya çok yaşlı subaylar oldukları cevabını aldığını ve kısa süre sonra birçok subayın Harbiye Nezareti'nin mahzenlerinde tutuklu olduklarını bunların özellikle Enver Paşa'nın bir karşı harekette bulunmalarından çekindiği kişiler olduğunu öğrendiğini yazar. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s.15.

¹⁴ Balkan Savaşları'nda Bolayır-Şarköy harekâtının planlamasını verirken Enver Bey'e güvenmekle hata ettiğini düşünen Ahmet İzzet Paşa'ya göre, normal bir yönetimde, bu denli fahiş hata yapanların askerî hayatı biterdi; fakat bilakis bunlar sanki Enver'in hızlı yükselmesine yarardı. Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım*, s.147. Jön Türkler hakkında ayrıntılı bir çalışma hazırlayan Naim Turfan'a göre Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın amaçları açıktı: Politikası ordunun gücünün artırılması, verimlilik ve disiplinin geliştirilmesi ve İttihatçı ideolojinin dayatılmasıydı. Naim Turfan, *Jön Türklerin Yükselişi*, Alfa Tarih, İstanbul 2013, s. 533.

¹⁵ KA, KM, Präs. 1641, 47-1/29, Pomiankowski'den, 19 Ocak 1914.

faaliyet dönemi geçirdiğinden Enver Paşa hakkında artık bir değerlendirmede bulunmanın zamanı geldiğini belirtir. Raporun devamında Enver Paşa hakkındaki izlenimlerini aktarmaya başlar. Ona göre, Enver Paşa, birinci sınıf olmasa da yetenekli biridir. Diğer birçok Türk'e göre gerçekçiliğe, keskin ve akıllı bir muhakeme gücüne ve enerjik bir irade gücüne sahiptir. Özünde fanatik bir Türk ve Müslümandır. Ancak bir yandan da farkındadır ki Türkiye ve İslam dünyası – şayet hayatta kalmak istiyorlarsa- bir reforma muhtaçtır ve Türkler bu reformu gerçekleştirmek konusunda yetersiz olduklarından bu konuda yabancılara güvenmek zorundadırlar. Bunun yanında son derece kibirli, aşırı derecede kendini beğenmiş, hırslı, kişilik özelliklerini son derece iyi oynadığı ve sempatik bir görünüş sergilediği alçakgönüllülükle gizlemek gibi bir yeteneğe sahiptir. Ancak bu iyi ve kısmen mükemmel olan özellikler, Harbiye Nazırı olarak yönettiği çevrelerde son derece sıkıntı yaratan iki eksikliğini kapatmak konusunda yine de yetersiz kalıyordu. Bunlardan birincisi temel askeri eğitim ve ikincisi de Türk ordusu gibi büyük ve karmaşık bir orduya hükmetme konusundaki tecrübesizliktir.

Pomiankowski'nin raporun devamında belirttiğine göre, büyük bir orduyu düzenlemek ve onu idare etmek Makedonya'da çeteleri idare etmekten, Bingazi'de birkaç Bedevi'yi kumanda etmekten farklıdır. Bu eksikliğin meydana getirdiği kendine güvensizliğin sonucu Enver Paşa askeri ateşeler ile yan yana gelmekten ve onlarla askeri konular hakkında konuşmaktan kaçınmaktadır. Onunla bir tartışma açmak da kolay değildi; cevapları genel, belirsiz ve çekingen, öyle ki bazı şeyleri açığa vurmaktan korktuğu yönünde bir izlenime kapılıyordu insan. Yaşlı ve kabiliyetsiz subayların emekli edilmesi kararının başarılı bir süreçten geçmesiyle Enver kişisel ve manevi cesaretini kanıtlamıştı ve orduya büyük bir hizmette bulunmuştu. Artık bir yandan şimdiye kadar orduda geri kalmış olan dini duyguları arttırmak için önlemler alırken diğer yandan ilgisi olmayan tüm ritüelleri kaldırılıyordu. Alman ordusunun verimli kullanımı sayesinde Enver, orduyu Avrupa tarzında düzenlemek için ilk imkâna kavuşmuştu.

Raporunda devamındaki görüşleri ise ortada dolaşan dedikodulara ilişkindir. Bu dedikodulara göre Enver Paşa istifa edebilir yerine Cemal Paşa geçebilirdi. Pomiankowski'nin güvenilir bir kaynaktan edindiğini söylediği bir istihbarata göre Enver Paşa 3 Mayıs tarihli Bakanlar Kurulu'nda istifa düşüncesini dile getirmişti ve bu teklif prensipte kabul edilmiş olsa da kendisinden yakın zamanda kabinede yapılacak değişikliğe kadar beklenmesi istenmişti. Yine dedikodulara göre Enver Paşa, daha sakin bir görev istiyordu hatta Viyana Sefirliğini gözüne kestirmişti. Enver paşa yerine Bahriye Nazırı, Fransız dostu Cemal Paşa ve İzzet Paşa düşünülüyordu. Cemal Paşa, Alman Askeri Misyonu'nun görevine devam etmesi önünde bir tehlike olurdu ve Bahriye Nezareti'ni bırakma konusunda istekli değildi, buna karşılık İzzet Paşa bu görev için en deneyimli isimdi; 4 ay önceki istifasının nedeni emekliye ayırma

işini yapmak istememesiydi ancak bu mesele başarıyla çözüme kavuştuğuna göre kabineye tekrar girmesi önünde bir engel kalmamıştı.¹⁶

Pomankowski'nin Enver Paşa'nın Harbiye Nazırı olmasından yaklaşık beş ay sonra yazdığı bu raporu kendisinin uzun zamana dayanan detaylı gözlemleri ve soğukkanlı ifadeleri ile doludur. Ancak Enver Paşa hakkında söylediği hırslı, enerji dolu, yükselmeyi sevmesi gibi gözlemler ile harbiye nazırlığını bırakacağı bilgi arasında bir tezat vardır. Pomiankowski bu bilgiyi hangi kaynaktan edindiğini ise raporda paylaşmamıştır. Zaten kendisi de raporun devamında bu haberlerin doğru olup olmadığına karar vermenin zor olduğunu belirtir.

Osmanlı Devleti'nin Savaşa Girişi

Osmanlı Devleti Almanya ile 2 Ağustos 1914 tarihinde ittifak anlaşması imzalamış, Avusturya-Macaristan da bu anlaşmaya 5 Ağustos tarihli bir nota ile dahil olmuştu. Ancak Osmanlı Devleti savaşa aktif olarak katılmamıştı. Yaklaşık üç aylık dönemde Enver Paşa, nezaretteki yerini pekiştirmişti ve triumvirat eskisine göre daha güçlüydü. İttihatçılar arasında yaşanan en büyük tartışma Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi meselesinde olmuştur. Sadrazam Said Halim Paşa ve triumvirat üyeleri arasındaki ilişkinin Pallavicini tarafından yakından gözlemlendiği anlaşılıyor. 9 Eylül 1914 tarihli raporunda Pallavicini, Said Halim Paşa'nın alınan kararlarda eskisi kadar sözünün geçmediğini yerini Enver Paşa ve Talat ile Halil Beylere bıraktığını yazmaktaydı. Bu üç isim arasında bir dayanışma vardı ve üçü birlikte hareket ediyorlardı. Savaşa istekli olan bu kişiler, savaşa girmek için İttifak devletlerinin bir işaretini bekliyorlardı.¹⁷

Pallavicini'nin Osmanlı Devleti'nin savaşa giriş kararı hakkında yazdığı 22 Ekim 1914 tarihli bir başka rapor "Türkiye'nin Aktif Müdahalesi" başlıklıdır. Raporunda belirtildiğine göre Sadrazam Said Halim Paşa, Osmanlı donanmasının Karadeniz'deki harekâtın İttifak devletlerine bir getirisi olmayacağı yönünde ve hatta bunun büyük bir risk taşıdığı görüşünde ısrarcıydı. Said Halim Paşa'yı bu kararı almaya ikna edenler Enver Paşa, Cemal Paşa, Talat Bey ve Halil Bey'di ve Sadrazam da zaten çok da inatçı biri değildi. Pallavicini'ye göre bu dört nazır arasında Enver Paşa Türkiye'nin beklemeden harekâta girişmesi fikrinde kararlı gözükken tek kişiydi. Enver Paşa'nın bu kararının arkasında geçmişi, kariyeri ve kişiliği rol oynamıştı. Diğer üçünün bu kararın arkasında olma nedenleri başkaydı.¹⁸

Bu rapordan kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin savaşa girişi ile alakalı bir başka rapor daha hazırlar. Bu raporda savaşa giriş kararı konusunda Osmanlı

¹⁶ KA, KM, Präs. 1641, 47-1/76, Pallavicini'den, 13 Mayıs 1914.

¹⁷ HHStA, PA I- 941, 55/P, Pallavicini'den, 9 Eylül 1914.

¹⁸ HHStA, PA I- 941, 62 A/P, Pallavicini'den, 22 Ekim 1914.

hükümeti içindeki muhalif sesler hakkında bilgi verir. 29 Ekim 1914 tarihli bu raporda belirttiğine göre Goeben ve Breslau gemilerinin de olduğu Türk donanması dünden önceki gün Karadeniz'de harekete geçmişti. Amiral Souchon, Enver ve Cemal Paşalardan donanmanın harekete geçmesi ve bir Rus gemisi görürse saldırmaya yönünde yazılı bir emir almıştı. Bunun haricinde Cemal Paşa donanmaya bir emir daha vererek herkesin Amiral Souchon'a itaat etmesini istemişti. Ayrıca dört nazır (Enver Paşa, Talat Bey, Halil Bey ve Cemal Paşa) sadrazamı ya devletin bir an önce savaşa katılmasını onaylaması ya da istifa etmesi konusunda uyarmışlardı. Bunun haricinde itilaf devletlerine sempati duyan Cavid Bey de kabineden istifa etmesi için zorlanmıştı. Said Halim Paşa halen savaşa aktif olarak dahil olmak gibi bir fikirde değildi ama yine de sadrazam olarak kalmıştı. Pallavicini, İttifak devletlerine yansıtılan bu görüş ayrılıklarının bir danışıklı dövüş olma ihtimalinden gittikçe daha çok kuşkulandığını yazıyordu.¹⁹

Ancak bu rapordan kısa süre sonra kaleme aldığı bir başka raporda kuşklarının yersiz olduğunu itiraf etmiştir. 5 Kasım tarihli "Türkiye'nin Harekate Başlaması. Sadrazam'ın Konumu" başlıklı raporda yazdığına göre Said Halim Paşa'nın bu dört nazırın Osmanlı Devleti'ni aktif olarak savaşa sokma planlarından gerçekten haberi yoktu. Amiral Souchon'a verilen harekete geçme ve rastladığı Rus gemilerine ateş etme emri harbiye ve bahriye nazırları tarafından Paşa'nın emri olmadan verilmişti. Said Halim Paşa bu olayı duyduğunda çok sinirlenmiş ve kızmıştı, Pallavicini kendisini Yeniköy'de ziyaret ettiğinde ona söylediğine göre Alman bir amiralin bu şekilde Osmanlı Devleti'nin kaderine hükmetmesi daha önce görülmemiş bir şeydi. Pallavicini bu raporu kaleme almadan iki gün önce Said Halim Paşa ile görüştüğünde Paşa, görevde kalma nedeninin vatanına bu zor günlerinde hizmet etmek olduğunu belirtmişti. Ayrıca kendisine cıtlattığına göre geri çekilmesi ve hükümetin tepe noktasını bu kişilere bırakması devletin politikasında çok olumsuz bir sonuç doğururdu. Pallavicini'ye göre de gerçekten Said Halim Paşa'nın, muhalif olması da Sadrazam olması da çok tehlikeliydi. Bir başka neden de kamuoyunun henüz daha Enver Paşa'nın ve yandaşlarının politikalarını çok da benimsememiş olmasıydı. Said Halim Paşa'nın hükümetin zirvesinde olması kamuoyunu yatıştırıyordu.²⁰

1914 tarihine ait olan bu raporlarda Osmanlı tarihinde ardı ardına yaşanan dönüm noktaları analiz edilmiştir. Enver Paşa'nın harbiye nazırlığının ilk dönemin önce Ahmet İzzet Paşa ile daha sonra da Cemal Paşa ile yaşadığı rekabet gündeme gelmiştir. Enver paşa hiç olmadığı kadar güçlenmiş olsa da kamuoyu ve hükümetteki bazı dengeler Said Halim Paşa'nın görevde kalmasını sağlamış olsa sadrazam Osmanlı Devleti'ni savaşa aktif olarak girmesini

¹⁹ HHStA, PA I- 941, No. 63/P, Pallavicini'den, 29 Ekim 1914.

²⁰ HHStA, PA I-941, No. 64/P, Pallavicini'den, 5 Kasım 1914.

engelleyecek güçte de değildir artık. Pallavicini bu dönemde en çok Sadrazam Said Halim Paşa ile ve Pomiankowski ise Enver Paşa ve Liman von Sanders ile iletişim kurmuştur. Her iki diplomata yapılan açıklamalar onların kanaatleri ışığında raporlara işlemiştir. Her ikisinin raporlarındaki ortak kanı Enver Paşa'nın Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmak için sabırsızlandığı ancak bunu tek başına hayata geçirecek kadar da güçlü olmadığı yönündedir.

Sarıkamış Felaketi ve Enver Paşa

Osmanlı Devleti savaşa katıldıktan sonra yaşanan ilk ve en büyük felaket Kafkasya Cephesi'nde Ruslar karşısındadır. Bu olay gözlerin belki de daha önce hiç olmadığı kadar çok Enver Paşa'ya çevrilmesine neden olmuştur. Enver Paşa'nın 22 Aralık 1914 tarihinde başlattığı taarruz sonucu Osmanlı ordusunun büyük bir hezimet yaşadığı gerçeğini Almanya 6 Ocak 1915'e kadar öğrenememiştir.²¹

Nitekim Avusturyalı diplomatların ilk raporları da ocak ayının ortalarından itibaren yazılmaya başlanmıştır. 16 Ocak 1915 tarihinde yazılan ilk raporda Pallavicini genel bir değerlendirme yapar. Raporun girişinde ordunun aldığı yenilginin şiddeti hakkında kesin bir bilgi olmadığını belirtir. Ona göre Sarıkamış yenilgisinin baş sorumlusu Enver Paşa'ydı. Enver Paşa'nın -son yenilgide savaş meydanında olmamış olsa bile- yenik bir başkumandan olarak İstanbul'a gelmesi şüphesiz son derece olumsuz bir etki yapacaktı. Enver Paşa'nın Harbiye nazırlığından çekilerek yerini Ahmet İzzet Paşa'ya bırakması gerektiği yönünde söylentiler vardı. Bu yenilgi Almanya için de son derece kötü bir etki yapmıştı. Taarruz tümüyle Alman misyonu ve çok sayıda Alman subayı tarafından organize edilmişti. Alman Sefareti bu olayı örtbas etmek istiyordu, Alman sefire göre Kafkasya'dan gelen haberler abartılıydı. Ancak yine de Wangenheim, bu yenilginin orduda Almanlara karşı bir muhalefet oluşabileceğini inkar etmiyordu. Ayrıca Schellendorf da Enver Paşa'nın akıl almaz planını kabul etmekle hata ettiğini kabul etmişti ve Sanders de kendisinin asla onaylamadığı savaş planını engellemek için yeterince enerji harcamadığını dile getirmişti.²²

²¹ Mustafa Çolak, Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s. 117.

²² HHSa, PA I- 943, No. 5/P B, Pallavicini'den, 16 Ocak 1915. Sarıkamış harekâtı Alman generaller arasında da bir anlaşmazlığa neden olmuştur. Enver Paşa cepheye gitmeden önce Liman von Sanders ile görüşmüş ve ona harita üzerinde III. Ordu ile yapmak niyetinde olduğu harekâtı anlatmıştı. Sanders hareketin imkânsız olmasa da özellikle dağ yolları ve patikaların o dönemde karla kaplı olmasından dolayı zor olacağını Enver Paşa'ya söylemiş ancak Paşa her şeyin düşünüldüğünü iddia etmiştir. Liman von Sanders, Enver Paşa'ya refakat edecek olan Schellendorf'un dikkatini de hareketin zorluklarına ve Alman Kurmay Başkanı olarak kendisinin taşıdığı sorumluluk üzerine çektiğini belirtir. Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, s. 60.

Bu rapordan çok kısa bir süre sonra bir rapor daha kaleme alan Pallavicini'nin Enver Paşa hakkında yaptığı değerlendirmeler dikkate değerdir. Sarıkamış harekâtı, Enver Paşa'nın Türk ordusunun başında Kafkasya'ya hücum ederek zafer kazanmış bir Gazi olarak İstanbul'a geri dönmesi ve İstanbul'da bundan böyle muzaffer bir komutan olarak anılması için yapılmıştı. Enver Paşa bulunduğu mevkiî sahip olduğu yüksek nitelikli özellikleri ile değil; sadece gözü pek maceracı ruhu sayesinde Abdülhamid'e karşı yürütülen İhtilal ve/veya Türk-İtalyan Savaşı sırasındaki tesadüfi başarısı sayesinde elde etmişti. Dolayısıyla şu an oyun dışı kalıp kalmadığı merak konusuydu. Enver Paşa'nın ordu içindeki ve dışındaki çok sayıdaki düşmanı bir fırsat kollayarak onu alaşağı etmenin yollarını aramaktaydı. Ancak Enver Paşa'nın düşüşü Almanlar için büyük bir kayıp olacaktı. Bu değerlendirmelerden sonra Pallavicini Said Halim Paşa ile konu hakkında yaptığı görüşmesini aktarmaya devam eder. Konu hakkında çok açık bir yorum yapmasa da Said Halim Paşa'nın bu yenilgiyi ağır bir şekilde eleştirdiği sözlerinden anlaşılıyordu. Paşa'nın ifadelerine göre bu gençlerin ne yeterince deneyimleri vardı ne de yaşlıların sözünü dinliyorlardı. Rusya'ya karşı yapılacak bir taarruz için en azından baharın beklenmesi gerekirdi.²³

Kafkasya cephesindeki bu büyük felaket hakkında değerlendirmelerde bulunan Pomiankowski'ye göre savaştaki tüm siyasi gidişat ve savaş koşulları gösteriyordu ki Osmanlı Devleti, herhangi bir harekâtta tüm riskleri en aza indirmek zorundaydı. Osmanlı Devleti'nin asıl görevi, kırılğan seviyede olan cephane miktarını ve Kafkasya'da devam etmekte olan ağır kış koşulları sonucu ortaya çıkan kıyafet ve iye eksikliğini telafi etmektir. Bunların hepsi zaman gerektiren konulardı; gözü kara bir girişimle her şeyi riske atmamak gerekirdi. Bu makul ama bir o kadar heyecansız olan gerçekler Enver'in hırslı planlarına uymuyordu. Onun ihtiyaç duyduğu, mümkün olan en kısa zamanda, muzaffer (Gazi) olarak geri dönebilecek ve rakiplerini sonsuza kadar karanlığa gömecek büyük kişisel bir başarı kazanmaktı. Yetersiz bir askeri eğitimle ve onu şimdiye kadar yukarıya taşıyan tek şey olan şansıyla, her türlü taktik kurala, en basit ilkeye aykırı ve sadece tesadüfi bir şekilde başarılabilecek bir harekât hazırlamıştı. Ataşenin devamında ifade ettiğine göre ne yazık ki Enver, bu harekât planına onay verecek ve sorumluluğu paylaşacak Alman bir Genelkurmay Başkanı da bulmuştu. Bu isim General Bronsart von Schellendorf'tu.²⁴ Pomiankowski raporun devamında Schellendorf'un karakteristik özelliklerinin bir analizini yapar. Bronsart ne kabiliyetli ne de birinci sınıf bir subaydı; hatta dar kafalı, nervös, hırslı ve entrikacıydı ve kendisini uzak tuttuğu heyetteki diğer subaylar tarafından pek de kıymetli

²³ HHStA PA I- 943, No. 7/P, Pallavicini'den, 21 Ocak 1915.

²⁴ Friedrich Bronsart von Schellendorf (1864-1950). Alman General, Alman Askeri Misyonu Üyesi, Osmanlı İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı. https://www.deutsche-biographie.de/sfz5961.html#indexcontent_verkn

görülmemekteydi. Mareşal Liman von Sanders onun hakkında derin bir fikre sahipti; Sanders, Bronsart'ın Enver'le beraber kendisine karşı saman altından su yürüttüğünü, ayağını kaydırmak niyetinde olduğunu ve onun yerine heyet başkanı olmak istediğinin farkındaydı. Kafkasya yenilgisinin Enver Paşa'nın prestijini ağır ölçüde yaraladığı şüphesizdir. Enver Paşa ve yakınları kamuoyunu yanıltmak için ellerinden geleni her şeyi yaptıklarından emin olursa da bunda ne kadar başarılı olacakları belli değildi. Zaten felaketin büyüklüğünü tespit etmek henüz mümkün değildi. Mahmud Paşa (eski Genelkurmay Başkanı, Bahriye Nazırı ve Nafia Nazırı) ile bir görüşmek yapmıştı. Mahmud Paşa'nın belirttiğine göre Enver ya istifa etmeli ve yerine İzzet Paşa geçmeliydi ya da von der Goltz'a yetki verilerek, tavsiyelerini dinlemeliydi. Liman von Sanders de aslında becerikli bir subaydı, ama bu ülkeyi tanımak için henüz daha kısa süreliğine buradaydı ve Enver üzerinde herhangi bir nüfuzu yoktu.²⁵

²⁵ HHStA, PA I- 943, Pomiankowski'den 14 Ocak 1915. Bronsart von Schellendorf, Osmanlı Devleti'nin savaş sırasındaki genel durumu hakkında hazırladığı bir raporunda Osmanlı ordusu her ne kadar çok kötü bir halde olsa da Enver Paşa'nın durmak bilmeyen faaliyet ve gayreti sayesinde ordunun yıkılmasının önüne geçildiğini; Türkiye'de onun gibi çalışkan, gayretli ve teşkilatçı olan başka kimse olmadığı değerlendirmesinde bulunarak Enver Paşa'nın içten bir Alman dostu olduğunu yazar. Kurat, *Türkiye'de Bulunan*, s.28. Yine Carl Mühlmann, 1939 yılında Enver Paşa hakkında kaleme aldığı bir yazısında Enver Paşa ile tanışmış ve/veya çalışmış Alman askeri isimlerinden örnekler vererek Enver Paşa hakkında Almanya'nın genel olarak ne düşündüğünün bir değerlendirmesini yapar. Yazının ilk cümlesi "Almanya'da Enver Paşa'nın çok sayıda arkadaşı ve hayranı vardı." şeklindedir. Devamında General von Falkenhayn, Mareşal Hindenburg, Mareşal von Mackensen, General Ludendorff'un Enver Paşa'nın kişilik özelliklerinden övücü sözlerle bahsetseler de onun askeri kabiliyeti hakkındaki genel kanının olumsuz olduğunu belirtir. Örneğin Schellendorf, 1938 yılındaki bir değerlendirmesinde Enver Paşa büyük komutanlarda olması gereken tüm özellikleri taşıyordu ancak iki pratik ve vazgeçilmez koşul bunu kanıtlaması önünde bir engel olarak duruyordu: birincisi keskin bir kılıç yani iyi eğitilmiş ve donatılmış bir ordu, ikincisi ise sonucu belirleyecek muharebeler kazanmayı garanti edecek askeri birliği sevk etme imkânının yokluğu. Mühlmann'a göre de Enver Paşa, büyük komutanların sahip olduğu bir yapıda ve karakterdeydi ancak askeri temel eğitimden yoksun oluşu onun büyük komutan olarak tarihe geçmesine engel olmuştur. Enver Paşa'nın askeri becerisi değil askeri eğitimi eksikti, bundan dolayı da önemli bir kurala aykırı davranıyordu; o da hedefe ulaşmak için eldeki malzemeyi hedefle örtüştürememesiydi. Carl Mühlmann, "Enver Pascha", *Heerführer des Weltkrieges*, Verlag von Z.S. Mitler&Sohn, Berlin, 1939, s. 167-169. Almanca aslı ve Türkçe çevirisi için bkz. Çolak, *Enver Paşa*, s. 193-198. Almanların Avusturyalılara nazaran Enver Paşa hakkında daha olumlu beyanlarda bulunmaları Enver Paşa'nın Berlin Ataşeliği görevi sırasında kurduğu yakın dostlukların payı olabilir. Enver Paşa, bu görevi sırasında dönemin herhangi bir askeri ataşesinden daha fazlasını yaparak Alman siyaset, asker ve kültür insanlarıyla yakın ilişkiler kurmuştur. Orhan Koloğlu, "Enver Paşa Efsanesinde Alman Katkısı: 1908-1913-I" *Tarih ve Toplum*, sayı 78, 1990, s.14-23.

Pallavicini “Enver Paşa ve Talat Bey” başlıklı bir raporunda Sarıkamış felaketini Enver Paşa'nın otoritesine olan etkisi çerçevesinde yorumlamıştır. Sarıkamış benzeri bir yenilgi başka bir devlette olsa sorumlu olan komutanın istifa etmesi beklenirken bu yenilgi Enver Paşa için tam tersi bir sonuç doğurmuştu. Enver Paşa'nın yeri geçen yıla nazaran daha da güçlenmişti. Kendisi bugün orduda her şeye kadir olan bir diktatör pozisyonundaydı. Bu başarı ise ordu ile daha önce hiç kimsenin yapmadığı kadar ilgilenmiş olmasından kaynaklıydı. Subaylar iyi bir şekilde düzenlenmişlerdi, maaşları aksama olmaksızın her ay nakit olarak ödeniyordu, askerler de aylıklarını alıyor ve kendilerine iyi ve zengin bir işe sunuluyordu.²⁶

Sarıkamış ertesinde yazılan bu askeri-politik raporlarda tartışılan konu Enver Paşa'nın geleceği meselesidir. Sarıkamış'tan bir sene önce Harbiye Nazırı olan ve hem Pallavicini ve hem de Pomiankowski'ye göre askeri açıdan eğitimsiz, deneyimsiz ve kendini beğenmiş olan bu genç subayın Kafkasya Cephesi'nde aldığı kararlar onun kariyerinin sonunu getirebilirdi. Bu beklenti yanında raporlara yansıyan diğer bir nokta da Enver Paşa ve Alman generaller arasındaki ilişkidir. Enver Paşa'nın Almanya ile yakın ilişkiler kurduğu düşüncesi Sarıkamış olayı ile nasıl bir boyut değişim geçirecekti sorusu bu iki deneyimli diplomatın en çok merak ettikleri konuydu. Bu merakın arkasında yatan asıl neden Osmanlı-Alman ittifakının Avusturya-Macaristan dış politikasını ne şekilde etkileyeceğiydi. Savaş boyunca Osmanlı Devleti üzerine Almanya ile bir rekabete giren Avusturya-Macaristan'a göre Sarıkamış'ta Almanların aldıkları itibar kaybı Osmanlı ordusunda Avusturya-Macaristan'a karşı bir sempati uyandırabilirdi.

Pallavicini ve Pomiankowski Raporlarında Alman Generallerin Enver Paşa Hakkındaki Değerlendirmeleri: 1916 Yılı

Almanya'nın savaş boyunca Osmanlı ordusunun yüksek kademelerinde görev yapan ilk üç isim Liman von Sanders, Freiherr von der Goltz ve Bronsart von Schellendorf'dur. Her üç general de savaş gereği hem birbirleri ile hem de Enver Paşa ile yakın bir ilişki yürütmüştür. Ancak bu ilişki her zaman uyum içinde ilerlememiştir. Generaller arasında rekabet ve Enver Paşa ile olan ilişkileri zaman zaman birbirlerine ters düşmelerine neden olmuştur.

Konu hakkında bir rapor kaleme alan Pallavicini'nin belirttiğine göre Osmanlı ordusunda bulunan Alman askeri yetkilileri hem sürekli birbirleriyle çatışıyorlardı hem de birbirlerine karşı çalışıyorlardı. Üstelik ordunun genel durumu hakkında son derece farklı açıklamalarda bulunuyorlardı. Pallavicini hem Schellendorf hem de Sanders ile aynı konu hakkında yaptığı iki farklı görüşmede her ikisinin zıt açıklamalarda bulunmasını bu tezatlığın bir kanıtı

²⁶ HHStA, PA 209, No. 47/P, Pallavicini'den, 18 Haziran 1915.

olarak sunmak istediğini belirtmiştir. Liman von Sanders, Pallavicini'ye yaptığı bir ziyaretinde Çanakkale'de, batı ve güneybatı sahillerinde kendi kumandası altında bulunan on üç birliğin yetersiz beslenmesinden, eksik teçhizatlarından ve sağlıklarının kötü durumda olduğundan, atların yarı açlığından, birlikler arasında lekeli humma (Tifüs) görüldüğünden bahsetmişti. Pallavicini, olası bir İngiliz-Fransız saldırısı kara hareketinin söz konusu olup olmadığını sorduğunda Sanders, eğer İngiliz ve Fransızlar 20.000-30.000 aralığında askerle bir harekate kalkıştırlarsa bu bir tehlike yaratmazdı; ancak daha yüksek sayıda bir harekate karşı eldeki birliklerle taarruza geçmesi mümkün değildi. İzmir valisinin bir Amerikalıdan öğrendiğine göre İngiliz-Fransız birliklerinin İzmir'i işgal edip orayı açık bir liman haline getirme planları vardı. Ayrıca Kafkasya'daki gelişmeler de iç açıcı değildi. Trabzon ile Erzincan'ın Ruslar tarafından er ya da geç işgal edilecekti. Irak'taki durum da aynı derecede olumsuz bir tablo yansıtmaktaydı. Pallavicini'ye göre Sanders'in bu karamsar görüşlerinde içinde bulunduğu kişisel şartlar rol oynuyordu. Bu konuşmanın olduğu dönemde kendisinin Schellendorf ve Enver Paşa ile arası bozuktur. Sanders'in bu değerlendirmelerinin tam tersini düşünen Schellendorf da yakın zamanda Pallavicini'yi ziyaret etmişti. Generalin ifadesine göre Doğu Anadolu'da herhangi bir tehlike yoktu, Ruslar çok ağır ilerliyorlardı ayrıca Türkler Rusları durduracak kadar güçlenmişlerdi; lekeli humma hakkında çok fazla vaka geliyordu, bu hastalık Türk ordusunda endemik bir hastalıktı. Çanakkale ve Trakya'daki orduların beslenmeleri gerçekten yetersizdi ve perişan haldelerdi. Bunun da ilk sorumlusu Liman von Sanders'in bizzat kendisiydi; orduda gerekli nöbet değişimi yapmamıştı ve orduyu aşırı yormuştu. İngiliz-Fransızların çıkarma yapacaklarına inanmıyordu. Enver Paşa hakkındaki düşüncelerine gelince de Paşa'nın konumu tehlikede değildi, dedikoduların hepsi kötü niyetle abartılmıştı, Talat Paşa ile her zaman aynı fikirde olmadıkları itiraf etmek gerekse de yine de geçinemedikleri doğru değildi. Yine de Enver Paşa'nın çok dik başlı olması onunla çalışmayı güçleştiriyordu. Bu iki görüşmeden sonra Pallavicini, Trakya'daki orduyu kumanda eden İzzet Paşa ile de konuşma şansı yakalamıştı. Paşa'nın belirttiğine göre bu birlikler yetersiz beslenmekteydi, birçok hasta vardı ve tifüs vakası çok fazlaydı ancak bir salgın olduğu söz konusu değildi.²⁷

²⁷ HHStA, PA I- 946, No. 24/P, Pallavicini'den, 24 Mart 1916. Liman von Sanders ve Enver Paşa arasındaki anlaşmazlık Pallavicini'nin bundan bir yıl önceki bir başka raporuna da yansımıştır. Örneğin bu görüşmeden bir yıl önceki 18 Mart 1915 tarihli bir raporunda Pallavicini, Sanders ile bir görüşme yapmıştı. Liman von Sanders'in ifadelerine göre Enver Paşa, Ordu Başkumandanlığı Avrupa ve Asya'daki orduların tümünün idaresini üstlenmek istiyordu. Orduların strateji yeteneği olmayan, tamamen acemi Enver Paşa'nın yönetimi altına girmesi çok acı verici gelişmelere neden olabilirdi. Pallavicini'ye göre Sanders'in bu düşüncelerinin nedeni Enver ve Schellendorf ile

Goltz Paşa'nın ölümü ertesinde gerçekleşen Pomiankowski ve Liman von Sanders arasındaki bir görüşmede Sanders, Enver Paşa ve Osmanlı ordusunun durumu hakkında ağır eleştirilerde bulunmaya devam etmiştir. Pomiankowski'ye göre bu eleştirilerin nedeni ikili arasında yaşanan bir krizdi. İtilaf kuvvetlerinin Çanakkale'den tamamen kovulmasına binaen Enver Paşa, Osmanlı ordusunun Liman von Sanders ile imzaladığı sözleşmeyi değiştirmek istiyordu. Sözleşmede özellikle değiştirilmek istenen maddeler, sadece Liman von Sanders'in yetkisinde olan Alman subaylarının kullanımını ve yüksek komuta kademelerinde kendisinin onayı olmadan bir değişiklik yapılmasının mümkün olmadığı belirtilen maddelerdi. Sanders'in Enver Paşa'nın bu tekliflerini ya doğrudan reddetme ya da oyalama taktiğine başvurması ikili arasında gerginliğe neden olmuştu. Bronsart'ın Pomiankowski'ye söylediğine göre Enver Paşa artık sabrını yitirmişti ve Sanders'e seçeneklerini sıraladığı bir mektup göndererek ya şartları kabul etmesini ya da istifa etmesini söylemişti. Liman Paşa bunun üzerine ikincisini yapmış ve komuta yetkisini bırakmıştı. Enver Paşa, Liman von Sanders'in yerini alacak birini aramaya başlamıştı bile. Şimdilik iki kişi arasında kalmıştı: cemiyet içerisinde hatırlı bir yeri olan ama ne kadar yetersiz olduğunu Ermenistan'da gözler önüne seren Mirliya Mahmud Kâmil Paşa ya da cesur ve dürüst biri olan ama askerî açıdan önemsiz Esad Paşa. Bu gerginliklerin yaşandığı sırada Liman von Sanders kendisine yakın olan Alman Kurmay heyeti ile Bandırma'dan İstanbul'a gelmiş ve Pomiankowski de Sanders'e bir ziyaret gerçekleştirmişti. İkili arasında geçen görüşmede Sanders istifası hakkında tek kelime etmese de Enver Paşa'dan son derece şikayetçi olduğunu ve Osmanlı ordusu hakkındaki eleştirilerini dile getirmişti. Türkiye'de her şey kötüye gidiyordu; kendisinin öngördüğü her şey gerçekleşmişti. Trabzon düşmüştü, Erzincan dayanacak durumda değildi. Bitlis'in güneyindeki dağ geçidi Rusların elindeydi, Felahiye (Hanna)'deki gidişat onda bir güven uyandırmıyordu, Süveyş Kanal Harekâtı çoktan suya gömülmüştü, bütün bunların yanında II. Ordu ve V. Ordunun bir kısmı Rasüleyn'e gönderilmişti ve Trakya savunmasız kalmıştı. İngiliz- Fransız hücumu Selanik'ten başlarsa ya da bir Türk birliğinin Avrupa'da harekete geçmesi gerekirse ne olacaktı? İzzet Paşa kumandasındaki (II.) ordudan bir başarı beklenemezdi; işe imkanları bu kadar kötü olan bir ordu ilerleyemez ve zafer kazanamazdı. İnsanlara sadece hayatta kalabilecekleri kadar yiyecek veriliyordu. Ölüm oranı ve hastalık yüksek miktardaydı. Sadece kendi ordusunda, V. Ordu, günde 50-200 arası er ölüyordu, hasta olanlar ortalama 20.000 civarındaydı. Liman von Sanders, Pomiankowski'ye bu açıklamaları yaparken bir subay elinde bir telgraf ile odaya gelmişti; Sanders'in Pomiankowski'ye okuduğuna göre bir birlik atlarının dört gündür beslenmediğinden açlıktan öldüğünü bildiriyordu. Ermenistan'a gönderilen birliğin yürüyüşe geçeceği ilk gün 1700 askerinin hasta, 1500'ün de firari olduğu

ilişkisinin kötü olmasıydı ve bu yüzden ikisinin yaptığı her şeyi hatalı buluyordu. HHStA, PA I-943, No.21/P, Pallavicini'den,18 Mart 1915.

öğrenilmişti. Liman bu olanlara hiç şaşırıyordu çünkü Enver Paşa'nın kötü idaresi dolayısıyla ordunun morali hiç olmadığı kadar kötü durumdaydı. Orduların sürekli ve plansız olarak oradan oraya yürütülmesi askerlerin moralini bozmuştu ve subay kanadının Enver Paşa'ya olan öfkesi her an patlayabilirdi. Bunun yanında Antalya'daki subayların ve ailelerinin maaşları dört aydır ödenmiyordu. Enver Paşa'nın cemiyet içerisindeki ve ordudaki itibarı, nezarete göreve başladığından beri iyice azalmıştı. Temel düzeydeki askeri yeterliliklere sahip olmaması nedeniyle kendisinden beklenen büyük umutları yerine getirememesi bunda etkili olmuştu. Ayrıca özünde son derece alçakgönüllü olan bu genç nazır, son zamanlarda dengesini şaşırmış ve kendisine düşman kazandıracak kadar kibirli ve sert davranışlar sergilemişti. Emirlerin sürekli olarak değiştirilmesi subaylar arasında öfkeye yol açmış hatta bir kurmay subay bizzat Sanders'e bu konudan bahsetmişti. Neyse ki, ne Enver Paşa'nın bu kişilik özellikleri ne de teçhizat ve iâşe gibi diğer eksiklikler orduda şimdiye kadar tehlikeli bir durum yaratmıştı. Bunun nedeni Türk askerinin yokluğa direnme konusunda dünyanın herhangi bir yerindeki askerde olmayan bir sabra ve dayanıklılığa sahip olmasıydı.

Pomiankowski, Liman von Sanders'in düşüncelerine burada son vererek kendi gözlemleri ile Sanders'in düşüncelerini harmanlayarak bir takım genel değerlendirmelerde bulunur. Bu değerlendirmelere göre Enver'in son zamanlarda sinirli ve keyifsiz olduğuna dair herhangi bir emare yoktu. Trabzon'un kaybedildiği için mutsuz olması Pomiankowski'ye göre anlaşılabilir bir durumdu. Mareşal Liman'ın diğer şikayetlerine gelince Suriye ve İstanbul'daki orduların durumu genel olarak normaldi, İstanbul caddelerinde görülen atlar besili ve deyim yerindeyse mükemmel bir kondisyona sahipti. Erler her yerde aciz durumda olan sivil halka ekmek satıyordu. III. ve IV. orduda durumun nasıl olduğunu da yakın zamanda raporlayacaktı. Sanders'in istifa hakkında tek kelime etmemesinin nedeni Türkiye'yi terk etme konusunda henüz ciddi bir karar almamış olmasıydı.²⁸

Bu rapordan kısa bir süre sonra Pomiankowski ve Enver Paşa, cepheleri teftiş ettikleri bir geziye çıkmışlardır. Pallavicini bu gezi ertesinde konu ile alakalı bir rapor kaleme almıştır. Gezinin ilk durağı Erzincan olmuş sonra güneyde Musul'a kadar münferit noktalara gidilmiş ve sonunda da Bağdat'a varılmıştır. Bağdat'tan oradan da Felahiye ve İran cephesine de birer gezi yapılmıştır. Bu gezi toplamda şaşılacak derecede kısa bir şekilde, beş hafta, sürdüğünden Enver Paşa'da çok açık ve kesin bir gözlem oluştuğunu söylemek abartılı olurdu. Yine de bu gezi merkezin oradaki halka ve orduya Doğu'daki gelişmelerle ilgilendiğini ve ordunun moralini yükseltmeyi önemsemedikleri izlenimini vermiştir.

²⁸ KA, KM, Präs. 1941,47/1-5, Pomiankowski'den, 22 Nisan 1916.

Pomiankowski de kendisine belirttiğine göre ordunun moralini beklediğinden daha yüksek bulmuştu.²⁹

Ağustos 1916 tarihinde Yukarı Silezya'da bir kent olan Pless'te Alman, Osmanlı ve Avusturyalı askeri yetkililer bir araya gelerek önemli kararların aldığı bir toplantı gerçekleştirmişlerdir. Bu kararlardan en önemlisi Kaiser Wilhelm tarafından Alman General Paul von Hindenburg'un Genelkurmay Başkanı, Erich von Ludendorff'un da yardımcısı olarak atanmasıdır. Pless'teki bu toplantıdan hatıratında da bahseden Hindenburg hem bu görev değişikliği hakkında bilgi verir hem de müttefik devletlerin askeri liderleriyle yaptığı görüşmeleri değerlendirir. Pless'te Enver Paşa ile de bir görüşme gerçekleştiren Hindenburg hatıratında Enver Paşa'nın bu ittifaka olan adanmışlığından ve bağlılığından etkilendiğini yazar. Ancak Enver Paşa'nın askeri ve özellikle genelkurmaylık konusunda yetersizliği Hindenburg'un da dikkatini çekmişti. Ancak ona göre bu eksiklik sadece Enver Paşa için değil Türk subaylarının hepsi için geçerliydi. Türk ordusunda, iyi planlanmış bir harekât için gerekli olan kumandanlığın teknik ve iç sorunlarından anlayan çok az sayıda subay vardı. Büyük hareketlerin uygulanmasında bile küçük ayrıntılara dikkat edilmesi gerektiğini kurmay sınıfının fark etmemiş olduğu anlaşılıyordu. Bunun sonucunda Şark'ın zengin tasavvur gücü askeri gerçekliğin eksikliği yüzünden çoğu kez harcanmıştı.³⁰

Bu toplantı ertesinde bir araya gelen Pallavicini ve Liman von Sanders'in gündemlerinden biri de Pless görüşmeleri ve Enver Paşa'dır. Nitekim rapor "Askeri Durum Hakkında-Liman Paşa ile Görüşmeler" başlığını taşımaktadır. Pless'te Enver Paşa için bir unvan töreni yapılmıştı ve Enver Paşa'ya çok az verilen "à la suite³¹ eines preussischen Regimentes Stellen" unvanı verilmişti. Ancak bu unvan Enver Paşa'nın hayrına değildi. Çünkü Türk zihniyetine göre bu gelişme, Enver Paşa'nın bundan böyle Almanlar tarafından tamamen ele geçirildiği ve Türkiye'nin çıkarları yerine daha öncesinde hiç olmadığı kadar Alman çıkarlarını güden bir politika takip edeceği şeklinde yorumlanabilirdi. Bu unvan Enver Paşa'nın gururunu okşayabilirdi; ancak Pallavicini'ye göre böyle müstesna iltifatlarla önde gelen Türk devlet adamlarının ve de Türkiye'nin elde edilebileceğine inanmak büyük bir hata ve son derece yanlış bir değerlendirme olurdu.³²

²⁹ HHStA, PA -I 946, 44/P, Pallavicini'den, 6 Haziran 1916.

³⁰ Marshal von Hindenburg, *Out Of My Life*, Harper&Brothers Yay., New York, 1921, s. 222-223.

³¹ *à la suite*, Alman ordusunda 1918 yılına kadar verilen ve resmi olmasa da bir orduyu komuta etmiş yüksek komuta kademesindeki subaylara veya prenlere verilen unvan. Brockhaus Enzyklopädie, 18. Cilt, Brockhaus Wiesbaden, 1973, s. 335.

³² HHStA, PA-I 946, 72/P, Pallavicini'den, 18 Eylül 1916.

Sonuç

Müttefikler arasındaki ilişkiler sadece savaşın zaferle sonuçlanması adına değil aynı zamanda Osmanlı Devleti bağlamında Şark meselesinin nasıl çözüleceği gibi çok kapsamlı bir sorun etrafında şekillenmiştir. Dolayısıyla Avusturya ve Almanya arşiv raporları, bir ittifak gereği kurulan ilişkilerden çok daha geniş kapsamlı örneğin Osmanlı iktisadi, toplumsal yapısı, siyasi gelişmelerin değerlendirilmesi gibi bilgiler de içermektedir. Dolayısıyla makalede ele alınan raporlar Enver Paşa'nın harbiye nazırlığı çerçevesinde ele alınmış olsa da Osmanlı ordusu, müttefiklerle ilişkiler, Osmanlı devlet adamları hakkında da bilgiler verir.

Makaleye konu olan Alman, Avusturyalı subay ve diplomatlar savaştan sonra hatıratların kaleme alsalar da hatıratlar, yazarın kendisini aklamaya istediğinin gölgesinde kalabilir. Oysaki savaş zamanı kendi ülkesinin menfaati için ve görev sorumluluğunun getirdiği bilinçle yazılan istihbarat raporları nispeten tarafsızdır. Nitekim Pomiankowski'nin hatıratı ve raporları bir arada değerlendirildiğinde raporlardaki ifadelerin hatıratla ya hiç yer almadığı ya da daha yüzeysel olduğu söylenebilir.

Makalenin sonuç bölümünde vurgulanmak istenen bir nokta daha vardır. Avusturya-Macaristan, Osmanlı subayları ile Alman generaller arasındaki ilişkileri yakından takip ederek kendi dış politikasını bu ekseninde oluşturmak istemiştir. Söz konusu raporlardan çıkan bir başka sonuç, Osmanlı-Almanya ilişkilerinin müttefik Avusturya-Macaristan'ın İstanbul'daki temsilcileri tarafından yazılan bu raporlar aracılığıyla da analiz edilebileceğidir.

İttifak devletlerinin her biri için Almanya ilk sırada gelen müttefik olduğundan savaşla ilgili tarih yazımında da devletlerin birbirleriyle ilişkileri Almanya'nın gölgesinde kalmıştır. Bu durum Avusturya-Macaristan ve Osmanlı ittifakı için de geçerlidir. Oysaki Almanya'ya kıyasla daha muntazam belge tasnifi sunan Avusturya Devlet Arşivi'nin araştırmacılar tarafından daha etkin kullanımının Birinci Dünya Savaşı hakkındaki akademik çalışmalar için bir zenginlik sağlayacağı muhakkaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Avusturya Devlet Arşivi (Österreichisches Staatsarchiv)

Kriegsarchiv

Haus-, Hof und Staatsarchiv

İkincil Kaynaklar

- Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım- I*, Nehir Yayınları, İstanbul 1992.
- AKSAKAL, Mustafa, *Harb-i Umumi Eşiğinde: Osmanlı Devleti Son Savaşına Nasıl Girdi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- ALKAN, Necmettin, “Almanlara Göre Müttefik Türk Komutanları ve Subayları”, *Savaşın Gözleriyle Türk-Alman İttifakı: 1914-1918*, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s. 17-47.
- ALTINAY, Ahmet Refik, *Kumandanlarımızın Harp Hatıraları*, Kanaat Kitabevi, İstanbul 1937.
- BARDAKÇI, Murat, *Enver*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.
- BİRGEN, Muhittin, *İttihat ve Terakki’de On Sene: İttihat ve Terakki Neydi?*, yay. haz. Zeki Arıkan, Kitap Yay. İstanbul 2009.
- ÇOLAK, Mustafa, *Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- ÇOLAK, Mustafa, *Enver Paşa: Osmanlı-Alman İttifakı*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2008.
- ERICKSON, Edward J. I. *Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ordusu: Çanakkale, Kutü’l Amare ve Filistin Cephesi*, Çev. Kerim Bağrıaçık, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- HANİOĞLU, Şükrü, *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, Der Yay., İstanbul 1989
- HERWIG, Holger, *The First World War: Germany and Austria-Hungary 1914-1918*, Bloomsbury Academic, Londra 1997.
- HINDENBURG, Marshal von, *Out Of My Life*, Harper&Brothers Yay., New York, 1921.
- HOWARD, Michael, *Yüzcüncü Yıldönümünde Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Sinem Gül, Dost Yayınları, Ankara 2014.
- KARABEKİR, Kazım, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, YKY, İstanbul.
- KARAGÖZ, Hakan, “Osmanlı Askeri Tarihinin Kaynağı Olarak Avusturya Arşivleri”, *Osmanlı Askeri Tarihini Araştırmak: Yeni Kaynaklar-Yeni Yaklaşımlar*, ed. Cevat Şayin, Gültekin Yıldız, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012.
- KARBİ, Bilge “Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun Osmanlı İmparatorluğu’na İktisadi-Askeri Nüfuzu: 1914-1918”, *Hacettepe Üniversitesi Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 13, Sayı 25, Bahar 2017.
- KOLOĞLU, Orhan, “Enver Paşa Efsanesinde Alman Katkısı: 1908-1913-I” *Tarih ve Toplum*, sayı 78, 1990, s.14-23.
- KRESSENSTEIN, Kress von, *Son Haçlı Seferi: Kuma Gömülen İmparatorluk*, Yeditepe Yayınları, Çev. Tahir Balaban, İstanbul 2007.
- KURAT, Akdes Nimet, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye’de Bulunan Alman Generallerin Raporları*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1966

- LUDENDORFF, Erich, *Birinci Dünya Savaşı'nda Gördüklerim ve Yaşadıklarım*, yay. haz. Aysel Yıldırım, Dün Bugün Yarın Yayınları, İstanbul, 2014.
- MENTEŞE, Halil, *Osmanlı Mebusan Meclisi Halil Menteşe'nin Anıları*, yay. haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989.
- MÜHLMAN, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914: Osmanlı Savaşa Neden ve Nasıl Girdi?* Çev. Kadir Kon, Timaş Yay. İstanbul 2009.
- ORTAYLI, İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.
- POMIANKOWSKI, Joseph, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü*, Kayıhan yay. Çev. Kemal Turan, İstanbul 2003.
- SANDERS, Liman von, *Türkiye'de Beş Yıl*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay. Çev. Eşref Bengi Özbilen, İstanbul 2014.
- STONE, Norman, *Birinci Dünya Savaşı*, Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, Doğan Kitap, İstanbul 2010.
- TURFAN, Naim, *Jön Türklerin Yükselişi*, Alfa Tarih, İstanbul 2013, s. 533.
- WALLACH, Jehuda, *Bir Askeri Yardımın Anatomisi*, Çev. Fahri Çeliker, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1977.
- https://www.deutsche-biographie.de/sfz5961.html#indexcontent_verkn
- Brockhaus Enzyklopädie, 18. Cilt, Brockhaus Wiesbaden, 1973

Osmanlı-Kaçar Münasebetlerine Nişânlar Üzerinden Bakmak: II. Abdülhamid Dönemine Dair Bir Deneme

Studying Ottoman-Qajar Relations Through the Orders (Nishāns): An Essay on the Era of Abdulhamid II

Akın KİREN¹

Özet

Nişân verme uygulaması, 19. yüzyılla birlikte Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da yaygın hale gelmiş, diplomasinin olmazsa olmaz unsurlarından birine dönüşmüştü. Öyle ki; öteki nişânların yanında, devlet işlerinde ön planda yer almayan kadınlar için bile her iki ülkede *Şefkat* ve *Afitâb* gibi nişânlar çıkarılmıştı. Bu çalışma, zihinsel arka planında II. Abdülhamid dönemi Osmanlı-Kaçar ilişkilerinin genel seyrini bulundurarak; hükümdarların, simgesel bir anlam taşıyan nişânları diğerinin tebaasına yönelik nasıl kullandıklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Zira nişânların kimlere verildiğinin ve bunun dönem içindeki yoğunluğunun takip edilmesiyle, farklı alanlardaki münasebetlerin gelişimine dair de fikir edinilebileceği düşünülmektedir. Çalışmanın temelini teşkil eden arşiv belgeleri incelendiğinde, özellikle İran şahlarının süregelen problem sahalarında veya menfaat alanlarında nişân verme konusunda oldukça eli açık davrandıkları tespit edilmiştir. Bu bağlamda, diplomatik ve bürokratik konulardaki kişiler ile yakınlarının yanı sıra; Şia'nın tarihi merkezi olarak görülen Irak'ın Atabât-ı 'Aliyye bölgesinde, tüm Müslümanların kutsalı Hicaz'da, sınır hattında ya da ticaret rotaları üzerinde yaşayanlar, uygulamanın ilk muhatapları olmuşlardır. Öte yandan, çalışmada sunulan belge ve örnekler, iki tarafın da nişânlar yoluyla diğer tarafla diyalog kurma ve görünür olma amacına büyük ölçüde ulaştığını göstermektedir. Çalışma, Kaçar dönemi İran nişânları üzerine kapsamlı ilk Türkçe inceleme olmakla birlikte, alana; söz konusu nişânların Osmanlı tebaasına ve Osmanlı nişânlarının İran

¹ Dr., email: akinkiren@gmail.com

tebaasına verilmesine dair özgün bir katkı sağlamaktadır. Çalışmanın temel kaynaklarını, Osmanlı arşiv belgelerine ilaveten, Farsça, İngilizce ve Türkçe birincil ve ikincil kaynaklar oluşturmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Kaçar, Nişân, Diplomasi, II. Abdülhamid.

Abstract

The practice of giving order (*nishân*) became common and one of the indispensable elements of diplomacy in the Ottoman Empire and Iran during the nineteenth century. In fact, besides other orders, even for women who were not at the forefront in the state affairs, orders such as *Şefkat* (charity) and *Afîtab* (sun, beauty) were introduced in both countries. This study, keeping the general situation of Ottoman-Qajar relations during the Abdulhamid II period in mind, aims to reveal how rulers used the orders, which were bearing a symbolic meaning, towards citizens of the other. Because, it is thought that it is possible to get an idea on the development of relations in different fields by following to whom the orders were given and how intense this practice was in the period in question. When the archival documents that constitute the basis of the study are examined, it has been determined that the Iranian shahs were very generous in resorting to orders in ongoing problematic issues and/or areas of interest. In this regard, besides people in diplomatic or bureaucratic positions and their relatives, those who lived in the Atabât-ı ‘Aliyye region of Iraq, which was considered as the historical center of Shia, in Hijaz, the holiest site of all Muslims, in the border regions or along the trade routes, were the first addressee of the practice. On the other hand, the documents and examples presented in this study show that both administrations achieved their purpose of establishing dialogue with the other side and becoming visible to a great extent. Besides being the first comprehensive Turkish work on Iranian orders of the Qajar period, this study provides a unique contribution to the field regarding the orders’ being given to Ottoman citizens and the Ottoman orders’ being given to Iranian citizens. The main sources of the study are the primary and secondary sources in Persian, English and Turkish along with the Ottoman archival documents.

Key Words: Ottoman, Qajar, Nishân, Diplomacy, Abdulhamid II.

Giriş

II. Abdülhamid (1876-1909), Mart 1898’de İran Şahı Muzafferüddin’e (1896-1907) iktidarının üst düzey sembollerinden *İmtiyaz Nişânı* vermişti. Şah’a bu armağanı takdim etmek için, reisliğini Mehmed Rebiî Paşa’nın yaptığı ve aralarında yaverlerden Binbaşı Mazhar Bey’in bulunduğu bir heyet Tahran’a gönderilmişti. Heyetin, yani Padişah’ın özel temsilcilerinin, Şah’la ve İran yetkilileriyle gerçekleştirdiği görüşmelere ve oradaki izlenimlerine dair raporları,

bu ziyaretin amacının yalnızca nişân teslimi olmadığını açıkça göstermektedir. II. Abdülhamid yönetimi, bu vesileyle hem Şah'ın yakınlığını kazanmaya çalışmış hem de ziyareti iki ülke arasındaki bazı meselelerin ele alınması için fırsat olarak görmüştü.² Dolayısıyla aslında bu bahaneyle, diğer tarafla doğrudan diplomatik bir temas kurulmuştu. Bu arada da olabildiğince karşı tarafın “dostluğu” kazanılmaya çalışılmıştı. Heyetin Tahran’da kaldığı süre sonunda, Tahran Sefareti tarafından mihmandarlık eden, güvenliği sağlayan ve kritik makamlarda bulunan bazı İranlılara, *Osmanî* ve *Mecidî* nişânları verilmesi teklif edilmişti.³ Böylece bir de, İran idarî makamlarında etkili olan öteki kişilerin Devlet-i ‘Aliyye’ye muhabbeti artırılmak istenmişti.

Aslında eski zamanlardan itibaren, hükümdarlar, önce kendi tebaasına, sonra da topluma yararı dokunan yabancılara çeşitli hediye ve ödüller vermişlerdi. Bunlardan biri olan madalyaların ilk örnekleri sayılabilecek bazı taltif araçları Roma İmparatorluğu’nda görülmüştü. Benzer uygulamalar, ilerleyen zamanlarda dünya üzerinde pek çok ülkede ve özellikle yeni çağın başlamasıyla Avrupa’da yaygınlaşmıştı. 19. yüzyıla gelindiğinde ise; “*madalyayı ve onun bir türü olan nişânı*” kullanmayan devlet neredeyse kalmamıştı.⁴ Bu devletler arasında, Osmanlı İmparatorluğu ile İran da vardı.

Osmanlı teşrifat yöntemleri 19. yüzyılda büyük bir değişiklik geçirmişti. Yüzyılın ilk çeyreği ile ortası arasında, “*aceyle ve acemice*” bir takım değişiklikler yapılmış, fakat sonları yaklaştıkça belli kurallar oturtulmuştu. Devleti yönetenler, diplomatik protokol ve teşrifata dair epey tecrübe kazanmışlardı. Bununla birlikte, teşrifat artık, daha çok “*takılan nişanlarla*” sağlanmaya başlamıştı.⁵ Erhan bu hususta şöyle demektedir:

² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.), 63/40, 2 Nisan 1314 (9 Mayıs 1898).

³ Sefir, Teşrifat-ı Umumiye ile Dâhiliye Nazırlarına birinci rütbeden *Nişân-ı Osmanî*, diğer bazı İranlılara aynı rütbeden *Nişân-ı Mecidî* verilmesini teklif etmişti. Bkz. BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 175/361, 28 Zilkade 1315 (20 Nisan 1898).

⁴ Metin Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları: Belgelerle Taribi*, DMC, İstanbul 2001, s. 12; Ayrıca Osmanlı arşiv belgelerinde yapılan incelemelerde, II. Abdülhamid döneminde Osmanlı ve İran yönetimlerinin yanı sıra, Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa, Avusturya, İspanya, İtalya, Belçika ve Habeşistan’ın; Papalık’ın; İmparatorluk’tan daha yeni ayrılmış Yunanistan, Romanya ve Sırbistan’ın; kâğıt üzerinde hala Osmanlı’ya bağlı Bulgaristan’ın; hatta Karadağ Prensiği’nin Osmanlı tebaasına kendi nişânlarını verdikleri görülmüştür. Ancak tüm bu ülkelerin nişânlarıyla kıyaslandığında, İran tarafından verilen nişân miktarının daha fazla olduğu fark edilmiştir.

⁵ Karateke’ye göre, “*eskiden büyük bir çeşitlilik arzeden kıyafet ve serpuşların dökümü merasim kayıtlarından yavaş yavaş kayboldu. Böylece, karmaşık bir simgeler bütününden daha sade simgelere geçildi. Osmanlı merasimleri hâkim Avrupa kültürüyle/ simgeleriyle eklemlendi.*” Hakan Karateke,

“*Abdülmeccid ve Abdülaziz’in saltanatları sırasında giderek artan biçimde uygulanan nişân ve para verme uygulaması, II. Abdülhamid döneminde en üst noktasına ulaşmış, hatta Sultan’ın bizzat yönetmeye çalıştığı Osmanlı dış politikasının önemli gündem maddelerinden biri haline gelmiştir.*”⁶

Kaçar İrani’na bakıldığında ise (1796-1925); yaygınlaşması batısındaki komşusuna göre biraz geç de olsa, aşağı yukarı aynı tarihlerde benzer bir gelişme burada da yaşanmıştı. İran’da söz konusu gelenek, Feth Ali Şah (1797-1834) ve Muhammed Şah (1834-1848) dönemlerinde yerleşmeye başlamış, Nasirüddin Şah’ın iktidarının (1848-1896) ikinci yarısında en yaygın seviyesine erişmişti.⁷ Hatta Şahidi’nin ifade ettiği şekilde, onun döneminin ortalarından itibaren bir çeşit “*enflasyon*” söz konusuydu.⁸ Bu yıllarda nişân dağıtma konusunda Osmanlı yönetimi en eli açık dönemini yaşasa da, İran yönetimleri, aşağıda görüleceği üzere Osmanlı tebaasına adeta diğerini gölgede bırakacak sayıda nişân vermişti. Bu durum, İran’ın, komşusunun semboller konusunda bir kaç on yıl önce yaşadığı deneyimsizliği, 1870’lerden itibaren yaşamasıyla ilişkilendirilebilir. Ancak birbirlerine atfettikleri önem ve genel anlamda diğer taraftan beklentilerinin derecesi, ihmal edilemeyecek bir etkidir.

19. yüzyıl, hem Osmanlı İmparatorluğu hem de İran için modernleşme sancılarının sürdüğü ve toprak bütünlüğü ile egemenlik konusunda ciddi kaygıların duyulduğu bir yüzyıldı. Bu nedenle, Batılı güçlerin etkisinden kaçılan bir ortamda, ideolojik çekişmeyi sürdürmek ya da bunu açıktan sergilemek ülke yöneticilerine doğru görünmemiş; 16. yüzyılın ilk yıllarından itibaren süren yaklaşık dört asırlık rekabetin aynı sertlikle devam ettirilmemesi yönünde eğilim belirmişti. Temkinli bir tavırla, münasebetlerin “dostluk” ve iyi niyet eksenli yürütülmesi daha mantıklıydı. Böylece, yüzyılın başlarından sonra iki ülke ticari ilişkileri gelişme göstermiş; üçüncü çeyreğin içinde karşılıklı düzenli diplomatik temsilcilikler açılmıştı.⁹ Nihayet son çeyreğe gelindiğindeyse, gerek yöneticiler arasında gerekse toplumsal alanda daha sıkı temaslara girilmişti.¹⁰ Bu temaslara etkisi, taltifat yöntemleri ile sembolere de yansdı.

Padişahım Çok Yaşasın! Osmanlı Devletinin Son Yüzyulunda Merasimler, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017, s. 214.

⁶ Çağrı Erhan, “19. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nin Yabancı Gazetecilere Nişan Verme ve Maaş Bağlama Politikası”, *Osmanlı*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 684.

⁷ J. M. Landau, “Nishân”, *The Encyclopaedia of Islam*, 1995, VIII, s. 58.

⁸ Yahyâ Şahîdî, “Decorations”, *Encyclopaedia Iranica*, VII/2, s. 197-202; Bu ansiklopediye internetten erişim mümkündür: <http://www.iranicaonline.org/articles/decorations>

⁹ 1860’lara gelindiğinde, İstanbul’daki daimî elçiliğin yanında, Bağdat, Basra, Kahire, Erzurum vb. Osmanlı kentlerinde konsolosluklar açılmıştı. Afshin Marashi, *Nationalizing Iran: Culture, Power, and the State, 1870-1940*, University of Washington Press, Seattle and London 2008, p. 20.

¹⁰ Bkz. Akın Kiren, “II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri?” (doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.

Nişân ve madalyaların işlevlerine dikkat çeken Erüreten, ilk olarak, verenler açısından hükümlerlik simgesi olma, söz konusu toplumun bağımsızlığını vurgulama, hatta öteki toplumlara bunu ilan etme gibi faydalarına değinmektedir. İkincisi, verilen kişi dışındakileri özendirme amacına işaret ederek, “*bu sayede devlete bağlılığın artacağı düşünülür*” demektir. Alanlar açınsındansa, belli bir onurun, üstün başarı ve yararlılığın ya da bazen bir makama atanışın sembolü şeklinde kullanıldıklarını ifade etmektedir.¹¹ Bununla birlikte, nişânı (veya madalyayı) veren makam, verdiği kişinin konum ve statüsüne göre farklı beklentiler içinde olabilir. Yani örneğin, bir sadrazama nişân verildiğinde beklenen karşılıkla, sıradan bir kişi aldığında beklenenin, ortak yönleri olacak ama bu ikisi tamamen örtüşmeyecektir.

Bu çalışmada, Padişah II. Abdülhamid ile onun dönemi İran şahlarının, birbirlerine ve diğerinin tebaasına ne sıklıkta, hangi şartlarda ve ne gibi amaçlarla nişân verdikleri incelenecektir. Çünkü böyle bir inceleme; öteki ülkenin ve toplumun nasıl algılandığı ve ilişkilerdeki önceliklerin neler olduğu yönünde ipuçları verecektir. Öte yandan, nişânların verilmesinin veya verilme şekil ile şartlarının, münasebetleri “tamamen” yansıttığı iddia edilmemektedir. Yazının amacı bir çeşit niyet okuması yapmak değildir. Bu sebeple, aşağıda yazılanlar okunurken, nişânların verilme amaçlarının yazardan farklı yorumlanabileceği mutlaka akılda tutulmalıdır. Ancak konuyla ilgili mümkün olduğunca fazla sayıda belgenin incelenmiş olması, yazara göre, yorumlar konusunda yazının güvenilirliğini artırmaktadır.

Çalışmanın, giriş ve sonuç bölümleri dışında dört alt başlığı bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi, II. Abdülhamid yönetiminin İranlılara ve bu dönemde İran tahtında bulunan üç şahın Osmanlılara verdikleri nişânlar üzerinedir. Ardından, dağıtılan nişânların, hangi alanlarda ve daha ziyade kimlere verildiği sorgulanacak, bunun bir beklentiyle ve devlet politikasını destekleyecek şekilde yapılması üzerinde durulacaktır. Son alt başlık ise nişânlarla ilgili dikkat çeken hususlara dairdir. Bu başlık altında, belgelerde ve diğer kaynaklarda öne çıkan ilginç noktalara değinilecektir.

Osmanlı Nişânları ve İranlılar

Edhem Eldem, Osmanlı İmparatorluğu’nda nişân ve madalya verme “icadının”, Mısır’ın Napoleon Bonaparte’a bağlı Fransız güçleri tarafından işgal edilmesi ve hemen sonrasına denk geldiğine işaret etmektedir: Amiral Nelson’ın komuta ettiği İngiliz güçleri, Napoleon’un emrinde bulunan Amiral Brueys kumandasındaki Fransız donanmasını 1798 Ebukır Savaşı’nda yenmişti. Bu zafer her ne kadar Mısır’ın işgalini etkilememiş olsa da; Osmanlı Ordusu’na cesaret vermiş ve “*daha önce benzeri görülmemiş türde diplomatik ve askeri ittifakları*

¹¹ Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişânları*, s. 12.

tetiklemesi açısından Osmanlı Devleti üzerinde muazzam bir etki’ yapmıştı. Zaferin ardından Nelson’a verilen çelenk şeklinde bir adet mücevherse, erken örnekleri daha sonra 1801-1812 yılları arasında yaygınlaşan ve 19. yüzyıl boyunca adeta olmazsa olmaz bir uygulamaya dönüşen Osmanlı nişân geleneğinin başlangıcı kabul edilmektedir.¹² Bu tarihten itibaren, Osmanlı Padişahları, *İftibar*, *İmtiyaz*, *Osmanî* ve *Mecidî* gibi isimlerle çeşitli nişânlar vermişlerdir. II. Abdülhamid döneminde de; bunlardan *Osmanî* ve *Mecidî* nişânlarının dağıtımına devam edilmiş, ayrıca *Nişân-ı Âli-i İmtiyaz*, *Şefkat* ve *Hanedan-ı Âli Osman* gibi yeni bazı nişânlar ihdas edilmiştir.¹³

Abdülhamid yönetiminin İranlılara verdiği nişânlara bakıldığında, ilk olarak, bekleneceği üzere diğer taraf hükümdarlarına (şahlara) en üst düzey nişânın takdim edildiği görülmektedir. İmparatorluğun bu dönem nişânlarının en muteber sayılanı, *Nişân-ı Âli-i İmtiyaz* (*İmtiyaz Nişânı*) idi. Bu nişân, ilmi, mülki ve askeri alanlarda devlete üstün hizmeti geçen kişilere verilmek üzere, 1878 (1295) yılında, yalnızca tek rütbeli (dereceli) olarak çıkarılmıştı. Dolayısıyla, daha önceden verilmeye başlanan *Osmanî* ve *Mecidî* nişânlarına göre daha üst bir mükafat (ya da gönül alma) aracı olması düşünülmüştü.¹⁴ Erüreten, ortasındaki çemberin dışına altın harflerle “hamiyet”, “gayret”, “şecaat” ve “sadakat” kelimeleri monte edilen bu nişânın, sıradan kişilere verilmediğini; devletin üst kademelerinde bulunan görevliler ile istisnai olarak iyi ilişkiler içerisinde bulunulan yabancı hükümdarlar ve onların üst düzey devlet adamlarına uygun görüldüğünü ifade etmektedir. Nişânın; sahibinin ölümünde geri alınmayıp, talik hakkı olmaksızın vereseye intikal etmesi de (yani mirasçılara kalması), önemi ve nadiren verilmesinden dolayıdır.¹⁵

¹² Bkz. Edhem Eldem, *İftibar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişân ve Madalyaları Taribi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004; Aslında madalya geleneği bundan çok daha önce başlamıştı. İlk kez 1480’lerde yurt dışında Fatih Sultan Mehmed adına madalyalar yapılmıştı. Ancak bunların imali ve dağıtılması gerçek anlamda 1730’lara, I. Mahmud (1730-1754) devrine kalmıştı. Ardından, III. Osman (1754-1757) ve I. Abdülhamid (1774-1789) zamanlarında madalyalar verilmişti. Madalyaların iyice yaygınlaşması ise Napolyon’un Mısır’ı işgali sonrasıydı. Bkz. Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişânları*, s. 13; Landau, “Nishân”, p. 59.

¹³ Öte yandan, 1898 (1320) senesinde bir de devletin kurucusu Osman Bey’in babası Ertuğrul Gazi adına bir nişân ihdas edilmiş, ancak bilinmeyen bir sebepten ötürü bu nişân hiç dağıtılmamıştı. Bkz. Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişânları*, s. 301; İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, *Osmanlı Nişânları*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967, s. 28-29.

¹⁴ Esasında bu nişânın çıkarılmasında Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz dönemlerinde kullanılmış “*esrarengiz*” İmtiyaz Nişânından esinlenilmişti. Bkz. Eldem, *İftibar ve İmtiyaz*, s. 272.

¹⁵ Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişânları*, s. 294; Artuk ve Artuk, *Osmanlı Nişânları*, s. 25-27.

II. Abdülhamid döneminde, 1886 ve 1898 yıllarında, Nasirüddin ile Muzafferüddin Şah'a *İmtiyaz Nişânları* gönderilmiştir.¹⁶ Bununla birlikte, Osmanlı yönetimi, Muzafferüddin Şah'ın 1900 yılında gerçekleşen İstanbul ziyareti sırasında, bir de İran Sadrazamı Ali Asgar Han'a bu nişândan vermiştir.¹⁷ Ancak yapılan araştırmada, bu dönemde İran tahtında oturan üçüncü Kaçar Şahı Muhammed Ali'ye (1907-1909) *İmtiyaz Nişânı* verildiğine dair bir belgeye rastlanamamıştır.¹⁸

İmtiyaz Nişânını çıkaran II. Abdülhamid yönetiminin; daha önceki padişahlar döneminde verilmeye başlanan nişânlardan kullanmaya devam ettiği ilk nişân, *Nişân-ı Osmanî (Nişân-ı Âli-i Osmanî)* idi. Bu nişân, Sultan Abdülaziz zamanında (1862/1278 yılında), dört rütbe olarak çıkarılmıştı. Ayrıca o tarihlerde en önemli Osmanlı nişânı olması düşünülmüştü. Nişânın kırmızı mineli orta bölümünde, bir hilal ve onun üstünde-en yukarıda "El müstenid Bittevfıkât El Rabbaniye", ortada "Abdülaziz Han" ve altta "Melik ül Devletül Osmaniye" ifadeleri bulunmaktaydı. İmparatorluğun son zamanlarına kadar, kaydı hayat şartıyla verilmeye devam etmişti.¹⁹ İncelenen dönemde, İran Sefiri

¹⁶ Nasirüddin Şah'a nişân gönderilmesi ve nişânı götüren heyetin başındaki Nusret Paşa ile maiyetindeki memurlara Şah tarafından nişân ve madalya verilmesi hakkında bkz. BOA, İrade Dahiliye (İ.DH.), 988/77992, 14 Recep 1303 (18 Nisan 1886); BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Nâme-i Hümayûnlar (Y.PRK.NMH.), 3/50, 25 Şaban 1303 (29 Mayıs 1886); Muzafferüddin Şah'a ise, Mehmed Rebiî Paşa ve Mazhar Bey aracılığıyla nişân gönderilmiş, Şah da cevaben duyduğu memnuniyeti ve teşekkürlerini telgrafla bildirmişti. Bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR.), 24/4, 2 Zilkade 1314 (4 Nisan 1897); BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.PT.), 16/98, 9 Şevval 1315 (3 Mart 1898); BOA, Y.PRK.PT., 16/122, 13 Şevval 1315 (7 Mart 1898); BOA, İrade Hususi (İ.HUS.), 63/20, 7 Zilkade 1315 (30 Mart 1898); BOA, Y.PRK.NMH., 7/42, 8 Zilkade 1315 (31 Mart 1898); BOA, Y.MTV., 175/361, 28 Zilkade 1315 (12 Nisan 1898); BOA, Y.EE., 63/40, 20 Zilhicce 1315 (12 Mayıs 1898).

¹⁷ BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.), 227/26, 17 Cemaziyelahir 1318 (12 Ekim 1900).

¹⁸ Bunu, Muhammed Ali Şah'ın iktidarda kalış süresinin kısıllığıyla veya 1906 İran Meşrutiyet Hareketi zamanında sınır sorunlarından ötürü ilişkilerin gerilmesiyle ilişkilendirmek mümkündür. İki ülke arasında 1840'lardan 1913 İstanbul Protokolüne kadar olan dönemde yaşanan sınır sorunları ve bunları çözmek için yapılan görüşmeleri farklı açılardan inceleyen çalışmalardan öne çıkanlar şunlardır: Melike Sarıkcıoğlu, *Osmanlı-İran Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013; Sabri Ateş, *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 2013; Richard Scofield (Ed.), *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, IV, Archive Editions, Buckinghamshire 1989; Firoozeh Kashani-Sabet, "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", *IJMES*, XXIX, 2, 1997, p. 205-234.

¹⁹ Ancak murassa verilenlerinin bir kısmı, Padişah iradesiyle vereseye intikal ettirilmişti. Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişânları*, s. 234-235; Artuk ve Artuk, *Osmanlı Nişânları*, s. 19-23.

Urfaddevle Mirza Rıza Han'a (murassa/değerli taşlarla süslü),²⁰ eski sefir Mirza Esedullah Han'a (murassa),²¹ İran vezirlerinden Nasırü's Saltana Nasrullah Han'a (birinci rütbe)²² ve İran Medrese-i İslâm Nazırı Aga Mirza Sadık'a (ikinci rütbe)²³ *Osmanî* nişânları verilmiştir.

Kullanımı devam eden ikinci nişân *Mecidî (Mecidîye) Nişânı* idi. Sultan Abdülmecid zamanında (1851/1268 yılında) beş rütbeli olarak verilmeye başlayan bu nişânın ortasında, hafif bombeli ve üzerinde tuğra bulunan bir kısım vardı. Bunun çevresine, kırmızı bir mine üzerine, alt kısma “sene 1268”, üste “hamiyet”, sola “gayret” ve sağa “sadakat” ifadeleri altın harflerle monte edilmişti. Nişân, aynı *Osmanî* nişânı gibi kaydı hayat (yaşadığı müddet) şartıyla verilmiş, sahibi öldüğünde geri alınmıştı. Sultan Abdülhamid'ten sonra, İmparatorluğun sonuna kadar da dağıtmaya devam etmişti.²⁴ II. Abdülhamid iktidardayken, Tahran Vezir-i Bekayası Mirza Ali Han'a (birinci rütbe),²⁵ İran Sefiri Alaü'melik Mirza Mahmud Han'a (birinci rütbe),²⁶ Şah'ın baştabibi Möşö Schnider'e (birinci rütbe),²⁷ İran dışişleri memurlarından Ali Ekber Han'a (ikinci rütbe),²⁸ İstanbul Sefareti Başkatibi İsmail Han'a (ikinci rütbe),²⁹ İran sefirinin oğlu süvari teğmeni Muhsin Han'a, sefirin kardeşinin oğlu teğmen Mehdi Han'a (üçüncü rütbe)³⁰ ve Tahran Maarif memurlarından Şir Ali Bey'e (dördüncü rütbe)³¹ *Mecidî* nişânları verildiği tespit edilmiştir.

İmtiyaz Nişânı dışında yeni ihdas edilen nişânlardan biri, *Şefkat Nişânı* idi. Esasen bu nişân, Abdülhamid yönetimi tarafından çıkarılan ilk nişândı. 1878 (1295) yılında (*İmtiyaz Nişânı*ndan üç ay önce), Osmanlı-Rus Harbi'nin yarattığı travmayı aşma ve yaraları sarma gayesiyle “sadece kadınlara verilmek üzere” üç

²⁰ BOA, Babîâli Evrak Odası Evrakı (BEO.), 1881/141068, 3 Rebiyülahir 1320 (10 Temmuz 1902).

²¹ BOA, BEO., 641/48003, 22 Zilhicce 1312 (16 Haziran 1895).

²² Nasrullah Han'a bu nişân tebdilen verilmişti. Yani, daha önce verilen daha küçük rütbede bir nişân değiştirilerek derecesi yükseltildi. BOA, İ.TAL., 201/46, 17 Şevval 1317 (18 Şubat 1900).

²³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.), 2/76, 30 Zilhicce 1306 (27 Ağustos 1889).

²⁴ Erüreten, *Osmanlı Madahyaları ve Nişanları*, s. 208; Artuk ve Artuk, *Osmanlı Nişanları*, s. 15-19.

²⁵ BOA, İ.TAL., 201/46, 17 Şevval 1317 (18 Şubat 1900).

²⁶ BOA, İ.TAL., 110/50, 25 Şevval 1314 (29 Mart 1897).

²⁷ BOA, Yıldız Sadaret Hususî Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.), 502/144, 27 Rebiyülevvel 1324 (21 Mayıs 1906).

²⁸ BOA, İ.TAL., 157/63, 14 Recep 1316 (28 Kasım 1898).

²⁹ BOA, İ.DH., 1255/98476, 21 Cemaziyelevvel 1309 (23 Aralık 1891).

³⁰ BOA, İ.TAL., 196/65, 28 Şaban 1317 (1 Ocak 1900).

³¹ BOA, İ.DH., 1012/79924, 29 Rebiyülevvel 1304 (26 Aralık 1886).

rütbeli olarak çıkarılmıştı.³² Nişânın ortasına Padişah'ın "El Gazi" unvanlı tuğrası ve onun altına "1295" tarihi işlenmişti. Bunun etrafındaki yeşil mine üzerine ise, altın harflerle, "insaniyet", muavenet" ve "hamiyet" kelimeleri monte edilmişti.³³ Bu nişânın kadınlara verilmesi ve etkileyici-zarif bir şeklinin olması, Turan'ın işaret ettiği gibi, Padişah'ı "boş ve centilmen bir hükümdar olarak resmediyordu".³⁴ Nasirüddin Şah'ın haremi Emine Akdes'e (birinci rütbeden),³⁵ Sefir Alaü'melik *Mürza Mahmud Han'ın iki eşine (ikinci rütbe)*,³⁶ *Sefir'in oğlu Muhsin Han'ın eşine (ikinci rütbe)*,³⁷ *İran'ın Mısır Genel Konsolosu Muhammed Han'ın eşine (ikinci rütbe)*³⁸ ve *İstanbul Sefareti Baştercümanı Nevruz Han'ın eşine (ikinci rütbe)*,³⁹ incelenen tarih aralığı içinde Şefkat Nişânı verilmiştir.

Öte yandan, Abdülhamid yönetiminin vermeye başladığı son nişân, *Hanedan-ı Âli Osman Nişânı*dır. 1892 (1311) yılında tek rütbe olarak çıkarılan nişânın nizamnâmesinde, Padişahça uygun görülecek henedan mensuplarına, devlete maddi-manevi destek sağlayan yabancı hükümdarlara, hanedanlarına veya iyi hizmeti ve sadakati görülen Osmanlı devlet memurlarına verilebileceği ifade edilmiştir. II. Abdülhamid döneminde bu nişânın, Osmanlı ailesinden olanlar⁴⁰ ile, İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Belçika gibi ülkelerin hanedan mensuplarına verildiğine dair örnekler bulunmaktadır. Ancak

³² Başlangıçta Şefkat Nişânının, harpte cephe gerisinde orduya para toplamak, atölyelerde erzak hazırlamak ya da hastanelerde yaralıları bakmak gibi işlerde yararlık gösteren Osmanlı kadınlara verilmesi düşünülmüştü. Ancak harbin ardından, zaman içinde diğer ülkelerin tebaası olan kadınlara da verilmişti. Bkz. Namık Sinan Turan, "19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişânın ve Madalyanın Sembolizminden Yararlanma Konusunda Bir Örnek: Şefkat Nişanı", *CIÉPO 19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Tarihi Araştırmaları-I*, İSTESOB Yayını, İstanbul 2014, s. 506.

³³ Erüreten, bu nişânın kadınlara genellikle kocalarının mevkileri göz önünde bulundurulularak verildiğini ifade etmiştir. Ayrıca, yayımlanan nizamnamenin yedinci maddesine göre, verilen kişi öldüğünde bu nişân, yadigâr olarak talik hakkı olmaksızın varislere bırakılmaktaydı. Bkz. Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, s. 287-288; Artuk ve Artuk, *Osmanlı Nişanları*, s. 23-25.

³⁴ Turan, "19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişânın", s. 517.

³⁵ BOA, İ.DH., 985/77800, 10 Recep 1303 (14 Nisan 1886).

³⁶ BOA, İ.TAL., 110/51, 25 Şevval 1314 (29 Mart 1897).

³⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı, Hazine-i Hâssa Nezâreti Evrakı (Y.PRK.HH.), 32/23 (Sıra 16, 18), 12 Cemaziyeahir 1318 (7 Ekim 1900).

³⁸ BOA, İ.DH., 999/78948, 23 Zilkade 1303 (14 Nisan 1886); BOA, Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemî (DH.MKT.), 1388/20, 2 Rebiyülahir 1304 (29 Aralık 1886).

³⁹ BOA, İ.DH., 1166/91156, 19 Cemaziyelevvel 1307 (11 Ocak 1890); BOA, İ.DH., 1172/91631, 23 Recep 1307 (15 Mart 1890).

⁴⁰ Örneğin, Osmanlı şehzadeleri ile Neslişah Sultan gibi hanedan mensubu kadınlara verildiğine dair örnekler vardır. Ayrıca çıkarılan nizamnamede, nişânların, sahiplerinin vefatı halinde talik hakkı olmaksızın vereseye terk olunacağı ifade edilmişti. Bkz. Erüreten, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları*, s. 298-299; Artuk ve Artuk, *Osmanlı Nişanları*, s. 27-28.

Kaçar ailesi üyelerine verildiğini gösteren vesikaya rastlanamamıştır. Sultan Reşat (1909-1918) tarafındansa, 1914 yılında son Kaçar Şahı Ahmed'e (1909-1925) verilmiştir.⁴¹

Tüm bunların yanında, modernleşme çabaları kapsamında, gerek İran yönetimlerinin talebiyle gerekse İran'da etkili olmaya çalışan ülkelerin isteğiyle, bu ülkeye gönderilen Batılılar da Tahran Sefareti'nin teklifi sonucu Osmanlı nişanlarıyla taltif edilmiştir. Örneğin, Tahran'daki Flemenk elçisine birinci rütbeden *Mecidi Nişanı* verilmiş;⁴² Nizamü'l-mülk unvanı ve Emirtümen rütbesine sahip Tahran Polis Nazırı Kont Dimonte Forte, "Saltanat-ı Seniyye'ye dostça duygular içinde olduğu için", kendisine daha önce verilen üçüncü rütbe *Mecidi Nişanı* ikinci rütbeyle değiştirilmiş veya Mızıka-i Şahî muallimi Mösyö Kebavere aynı nişanın dördüncü rütbesiyle ödüllendirilmiştir.⁴³ Tahran yönetimiyle doğrudan ilişkide olan bu kişilere verilen nişanları, hem onların desteğini temin gayesi hem de onlar üzerinden görünür olma isteğiyle açıklamak mümkündür.

Kaçar Nişanları ve Osmanlılar

İran coğrafyası üzerinde yüzyıllardan beri sembolik olarak kullanılan figürlerin başında, aslan ve güneş (şir-u hurşid) figürleri gelmektedir.⁴⁴ Bu ikisi

⁴¹ BOA, İrade Hariciye (İ.HR.), 4434/29, 23 Cemaziyelahir 1332 (19 Mayıs 1914); BOA, İrade Mabeyn-i Hümayûn (İ.MBH.), 15/50, 24 Cemaziyelahir 1332 (20 Mayıs 1914); BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.), 235/72, 22 Cemaziyelahir 1332 (18 Mayıs 1914).

⁴² BOA, İ.TAL., 387/13, 2 Muharrem 1324 (26 Şubat 1906).

⁴³ BOA, İ.HR., 311/19856, 3 Zilhicce 1305 (11 Ağustos 1888).

⁴⁴ Aslan ve güneş motiflerinin kullanımı eski Mezopotamya medeniyetlerine kadar uzanmaktadır. İran'da, İslâmiyet'ten önce de bazı sikkelerin üzerinde kullanılmıştır. Safevi dönemindeki ilk örnekleri Şah I. Abbas (1588-1629) zamanına aittir. Kaçarlar döneminde ise, Feth Ali Şah tarafından devletin resmi alameti olarak kabul edilmiştir. Nişan dışında, bayrak ve sancakların üzerinde, paralarda, Saray'daki resimlerde ve hatta 19. yüzyıl sonlarında İran'ın Kızılayı olarak kurulan kurumun armasında kendini göstermiştir. Kızılhaç'ın (1863-64) ve ardından Osmanlı-Rus Harbi sırasında Osmanlı Kızılayı'nın (Hilal-i Ahmer) faaliyetlerine başlamasından sonra, İran kendi örgütünü kurmuş, buna *Cemiyet-i Şir-u Hurşid-i Sorb* (*Kızıl Aslan-Güneş Cemiyeti*) ismini vermiştir. Böylece bir de aslan-güneş motifinden oluşan amblem belirlenmiştir (*Cemiyet-i Şir-u Hurşid-i Sorb* konusuna dikkatimi Prof. Dr. Cemil Aydın çekmiştir. Kendisine teşekkür borç bilirim). Bu ikisinin İran'ın adeta milli amblemini oluşturduğu İngiliz telgraf şirketinin doktoru olarak 1866-1881 yılları arasında İran'da kalan Wills'in 1891 yılında yayımlanan kitabında da belirtilmiştir. Kitap, adını buradan almıştır. Bkz. M. Fuad Köprülü, "Arslan", *İslâm Ansiklopedisi*, 1940, I, s. 606-09; H. Beer and J. Moreillon, "Adoption of the Red Crescent by the Islamic Republic of Iran", *International Review of the Red Cross*, XX, 219, 1980, p. 316-317, doi:10.1017/S002086040006736; C.J. Wills, *In*

ilk defa, 1797-1834 yılları arasında Kaçar tahtında bulunan Feth Ali Şah döneminde Batılı anlamda bir nişânın üzerinde yer almaya başlamış, hatta ona adını vermişti.⁴⁵ İran Ordusu'nun eğitimi için askeri-diplomatik görevle bu ülkeye giden Fransız Generali Gardane, 1807 yılında Şah tarafından kendisine birinci rütbe; emrindeki diplomatik misyon temsilcilerinden dördüne ve askeri misyondakilerden yedisine ikinci rütbe nişân verildiğini rapor etmişti.⁴⁶ Daha sonra Feth Ali Şah; aralarında Sir John Malcolm, Richard Wellesley ve Gore Ouseley bulunan, erken 19. yüzyılın itibarlı bazı Avrupalılarına İran'ın bu ilk nişânını vermişti. Bu dönemde nişânların verilmesi, genellikle bir anlaşma ya da antlaşmayı takiben gerçekleşmişti.⁴⁷ Sonralarıysa, nişânların diğer monarşilerde de iyice yaygınlaşması Feth Ali Şah'ın halefi Muhammed Şah'ı (1834-1848)

the Land of the Lion and Sun or Modern Persia, Ward, Lock and Co., London, New York and Melbourne 1891), p. vii.

⁴⁵ Muhammed Mushiri, *Nişanha va Midalha-yi İran ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz*, Müessese-i Sikke Şenasi-i İran, Tahran 1354, s. 12; Yazarın bu eseri, kitap haline getirilmeden önce, ilkin 1972 yılında ve sonra genişletilerek 1974 yılında *Berressîba-yi Tarîbi* dergisinde makale olarak yayımlanmıştır. Bkz. Muhammed Mushiri, "Nişanha va Midalha-yi İran ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz," *Berressîba-yi Tarîbi*, VI, 6, 1972, s. 185–220; Muhammed Mushiri, "Nişanha va Midalha-yi İran ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz," *Berressîba-yi Tarîbi*, IX, 1, 1974, s. 175–240; Öte yandan, esasında verilen ilk nişânın adı ve üzerindeki sembol yalnızca *hurşid* (güneş) idi. Etkisini artırmak için bunun *şir-u hurşide* (aslan ve güneş) dönüştürülmesi 1810 yılında gerçekleşti. Bkz. Stephen Vernoit, *Occidentalism: Islamic Art in the Nineteenth Century (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*, XXIII, The Nour Foundation, London 1997, p. 102; Landau, "Nishân", p. 58.

⁴⁶ Wright'ın, 19. yüzyıl başlarında İngiliz Doğu Hindistan şirketinin görevlisi olarak uzun yıllar Hindistan'da ve İran'da bulunan John Malcolm'a bu nişânın verilmesi hakkındaki çalışmasında, *Şir-u Hurşid* nişânının Fransa'daki *légion d'honneur* nişânından esinlenilerek çıkarıldığı iddia edilmektedir. Mushiri ve Ashraf gibi diğer bazı yazarlar ise, Feth Ali Şah'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki *Hilâl Nişânı*ndan etkilenmiş olabileceğini söylemektedir. Ancak bu ikinci iddia sorunlu görünmektedir. Zira Eldem'in ortaya koyduğu şekilde, *Hilâl Nişânı* adıyla bir nişân verilmesi efsaneden ibarettir. Nelson'a verilen ve üzerinde ay-yıldız bulunan obje, Osmanlılar tarafından bir nişân olarak değil, "*sadık bir dostla verilmiş özel bir mücevher*" olarak algılanmıştır. Osmanlı vesikalarında "âvîze", İngilizce tercümelelerde "medallion" tabirleriyle anılmıştır. Bkz. Denis Wright, "Sir John Malcolm and the Order of the Lion and Sun", *Iran*, XVII, 1979, p. 136; Afsaneh Najmabadi, *Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties of Iranian Modernity*, University of California Press, Berkeley 2005, p. 76-77; Mushiri, *Nişanha va Midalha-yi İran*, s. 14; Assef Ashraf, "The Politics of Gift Exchange in Early Qajar Iran, 1785–1834", *Comparative Studies in Society and History*, LVIII, 2, April 2016, p. 574; Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 35-36.

⁴⁷ Örneğin, Rusların 1817 yılında Şehzade Abbas Mirza'yı velayet olarak tanımasını üzerine yapılan görüşmelerin ardından, Rus Generali Aleksey Yermelov'a diğer bazı hediyelerle birlikte bir de *Şir-u Hurşid* nişânı takdim edilmişti. Bkz. Ashraf, "The Politics of Gift Exchange", p. 574.

etkilemişti. 1836 yılında yayımlanan bir fermanla, “*yalmızca Şab’a hizmet edenlerin bu nişânla onurlandırılacağı*” ifade edilmişti.⁴⁸ Ancak zamanla, Batıyla temas ve ülke üzerindeki baskı arttıkça nişâna daha sık başvurulmuş; taltif edilen kişiler arasına, yatırımcılar, ressamlar ve askerler gibi değişik konumlardan insanlar dahil edilmişti. *Şir-u Hurşid Nişâm*, Kaçar dönemi boyunca şahlar tarafından en sık verilen nişân olmuştu. Wright, bu nişânın, 1880’lerde ucuz ve kârlı bir yöntem olarak dost edinmek için sıkça kullanıldığını söylemiştir.⁴⁹

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yapılan araştırmalarda, incelemeye esas dönemde İran yönetimi tarafından Osmanlı tebaasına da en çok *Şir-u Hurşid Nişâm* verildiği görülmüştür. Diğer nişân türlerine dair az sayıda örnekten bahsedilebilirken, toplumun her kesiminden çeşitli statüdeki Osmanlıların bu nişânla ödüllendirildikleri anlaşılmaktadır. Bunun gerekçelerinin başında, bu nişânın İran’ın aslı nişânı olması ve genel amaca yönelik çıkarılması; öteki nişânlarınsa daha ziyade belli alan ve zümredeki kişiler için düşünülmesi gelmektedir. *Şir-u Hurşid*’in beş rütbeden dağıtılıyor olması da, verilen kitle oldukça geniş olmasına rağmen aralarında ayırım yapabilmeyi mümkün kılmıştır.⁵⁰ Örneğin 1898 yılında Muzafferüddin Şah tarafından Padişah II. Abdülhamid’e *murassa Şir-u Hurşid Nişâmı* (birinci rütbe) gönderilirken;⁵¹ bunun bir ay öncesinde, üçüncü sınıf polis komiserlerinden Kemal Efendi nişânın beşinci rütbesiyle mükafatlandırılmıştır.⁵²

⁴⁸ Muhammed Şah’ın 1836 fermanıyla nişânın verilme şartını Şah’a hizmetle sınırlamış olması, belki de iktidara gelmeden önce gördüğü iktidar kavgasından kaynaklanmaktaydı. Feth Ali Şah’ın veliyaht tayin ettiği küçük oğlu Şehzade Abbas Mirza, valilik yaptığı Azerbaycan eyaletinde nişân dağıtmaktaydı. Aynı sırada, ağabeyi Muhammed Ali Mirza Devletşah da tahtın kendi hakkı olduğunu iddia edercesine üzerinde taht için savaşılan iki aslan bulunan bir nişân ihdas etmişti. Dolayısıyla söz konusu fermanla mevcut ikircikli ve değişken durum ortadan kaldırılmış oluyordu. Bkz. Najmabadi, *Women with Mustaches*, p. 76-77, 81; Adı geçen ferman ve nişânlar üzerine diğer bazı fermanların Fransızca ve Latin alfabesine transkribe edilmiş Farsça metinleri için bkz. Angelo M. Piemontese, “The Statutes of the Qajar Orders of Knighthood,” *East and West*, XIX, ¾, Sept.-Dec. 1969, p. 431-73.

⁴⁹ *Şir-u Hurşid* nişâmı Kaçar dönemin sonuna kadar kullanılmaya devam etmiş, Rıza Şah Pehlevi’nin (1925-1941) iktidarıyla dağıtımı sona ermiştir. Wright, “Sir John Malcolm”, p. 140.

⁵⁰ Mesela, aynı tarihte Kirmanşah Konsolosu Ali Nüzhet Efendi’ye ikinci, Konsolosluk Katibi Mahmut Efendi’ye dördüncü ve temizlik işlerini yapan (ferraş) Yakub’a beşinci rütbeden *Şir-u Hurşid* nişâmı verilmesi; kişilerin, makamlarına göre bir ayrıma tabi tutulduklarını açıkça göstermektedir. Bkz. BOA, BEO., 360/26954, 9 Şaban 1311 (15 Şubat 1894).

⁵¹ BOA, İ.TAL., 128/101, 12 Şaban 1315 (6 Ocak 1898).

⁵² BOA, BEO., 1055/79056, 18 Recep 1315 (13 Aralık 1897).

Bu nişânın Osmanlı devlet görevlileri ile tebaasına verilmesine dair sayısız örnek vardır. İncelenen dönemde, sadrazam,⁵³ nazır,⁵⁴ vali⁵⁵ sefir⁵⁶ ve Şura-yı Devlet azası⁵⁷ gibi üst düzey devlet adamlarına İran tarafından nişânın birinci rütbesi verilmiştir. Bunun dışında, Matbuat-ı Ecnebiye Kalemi hülefasından Celal Enis Bey'e ikinci,⁵⁸ Sirkeci İstasyonu Polis Başkomiseri Mustafa Asım Efendi'ye üçüncü,⁵⁹ Osmanlı Altıncı Ordusu Merkez Hastanesi Baş Cerrahî İzzet Efendi'ye dördüncü,⁶⁰ Fransa'nın İstanbul Sefareti kavaslarından Hasan Hüseyin Ağa'ya beşinci rütbeden nişânlar verilmesi gibi örnekler bulunmaktadır. Ancak nişânın verilisinde standart bir hiyerarşik düzenleme olmadığı görülmektedir. Yani nişân, alan kişinin statüsüne göre her zaman standart bir rütbeden dağıtılmamıştır. Mesela birbirine çok yakın tarihlerde Osmanlı İmparatorluğu'nun Malta Başşehbenderi'ne birinci,⁶¹ Batum Başşehbenderi'ne ikinci,⁶² Savaçbulak ile New York Başşehbenderleri'ne üçüncü rütbeden nişânlar verilmiştir.⁶³ Bunlara karar verilmesi, büyük olasılıkla İran yönetiminin kısa da olsa bir fayda-maliyet analizi yapması sonucu gerçekleşmiştir.

Kaçarlar, *Şir-u Hurşid* nişânından bir süre sonra, yine Feth Ali Şah döneminde (1797-1834), *Nişân-ı Zafer* ve Muhammed Şah (1834-1848) döneminde *Nişân-ı Timsâl-i Hümayûnî* çıkarmışlardı. II. Abdülhamid'in saltanat yıllarında (1876-1909) yirmi yıl İran tahtında kalan Nasirüddin Şah zamanında ise (1848-1896); önce *Nişân-ı Timsâl-i Hümayûnî*'nin kullanımı bir nizamnâme ile belli kurallara bağlanmış (1855); daha sonra da 1870 yılında (1287) yabancı hükümdarlara, üst düzey devlet adamlarına, valilere, hanedan üyelerine ve komutanlara verilmek üzere, *Nişân-ı Akdes*, *Nişân-ı Kuds* ve *Nişân-ı Mukaddes* adlarıyla üç farklı nişân ihdas edilmişti.⁶⁴ Nasirüddin Şah, bunlardan en üst

⁵³ Sadrazam Kamil Paşa'ya verilen nişân için bkz. BOA, İ.DH., 1043/81976, 19 Zilkade 1304 (9 Ağustos 1897).

⁵⁴ Dâhiliye Nazırına verilen nişân için bkz. BOA, İ.DH., 1043/81976, 9 Zilkade 1304 (30 Temmuz 1897).

⁵⁵ Hicaz Valisi'ne verilen nişân için bkz. BOA, İ.TAL., 227/63, 7 Cemaziyelahir 1318 (2 Ekim 1900).

⁵⁶ Tahran Sefiri Fahri Bey'e verilen nişân için bkz. BOA, İ.HR., 277/16972, 22 Ramazan 1295 (19 Eylül 1878).

⁵⁷ Şura-yı Devlet Azalarından Cavid Bey'e verilen nişân için bkz. BOA, İ.TAL., 124/73, 24 Cemaziyelahir 1315 (20 Kasım 1897).

⁵⁸ BOA, BEO., 1686/126432, 22 Rebiyülevvel 1319 (9 Temmuz 1901).

⁵⁹ BOA, BEO., 1703/127705, 27 Rebiyülevvel 1319 (14 Temmuz 1901).

⁶⁰ BOA, İ.TAL., 186/42, 19 Rebiyülahir 1317 (27 Ağustos 1899).

⁶¹ BOA, BEO., 1743/130687, 25 Recep 1319 (7 Kasım 1901).

⁶² BOA, BEO., 1982/148612, 23 Şevval 1320 (23 Ocak 1903).

⁶³ BOA, BEO., 1567/117498, 26 Cemaziyelahir 1318 (21 Ekim 1900); BOA, BEO., 2085/156335, 10 Rebiyülevvel 1321 (6 Haziran 1903).

⁶⁴ Mushiri, *Nişanba va Midalba-yi İran*, s. 14, 26; Landau, "Nishân", p. 58; Ayrıca bu nişânların görselleri için bkz. Piemontese, "The Statutes of the Qājār", p. 453-466.

derece olan *Nişân-ı Akdesi* 1863 yılında Sultan Abdülaziz'e göndermişti.⁶⁵ Ancak arşiv belgeleri; 1876 ile 1909 yılları arasında İran Şahları tarafından Osmanlı ailesine ve tebaasına, *Şir-u Hurşid* dışında *Timsâl-i Şâbi*, *Afitâb*, *Ulûm-u Fünûn* ve *Maarif* nişânları verildiğini, 1870 yılında çıkarılan üç nişânın ise pek kullanılmadığını göstermektedir.

Verilen nişânların en üst düzey sayılanı, *Timsâl-i Şâbi Nişânı* (*Nişân-ı Timsâl-i Hümayûnî*) idi.⁶⁶ Sultan Abdülaziz'e *Nişân-ı Akdes* veren Nasirüddin Şah, II. Abdülhamid'e 1880 yılında *Timsâl-i Şâbi Nişânı* göndermiştir.⁶⁷ Bunun yanında, Şehzadeler Tevfik, Mehmed Selim, Abdülkadir, Ahmed, Burhaneddin ve Abdürrahim Efendilere,⁶⁸ Adliye Nazırı'na,⁶⁹ Şura-yı Devlet Reisi'ne, Serasker Paşa'ya, Tahran Sefirleri Şemseddin Bey,⁷⁰ Fahri Bey⁷¹ ve eski sefir Galib Bey'e⁷² söz konusu nişândan verilmiştir.⁷³

İran tarafından Osmanlılara verilen bir diğer nişân *Afitâb Nişânı*ydı. Bu nişân, tıpkı II. Abdülhamid'in *Şefkat Nişânı* gibi (ancak ondan beş yıl önce, 1873/1290 yılında), yalnızca kadınlara verilmek üzere Sadrazam Mirza Hüseyin

⁶⁵ Şahîdî, "Decorations", p. 197-202; Osmanlı Padişahları, Kırım Savaşı sonrasında itibaren yabancı bir devletten nişân kabul etmeye başlamışlardı. Savaşın ardından, savaştaki müttefiklerden Fransa'nın İmparatoru III. Napoleon tarafından teklif edilen *légion d'honneur* nişânı, padişahların kabul ettikleri ilk nişân olmuştu. Zira bundan önce Portekiz Kralı'nın vermek istediği nişân kabul edilmemişti. Söz konusu tarihten sonra, ilişkilerin iyi olduğu veya iyi olmasının arzu edildiği ülke hükümdarlarının teklif ettiği nişânlar geri çevrilmemişti. İran Şahları da bunlar arasındaydı. Bkz. Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 11.

⁶⁶ Nişânın resmi adı *Nişân-ı Timsâl-i Hümayûnî*dir. Ancak Osmanlı yazışmalarında bu nişândan *Timsâl-i Şâbi* olarak bahsedilmiştir.

⁶⁷ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.), 2/10, 10 Muharrem 1297 (24 Aralık 1879). Öte yandan, bu belgede olduğu gibi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bazı belgelerde yalnızca "İran'ın birinci nişânı" ibaresi geçtiği görülmüştür. Kastedilenin, *Nişân-ı Timsâl-i Hümayûnî* olduğu düşünülmektedir. Ancak, bunun birinci rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı olma ihtimali de vardır. Zira 1882 yılına ait başka bir belgede de bu nişândan sadece "murassa nişân" olarak bahsedilmiştir. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 171/11, 7 Ramazan 1299 (23 Temmuz 1882).

⁶⁸ BOA, İ.TAL., 227/9, 7 Cemaziyelahir 1318 (2 Ekim 1900).

⁶⁹ BOA, BEO., 1592/119359, 12 Şaban 1318 (5 Aralık 1900).

⁷⁰ BOA, BEO., 1564/117233, 20 Cemaziyelahir 1318 (15 Ekim 1900).

⁷¹ BOA, İ.HR., 279/17159, 4 Cemaziyevvel 1296 (26 Nisan 1879).

⁷² BOA, İ.TAL., 67/48, 28 Cemaziyelahir 1312 (27 Aralık 1894).

⁷³ Ancak bu arada, Nasirüddin Şah tarafından Mısır Hıdivi'ne bu nişânın verilmesi veya Muzafferüddin Şah'ın tahta çıkışını tebliğ etmek üzere Avrupa'ya gönderilen heyetin Viyana'dan dönüşte Sofya'ya uğrayarak Bulgar Prensi'ne sarayında nişânı takdim etmesi gibi örnekler, İran'ın ilgi alanının genişliğini göstermektedir. Dolayısıyla, aslında nişânların verilmesi kiminle diplomatik ilişki kurulduğuyula ilişkilidir. Bkz. BOA, Y.A.HUS., 260/61, 21 Şevval 1309 (19 Mayıs 1892); BOA, Y.A.HUS., 370/81, 25 Şevval 1314 (29 Mart 1897).

Han'ın (Sipahsalar) önerisiyle çıkarılmıştı.⁷⁴ Bunun sebebi, Nasirüddin Şah'ın bu tarihte ilk Avrupa seyahatine gidecek olmasıydı. Seyahat esnasında özellikle kraliyet ailesi mensubu hanımlara nişânın verilmesi planlanmıştı. Bu nedenle, bu nişâm alan kişilerin başında Kraliçe Victoria gelmişti.⁷⁵

*Afitâb Nişânı*yla ilgili ilginç bir husus, nişânın adlandırılmasında yine İran'ın geleneksel sembolü güneşten faydalanılmasıdır. Fakat bu defa, güneş anlamına gelen ve eril bir çağrışım yapan *burşid* yerine, yine aynı anlama sahip, lakin daha ince bir tınısı olan *afitâb* kelimesi kullanılmıştır. Bununla birlikte, buradaki güneş, İran'da dönemin zarif kadın tahayyülüne göre biçimlendirilmiş, orta kısmı kemerli ve birleşik kaşları olan, iri gözlü, bukleli saçlı ve küçük-kapalı ağızıyla genç bir kadın yüzü şeklinde resmedilmiştir.⁷⁶ II. Abdülhamid döneminde; Hariciye eski Nazırı Said Paşa'nın eşine,⁷⁷ Tahran eski Sefiri Galib Bey'in eşine⁷⁸ ve Beyrut Valisi'nin eşine *Murassa Afitâb Nişânları* verilmiştir.⁷⁹

Kaçar döneminde verilen bir diğer nişân, üç dereceden oluşan ve öğrenciler ile eğitimciler için ihdas edilen *Nişân-ı İlmî* idi.⁸⁰ Osmanlı belgelerinden, bu nişânın ender olarak Tahran sefaretinde çalışan katiplere verildiği anlaşılmaktadır. Ancak belgelerde; Tahran Sefareti Başkâtipleri Sadrettin ve Fuat Beyler'e, ikinci kâtip Şerafeddin Bey'e ve üçüncü kâtip Ziya Bey'e *Ulûm-u Fünûn Nişâm* verildiği ifade edilmiştir.⁸¹ Farsça literatürde *Nişân-ı*

⁷⁴ Mushiri, *Nishanha va Midalbah-yi İran*, s. 29; Y. Shahidi, "Neshanha-yi Dovre-i Kacar", *Berressiha-yi Taribi*, VI, 3, 1971/1350, s. 224.

⁷⁵ Wright, "Sir John Malcolm", p. 137; Najmabadi, nişânın, Kraliçe Victoria dışında Belçika Kraliçesine, Nasirüddin Şah'ın rekabet halindeki gözdeleleri Anisü'devle (1888) ve Emine Akdes'e (1887), Hindistan Valisi'nin eşine (1887), Osmanlı Padişahı'nın kızına, Osmanlı Tahran Sefiri'nin eşine (1896), Rus Çarlığı'na (1896), Kraliçe Alexandra'ya (1902) ve Kraliçe Mary'ye (1904) verildiğini tespit etmiştir. Bkz. Najmabadi, *Women with Mustaches*, p. 265 (FN. 48); Diğer taraftan, II. Abdülhamid'in verdiği *Şefkat Nişânı*nı ilk alan da yine bir İngiliz, Osmanlı yanlısı Elçi Layard'ın eşi olmuştur. Bkz. Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 261-263.

⁷⁶ Aslında bu bir taraftan da İran'daki geleneksel güneş algısının 19. yüzyılda erkek kimliğinden feminen bir hale dönüşmesiyle ilişkilidir. *Afitâb nişânı*ndan çok önce, daha 1851 yılından itibaren ülkede çıkartılan ilk resmi gazete *Ruznâme-i Vaka-yi İttifakiye*'nin logosu da elinde kılıç taşıyan bir aslanla ortasında aynı kadın tasviri bulunan güneşten oluşmaktaydı. Bkz. Najmabadi, *Women with Mustaches*, p. 79, 83, 87.

⁷⁷ BOA, İ.TAL., 85/72, 8 Rebiyülahir 1313 (28 Eylül 1895).

⁷⁸ BOA, İ.TAL., 67/48, 28 Cemaziyel-ahir 1312 (27 Aralık 1894).

⁷⁹ BOA, İ.TAL., 7/57, 19 Rebiyülahir 1310 (10 Kasım 1892); BOA, Dahiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî (DH.MKT.), 2022/66, 29 Rebiyülahir 1310 (20 Kasım 1892); Ayrıca, Şahîdî, 1896 (1314) yılında, Sefir Şemseddin Bey'in eşine de Afitâb nişânı verildiğine değinmiştir. Bkz. Şahîdî, "Decorations", p. 197-202.

⁸⁰ Shahidi, "Neshanha-yi Dovre-i Kacar", s. 232-235.

⁸¹ BOA, İ.TAL., 220/27, 2 Rebiyülahir 1318 (30 Temmuz 1900); BOA, BEO., 1518/113778, 17 Rebiyülevvel 1318 (15 Temmuz 1900); BOA, BEO., 3481/261057, 7

İlmî olarak geçen nişânın, belgelerdeki *Ulûm-u Fünûn Nişânı* olduğu düşünülmektedir.

Diğer taraftan, incelenebilen Farsça çalışmalarda ismi geçmemesine rağmen, arşiv belgelerinde İran tarafından bir de *Maarif Nişânı* verildiği bilgisine rastlanmıştır. Buna göre, Tahran Sefareti İkinci Kâtibi Enver Bey'e birinci rütbeden *altın Maarif Nişânı* verilmiştir.⁸²

Menfaat, Rekabet ve Nişânlar

Osmanlı ve İran yönetimleri, diğer ülkeden biri kendi meşruiyetinin veya tebaasının çıkarına bir davranışta bulunduğu ilgili kişiyi nişânla ödüllendirmişti⁸³ veya iyi diplomatik ilişkileri sürdürmek için sık sık bu yöntemle başvurmuştu. Ancak nişânlar diğer ülke unsurlarına verildiğinde, çalışmanın başında Erüreten'den alıntıyla verilen amaçlardan, “hükümlerlik simgesini görünür kılmak”, “bağımsızlığını vurgulama” ve diğer kişileri bu nişândan almaya “özendirme” gibileri öne çıkmaktaydı. Böylece, iki tarafın da kendi menfaatini korumak veya rekabet alanlarında üstünlük sağlamak için kullandığı öteki araçları nişânlar yoluyla destekleme gayesi güttüğü söylenebilir. Fakat diğerinin tebaasına nişân vermede, İran yönetimlerinin II. Abdülhamid yönetimine göre çoğu zaman daha istekli olduğu görülmektedir. Çünkü, hanedan mensuplarından⁸⁴ devlet adamları⁸⁵ ve bürokratlara,⁸⁶ elçilik⁸⁷ ve konsolosluk görevlilerinden⁸⁸ asker⁸⁹ ve polislere,⁹⁰ seyyid/şerif⁹¹ ve din adamlarından⁹²

Muharrem 1327 (29 Ocak 1909); BOA, BEO., 1527/114496, 5 Rebiyülahir 1318 (2 Ağustos 1900).

⁸² Bkz. BOA, İ.TAL., 256/107, 11 Rebiyülahir 1319 (28 Temmuz 1901); BOA, BEO., 1697/127216, 14 Rebiyülahir 1319 (31 Temmuz 1901).

⁸³ Örneğin, Osmanlı tabiiyetinde olan Mehmed Reşid Efendi, İran Sanayi Mektebi'nin ders programına katkılarının dolayısı beşinci rütbe *Şir-u Hurşid* ile ödüllendirilmişti. Bkz. BOA, DH.MKT., 1928/39, 3 Şaban 1309 (3 Mart 1892).

⁸⁴ Şehzadeler Tevfik, Mehmed Selim, Abdülkadir, Ahmed, Burhaneddin ve Abdürrahim Efendilere verilen nişânlarla ilgili bkz. BOA, İ.TAL., 227/9, 7 Cemaziyelahir 1318 (2 Ekim 1900).

⁸⁵ Meclis-i Sıhhiye İkinci Reisi Ahmet Mithat Efendi'ye birinci rütbeden verilen *Şir-u Hurşid* nişânıyla ilgili bkz. BOA, BEO., 1509/113169, 29 Safer 1318 (28 Haziran).

⁸⁶ Kalem-i Mahsus Müdür Muavini Reşad Beyefendi'ye ikinci rütbeden verilen *Şir-u Hurşid* nişânıyla ilgili bkz. BOA, BEO., 2003/150222, 20 Zilkade 1320 (18 Şubat 1903).

⁸⁷ Tahran Sefareti Müsteşarı Sadreddin Bey'e birinci rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 460/24, 17 Muharrem 1327 (8 Şubat 1909).

⁸⁸ İran'ın Adana Şehbenderhanesi'nin imtiyazlı tercümanlarından olan ve Osmanlı tabiiyetinde bulunan Habbaz Efendi'ye *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 2307/173016, 20 Muharrem 1322 (6 Nisan 1904).

⁸⁹ Padişah'ın yaverlerinden Yüzbaşı Naim Bey'e üçüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 306/22948, 26 Rebiyülahir 1311 (6 Kasım 1893).

eşraf⁹³ ve ticaret erbabına,⁹⁴ gazete sahiplerinden⁹⁵ sağlık,⁹⁶ hukuk⁹⁷ ve eğitim alanında çalışanlara kadar,⁹⁸ tüm Osmanlı tebaası İran'ın ilgi alanına girmişti. Ayrıca, nişân dağıtılırken diğerinin tebaası arasında din ayrımı da yapılmamıştı. Yani, İran şahları tarafından gayri müslim Osmanlılara da nişânlar verilmişti. Başta Ermeni Patriği Ormanyan Efendi'ye birinci rütbe olmak üzere;⁹⁹ İran'ın İzmir Başkonsolosluğu imtiyazlı tercümanlarından Hıristaki Atnaşula Efendi'ye (üçüncü rütbe),¹⁰⁰ Reşt fahri konsolosluk muhabiri Harilaos Efendi'ye (üçüncü rütbe)¹⁰¹ ve İstanbul İran Sefareti tabibi Makri Efendi'nin babası Erdek ahalisinden İstivraki Makri Efendi'ye (beşinci rütbe) *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi buna dair örnekler arasındadır.¹⁰²

⁹⁰ Beşiktaş Serkomiseri Mehmed Faik Bey ile Üsküdar Merkez Karakolu'ndaki bazı polislere *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi hakkında bkz. BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.), 337/131, 8 Ağustos 1321 (1903); BOA, ZB., 338/78, 12 Nisan 1322 (1904); BOA, ZB., 393/16, 29 Haziran 1322 (1904); İran tebaasından halı tüccarı İsmail Ağa'nın çalınan eşyasının bulunmasında gayreti görülen polis memuru İskender Efendi'ye beşinci rütbe *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, DH.MKT., 1723/90, 22 Şaban 1307 (13 Nisan 1890).

⁹¹ Şerif Muhammed Abdülaziz Bey'e murassa *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 2308/173098, 20 Muharrem 1322 (6 Nisan 1904).

⁹² Berlin Sefaret-i Seniyyesi İmamı Yahya Hilmi Efendi'ye üçüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 1759/131888, 29 Şaban 1319 (11 Aralık 1901).

⁹³ Şam eşrafından Kutluzade Hasan Efendi'ye ikinci rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 225/16801, 6 Zilhicce 1310 (21 Haziran 1893).

⁹⁴ Midilli tüccarından Dimitri Bey Kalyasi'ye ikinci rütbe *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 84/14, 2 Rebiyülevvel 1312 (3 Eylül 1894).

⁹⁵ Malumat ve Servet gazeteleri imtiyazlı sahibi Tahir Bey'e birinci rütbe *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 239/29, 28 Ramazan 1318 (19 Ocak 1901).

⁹⁶ Gureba Hastanesi Tabibi İhsan Muhiddin Efendi'ye ve Aydın Vilayeti'ne bağlı Karşıyaka Belediye Dairesi fahri doktoru Emirze Efendi'ye dördüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 81/27, 5 Zilhicce 1312 (30 Mayıs 1895); BOA, İ.TAL., 78/38, 9 Zilkade 1312 (4 Mayıs 1895).

⁹⁷ Mahkeme-i İstinaf Azası Halil Neşet Bey'e kırmızı hamaili birinci rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 252/57, 26 Safer 1319 (14 Haziran 1901).

⁹⁸ Mekteb-i Sultani Jimnastik Öğretmenlerinden Hami Bey ile Feyzi Efendi'ye ikinci ve Maarif Tahsilat Müdürü Hafız Nureddin Efendi'ye dördüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi hakkında bkz. BOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.), 724/64, 14 Cemaziyellevvel 1321 (8 Ağustos 1903).

⁹⁹ BOA, İ.TAL., 242/38, 26 Şevval 1318 (16 Şubat 1901).

¹⁰⁰ BOA, BEO., 2347/175955, 21 Rebiyülahir 1322 (5 Temmuz 1904).

¹⁰¹ BOA, BEO., 3537/265227, 29 Rebiyülahir 1327 (20 Mayıs 1909).

¹⁰² BOA, BEO., 1743/130687, 25 Recep 1319 (7 Kasım 1901); Bu dönemin, Osmanlı yönetiminin kendi topraklarında Ermenilerle sorun yaşadığı bir dönem olduğunu

1902 yılından itibaren Yıldız Sarayı'nda kâtiplik yapan Mayakon, II. Abdülhamid'in cülûs günlerinde bol bol nişân, rütbe, maaş ve ihsan dağıttığını ifade etmiştir.¹⁰³ Ancak buna rağmen; Padişah'ın otuz üç yıllık iktidarı süresince, "İranlılara" verilen nişânlarda herhangi bir zamanda, beklenmedik bir artış tespit edilememesine karşılık, şahların, Osmanlı tebaasına yönelik bazen oldukça eli açık davrandıkları dikkat çekmektedir. Mesela bu dönemde Kaçar tahtındaki ikinci şah olan Muzafferüddin'in (1896-1907) 1900 yılında gerçekleştirdiği İstanbul ziyareti çarpıcı bir örnektir. Şah, kendisinin ilk Avrupa seyahati dönüşünde Padişah'ın özel misafiri olarak Osmanlı başkentine gelmiş, 30 Eylül-4 Ekim tarihleri arasında burada kalmıştır.¹⁰⁴ Ziyaret öncesinde, ziyaret devam ederken ve hemen sonrasında, yani hicri 1318-1319 yıllarında, İran'ın Osmanlılara verdiği nişân sayısı muazzam rakamlara ulaşmıştır. Karateke'nin Esnâd'dan aktardığına göre:

"... Şah altı Osmanlı şehzadesine verdiği Timsal-i hümayunî nişanından başka, Kerime Sultan'a Nişan-ı afitab, sadrazama Nişan-ı akdes ihsan etmiş; bunların haricinde arabacılardan ibrikdarlara, mahkeme azalarından hademelere kadar 600'den fazla çeşitli derecelerde nişan dağıtmıştı."¹⁰⁵

Ziyarete ulaşılan bu sayı, böyle bir anda beklenenin oldukça üzerindedir. Doğal olarak bu sırada Osmanlı tarafı da İranlılara bir takım nişânlar vermiştir. Ancak görüldüğü kadarıyla, İran'ın dağıttığı nişân miktarıyla kıyaslandığında, Osmanlı yönetimi çok daha ölçülü davranmıştır. Yönetim, Kaçar hanedanı mensuplarının ve seyahat esnasında Şah'ın maiyetinde bulunanların bir kısmını taltif etmekle yetinmiştir. Şah'ın Veliahtı, Şehzadeler, Sadrazam, Nazırlar, İstanbul Sefiri, Sefirin oğlu, Sefaret kâtip ve tercümanları, İstanbul ve Petersburg Sefaret Müsteşarları, Tebriz Valisi, Şah'ın yaverleri, yakınları ve hizmetindeki diğer kişilerden oluşan altmış beş civarında İranlı, çeşitli rütbelerden Osmanlı nişânları almıştır (Bkz. BELGE-1 ve 2).¹⁰⁶ Seyahatte Şah'a

hatırlamakta fayda var. İmparatorluk'ta bu sorunlar yaşanırken, İran'ın gerek kendi ülkesinde gerekse dışarıda Ermenilerle ilişkileri oldukça iyi seviyedeydi. Bkz. Akın Kiren, "II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmîst Uygulamaları", s. 235-239.

¹⁰³ İsmail Müştak Mayakon, *Yıldızda Neler Gördüm?*, Sertel Matbaası, İstanbul 1940, s. 42.

¹⁰⁴ Osmanlı basınının bu ziyarete ilgisi ve Şah hakkında çıkan yazılar için bkz. *İkdam Gazetesi*, No. 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 30 Eylül / 1-2-3-4-5 Ekim 1900; *Servet Gazetesi*, Sayı 837, 838, 839, 840, 841, 842, 30 Eylül / 1-2-3-4-5 Ekim 1900.

¹⁰⁵ Vâhid Naşr Esnâd (Yay.), *Guzîda-ye Esnâd-e Seyâsi-ye İrân u Osmâni: Davra-ye Qâjârriyya*, V, Şemsî, Tahran 1329/1991, s. 183-232'den aktaran: Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 215; Yapılan incelemede de; bu tarihlerde Şura-yı Devlet azalarından Turhan Paşa'ya *Murassa Şir-u Hurşid* ve Şura-yı Devlet Reisi, Serasker ile Tahran Sefiri Şemseddin Bey'e *Timsâl-i Şabî* nişânları verilmesi benzeri çok sayıda örneğe rastlanmıştır. Bkz. BOA, BEO., 1560/116993, 14 Cemaziyelahir 1318 (9 Ekim 1900); BOA, BEO., 1564/117233, 20 Cemaziyelahir 1318 (15 Ekim 1900).

¹⁰⁶ BOA, Y.PRK.HH., 32/23 (Varak 16 ve 18), 12 Cemaziyeahir 1318 (7 Ekim 1900).

iki bini aşkın insanın refakat ettiği düşünüldüğünde, aslında çok daha fazla nişân verilebileceği de açıktır.¹⁰⁷

Diğer taraftan, Nasirüddin Şah'ın 1873 yılında ve Muzafferüddin'in 1900 yılında Osmanlı başkentini ziyaret etmesinin dışında, en az dört defa daha ilki, bir kez de ikincinin halefi Muhammed Ali, II. Abdülhamid zamanında İstanbul'a gelmeye niyetlenmişti. Saltanatı sırasında hiç yurt dışına çıkmayan Padişah ise, İran'a ziyaret gerçekleştirmek yönünde niyet dahi beyan etmemişti.¹⁰⁸ Aslında bu bile tek başına tarafların birbirlerine bakışlarını yansıtmaktadır. Bununla birlikte, ziyaretten kısa süre sonra Tahran Sefiri Şemseddin Bey'e birinci rütbeden *Nişân-ı Osmanî* verilmesi; Muzafferüddin Şah'ın gelişinin Osmanlı yönetimini memnun ettiği ve Sefir'in buna sağladığı katkının takdir edildiği şeklinde yorumlanabilir.¹⁰⁹

İran'ın, tüm Osmanlı tebaası arasından ticaret erbabı veya ticaretin yönlendirilmesi ile kontrol edilmesinde etkisi olan kişilere verdiği nişânlar da dikkat çekmektedir. Gerek devlet görevlileri gerekse Avrupa'yla mal alışverişinin sürdüğü güzergahlar üzerindeki Osmanlı unsurları, İran taltifat müessesinin öncelikli muhatapları olmuştur. Tekfur Dağı (Tekirdağ) Mutasarrıfı Şeref Paşa'ya birinci,¹¹⁰ Midillili tüccarlardan Dimitri Bey Kalyasi'ye ikinci,¹¹¹ İstanbul tüccarlarından Selyan Artin Efendi'ye dördüncü¹¹² ve Osmanlı'nın, Malta, Batum, Krakoyavaç, New York, Kirmanşah, Tebriz ile Savaşbulak şehbenderlerine çeşitli rütbelerden *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi, örneklerin küçük bir kısmıdır.¹¹³ Yine Osmanlı ticaret mahkemelerinde görevli memurların

¹⁰⁷ Fatmagül Demirel, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, Ed. Lütfü Tınç, Doğan Kitap, İstanbul 2007, s. 93.

¹⁰⁸ Bkz. Kiren, "II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamist Uygulamaları", s. 195-202.

¹⁰⁹ BOA, İ.TAL., 235/9, 15 Şaban 1318 (8 Aralık 1900); Diğer taraftan, kendi elçilik görevlilerine nişân verilmesi, belki de onların şaha sadakat duymalarını engellemek, Padişah'a bağlılıklarının devamını temin etmek veya elçilik mahallinde itibarlarını artırmak gibi nedenlerle zaruri görülmekteydi. Değişik tarihlerde Tahran Sefirleri Galip Bey ile Şemseddin Bey'e birinci rütbeden, Sefaret Başkâtibi Rıfkı Efendi'ye üçüncü rütbeden *Mecidi* nişânları verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 13/9, 5 Recep 1310 (28 Ocak 1893); BOA, İ.TAL., 130/81, 24 Ramazan 1315 (16 Şubat 1898); BOA, İ.HR., 298/18850, 5 Ramazan 1302 (18 Haziran 1885).

¹¹⁰ BOA, BEO., 1743/130687, 25 Recep 1319 (7 Kasım 1901).

¹¹¹ BOA, İ.TAL., 84/14, 2 Rebiyülevvel 1313 (23 Ağustos 1895).

¹¹² BOA, BEO., 2231/167257, 17 Ramazan 1321 (7 Aralık 1903).

¹¹³ BOA, BEO., 1743/130687, 25 Recep 1319 (7 Kasım 1901); BOA, BEO., 1982/148612, 23 Şevval 1320 (23 Ocak 1903); BOA, BEO., 3293/246962, 15 Rebiyülevvel 1326 (17 Nisan 1908); BOA, BEO., 2085/156335, 10 Rebiyülevvel 1321 (6 Haziran 1903); BOA, BEO., 360/26954, 9 Şaban 1311 (15 Şubat 1894); BOA, BEO., 1848/138551, 7 Safer 1320 (16 Mayıs 1902); BOA, BEO., 1567/117498, 26 Cemaziyelahir 1318 (21 Ekim 1900).

İran nişânlarından mahrum bırakılmamaları, meseleyi daha da ilginç hale getirmektedir.¹¹⁴

Öte yandan, Trabzon, Erzurum ve Van gibi bazı Osmanlı şehirleri, İran ticaretinde özel bir yere sahiptiler.¹¹⁵ Bu nedenle, buralarda yaşayan Osmanlı memurları ile tüccarlarına İran nişânları verilmesinin örnekleri de oldukça fazladır. Trabzon eşrafından Pertev Paşa'ya üçüncü,¹¹⁶ tercüman Andon Efendi'ye dördüncü,¹¹⁷ Erzurum Düyun-u Umumiye Nazırı Muzi Bey'e ikinci,¹¹⁸ şehrin Ticaret ve Ziraat Odası Reis-i Evveli tüccardan Namlızade Sabri Efendi'ye üçüncü¹¹⁹ ve Van Rüşumat Müdürü Abdi Efendi'ye üçüncü rütbe *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi bunlar arasındadır.¹²⁰

Osmanlı yönetiminin ikili ticaretin içindeki İranlılara yönelik nişân politikasına bakıldığında ise, İran yönetimiyle aynı ölçüde bir ilgi gösterildiğini söylemek mümkün değildir. Karşılaşılan nadir örneklerde, İmparatorluğun kendi tebaasına verdiği nişânların, İran tebaasına verileden fazla olduğu ve İranlılara verilenlerin şehbender/karperdaz düzeyinde kaldığı görülmüştür. Osmanlı yönetimi, tebaasından Tahran'da bulunan Osmanlı tacirbaşısı Graguar Pekmez Efendi'ye (üçüncü rütbeden),¹²¹ Kırmanşah Şehbenderi Ali Nüzhet Efendi'ye (ikinci rütbeden), Şehbenderhane Katibi Mahmut Efendi'ye (dördüncü rütbeden) ve Ferraşbaşı Yakub'a (beşinci rütbeden)¹²² *Osmanî* nişânları vermişti. İranlılara dair tespit edilen az sayıda örnek arasında, Cidde İran Şehbenderi Zülfikar Bey'e (daha önce verilmiş olan üçüncü rütbenin ikinci rütbe ile değiştirilmesi)¹²³ ve Kerbela İran Karperdazı Muhammed Ali Han'a

¹¹⁴ Mahkeme-i Ticaret İcra Dairesi muavinlerinden Yanko Efendi'ye, Mahkeme-i Ticaret azası Celaleddin Bey'e ve Mahkeme-i Ticaret-i Bahriye azası Kaprıl ile Kalyarki Efendilere üçüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi hakkında bkz. BOA, İ.TAL., 255/3, 15 Rebiyülevvel 1319 (2 Temmuz 1901); BOA, İ.TAL., 255/19, 28 Rebiyülevvel 1319 (15 Temmuz 1901).

¹¹⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul, İran'a Avrupa'dan gelen ve İran'dan Avrupa'ya giden malların aktarma merkeziydi. Malların İstanbul'a transferi, Tebriz-Erzurum-Van güzegahtıyla önce Trabzon'a ve buharlı gemilerin kullanılmasının ardından buradaki liman aracılığıyla Karadeniz'den İstanbul'a şeklindeydi. 20. yüzyılın başlarında iki ülke arasındaki ticarete odaklanan bir çalışma için bkz. Masoumeh Daei, "*İran Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)*" (doktora tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

¹¹⁶ BOA, BEO., 515/38555, 14 Cemaziyevvel 1312 (13 Kasım 1894).

¹¹⁷ BOA, BEO., 508/38094, 4 Cemaziyevvel 1312 (3 Kasım 1894).

¹¹⁸ BOA, İ.TAL., 254/54, 3 Rebiyülevvel 1319 (20 Haziran 1901).

¹¹⁹ BOA, DH.MKT., 1176/66, 8 Cemaziyevvel 1325 (19 Haziran 1907).

¹²⁰ BOA, İ.TAL., 83/72, 19 Safer 1313 (11 Ağustos 1895).

¹²¹ BOA, İ.TAL., 356/3, 8 Zilkade 1322 (14 Ocak 1905).

¹²² BOA, İ.TAL., 44/49, 6 Şaban 1311 (12 Şubat 1894).

¹²³ BOA, İ.TAL., 225/24, 22 Cemaziyevvel 1318 (17 Eylül 1900).

(ikinci rütbe) aynı nişandan verilmesi yer almaktadır.¹²⁴ Dolayısıyla, İmparatorluğun kendi tüccarlarından beklentisinin, İranlı tüccarlardan daha fazla olduğu veya İran'la ticaretin, İran'ın Osmanlı ile ticareti önemseydiği kadar önemsenmediği, şeklinde bir yorum yapılabilir.

Öte yandan, bu dönemde iki ülke, genel anlamda Tanzimat'tan beri gelişen olumlu ilişkileri sürdürmeye çalışıyor, olası sorunlardan kaçınıyordu. Ancak bir yandan da tarihi rekabet alanlarında üstü kapalı mücadele devam ediyordu. Bunların başında, Bağdat yakınlarında Atabât-ı 'Aliyye olarak adlandırılan bölgede yaşanan nüfûz mücadelesi gelmektedir. Şii on iki imamın altısının buraya defnedilmiş olması, Nəcəf, Kerbelâ, Samarra ve Kâzımiye'den oluşan bu küçük bölgeyi İslâm'ın erken zamanlarından itibaren özel bir konuma erdirmişti.¹²⁵

Diğer taraftan Bağdat Vilayetindeki Osmanlı memurlarından gelen raporlar, buradaki Şii oranının ve etkisinin iyice arttığını, Sünniliğin gerilemekte olduğunu göstermekteydi.¹²⁶ İran yönetiminin yanı sıra ondan destek alan veya kendi başına/bağımsız hareket eden Şii ulema, başta Atabât çevresi olmak üzere tüm Irak'ta yoğun propaganda faaliyeti içerisindeydi.¹²⁷ Tahran açısından

¹²⁴ BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.), 157/45, 11 Cemaziyevvel 1326 (11 Haziran 1908).

¹²⁵ On iki imamdan Atabat-ı 'Aliyye'de defnedilmiş olanlar şu şekildedir: "Ali (ö.661 – Nəcəf), Hüseyin (ö.680 –Kerbelâ), Musa Kâzım (ö.799 –Kâzımiyye), Muhammed et-Taki (ö.835 – Kâzımiyye), Ali el-Hâdi (ö.868 –Samarra), Hasen el-Askerî (ö.874 –Samarra)". Bunun dışında, yalnızca sekizinci imam olan İmam Rıza'nın kabri İran sınırlarında, Meşhed'de bulunmaktadır. Bkz. İsmail Safa Üstün, "Bağdat Eyaletindeki Atebat'a Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, 2, 2006, s. 101; Ayrıca bkz. Rasoul Arabkhani, "Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İran İlişkilerinde Atabat-ı Aliyat (Samarra, Kerbela, Kazımiyye, Nəcəf)" (doktora tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.

¹²⁶ Örneğin, Bağdat'a müfettiş olarak görevlendirilen Ferik İsmet Paşa'nın 1890 (1307) yılında gönderdiği şifreli telgrafta, Samarra, Hille, Nəcəf, Kerbelâ ve bunların nahiyelerinde halkın sadece yüzde beşinin Sünnî, geri kalanın Şii olduğu bildirilmişti. Bağdat Vilâyetinden gönderilen başka bir arızada ise: "Bugün Bağdad Vilâyeti seknesi içinde Mezheb-i Pak-i Ehl-i Sünnete salık olanlar sur-ı esvedde nokta-i beyza mesabesinde kalmıştır" denilerek, nüfusun Sünnî kısmının ne kadar azaldığı vurgulanmıştı. Bkz. Bağdat'ta müfettiş Ferik İsmet Paşa'dan gelen şifre telgrafnâmenin sureti, BOA, Y.MTV., 43/114, 17 Şevval 1307 (6 Haziran 1890); BOA, Y.MTV., 45/24, 10 Muharrem 1308 (26 Ağustos 1890).

¹²⁷ Bu hususta bkz. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, SOAS/Routledge, London and New York 2006, p. 99-126; Selim Deringil, "The Struggle Against Shi'ism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter Propaganda", *Die Welt des Islams*, XXX, ¼, 1990, p. 45-62; Rasoul Arabkhani, "Atabât-ı 'Aliyat der Revabât-ı İran va Osmani: Gern-i Nuzdehom (Ba Te'kid ber asr-ı Adbulhamid-i Devvom)", Tehran (Zemistan 1393); Rasoul Arabkhani, "Mes'ele-i Teşeyyü-ü Irak der

propagandanın destekleyici unsurlarından biri, nişânlar dağıtmaktı. Bağdat Valisi Ataullah Paşa'ya birinci;¹²⁸ Kerbelâ Mutasarrıfı Abdüllatif Paşa'ya ikinci;¹²⁹ Necef Kaymakamı Hayri Efendi'ye,¹³⁰ Raşid Paşa'ya¹³¹ ve eski kaymakam-vekili Mehmet Nuri Efendi'ye üçüncü;¹³² Kâzımiye Kaymakamı Mümtaz Efendi'ye dördüncü¹³³ ve Necef Karantina eski memuru Nuri Efendi¹³⁴ ile Bağdat Vilâyeti Zabtiye Alayı Birinci Merkez Taburu Bölük Ağaları'ndan Abdülkadir Efendi'ye beşinci rütbe *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi karşılaşılan örneklerdendir.¹³⁵

Buna karşılık, Osmanlı yönetimi de bölgedeki halkın devletten ve devletin resmî inancından (Sünnî-Hanefilikten) kopuşunu geçmiş dönemlerden çok daha açık biçimde idrak etmişti. Öyle ki; zaman zaman Necef'teki Şii müctehidlerin İran'la irtibatlı milli bir hareket tertiplenmelerinden şüpheleniliyordu.¹³⁶ Bu nedenle, bir yandan İran'ın ve Şii ulemanın etkisi kırılmaya, bir yandan da insanların gönlü kazanılmaya çalışılıyordu. Şüphesiz bunu yaparken kullanılan araçlardan bir tanesi İran'ın kullandığıyla aynıydı.¹³⁷ Mesela, Necef ulemasından olup İran'da ikamet eden Şeyh Ali Necefî'nin (ulemanın önde gelenlerinden olmasından ötürü) İstanbul'u ziyaretinde şerefine uygun muamele görmesi ve kendisine nişân verilmesi, Tahran Sefareti tarafından talep edilmişti.¹³⁸ Yine, Bağdat Vilayeti, Kerbelâ ulemasından Tabatabai Seyyid Cafer Efendi'nin üçüncü rütbeden *Mecidi Nişân*ıyla taltif edilmesini teklif etmiş;¹³⁹ Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'daki merkad-ı şerifinin (kabrinin) baş hademesi Şeyh Salih Efendi'nin

dovre-i Abdulhamid-i Devvom-i Osmani", *Pejuşeşba-yı Ulûm-i Taribi*, IV, 2, Tehran, (Payiz va Zemistan 1391), s. 41-62; Rasoul Arabkhani, "Teşeyyü-ü İrani va Tesennün-ü Osmani: Pejuşeşi der bare-i Münazeat-ı Şii-Sünni der Atabât-ı 'Aliyat-ı gern-i Nuzdehom (Ba Tekiyyeh ber Esnad-ı Arşiv-i Osmani)", *Faslname-i İlmî-Pejuşeşi-i Tarib-i İslam va İran, Danişgabü'l Zehra*, XV, 26, (Tabistan 1394), s. 123-141; Kiren, "II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları", s. 127-164.

¹²⁸ BOA, DH.MKT., 2238/18, 17 Rebiyülahir 1317 (25 Ağustos 1899).

¹²⁹ BOA, DH.MKT., 2141/35, 15 Recep 1316 (29 Kasım 1898).

¹³⁰ BOA, DH.MKT., 239/35, 17 Zilkade 1311 (22 Mayıs 1894).

¹³¹ BOA, DH.MKT., 2569/77, 6 Ramazan 1319 (17 Aralık 1901).

¹³² BOA, BEO., 2250/168677, 21 Şevval 1321 (10 Ocak 1904).

¹³³ BOA, DH.MKT., 527/21, 13 Rebiyülevvel 1320 (20 Haziran 1902).

¹³⁴ BOA, DH.MKT., 1170/80, 3 Cemaziyelahir 1324 (25 Temmuz 1906); BOA, BEO., 2906/217938, 21 Recep 1324 (10 Eylül 1906).

¹³⁵ BOA, İ.TAL., 184/24, 1 Rebiyülahir 1317 (9 Ağustos 1898).

¹³⁶ BOA, BEO., 2108/158047, 10 Rebiyülahir 1321 (6 Temmuz 1903).

¹³⁷ Osmanlı topraklarındaki, özellikle de Irak'taki Şiiilerin İran'ın mı yoksa Osmanlı'nın mı tabiiyetinde olduğunu tespit etmek son derece güçlü. Çünkü bu dönemde oldukça hızlı bir nüfus hareketliliği söz konusuydu. Bununla birlikte, Osmanlı kayıtlarında bunlarla ilgili çok net bir ayırım da yapılmamıştı. Osmanlı memur ve bürokratları, Şiiilerden bahsederken topyekün İrani, Acem veya bazen de Rafizi ifadelerini kullanmıştı.

¹³⁸ BOA, DH.MKT., 2400/45, 13 Cemaziyevvel 1318 (8 Eylül 1900).

¹³⁹ BOA, DH.MKT., 303/41, 4 Cemaziyevvel 1312 (3 Kasım 1894).

oğulları Muhammed Mehdi, Seyyid Hüseyin ve Seyyid Ahmed Efendilerin aynı nişânın dördüncü rütbesiyle ödüllendirilmesi irade buyurulmuştur.¹⁴⁰

Osmanlı yönetimi, Irak'taki veya diğer vilayetlerindeki Şii ulema dışında, İran'daki ulemanın da farklı yollarla desteğini kazanmaya çalışmıştı. Ayrıca, kendi unsurlarının İran tabiiyetine veya Şii inancına geçmesini engellemeye çalışırken; İran tabiiyetindekilerin Osmanlılaşmasını ve Şii'lerin Sünnileşmesini, resmi tabirle *tashih-i itikadlarını*, arzulamıştı. Bu anlamda, Basra Vilayeti türkümanlığında bulunduğu esnada İran tebaasından bazı kişilerin tabiiyet-i Saltanat-ı Seniyye'ye geçişinde hizmetleri görülen İlyas Şami Efendi'nin dördüncü rütbeden *Osmanî Nişânıyla* ödüllendirilmesi, tam da yönetimin bakış açısını yansıtmaktadır.¹⁴¹ Ancak tüm bunlara rağmen, belki de gecikmiş olunmasından dolayı, girişimlerde yeterince başarı sağlanamamış, bölgede yüzyıllardır var olan Şii etkisi gittikçe artmıştı. 20. yüzyıl başlarında, Irak'ın genelinde bile Sünnî nüfus artık çoğunluk denemeyecek orana gerilemişti.¹⁴²

Ulemaya nişân verilmesiyle ilgili değinilmesi gereken önemli bir husus, zaman zaman buna itirazlar gelmiş olmasıdır. Mesela Tahran Sefiri Halil Halid tarafından, "*ulema sınıfından olduğu ve İran'da ulemanın nişân takmasının mu'tad olmadığı*" gibi bir gerekçeyle, İran'daki büyük müctehidlerden Seyyid Abdullah'ın başka bir şekilde taltif edilmesi talep edilmiştir.¹⁴³ Bir başka örnekte, Kerbelâ'daki Caferi ulemasından Hakimzade Seyyid Hasan Efendi'nin

¹⁴⁰ BOA, İ.TAL., 77/18, 6 Zilkade 1312 (1 Mayıs 1895).

¹⁴¹ İlyas Şami Efendi ayrıca, pek çok Afgan'ın da Osmanlı tabiiyetine geçişinde yararlık göstermişti. Bu nedenle bir derece de terfi ettirilmişti. Bkz. BOA, DH.MKT., 803/66, 9 Şevval 1321 (29 Aralık 1903).

¹⁴² Bkz. Kiren, "*II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslâmist Uygulamaları*", s. 123-127.

¹⁴³ BOA, Y.MTV., 32/33, 14 Şaban 1305 (26 Nisan 1888); Aga Seyyid Abdullah'a, 1894 yılında 100 lira değerinde üzerinde tuğra süsü bulunan bir kutu gönderilmişti. Bkz. BOA, DH.MKT., 272/62, 16 Safer 1312 (19 Ağustos 1894); BOA, İ.HUS., 27/30, 27 Muharrem 1312 (31 Temmuz 1894); BOA, BEO., 447/33487, 29 Muharrem 1312 (2 Ağustos 1894); Ayrıca, uzun yıllar boyu Ramazan aylarında nakit para yardımı yapılmıştı. "Ödemesi geciken Tahran ekabir-i müctehîdinden Aga Seyyid Abdullah'ın Ramazan masrafının ödenmesi" konulu bir belge için bkz. BOA, DH.MKT., 884/69, 18 Cemaziye'l-ahir 1322 (30 Ağustos 1904); "Tahran ulemasından Seyyid Abdullah'a Maliye Nezareti tahsisatından ödenecek olan meblağın 1321 senesi dahiliye tahsisatına mahsuben icra edilmek üzere Bank-ı Osmanî vasıtasıyla Tahran Sefareti'ne tesviyesi" konulu bir belge için bkz. BOA, DH.MKT., 1039/2, 11 Zilkade 1323 (7 Ocak 1906); "Tahran ulemasından Seyyid Abdullah'a her sene Ramazan-ı Şerif'te verilmekte olan meblağın, bu sene de Bank-ı Osmanî vasıtasıyla Tahran Sefareti'ne verildiği" konulu bir belge için bkz. BOA, DH.MKT., 1133/2, 20 Şevval 1324 (7 Aralık 1906); Diğer taraftan, 1894 (1310) yılında, aynı müctehide hem Şah hem de İngiltere Kraliçesi tarafından iltifat edildiği ve kendisinin ödüllendirildiği Tahran Sefiri tarafından bildirilmişti. Bkz. BOA, Y.PRK.EŞA., 20/56, 14 Rabiul-ahir 1312 (20 Aralık 1898).

dördüncü rütbeden *Mecidî Nişânı*yla taltifi Bağdat Vilayetince teklif edilmiş;¹⁴⁴ fakat Dahiliye Nezareti bunu uygun görmemiştir.¹⁴⁵ Oysa gerçekte ulemeden birinin nişân alması ilk kez karşılaşılan bir şey değildi. Necef ulemasından Şeyh Ali Necefî'ye nişân verilmesi, yine Tahran Sefiri tarafından talep edilmişti.¹⁴⁶

İki ülke arasındaki sorun alanlarından biri de sınır bölgelerinde yaşanan gerginliklerdi. Uzun sınır hattında gerçekleşen eşkıyalık, gasp, sınır tecavüzü, askeri hareketlilik, sığınma ve tabiiyet değiştirme gibi pek çok olay, tarafları sık sık karşı karşıya getirmişti. Bu nedenle, sınır hattında görevli memurlar, teşrifat sorumlularının unutmaması gereken kişiler arasındaydı. Sınıra yakın yerlerdeki Osmanlı görevlilerinden Van Valisi Bahri Paşa¹⁴⁷ ile eski Vali Nazım Paşa'ya birinci,¹⁴⁸ Hakkari Mutasarrıfı Ali Rıza Paşa¹⁴⁹ ile Van Redif Kumandanı Mirliya Münir Paşa'ya ikinci¹⁵⁰ ve Bağdat Vilayeti Zaptiye Alayının Birinci Merkez Tabur Ağası Muhlis Efendi'ye dördüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânları verilmesi, İran'ın ilgisini göstermektedir.¹⁵¹ Osmanlı yönetiminin İran sınır görevlilerine nişân dağıtmasının örnekleri ise neredeyse yok denecek kadar azdır. Bunu da, İran'ın gözünü Batı'ya çevirmesi ve bu konuda daha cömert davranmasıyla ilişkilendirmek mümkündür.¹⁵²

¹⁴⁴ Belgede, “umur-ı mesail-i hükümete gayret ve sadakati görüldüğünden” ifadesinin geçmesi önemlidir. Bkz. BOA, DH.MKT., 335/8, 23 Recep 1312 (20 Ocak 1895).

¹⁴⁵ Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî, bölgedeki Şii propagandasının etkisini kırabilmek için daha başka ve etkili yöntemlerin araştırılmasını tavsiye etmişti. Bkz. BOA, DH.MKT., 873/86, 14 Cemaziyevvel 1312 (13 Kasım 1894).

¹⁴⁶ Ayrıca Osmanlı yönetimi, kendi tebaası olan Sünnî ulemeden birine de nişân ihsan etmekteydi. Hatta Osman Nuri'nin aktardığına göre, II. Abdülhamid, meşhur Şeyh Ebülhüda'ya bizzat kendi eliyle *İmtiyaz Nişânı* vermişti. Bkz. Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususîyye ve Siyâsiyyesi*, II, Kitabhâne-i İslâm ve Askeri, İstanbul 1327/1909, s. 559; Ayrıca, Landau, 1832 (1248) yılında Şeyhülislam'a II. Mahmud tarafından *tasvîr-i hümayûn nişânı* verildiğini ifade etmiştir. Eldem, verilen bu tasvîr-i hümayûndan (padişahın portresi), “*özel tipte yeni bir ödül ve taltif aracı*” ve “*II. Mahmud'un fildişi üzerine minyatür tarzında boyanmış portresini taşıyan bir madalyondan ibaretti*” ifadeleriyle bahsetmiştir. Nişân veya madalyon olmasından bağımsız olarak; böyle bir objenin, üstelik meydan okurcasına Şeyhülislam Yasincizade Seyyid Abdülvehâb Efendi'ye verilmesi, zaman zaman ulemaya bu tarz hediyeler verildiğini göstermektedir. *Tasvîr-i hümayûn*un verileceği merasim töreni için Cuma gününün seçilmesi ise ayrıca manidardır. Bkz. Landau, “Nishân”, p. 59; Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 126-128.

¹⁴⁷ BOA, BEO., 442/33107, 21 Muharrem 1312 (25 Temmuz 1894).

¹⁴⁸ BOA, BEO., 843/63190, 18 Rebiyülahir 1314 (26 Eylül 1896).

¹⁴⁹ BOA, BEO., 246/18390, 13 Muharrem 1311 (27 Temmuz 1893).

¹⁵⁰ BOA, BEO., 515/38556, 14 Cemaziyevvel 1312 (13 Kasım 1894).

¹⁵¹ BOA, BEO., 387/29006, 13 Şevval 1311 (19 Nisan 1894).

¹⁵² İran'ın çevresindeki diğer toplumlara yönelik nişân uygulamasına değinen bir çalışmanın varlığından haberdar değiliz. Şüphesiz buna dair fikir sahibi olmak

Osmanlı ve Kaçar yönetimlerinin rekabet halinde oldukları yerlerden bir tanesi de Mekke ile Medine şehirlerini içine alan Hicaz bölgesiydi. Her iki rejim de burada görünür olma gayretindeydi. Ancak belirgin politikası İmparatorluk dahilindeki Müslümanları bir arada tutmak olan II. Abdülhamid yönetimi, *Hâdimü'l Haremeyn-i Şerifeyn* unvanına yakışır biçimde, hac güvenliğinin ve Hicaz bölgesindeki kontrolün sağlanmasını en önemli sorumlulukları arasında görüyordu. Bundan ötürü de birçok tedbir düşünülmüştü: Zaman zaman Cidde'de asker sayısı artırılmış veya Hicaz Valisi'nin yetkileri genişletilmişti. Hatta İmparatorluğun ekonomik gücünü oldukça aşan meşhur Hicaz Demiryolu projesi bile bu kapsamdaydı.¹⁵³ Büyük maliyetler gerektiren bu önlemlerin yanına, daha ucuz ama etkisi hiç de azımsanamayacak nişân uygulamasının eklenmemesi düşünülemezdi. Osmanlı yönetimi, Mekke Emiri Avnürrefik Paşa'ya verilen *İmtiyaz Nişânı* örneğinde görüldüğü üzere, kendi kontrolü altındaki bu bölgede devlet görevlileri ile halka nişânlar dağıtmıştı.¹⁵⁴

Diğer taraftan İran da Hicaz'da görünür olma yarışında geri kalmamak için elinden gelen gayreti göstermişti. Ancak şahlar, daha ziyade hac ibadetinin yerine getirilmesinde sorumluluğu bulunan ve halkın üzerinde etkisi olan Osmanlı yöneticilerini tercih etmişti. Diğer bölgelerin aksine, burada toplumun alt tabakasındaki Osmanlı tebasına inmemiş veyahut inememişlerdi. Nasirüddin Şah tarafından 1890 (1308) yılında Medine Muhafızı Ferik Osman Ferid Paşa¹⁵⁵ ile Mekke Emiri Avnürrefik Paşa'ya,¹⁵⁶ Muzafferüddin Şah tarafından 1898'de (1315) Emir Avnürrefik Paşa'nın oğlu Şerif Muhammed Abdülaziz Bey'e¹⁵⁷ ve 1899 (1316) ile 1900 (1317) yıllarında Hicaz Valilerine

kiyaslamanın değerini oldukça artıracaktır. Ancak böyle bir incelemenin yapılması, bu çalışmanın sınırlarını oldukça aşmaktadır.

¹⁵³ Hicaz demiryolu projesinin, asker sevkiyatını kolaylaştırarak güvenliği ve kontrolü sağlama amacı dışında, içeride ve dışarıda halifeye itibar kazandırma ve Müslümanlar arasında dayanışmayı artırma gibi amaç ile faydaları olmuştur. Bu konuda bkz. Murat Özyüksel, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*, Translated from Turkish by Sezin Tekin, I.B. Tauris, London and New York 2014; William Ochsenwald, *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville 1980; Ufuk Gülsoy, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994; Namık Sinan Turan, "II. Abdülhamid'in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu", *CIÉPO 6: Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, II Uşak İli Kalkınma Vakfı, Uşak 2011, s. 1195-1218; Diğer taraftan, Mekke Emirlerinin 19. yüzyılda sıklıkla yönetime sorun çıkarıp başına buyruk davrandıklarını hatırlamak gerekir. Bu nedenle, zaman zaman aileleri İstanbul'da adeta gözetim altında yaşamak zorunda kalmıştı.

¹⁵⁴ BOA, İ.DH., 992/78359, 17 Ramazan 1303 (19 Haziran 1886).

¹⁵⁵ BOA, DH.MKT., 1778/153, 23 Rabiulevvel 1308 (6 Kasım 1890).

¹⁵⁶ BOA, İ.DH., 1188/92955, 27 Zilhicce 1307 (14 Ağustos 1890).

¹⁵⁷ BOA, İ.TAL., 138/29, 13 Zilhicce 1315 (5 Mayıs 1898)

birinci rütbelerden,¹⁵⁸ 1897 (1315) yılında, Mevkib-i Hacc-ı Şerif Muhafızı Abdurrahman Paşa'ya ikinci rütbeden *şîr-u burşid* nişânları verilmişti.¹⁵⁹ Dolayısıyla Kaçarlar, Hicaz'da ilgi alanlarını küçük bir kitleyle sınırlandırmışlardı. Bu durum, İranlı hacıların güvenliğinin temin edilmesi gibi kısıtlı bir amaçla ilişkilendirilebilir. Ya da şahların, Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın bölgeleriyle kıyaslandığında, Hicaz'da nişân dağıtma işini daha az ciddiye aldıkları şeklinde yorumlanabilir. Bunun muhtemel iki gerekçesi vardır: İlk olarak, “Şîî” Kaçar Devleti'nin, tüm dünya Müslümanlarını hedefleyecek düzeyde başarılı bir propaganda yapacak gücü yoktu. Mevcut güç ve imkanı, daha kolay sonuç alınabilecek bölgelere kanalize etmek gerekirdi. İkincisi, nişân politikasının kısa vadede bazı sonuçlar getirmesi önemliydi. Sınır bölgelerinde, Atabât-ı 'Aliyye'de ya da ticaret rotaları üzerinde bulunan insanlarla ilgilenmek, çok daha hızlı etki gösterirdi.

Ayrıca Osmanlı yönetimi de, İran'ın “bilhassa Hicaz'da” görünür olmasına karşı özel tedbirler alma çabasındaydı. İran'a ait sembollerin bölgedeki varlığından rahatsızlık duyulduğuna şüphe yoktu. Hicaz, hac nedeniyle tüm dünya Müslümanlarının buluşma noktasıydı ve burada sergilenen imajın yansımaları sadece iki ülke sınırında değil; çok daha geniş olarak hem Müslüman toplulukları arasında hem de dünya kamuoyunda etkili olabilirdi. Bu nedenle İran'la özdeş figürlerin varlığına bu bölgede özenle karşı çıkılmıştı. Örneğin, İran'ın Cidde Konsolosunun çadırı önüne *şîr-u burşid* arması asılması engellenmek istenmiş, “*Müslümanların ibadetgâhı olan topraklarda Devlet-i 'Aliyye'den başkasının resmi sıfat kullanamayacağı*” belirtilmişti.¹⁶⁰ Fakat yine de karşı çıkış dolaylı yollardan. Diğer yerlerde olduğu gibi burada da açıktan bir tepkiyle ilişkileri germekten kaçınılmıştı. Şahların nadiren nişân vermelerine doğrudan karşı koyulmamıştı.

Nişânlarla İlgili Dikkat Çeken Hususlar

Osmanlı yöneticileri, İran'ın nişân vermesinden ve başka yollarla kendi topraklarında görünür olmasından Hicaz dışındaki bölgelerde de rahatsızlık duymaktaydı. Örneğin, Osmanlı tabiiyetinde bulunan Miran Aşireti Reisi Mustafa Paşa'nın Cizre'de Kayseriyye ismiyle yaptırdığı bedestenin iki kapısında İran Devleti'nin armasının (*şîr-u burşid*-aslan ve güneş) bulunduğu ve adı geçen kişinin İran tarafından verilen nişânı taktığı yönünde rivayet olduğu bildirilerek, bu hususta ne yapılması gerektiği Diyarbakır Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne

¹⁵⁸ BOA, BEO., 1286/96427, 16 Zilkade 1316 (28 Mart 1899); BOA, İ.TAL., 208/23, 1 Zilhicce 1317 (2 Nisan 1900).

¹⁵⁹ BOA, İ.TAL., 120/46, 28 Rabiulahir 1315 (26 Eylül 1897).

¹⁶⁰ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.), 3/2, 16 Muharrem 1298 (19 Aralık 1880).

sorulmuştu.¹⁶¹ Aynı sembolden kaynaklı bir diğer rahatsızlık Samarra'da yaşanmıştı. Osmanlı Kaymakamı, İran'ın Samarra Şehbenderliği kavasının külâhındaki *şir-u hurşid* işaretinin atulmasını emretmişti.¹⁶² Bir başka örnekte, İran'ın nişân verdiği Mehmed Kamil Efendi'nin kim olduğu ve kendisine nişânın hangi gerekçeyle verildiği soruşturulmuştu.¹⁶³ Yine, İran'dan nişân alabilmek için iltimas yaptıran Kerkük Mutasarrıfı'nın şiddetle uyarılması talep edilmişti.¹⁶⁴ Ara sıra da altta kalmamak için ilgili kişi bir de Osmanlı yönetimince ödüllendirilmişti.¹⁶⁵ Tüm bunlar, söz konusu hususlarda tam bir güven içerisinde olunmadığını, kaygılı bir şekilde nişân işinin kontrol altında tutulmak istendiğini göstermektedir.

Nişânlar hakkında ilginç bir iddia, bu tarz taltif yöntemlerinin çoğu zaman "usulen" gerçekleştirildiği yönündedir. Bu iddia ele alındığında şu sorunun cevaplanması gerekir. Karşılıklı nişân verilmesi, gerçekten bir amaca hizmet etmiş midir veya bundan ne ölçüde sonuç alınmıştır? Başka bir deyişle, nişânlar, alanlarda davranış değişikliğine yol açmış, verenlerin beklentilerini karşılamış mıdır? Bu sorulara net ve doğrudan bir cevap vermek, sağlıklı bir ölçüm yapmanın güçlüğü ve bunun böyle bir çalışmanın sınırlarını aşacağı göz önünde tutulduğunda kolay değildir. Ancak bununla ilgili Eldem, Landau'nun II. Abdülhamid döneminde nişânların verilmesi ve etkisi hakkındaki değerlendirmesi ile Deringil'in buna itirazına dikkat çekmiştir: İlk olarak, Landau, II. Abdülhamid zamanında nişân çeşitliliğinin artmasının ve çok fazla kişiye nişân verilmiş olmasının, onların değerini düşürdüğünü iddia etmiştir.¹⁶⁶

¹⁶¹ BOA, Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi (DH.ŞFR.), 269/69, 27 Temmuz 1317 (1899).

¹⁶² Bunun ardından bölgede çeşitli olaylar çıkmıştı. Bkz. BOA, BEO., 2981/223510, 3 Zilhicce 1324 (18 Ocak 1907).

¹⁶³ BOA, ZB., 337/13, 23 Nisan 1320 (6 Mayıs 1904); Bu arada, yabancı bir hükümdarın nişân vermek istediği kişinin bunu kabul etmek ve takmak için önce Osmanlı yönetiminden izin alması gerekiyordu. Çoğu zaman bu izinler verilmişti.

¹⁶⁴ Mutasarrıf Arıf Paşa, İran'dan nişân alabilmek için Gülanber Kaymakamı ve Caf Aşireti Reisi Osman Bey aracılığıyla Kirmanşah Hâkimi Emir Nizam'a iltimas yaptırmaya çalışmış, ancak bu davranış tespit edilince, nişânı alması uygun görülmemiş ve kendisinin şiddetle uyarılması istenmiştir. BOA, BEO., 415/31071, 1 Zilhicce 1311 (5 Haziran 1894); BOA, DH.MKT., 232/12, 4 Muharrem 1311 (18 Temmuz 1893).

¹⁶⁵ Örneğin, İran tarafından *Şir-u Hurşid* nişânı verilen Şam-ı Şerif hanedanından Hasan Efendi'ye buna muadil üçüncü rütbeden *Nişân-ı Osmanî* verilmesi Sadaret'e teklif edilmiştir. Bkz. BOA, DH.MKT., 70/12, 6 Zilkade 1310 (22 Mayıs 1893).

¹⁶⁶ Landau, "Nishân", p. 59; Aslında Landau'nun işaret ettiği bu iddia, daha II. Abdülhamid zamanında bile dillendirilmeye başlamıştı. Sultan Abdülaziz ve Abdülhamid dönemlerinde birkaç defa nazırlık görevine getirilmiş Abdullah Subhi Paşa'nın (1818-1886) ifadeleri bunlardan bir tanesiydi. Paşa, yumuşak ama son derece eleştirel bir tavırla, "*Kesretinden kalmadı rağbet nişân-ı devlete, Bî nişân olmak nişân-ı iftiharımdır benim*" demişti. Ayrıca, Şair Eşref, *Lazımsa* adlı şiirinde aynı hususa şu beyitle işaret ediyordu: "*Açıp Sâlnâme'yi miskinleri bir bir temâşâ et. Nişanlı bir takım hayvânlara*

İkinci değerlendirmenin sahibi Deringil ise bu iddianın hatalı olduğunu ifade ederken, onur nişânları çağı olan 19. yüzyılla ilgili şunları söylemektedir:

“II. Abdülhamid rejimi, nişânların, alan kişinin iyi niyetini besleyeceği umuduyla, nişân dağıtmayı alışkanlık edinmişti. Dolayısıyla, ‘İhsan-ı hümayûn’un simgesel tezahürlerinin, kendi içine alma, özümseme gibi bir anlamı da vardı. Disiplin ya da denetim altına alamadığı kişilere nişân veya ödül verme, Bâb-ı Âli’nin oldum olası sık başvurduğu siyasal araçlardan biriydi. 19. yüzyılda gerçek yaptırım gücü azaldıkça, bu olgu daha da geçerlik kazandı.”¹⁶⁷

İncelenen bazı örnekler, Deringil’i destekler şekilde uygulamanın toplumda karşılık gördüğüne dair kanaati güçlendirmektedir. Hemen ifade etmek gerekir ki; İmparatorluğun son döneminde resmî törenlerde nişânların kordonlarıyla birlikte takılması zorunlu idi. II. Abdülhamid de, etrafındakilerin şatafat içinde olduğu kendi cülûs töreninde, oldukça sade bir kıyafet giymesine rağmen, göğsüne şehzadeliginde aldığı *Osmanî* ve *Mecidî* nişânlarını takmayı ihmal etmemişti.¹⁶⁸ İkinci olarak, Mabeyn Başkatibi Tahsin Paşa anılarında, cemaatlerin dinî reislerinin Padişah’tan atıye aldıklarını anlatmış; “*bunlar içinde bazıları ve İstanbul’daki rüesâ-i rubâniye “atıye-i seniye” namı altında avâid alırlardı. Tebaaya nişân almak keyfiyyetinin bir aralık hayli kârlı bir ticaret işi hâline sokulduğu da rivayet olunurdu*” diyerek; bu işin amacından sapmasının yanında, halkın nişân alma konusunda talepkar oluşuna dikkat çekmişti.¹⁶⁹ Üçüncü bir örneğe yine Deringil işaret etmektedir. Buna göre, Isparta’da Paskalya yortusunda kiliseye Osmanlı üniforması ve Padişah’ın verdiği nişânları takarak gitmek isteyen bazı Rum ileri gelenleri Valilikçe engellenmiş, bunun üzerine Babiâli’ye başvurulmuştu. Babiâli’den gelen cevapta, Vali azarlanmış ve ahalinin davranışının, “*Saltanat-ı Seniyye’den ihsan buyurulmuş olan bir şerefle İftihar maksadına mübteni*” olduğu söylenip karışılmaması emredilmişti.¹⁷⁰ Dahası, Osmanlı tebaasından bazıları yalnızca kendi devletinin nişânını elde etmek için gayret göstermemişti. İran nişânı alabilmek için bazen bir Osmanlı memuru dahi istekli olmuştu. Hatta bu uğurda uygunsuz yollara başvurmuştu. Yukarıda da geçen,

ta’dâd lâzımsa.” Bununla birlikte, Falih Rıfki da ilk kez 1932 yılında yayımlanan *Zeyindağı* romanında mesleğe şu sözlerle dikkat çekmişti: “*Şark saraylarının nişân ve madalyalarında, elmas veya gümüşlerinin çarşı değerinden başka hiçbir değeri olmamıştır. Hamit İstanbul’una gelip de birkaç Bedesten malı ve bir iki nişanla geri dönmeyen bemen hiçbir frenk yoktu.*” Bkz. Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 333-334; Falih Rıfki Atay, *Zeyindağı*, Bateş, İstanbul 1981, s. 87.

¹⁶⁷ Selim Deringil, “Padişahım Çok Yaşal! Abdülhamid Döneminde Sembolizm ve İktidar”, *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY, İstanbul 2002, s. 45, 195 (DN. 98).

¹⁶⁸ Bkz. Karateke, *Padişahım Çok Yaşal*, s. 92, 103, 231.

¹⁶⁹ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990, s. 41.

¹⁷⁰ Selim Deringil, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu’nda Simgesel ve Törensiz Doku: ‘Görünmeden Görünmek’”, *Simgeden Millete: II. Abdülhamid’den Mustafa Kemal’e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 74-75.

Kerkük Mutasarrıfı Arifi Paşa'nın, *Şir-u Hurşid* nişânı alabilmek için Gülanber Kaymakamı ve Caf Aşireti Reisi Osman Bey aracılığıyla Kirmanşah Hâkimi Emir Nizam'a iltimas yaptırmaya çalışması önemli bir örnektir.¹⁷¹ Benzer şekilde, Rus yazar Anton Chekhov'un 1887 yılında yayımlanan *Aslan ve Güneş* adlı kısa hikayesinde, Urallarda bir garnizonun valisi olan Rus binbaşının, *Şir-u Hurşid Nişânı* alabilmek için şehre gelen nüfûzlu bir İranlı'yı etkileme çabası mizahi tarzda ele alınmıştır.¹⁷² Tüm bunlar, söz konusu yıllarda iki tarafın nişânlarına da belli bir talep olduğunu, nişâna sahip olmanın farklı bölgelerde statü göstergesi olarak algılandığını göstermektedir. Dolayısıyla nişânlar etkisizdi demek hayli güçtür. Bununla birlikte, tarafların gerek kendi tebaasına gerekse birbirlerininine dönem boyunca nişân vermeye devam etmesi (ve buna gittikçe daha fazla başvurması) uygulamadan vazgeçmeyi göze alamadıklarını göstermektedir.¹⁷³ Ayrıca, beklentilerinin bir ölçüde karşılandığına ve olumlu sonuçları olduğunu düşündüklerine dair veri kabul edilebilir. Sonuç olarak, iki ülke arasında verilen nişânlar göz önüne alınıp bir kez daha düşünüldüğünde; nişânların (ve diğer sembollerin), hedeflenen boyutta sonuç vermese bile olumlu etkiye sebep olacak şekilde kullanıldıkları, fakat çok sayıda verildiğinde değerlerini bir miktar yitirdikleri anlaşılmaktadır.

Eldem'in bir başka tespiti, II. Abdülhamid döneminde verilen nişân ve madalyalardan bir kısmının; dönemin ideolojik, siyasi ve maddi yenilikleriyle, yani modern bir görünüm sunma isteğiyle yakından ilişkili olduğu yönündedir.¹⁷⁴ Nişânlar, iktidarların kendilerini tanımlamada kullandıkları çok sayıda araçtan yalnızca biriydi ve üzerlerinde verenin özelliklerini yansıtan ipuçları barındırmaktaydı. Fakat bu tarz yöntemlerle kendini tanımlama, iktidarın kimliğinin kabul görmesi için tek başına yeterli değildi. Bu hususta Karateke, Durkheim'in, "*bireylerin arasındaki ortak noktaların çoğaldığı toplumlarda çeşitli simgelerin anlamları üzerinde ileri derecede bir birlik*" oluştuğu, düşüncesine dikkat çekmiştir.¹⁷⁵ Buradan hareketle, Osmanlı ve İran yönetimlerinin gerek kendi gerekse diğerinin tebaasına nişân vermeleri, aradaki ortak noktaları artırma çabası olarak da görülmelidir.

Dikkat çeken bir diğer husus, nişân almak için bazen sadece önemli bir makamda bulunan birinin yakını olmanın yeterli gelmesidir. Hükümdarlar

¹⁷¹ Bkz. Dipnot 163.

¹⁷² Anton Chekhov, *The Lion and the Sun*, translated by Constance Garnett in 1887, in *Complete Works of Anton Chekhov*, Delphi Classics, I, Hastings, East Sussex 2016.

¹⁷³ Osmanlı arşiv belgelerinde, İran tarafından verilen nişânların, Nasirüddin Şah (1848-1896) döneminin son on yılından itibaren artış gösterdiği, Muzafferüddin Şah (1896-1907) döneminde de zirveye çıktığı görülmüştür. Osmanlı tarafı ise bunu İran'a yönelik rutin bir faaliyet olarak ele almış, dikkat çekici bir artış olmadan, kontrollü şekilde devam ettirmiştir.

¹⁷⁴ Eldem, *İftihar ve İmtiyaz*, s. 332.

¹⁷⁵ Karateke, *Padişahım Çok Yaşa*, s. 236.

dışında, devlet görevlilerinin çocuklarına, eşlerine veya akrabalarına nişân verilmesine dair çok sayıda örnek vardır. Osmanlı tarafının, İran şehzadelerine, Sefir'in oğlu süvari teğmeni Muhsin Han'a ve Sefir'in kardeşinin oğlu teğmen Mehdi Han'a üçüncü rütbeden *Mecidî Nişâm* vermesi gibi;¹⁷⁶ İran da Mekke Emiri Avnürrefik Paşa'nın oğlu Şerif Muhammed Abdülaziz Bey'e (birinci rütbeden),¹⁷⁷ Tahran Sefiri'nin oğlu Memduh Bey'e (ikinci rütbeden),¹⁷⁸ Adana Valisi Nasuhi Bey'in oğlu Yahya'ya (üçüncü rütbeden)¹⁷⁹ ve Suriye Valisi'nin oğlu Salim Bey'e (üçüncü rütbeden)¹⁸⁰ *Şir-u Hurşid Nişânları* vermişti.¹⁸¹

Bu arada, nişânlarla yalnızca ilgili kişiyi etkilemek amaçlanmamıştı. Bu en iyi verilen nişânların gazete gibi araçlarla duyurulmasından anlaşılabilir. Bu yolla daha büyük bir kitle tarafından görünür olma ve etki alanını olabildiğince genişletme arzulanmıştı.¹⁸² Ayrıca, halkın arasındaki iletişim ve haberlerin kulaktan kulağa yayılma gücü de küçük görülmemelidir. Örneğin 19. yüzyıl sonunda Trabzon gibi bir kentte eşraftan ya da memurlardan birinin İran şahı tarafından taltif edilmesinin, kentin her yerinde süratle duyulacağını tahmin etmek zor değildir.¹⁸³

Yine neşriyatın gücünün farkında olarak, gazeteci ve yazarlara, hatta özellikle yabancı uyruklu olanlara nişânlar verilmişti. Yabancı gazeteciler, Osmanlı sultanlarından Abdülmecid döneminden beri nişân almaktalardı. Uygulamaya Sultan Abdülaziz zamanında devam edilmiş, II. Abdülhamid ise (özellikle 1890'lardan itibaren) hem iç hem de dış basına ilgiyi artırmıştı. Hariciye Nezareti bütçesinden yüklü bir miktar bu işlere tahsis edilmişti. Ancak Abdülhamid yönetimi için dış basın denildiğinde, bu daha ziyade Batılı devletlerin basınıydı.¹⁸⁴ Bunlar, Avrupa'daki Osmanlı temsilciliklerince yakından takip ediliyordu.¹⁸⁵ Tahsin Paşa'ya göre, Padişah'ın önemsedığı yabancı gazeteler

¹⁷⁶ BOA, İ.TAL., 196/65, 28 Şaban 1317 (1 Ocak 1900).

¹⁷⁷ BOA, İ.TAL., 138/29, 13 Zilhicce 1315 (5 Mayıs 1898)

¹⁷⁸ BOA, BEO., 3400/254993, 24 Şaban 1326 (21 Eylül 1908).

¹⁷⁹ BOA, BEO., 329/24616, 9 Cemaziyelahir 1311 (18 Aralık 1893).

¹⁸⁰ BOA, BEO., 833/62477, 22 Rebiyülevvel 1314 (31 Ağustos 1896).

¹⁸¹ Ancak buna her zaman riayet edilmemişti. Şii ulemeden Muhammed Efendi'nin devlete sempatisini temin için oğlu Aga Hasan Efendi'nin nişân ile taltifi teklif edilmiş, fakat bunun pek makul gözükmediği cevabı alınmıştı. BOA, DH.MKT., 873/86, 14 Cemaziyellevvel 1322 (27 Temmuz 1904).

¹⁸² Osmanlı yönetimi, yalnızca yabancılar verilen nişânların değil, kendi tebaasına verdiği nişânların da duyurulmasını önemsiyordu. Örneğin bkz. *Tercüman-ı Hakikat*, No. 1782-6982, 7 Cemaziyelahir 1318 (2 Ekim 1900), s. 1.

¹⁸³ Örneğin, Trabzon Vilayeti eşrafından Pertev Paşa'ya üçüncü ve vilayet tercümanı Andon Efendi'ye dördüncü rütbeden *Şir-u Hurşid* nişânı verilmesi hakkında bkz. BOA, BEO., 515/38555, 14 Cemaziyellevvel 1312 (13 Kasım 1894); BOA, BEO., 508/38094, 4 Cemaziyellevvel 1312 (3 Kasım 1894).

¹⁸⁴ Erhan, "19. Yüzyılda Osmanlı", s. 682-686.

¹⁸⁵ Turan, "19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişânın", s. 514.

arasında, *Times*, *Tan*, *Külhise*, *Zeitung*, *Tribune*, *Standard* ve *Viyedemusti* bulunmaktaydı. Ayrıca;

“Avrupa gazetelerinden bazılarının İstanbul’daki muharrir ve muhabirleri saraya davet olunarak mühtelif suretlerde taltifleri unutulmazdı. Bu siyasetten hayli fayda görülmüş, birçok makaleler muvâfık surette yazdırılmıştı.”¹⁸⁶

Fakat II. Abdülhamid’in Batılı gazeteci ve gazete sahiplerini ödüllendirmesine dair sayısız örnek bulunmasına rağmen, onların İranlı meslektaşları için aynı ilginin varlığından söz edilememektedir.

İran içinse durum oldukça farklıydı. Öncelikle, İslâm dünyasının açık biçimde en önemli idari merkezi kabul edilen ve Müslümanların hac güzergahı üzerinde bir nevi toplanma noktası olan İstanbul, İran yönetimi açısından Avrupa başkentlerinden farksızdı. İkincisi, İstanbul’a ve diğer önemli Osmanlı kentlerine, ticaret yapmak, iş aramak vb. sebeplerle yerleşmiş çok sayıda İranlı vardı.¹⁸⁷ Hem bunlar hem diğer Müslümanlar hem de İran’ın Batı’yla temasına katkı sağlayan Osmanlılar üzerinde etki sahibi olmak, şahlar için büyük önemi haizdi. Bu nedenle İran tarafından, *Malumat* ve *Servet* gazeteleri imtiyazlı sahibi Tahir Bey’e (birinci rütbe),¹⁸⁸ *Bursa* gazetesi imtiyazlı sahibi Emiri Efendi’ye (dördüncü rütbe)¹⁸⁹ ve *Van* gazetesi muharriri Mehmet Kemal Bey’e (dördüncü rütbe) *Şir-u Hurşid* nişânları verilmişti.¹⁹⁰

Son olarak, her ne kadar İran kadar titiz olmasa da, Osmanlı yönetiminin de nişânlar konusunda hassasiyeti olduğu ilave edilmelidir. Verilen nişânların tesirini artırmak ya da karşı tarafın gönlünü okşamak için Osmanlılar da belli tedbirler düşünmüşlerdi. Örneğin, Şah’ın oğulları için gönderilmesi planlanan birer kıt’a *Murassa Nişân-ı Osmanînin*, İran Sefareti aracılığıyla gönderilmesi durumunda Şah’ın bundan üzüntü duyacağı (bunu özensizlik olarak algılayacağı) ve bu durumda Tahran Sefareti’nin zorda kalacağı gerekçe gösterilerek; nişânların kuralına uygun olarak İngiltere Sefareti postasıyla Osmanlı Sefareti’ne

¹⁸⁶ Tahsin Paşa, *Sultan Abdülhamid*, s. 160-161.

¹⁸⁷ Bkz. Akin Kiren, “Iranians in Istanbul and their Oppositional Activities against the Qajars”, *The MAYDAN* (Online publication of the Ali Vural Ak Center for Global Islamic Studies at George Mason University, 6 February 2017, <https://www.themaydan.com/2017/02/iranians-istanbul-oppositional-activities-qajars/> (Erişim 27 Temmuz 2018).

¹⁸⁸ BOA, İ.TAL., 239/29, 28 Ramazan 1318 (19 Ocak 1901); İlginç biçimde, nişânın verilmesinden altı ay önce İran Şahı hakkında yazılan olumsuz içerikli makaleden dolayı, İran Sefareti, Osmanlı yönetimindeki muhataplarından Servet Gazetesi hakkında gerekenin yapılmasını talep etmişti. Bkz. BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.), 59/105, 14 Safer 1317 (24 Haziran 1899).

¹⁸⁹ BOA, İ.TAL., 208/9, 29 Zilhicce 1317 (30 Nisan 1900).

¹⁹⁰ BOA, İ.TAL., 83/72, 19 Safer 1313 (11 Ağustos 1895).

iletilmesi, buradan da muhataplarına ulaştırılması istenmişti.¹⁹¹ Bazen de diğer tarafın verdiği nişânların miras kalıp-kalmayacağı sorun olduğunda,¹⁹² yönetim, diğerinin egemenlik hakkı sayılabilecek bir hususta müdahale etmekten kaçınmıştı.¹⁹³

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Amirali Nelson'a verilen *çelenkle*, Kaçar İrani'nde da General Gardane komutasındaki Fransız misyon temsilcilerinden bir kısmına verilen *şir-u hurşid* nişânlarıyla başlayan bir gelenek; 19. yüzyılda iki ülkede de yaygın hale gelmiş ve yüzyılın ortalarından itibaren diplomasinin olmazsa olmazına dönüşmüştü. İncelenen dönemde II. Abdülhamid ve şahlar, önemsedikleri diğer hükümdarlara olduğu gibi, birbirlerine de *İmtiyaz* ve *Timsâl* nişânları vermişlerdi. Ayrıca öteki nişânlarını birbirlerinin unsurlarına dönük kullanmışlardı. Fakat uzun bir zaman dilimini kapsayan tüm diplomasi incelemelerinde olduğu gibi, bu alanda da “doğrusal olma veya her zaman aynı tepkileri gösterme” tavrı sergilenmemişti. Yani, münasebetlerin genel seyrinde dalgalanmalar oldukça, nişân verme konusunda da zıt tutumlar gösterilmişti.

Bu dönemde özellikle İran Şahları, diğerinin tebaasına nişân vermede hayli cömert davranmışlardı. Muzafferüddin Şah'ın İstanbul ziyaretinde (1900) neredeyse bire on oranında nişân dağıtılması bunu tek başına doğrulamaktadır. Şahlar, iki ülke arasındaki problem ve menfaat sahalarında sık sık nişânlara başvurmuşlardı. Diplomatik ve bürokratik konulardaki kişi ile yakınlarının yanı sıra; Şia'nın tarihi merkezi konumundaki Irak'ın Atabât-ı 'Aliyye bölgesi, tüm Müslümanların kutsalı Hicaz, sınır hattı ve ticaret rotaları üzerinde yaşayan Osmanlılar, uygulamanın ilk muhatapları olmuştu. Buna karşılık II. Abdülhamid yönetimi, nişânları daha ziyade İranlı ya da Şii seçkinleri hedefleyen bir araç olarak görmüştü. Yönetim, nişânlarla ilgili daha önce yapılan çalışmaların ortaya koyduğu gibi, kendi tebaası ile yabancı unsurlara bol bol nişân vermişti. Ancak İran'a kıyasla, ötekinin tebaası arasında hedef kitlesini daha dar tutmuştu. Aynı şekilde gazetecileri nişânlar yoluyla etkilemeye çalıştığında, yüzünü Batılı gazetecilere çevirmişti. Farsça yazan gazetecileri, dolayısıyla onların okurlarını, fazla önemsememiş ya da daha az önemsemişti. Buradan hareketle; II. Abdülhamid'in nişân dağıtırken savurganca davrandığını iddia eden çalışmaların

¹⁹¹ Tabii burada, Tahran Sefareti'nin, aslında daha çok kendi pozisyonunu hesap ettiği düşünülebilir. BOA, Y.A.HUS., 167/88, 1 Recep 1298 (30 Mayıs 1881).

¹⁹² Örneğin, Van eski Valisi Halil Bey, İran tarafından verilen birinci rütbe *Şir-u Hurşid* nişânının kendisinde kalması ve bunu kullanmaya devam etmesine izin verilmesi talebinde bulunmuştu. Bkz. BOA, DH.MKT., 1930/16, 8 Şaban 1309 (8 Mart 1892).

¹⁹³ Mesela Halep Telgraf Başmüdüğü müteveffa Ahmed Efendi'den kalan nişânın mirasçılara hatıra olarak bırakılmasının, “İran devletinin kararı olduğu” ifade edilmişti. Bkz. BOA, DH.MKT., 1376/47, 9 Safer 1304 (7 Kasım 1886).

bir kez daha sorgulanması gerekebilir. Bununla birlikte, Kaçarların, ticaretin içindeki Osmanlılara veya Osmanlı toplumunun alt katmanındaki insanlara bile nişân vermesi; hem bu işe hem de Osmanlı kamuoyuna verdikleri önemle ilişkilidir. Daha açık bir ifadeyle, İran'ın Batısı zaten Osmanlı İmparatorluğu idi. Hala oldukça geniş bir alana yayılmış Osmanlı toprakları, İran'ın modernleşmesi, kalkınması ve Batı ile kurduğu temas için, üzerinden geçilmesi gereken önemli bir köprüydü. Bir anlamda, batılılaşma çabaları için bir nevi ara duraktı.

Diğer yandan, iki tarafın da çok sayıda nişân dağıtması, doğal olarak nişânların manevi değerini bir ölçüde azaltmıştı. Zira az olanın değerli kabul edilmesi evrensel bir durumdur. Ancak çalışmada sunulan örnekler, nişânlar sayesinde diğer tarafla diyalog kurma ve görünür olma amacına büyük ölçüde ulaşıldığını teyit etmektedir. İki devlet de siyasi rekabete rağmen modern diplomasi bu aracına karşı koyamamıştı. Taraflar, diğerinin kendi tebaasıyla nişânlar veya başka araçlar yoluyla iletişim kurmasından rahatsız olsalar dahi, bunun gerçekleşmesini doğrudan engellememişlerdi. Dolaylı mücadele ile karşı tarafın tesirini azaltmaya çalışma, bu yüzyılda daha geçerli bir yöntemdi. Karşılıklı hediyeleşme ve nişân verme gibi usuller, ilişkilerin olumlu seyrettiğini gösterirdi. Bu görüntünün bozulmaması son derece elzemdi.

Kaynaklar

I-Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babîali Evrak Odası (BEO).

BOA, Dâhiliye Nezâreti Mektubî Kalemi (DH.MKT.).

BOA, Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi (DH.ŞFR).

BOA, İrade Dâhiliye (İ.DH.).

BOA, İrade Hususi (İ.HUS.).

BOA, İrade Mabeyn-i Hümayûn (İ.MBH.).

BOA, İrade Taltifat (İ.TAL.).

BOA, Maarif Nezâreti Mektubi Kalemi (MF.MKT.).

BOA, Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.).

BOA, Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.).

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Başkitabet Dairesi Maruzatı (Y.PRK.BŞK.).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik (Y.PRK.EŞA.).

BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Hariciye Nezâreti Maruzatı (Y.PRK.HR.).

- BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Hazine-i Hâssa Nezâreti Evrakı (Y.PRK.HH.).
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Nâme-i Hümâyûnlar (Y.PRK.NMH.).
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Sadaret Maruzatı (Y.PRK.A.).
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Posta ve Telgraf Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.PT.).
- BOA, Yıldız Perakende Evrakı-Teşrifat-ı Umumiye Dairesi (Y.PRK.TŞF.).
- BOA, Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS.).
- BOA, Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES.).
- BOA, Zabtiye Nezareti Evrakı (ZB.).

II-Sürelî Yayınlar

- İkdâm*, 2247, 2248, 2249, 2250, 2251, 2252, 30 Eylül / 1-2-3-4-5 Ekim 1900.
- Servet*, 837, 838, 839, 840, 841, 842, 30 Eylül / 1-2-3-4-5 Ekim 1900.
- Tercüman-ı Hakikat*, 1782-6982, 2 Ekim 1900.

III-Kaynak Eser ve İncelemeler

- ARABKHANİ, Rasoul, “Atabât-ı ‘Aliyat der Revabıt-ı İnan va Osmani: Gern-i Nuzdehom (Ba Te’kid ber asr-ı Adbulhamid-i Devvom)”, Tahran, (Zemistan 1393).
- ARABKHANİ, Rasoul, “Mes’ele-i Teşeyyü-ü Irak der dovre-i Abdulhamid-i Devvom-i Osmani”, *Pejuheşba-yı Ulûm-i Taribi*, IV, 2, (Tahran Payiz va Zemistan 1391), s. 41-62.
- ARABKHANİ, Rasoul, “*Sultan II. Abdülhamit Dönemi Osmanlı-İnan İlişkilerinde Atabat-ı Aliyat (Samierra, Kerbela, Kazimiyye, Neceff)*” (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- ARABKHANİ, Rasoul, “Teşeyyü-ü İrani va Tesennün-ü Osmani: Pejuheşi der bare-i Münazeat-ı Şii-Sünni der Atabât-ı ‘Aliyat-ı gern-i Nuzdehom (Ba Tekiyyeh ber Esnad-ı Arşiv-i Osmani)”, *Faslname-i İlmi-Pejuheşi-i Tarib-i İslam va İnan, Danişgabü’l Zebra*, XV, 26, (Tabistan 1394), s. 123-141.
- ARTUK, İbrahim ve Cevriye ARTUK, *Osmanlı Nişanları*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1967.
- ASHRAF, Assef, “The Politics of Gift Exchange in Early Qajar Iran, 1785–1834”, *Comparative Studies in Society and History*, 58, 2, April 2016, p. 550–576.
- ATAY, Falih Rıfıkı, *Zeytindağı*, Bateş, İstanbul 1981, s. 87.
- ATEŞ, Sabri, *The Ottoman-Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843-1914*, Cambridge University Press, Cambridge 2013.

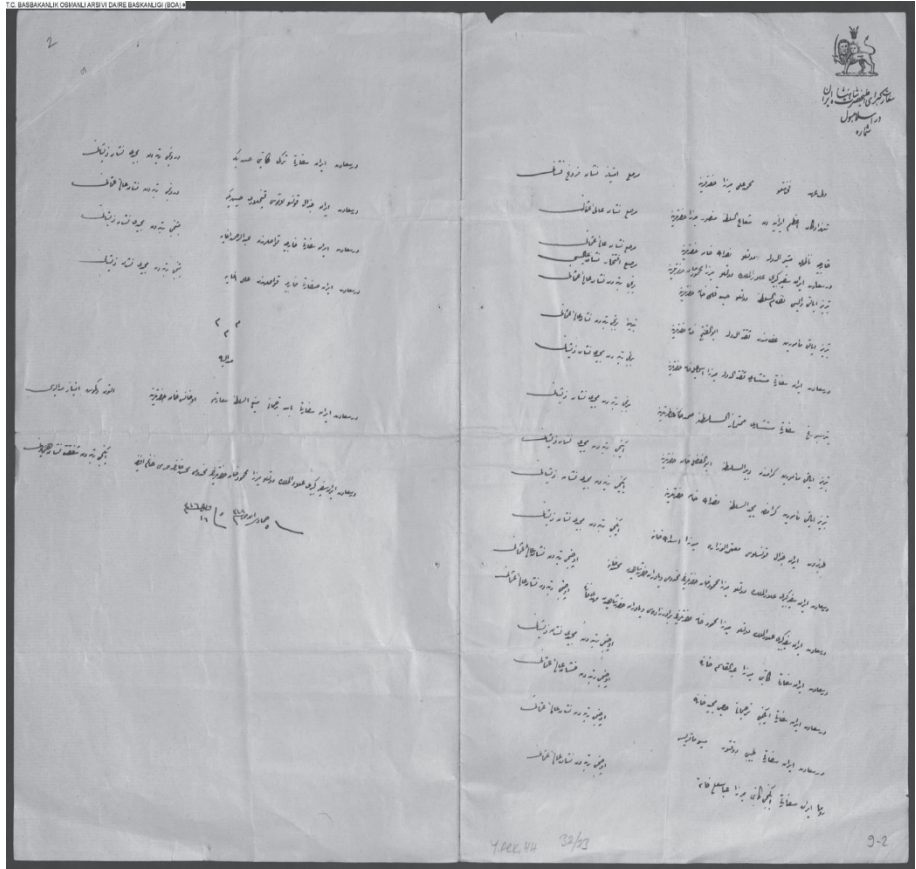
- BEER, H. and J. MOREILLON, "Adoption of the Red Crescent by the Islamic Republic of Iran", *International Review of the Red Cross*, XX, 219, 1980, p. 316-317, doi:10.1017/S002086040006736.
- CHEKHOV, Anton, *The Lion and the Sun*, translated by Constance Garnett in 1887, in *Complete Works of Anton Chekhov*, Delphi Classics, I, Hastings, East Sussex 2016.
- ÇETİNSAYA, Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908*, SOAS/Routledge, London and New York 2006.
- DAEİ, Masoumeh, "İran Osmanlı Ticari İlişkileri (1900-1923)", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.
- DEMİREL, Fatmagül, *Dolmabahçe ve Yıldız Saraylarında Son Ziyaretler, Son Ziyafetler*, ed. Lütfü Tınç, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- DERİNGİL, Selim, "II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nda Simgesel ve Törensiz Doku: 'Görünmeden Görünmek'", *Simgeden Millete: II. Abdülhamid'den Mustafa Kemal'e Devlet ve Millet*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 53-92.
- DERİNGİL, Selim, "'Padişahım Çok Yaşal' Abdülhamid Döneminde Sembolizm ve İktidar", *İktidarın Sembolleri ve İdeoloji: II. Abdülhamid Dönemi (1876-1909)*, YKY, İstanbul 2002, s. 27-52.
- DERİNGİL, Selim, "The Struggle Against Shi'ism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter Propaganda", *Die Welt des Islams*, XXX, ¼, 1990, p. 45-62.
- ELDEM, Edhem, *İftihar ve İmtiyaz: Osmanlı Nişan ve Madalyaları Tarihi*, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul 2004.
- ERHAN, Çağrı, "19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Yabancı Gazetecilere Nişan Verme ve Maaş Bağlama Politikası", *Osmanlı*, I, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 1999, s. 681-688.
- ERÜRETEN, Metin, *Osmanlı Madalyaları ve Nişanları: Belgelerle Tarihi*, DMC, İstanbul 2001.
- GÜLSOY, Ufuk, *Hicaz Demiryolu*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1994.
- KARATEKE, Hakan, *Padişahım Çok Yaşal! Osmanlı Devletinin Son Yüzyılında Merasimler*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.
- KASHANI-SABET, Firoozeh, "Fragile Frontiers: The Diminishing Domains of Qajar Iran", *IJMES*, XXIX, 2 (1997), p. 205-234.
- KİREN, Akın, "II. Abdülhamid Dönemi Pan-İslamist Uygulamaları Ekseninde Osmanlı-İran İlişkileri", (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2017.
- KİREN, Akın, "Iranians in Istanbul and their Oppositional Activities against the Qajars", *The MAYDAN* (Online publication of the Ali Vural Ak Center for Global Islamic Studies at George Mason University, 6 February 2017, <https://www.themaydan.com/2017/02/iranians-istanbul-oppositional-activities-qajars/> (Erişim 27 Temmuz 2018)).

- KÖPRÜLÜ, M. Fuad, “Arslan”, *İslâm Ansiklopedisi*, I, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 606-609.
- LANDAU, J. M., “Nishān”, *The Encyclopaedia of Islam*, VIII, 1995, p. 57-62.
- MARASHI, Afshin, *Nationalizing Iran: Culture, Power, and the State, 1870-1940*, University of Washington Press, Seattle and London 2008.
- MAYAKON, İsmail Müştak, *Yıldızda Neler Gördüm?*, Sertel Matbaası, İstanbul 1940.
- MUSHİRİ, Muhammed: “Nishanha va Midalha-yi İnan ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz,” *Berressiha-yi Taribi*, VI, 6 (1972), s. 185–220.
- MUSHİRİ, Muhammed, “Nishanha va Midalha-yi İnan ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz,” *Berressiha-yi Taribi*, IX, 1 (1974), s. 175–240.
- MUSHİRİ, Muhammed, *Nishanha va Midalha-yi İnan ez Aghaz-i Saltanat-ı Kacariyyah ta Emruz*, Müessesesi-i Sikke Şenasi-i İnan, Tahran 1354.
- NAJMABADI, Afsaneh, *Women with Mustaches and Men without Beards: Gender and Sexual Anxieties of Iranian Modernity*, University of California Press, Berkeley 2005.
- OCHSENWALD, William, *The Hijaz Railroad*, University Press of Virginia, Charlottesville 1980.
- OSMAN NURİ, *Abdülhamid-i Sâni ve Devr-i Saltanatı: Hayat-ı Hususiyye ve Siyâsiyyesi*, II, Kitabhâne-i İslâm ve Askeri, İstanbul 1327/1909.
- ÖZYÜKSEL, Murat, *The Hejaz Railway and the Ottoman Empire: Modernity, Industrialisation and Ottoman Decline*, Translated from Turkish by Sezin Tekin, I.B. Tauris, London and New York 2014.
- PIEMONTESE, Angelo M., “The Statutes of the Qājār Orders of Knighthood,” *East and West*, XIX, 3/4 (Sept.-Dec. 1969), p. 431-473.
- ŞHAHİDİ, Yaḥyâ, “Decorations”, *Encyclopaedia Iranica*, VII, 2, p. 197-202.
- SARIKÇIOĞLU, Melike, *Osmanlı-İnan Hudut Sorunları (1847-1913)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2013.
- SCOFIELD, Richard (Ed.), *The Iran-Iraq Border, 1840-1958*, IV, Archive Editions, Buckinghamshire 1989.
- SHAHIDI, Y., “Neshanha-yi Dovre-i Kacar”, *Berressiha-yi Taribi*, VI, 3 (1971/1350), s. 185-240.
- TAHSİN PAŞA, *Sultan Abdülhamid: Tabsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1990.
- TURAN, Namık Sinan, “19. Yüzyılda Osmanlı Diplomasisinde Nişanın ve Madalyanın Sembolizminden Yararlanma Konusunda Bir Örnek: Şefkat Nişanı”, *CIÉPO 19: Osmanlı Öncesi ve Dönemi Taribi Araştırmaları*, I, İSTESOB Yayını, İstanbul 2014, s. 503-517.

- TURAN, Namık Sinan, “II. Abdülhamid’in İttihad-ı İslam Siyasetinde Propaganda Ögesi Olarak Hicaz Demiryolu”, *CIÉPO 6: Ara Dönem Sempozyum Bildirileri*, II, Uşak İli Kalkınma Vakfı, Uşak 2011, s. 1195-1218.
- ÜSTÜN, İsmail Safa, “Bağdat Eyaletindeki Atebat’a Şii Cenaze Nakli ve Karantina (XIX. Yüzyıl-XX. Yüzyıl Başları)”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXXI, 2, 2006, s. 101-118.
- VERNOIT, Stephen, *Occidentalism: Islamic Art in the Nineteenth Century (The Nasser D. Khalili Collection of Islamic Art)*, XXIII, The Nour Foundation, London 1997.
- WILLS, C.J.: *In the Land of the Lion and Sun or Modern Persia*, Ward, Lock and Co., London, New York and Melbourne 1891.
- WRIGHT, Denis, “Sir John Malcolm and the Order of the Lion and Sun”, *Iran*, XVII 1979, p. 135-141.

BELGE-2:

Muzafferüddin Şah'ın İstanbul'u ziyareti sırasında Osmanlı nişanı verilen İranlıların listesi (devamı).

II. Meşrutiyet'ten İşgale: Osmanlı Kadın Dergilerinde Gayrimüslimlerin İzini Sürmek

Tracing The Non-Muslims in the Ottoman Women's Magazines: From the Second Constitution to the Occupations

Duygu KOÇ*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin sosyal, ekonomik, dini ve kültürel statüleri birçok araştırmacıyı cezbeden konuların başında gelir. Müslüman ve gayrimüslim tebaanın bir arada yaşamasını mümkün kılan yazılı ve yazısız kuralların toplumu ne şekilde bir arada tutabildiği, millet sistemi adını verdiğimiz bu bir aradalığın hangi dönemler ve şartlarda kırılmaya uğradığı defalarca çalışılsa da konunun araştırmacılar için ilgi çekiciliği ve her dönemde güncelliğini kaybetmemesi Osmanlı gayrimüslimlerine dair yapılan ve yapılacak olan çalışmaların motivasyonunu oluşturur. Millet sistemi içerisinde yüzlerce yıl varlıklarını sürdüren Osmanlı gayrimüslimlerinin imparatorluğun dağılma döneminde Osmanlılık ideolojisiyle imparatorluğa olan bağlılıklarının sürdürülmeye çalışılması ve milliyetçilik akımının etkisiyle ortaya çıkan toprak kayıplarının önüne geçme çabası Osmanlı son döneminin gayrimüslimlere olan bakış açısının ana hatlarını oluşturur. Bu çalışmada Osmanlılık akımından Türkçülük akımına geçişte basındaki gayrimüslimlere yönelik söylemlere odaklanılacaktır. Odak noktası olarak da 1908-1919 tarihleri arasında Osmanlı basın hayatında yer alan üç kadın dergisi seçilmiştir. Bu dergiler *Kadın*, *Kadınlar Dünyası* ve *Türk Kadını*'dir. Bu dergilerin seçilme sebebiyse II. Meşrutiyet'in ilanından işgaller döneminin başlangıcı gibi büyük kırılmaların vuku bulduğu bir tarihsel süreçte yayınlanmış olmaları ve aktif olarak siyasete katılmaları olmamasına rağmen kendilerine ait düşünceleriyle siyaset yapan ve bunu da dergilerinde okurlarıyla buluşturan kadınların ve siyasi hayatla beraber basın hayatında da var olan erkeklerin gözünden ana tema olan gayrimüslimlere bakabilmektir.

Anahtar Kelimeler: Kadın, Basın, Gayrimüslim, Osmanlılık, Türkçülük

Abstract

It is very attractive for the scholars to study the Ottoman non-Muslims' social, economic, religious and cultural status. Ottoman Muslims and non-Muslims lived in a harmony, which is called Millet System. While Millet System's transformation and replacement has been discussed many times by the researchers, this topic remains very popular among the academics. The Ottomanism as the main political ideology of the declining period of the Ottoman Empire until rise of the Turkish nationalism. With the Ottomanism ideology, state officials tried to promote the reliance of non-Muslims to the Empire. To slow down the loose of the imperial lands because of the increasing Nationalistic rebels of the period, Ottomans served as the state's legitimized ideology for the non-Muslims. In this study, it is aimed to concentrate on the non-Muslim discourse in the press, the period of transition from Ottomanism to Turkism. Three women periodicals between 1908-1919 were selected as the main sources of the research. These periodicals are Kadın, Kadınlar Dünyası and Türk Kadını. The main reason why these magazines were chosen as the primary sources is their publishing periods which was from the proclamation of the Second Constitution to the Occupations of the Ottoman lands. The importance of that period comes from its witnessing great wars, loss of imperial lands, nationalist uprisings and the independence of the minorities from the Sultanate. Such great events were taking place in the Empire, women's perspectives throughout their magazines on these social and political happenings were important, considering the fact that they were not actively participating in politics. On the other hand, they were doing politics through their ideas on these periodicals. Beside these women, politically and socially active men's perceptions on non-Muslims of the Ottoman Empire are discussed as the main theme within the light of selected periodicals.

Keywords: Women, Press, Non-Muslims, Ottomanism, Turkism

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerine yönelik bir çalışmada Müslüman olmayan unsurların Müslümanların yönetimi altında hangi koşullarda ve hangi pratiklerle yaşadıklarını kısa da olsa açıklamak elzemdir ve bu açıklama da şüphesiz ki İslam hukukuna değinmeden yapılamaz. Çünkü Müslüman olamayan halkın ahkam-ı örfiyye ve şer'iyye ile yönetilen bir imparatorlukta konularını belirtmek için İslam Hukuku içerisindeki yerlerini vurgulamak ve tespit etmek önemlidir. İslam Hukuku'na göre insanlar Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar şeklinde ikiye ayrılırken, Müslüman olmayanlar da Müşrikler ve Kitap Ehli olmak üzere kendi içerisinde ayrılır. Burada bahsedilen

Müşrikler putperestler, kendilerine kitap gönderilmeyenlerken, kitap ehli olanlar ise Yahudiler, Sabiiler, Mecusiler ve Hristiyanlardır.¹ İslam devletinin genişlemeye başlamasıyla birlikte Müslümanların kontrol altına aldıkları topraklardaki gayrimüslimlere ne şekilde muamele edecekleri sorunu ortaya çıkar. Bu soruna peygamberin fethedilen bölgelerdeki kabileler ile yaptığı anlaşmalar çözümler ve pratikler sunsa da konuya son şeklini Necran'da bulunan Putperest ve kitabilerle yapılan anlaşma verir. Bu anlaşmaya göre "Necranlıların mal, mülk, ibadet ve kişisel özgürlükleri devletçe güvence altına alınacaktır".² Bu madde İslam Hukuku'ndaki zimmet/zimmi kavramının ortaya çıkışını sunar. Bu kavrama göre Müslüman ülkelerinde, Müslümanların yönetimleri altında yaşayan kitabilere zimmi statüsü verilir, bu kişiler Müslümanların her türlü güvencesi altında, belli özgürlükler çerçevesinde yaşarlar, can ve mal güvenlikleri sağlanarak korunurlar. Zimmilik kavramı bir nevi karşılıklı anlaşmadır, iki taraf da birbirlerine karşı sorumludur. Zimmiler cizye ve haraç adı verilen vergileri vermek, İslam dinine ve yaşayışına saygı duymak, İslam devletinin yasa ve mahkemelerini tanımak gibi belli başlı kurallara uymakla yükümlüken Müslümanlar da gayrimüslimlere düşmanlık yapmamak, zarar verilirse ödemek ve onları korumakla yükümlüdür.³ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayrimüslimlerin hukuku ve sosyal statüleri de bu uygulamaların aynısıdır. Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'u fethi ile gayrimüslimlerin imparatorlukta cemaat örgütlenmeleri kurulur, Yahudi, Rum ve Ermeni cemaatine dini liderler atanarak bu örgütlenmelerin ilerleyen zamanda kurumsallaşmalarının temeli atılır. Fatih Galata Ahitnamesi ile etnik kökenden ziyade mezhep temelli millet olarak anılan bu gayrimüslim gruplara din, inanç ve mezhep özgürlüklerinin yanında, kendi dillerini kullanma, bu dillerle eğitim alma, kendi kültürlerini her yönden sürdürebilme haklarını da verir. Osmanlı farklı etnik ve dini gruplara haklarını verip, toplumsal hoşgörüyü sağlayarak devletin bekasını 600 yılı aşkın süre sürdürür. Bu birlikteliği ve devamlılığı sağlayan millet sistemi adını verdiğimiz bir arada yaşama kültürüdür. Bu sistem içerisindeki "Millet" tabiri Arapçada dinî bir topluluğu karşılayan bir terimdir, ki bu terim bazen geniş bir cemaati olduğu gibi yansıtırken, bazen bir dille konuşan grubu, bazen de bir ibadethanede ibadet eden aynı inançtaki insanları ifade eder.⁴ Irkı ve etnik grubu ifade etmeyen millet sisteminin temelinde din yer alır ve özünü de İslam Hukukundaki zimmi kavramı oluşturur. Osmanlı transformasyonu açısından bir kilit noktası olan Tanzimat Fermanı millet sistemini de dönüştürür. 3 Kasım 1839'da ilan edilen Tanzimat

¹ Yavuz Ercan, *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*. (Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001), s.1-2.

² Ercan, a.g.e., s.4-5.

³ Ercan, a.g.e., s.8-9.

⁴ Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, (İstanbul: Risale Basın Yayın Ltd., 1996) s. 18-20.

Fermanı ile bireyler din ve etnisiteye bakılmaksızın devlete karşı eşit vatandaş oluyor, bütün uyrukların can, mal ve namus güvenliği devlet tarafından sağlanıyor, müsadere usulü kaldırılarak, gelirine göre vergi vermeyi baz alan düzenli bir vergi sistemi ve düzenli bir askere alım sistemi getiriliyor, milletbaşları seçiliyor devletle cemaatler arasındaki birlik kuvvetlendirilmeye çalışılıyordu. Tanzimat Fermanı'nın verdiği haklar 1856 Islahat Fermanı ile genişletilir, her türlü ayırım ortadan kalkarken, gayrimüslimler vilayet ve belediye meclislerine girme, Meclis-i Ahkam-ı Adliye'de üye bulundurma ve millet örgütlenmelerinin yeniden düzenlenerek kendi meclislerine dini sınıfın yanında sivil üyeleri de katabilme hakkı elde ederler.⁵

Sonuç olarak İslam Hukuku ile şekillenen zimmi kavramının Osmanlı İmparatorluğu'nda millet sistemi şeklinde uygulamaya konduğunu, bu sistemin oluşturduğu barış ve hoşgörü ortamının imparatorluğu yüzyıllarca ayakta tuttuğunu söyleyebiliriz. Tanzimat ve Islahat gibi fermanlarla bu birliktelik perçinlenerek sistem düzenlenmiş, bu uygulamalar 1876 ve 1909 anayasalarında da kendilerine yer bulmuştur.

Bir Milliyetçilik Tedbiri Olarak Osmanlılık ve Basındaki Birleştirici Dili

Bernard Lewis'e göre İslam dünyası üzerinde gerçek anlamda etkili Batı kökenli ilk düşünce akımı Fransız İhtilali'dir.⁶ İhtilal milliyetler ve milletler meselesinin kökeni olarak kabul edilir ve kısa zamanda birçok imparatorluğu etkileyerek ulus-devletlerin doğum aşamasını ortaya çıkarması bakımından tarihi bir dönüm noktasıdır. Osmanlı İmparatorluğu da ihtilalin yarattığı milliyetçilikten etkilenmiş, Yunan ve Sırp isyanlarının ortaya çıkardığı sorun yöneticileri ve düşünce adamlarını milliyetçilik akımı karşısında tedbir almaya itmiştir. Millet sistemi içerisinde yer alan farklı cemaatlerdeki ayrılıkçı hareketlere karşı bulunan çözüm bir Osmanlı kimliği inşa etmek olur. Bu Osmanlı kimliği bir üst kimlik olarak toplumdaki farklı unsurları bir arada tutmayı sağlayacak bir harç görevindedir. Yusuf Akçura, “*Üç Tarz-ı Siyaset*” adlı eserinde Osmanlıcılığı, “hükûmet-i Osmâniye'ye tâbî” millet-i muhtelifeyi temsil ve tevhid ile bir Millet-i Osmâniye vücûda getirmek;⁷ şeklinde tanımlamaktadır. Bu akım farklılıkları gözetmeden hatta bu farklılıkları birbirine karıştırarak Amerikanvari yeni bir toplum yapısı/milliyet oluşturmayı amaç edinir. Yani Osmanlıcılık akımı ile yapılmak istenen şey imparatorluğun toprak kayıplarının önüne geçerek, imparatorluğun bütünlüğünü koruyabilmek, bunu yaparken de

⁵ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), s.217.

⁶ Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998) s.41.

⁷ Yusuf Akçura, *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, (İstanbul: 2004), s. 167.

etnisiteye dayanan talepleri Osmanlılık üst kimliği potasında eritmek ya da en azından durdurabilmektir. Ancak Yusuf Akçura bu erime veya karışmanın Türkleri de etkileyeceğini onların da karma Osmanlı milleti sistemi içerisinde kaybolup, nüfusunu kaybedeceğini belirtmeden edemez ve bunun Osmanlı'ya olabilecek katkısını ya da götürüsünü sorgular. Ona göre Alman tipi ırka dayalı milliyetçilik Fransız tipi ırkı göz ardı eden milliyetçiliğe göre daha tercih edilebilir bir haldedir.⁸ Modernleşme çabaları ile değişen devlet-tebaa ve devlet-fert ilişkilerinin birer göstergesi olarak artık vatan yaşanan çevreyi değil bütün Osmanlıların ortak toprağını/vatanını ifade eder hale gelir. 1864'te çıkarılan vatandaşlık kanunu ile tebaa kültürü geride bırakılarak vatandaşlık konseptine geçilir ve devlet de bu dönüşümden etkilenerek vatandaşa hizmetin aracısı haline bürünür. Osmanlılık artık bir aileye/hanedana mensup bir sıfat olma özelliğini yitirerek vatandaşların ortak aidiyeti, ortak kimliği haline gelir.⁹ Namık Kemal bu görüşü çok güzel cümleleştirmiştir, ona göre

Osmanlılar Hukukta birbiri ile müsavi, menfaatte yekdiğeriyle müşterek ve fakat lisanda, cinsiyette ve hele efkarda mecmuu birbirine ve her biri mecmuuna mugayir birçok eczanın içtimaından hasıl olmuş bir heyettir.¹⁰

Bu bilgilerin ışığında Osmanlılık gayrimüslimleri de içeren yeni bir milliyetçilik anlayışı olarak algılanabilir. Selçuk Akşin Somel Osmanlılık akımının dört farklı dönemde/aşamada geliştiği fikrini savunur ve bu fikrini 1839-1913 tarihsel çerçevesinde irdeler. Ona göre:

1. 1830'lardan 1875'e süren dönemde ağırlıklı olarak Bab-ı Âli'nin otoriter merkezîyetçi siyaseti,
2. 1868-1878 devresinde Yeni Osmanlı muhalefeti ve Meşrutîyetçi pragmatizm çerçevesinde Osmanlılık yaklaşımı,
3. II. Abdülhamit mutlakîyetine karşı Jön Türk muhalefesinde görülen Osmanlılık,
4. II. Meşrutîyet döneminde Osmanlılık düşüncesi.¹¹

Selçuk Akşin Somel'in dördüncü kategorisi çalışma açısından önemli olmakla birlikte şu soruyu ortaya çıkarır, II. Meşrutîyet dönemindeki Osmanlılık düşüncesi nedir? François Georgeon'a göre 20. yüzyılın başında

⁸ Akçura, A.g.e., s.168-170.

⁹ Mehmet Kaan Çalen, "Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlılık", *Türk Yurdu*, Nisan 2013, Sayı 308, s. 89.

¹⁰ Namık Kemal, "İmtizac-ı Akvam", *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), s.98.

¹¹ Selçuk Akşin Somel, "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913)", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 1, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2003) s. 88.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yönetici sınıfında ve seçkinlerde iki fikir akımı vardı:

Asker ve sivil bürokrasinin oluşturduğu, kapsamı teritoryal ve siyasi nitelikte olan bir devlet vatanseverliği; diğer taraftan da aydınlar ve bir burjuvazi çekirdeği içinde kendini ifade eden, etnik ve kültürel bir ulusal kimlik anlayışına dayanan, henüz kesin şeklini almamış bir Türk milliyetçiliği.¹²

Bilindiği gibi istibdat dönemi olarak adlandırılan II. Abdülhamit dönemi 1908 devrimi ile son bulmuş ve yeniden ilan edilen meşrutiyet ile imparatorluğa adeta bir özgürlük havası yayılmıştır. 1909'da II. Abdülhamit'in tahttan indirilip yerine Sultan Mehmet Reşat'ın geçirilmesinden itibaren özellikle 1913 senesinde cemiyetin fırka halini alarak iktidarı ele almasından 1918'e kadar İttihad ve Terakki Cemiyeti ülkenin yönetiminde tek söz sahibi konumuna yükselerek, partinin politikaları devletin politikaları haline gelir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin kuruluşundaki isminin ilk olarak İttihad-ı Osmani ya da İnkılab-ı Osmani olması aslında İttihadcıların da Osmanlılık akımının etkisinde olduklarının göstergesidir.¹³ Ancak Şükrü Hanioglu'na göre 1902'de Paris'te toplanan Jön Türk kongresinden sonra İttihadcılar Türkçülüğe meyil eder ama bunu açıktan değil Osmanlılık ideolojisi altında yaparlar. Hanioglu'nun anlayışına göre Türkçülük, Osmanlılık karşısında güdülen ya da onunla rekabet halinde olan bir ideoloji değildir. İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin güttüğü Türkçülüğün Türklerin ön planda ve egemen konumda olduğu çok etnisiteli bir milliyetçilik fikri olduğunu vurgular.¹⁴ Yine Hanioglu'na göre;

İttihad ve Terakki Cemiyeti'nin egemen olduğu hükümetler hem imparatorluğu merkezileştirmeye çalıştı hem de kültürel hakların tanınmasına odaklanmış tire işareti ile yazılmış bir Osmanlıcılığı savunan veya Türk olmayan ve ayrılmak yoluyla kendi ulusal

¹² François Georgeon, *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), s.17.

¹³ Ali Birinci, Mehmet Reşid ve İbrahim Temo'nun hatıralarına dayanarak Cemiyetin ilk adını "İnkılab-ı Osmani" Rıza Tahsin ise "İttihad-ı Osmani" olarak verir.

Ali Birinci, *Tarib Yolunda*, (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000)

Rıza Tahsin, *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, cilt II, (İstanbul: Kader Matbaası, 1328)

¹⁴ Şükrü Hanioglu, *Preparation for a Revolution 1902-1908*, (Oxford: 2001), s.317.

Şükrü Hanioglu, "Turkism and the Young Turks, 1889-1908" *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post-Nationalist Identities*, (London: 2016) s.3-19.

Şükrü Hanioglu, Workshop "1908 Constitutional Revolution in the Ottoman Empire", Princeton, Department of Near Eastern Studies, 20-22 September 2007.

Şükrü Hanioglu, "The Roots of the Young Turk Revolution of 1908" An International Conference on the Centenary of the Young Turks' Revolution 1908-2008, The Young Turks and Their Legacy, October 10-11 Thessaloniki.

hedeflerini gerçekleştirmek isteyen topluluklar üzerinde Osmanlıcılığın ağır bir versiyonunu uygulamaya çalışır.¹⁵

İttihad ve Terakki'nin politikaları Türkçü anlamlar ve uygulamalar içerse de Balkan Savaşları sonrasına kadar Osmanlıcılık ideolojisine yakındır ya da Hanioglu'nun görüşleri doğrultusunda betimlersek Osmanlıcılık hamuruna Türkçülük mayası karışmaya yavaş yavaş başlar. Çünkü ülkeyi bir arada tutabilmek ve kendi politikalarını sistemleştirebilmek adına birleştirici söylem olan Osmanlıcılık ideolojisi önemlidir.

Osmanlıcılık ideolojisi her şeye olduğu gibi basına da yansır. 1908 devriminin yarattığı özgürlükçü ortamda gazete, dergi ve kitap gibi basılı materyallerin sayısında büyük bir artış meydana gelir, istibdatın sansürü altında yayın hayatında var olamayan pek çok kişi meşrutiyeti bir fırsat ve özgürlük hali olarak görür. Özellikle kadın dergilerinin sayısı oldukça artar, eğitilmiş, okuyucu, orta ve üst sınıfa mensup bu kadınlar kendi fikirlerini diğer kadınlar ile paylaşmaktan çekinmezler. Aksine ne kadar çok kadına ulaşabilirlerse kadınların hayatlarını o derece değiştireceklerini düşündükleri bir kadın hareketi fikrine sahiptirler. Bu devirde yayın hayatına başlayan dergilerden biri de Selanik'te basılan *Kadın* isimli dergidir. II. Meşrutiyet'in ilanından 3 ay sonra yayınlanmaya başlayan *Kadın* dergisi, her pazartesi günü ve bir istisna dışında kesintiye uğramadan toplamda 30 sayı olarak yayınlanır. Bu istisna da 31 Mart Vakası olarak bilinen meşrutiyet karşıtı ayaklanmayı bastırmaya giden Hareket Ordusu'na editörü ve bazı yazarlarının katılması nedeniyle 25. ve 26. sayıları arasında derginin 3 haftalık ara vermek durumunda kalmasıdır. Derginin imtiyaz sahibi Mustafa İbrahim, müdürü Enis Avni'dir. Selanik Örtülü Çarşı'da Asır Matbaası'nda basılan *Kadın* dergisinin satış fiyatı nüshası 1 kuruş şeklindedir. Düzenli olarak dergiyi takip etmek isteyenler için abonelik hizmeti sunuluyor, bunun için de Sabri Paşa Caddesi'ndeki meşhur Louvre Mağazası'na başvurabileceklerini okuyucularına derginin son sayfasında her sayıda bildiriyorlardı. Selanik şehri için abonelik ücreti yarım, altı aylık ise çeyrek Osmanlı lirası, Selanik'ten farklı bir şehir içinse senelik 65 ve altı aylık 2 Mecidiye idi. Yazıları ve fikirleri ile *Kadın* tam bir Jön Türk dergisidir, İttihad ve Terakki'nin merkez üssü sayılabilecek Selanik şehrinin aydın kültürel ortamında basılması da tesadüf değildir, ancak dergi tiraj sorunu sebebiyle 30 sayı gibi az bir varlık gösterdikten sonra kapanır. Siyasi, sosyal, kültürel mesajlar veren dergi, devrimin ilkelerini sonuna kadar savunur ve halka bu ilkeleri aşlamaya çalışır. Bunun yanında hayır cemiyetleri ile sıkı ilişkiler kurulurken, okuyucu kadınlar da bu cemiyetlere yardım etmeye, üye olmaya özendirilir. Bu özendirilmenin geri planında kadınları sosyalleştirerek kamusal alandaki kadın görünürlüğünü arttırmak isteme düşüncesi vardır. Yazarları arasında Seniha Hikmet, Niğâr bint-i Osmani, Enis Evni, Pakize Seni, Ömer Seyfeddin gibi

¹⁵ Hanioglu, *Turkism and the Young Turks*, s.18-19.

isimler vardır. Görüldüğü gibi cinsiyetler arası ayırım olmadan kadın-erkek yazarlara ev sahipliği yapan bir dergidir *Kadın*. Peki derginin gayrimüslimlere bakışı hangi çizgidedir? Dergi etnisite ya da din belirtmeden meşrutiyet övgüleri eşliğinde Osmanlılık fikrini vurgular. İlk sayının ilk yazısı olan İfade-i Mahsusa'da;

Marr o kızıl senelerde sonra i'ade-i hayat ve mevcudiyet eyleyen mu'azzam Osmanlı milletinin kavuştuğu şu aydınlık seherinde, muhit-i harici ve dahilisini, kendi kendisini anlamak, görmek ve bu suretle te'min-i refah ve terakki eylemek için muhtaç ve meftun olduğu esaslardan en birincisi şüphesiz matbu'atdır.¹⁶

denilerek basının ilerleme için önemi vurgulanır, bir başka önemli husus da muazzam Osmanlı milleti ifadesi ile sunulan birleştirici, Osmanlıcı dildir. Yine aynı sayıda Mehmed Cavid'in kaleme aldığı Kadınlara Dair isimli yazıda hür Osmanlı milleti ifadesi, Seniha Hikmet'in kaleme aldığı yazıda memalik-i Osmaniye ifadesi geçer. Osmanlılık, Osmanlı memleketi, Osmanlı milleti ifadeleri dergideki yazılarda sıkça tekrarlanarak bütün Osmanlı anasını kucaklayıcı bir dil sürdürülür. Osmanlılığın devamı için nesil yetiştiriciliğine olan önem belirtilirken şu cümleler kullanılır;

hür Osmanlı milleti kavi ve müteşebbis, fa'al ve faziletkar bir nesl-i müstakbel yetiştirmek için iki büyük kuvvetten isti'ane etmek mecburiyetindedir ki biri sizsiniz, biri de mekteplerimiz,¹⁷

burada seslenen ve nesil yetiştiricisi olarak görülen elbette ki kadınlardır. Bu nesil yetiştiricilikte okulların eksikliği memalik-i Osmaniye vurgusuyla dile getirilirken, eğitime olan ihtiyaç ve eğitimin önemi yinelenir. Osmanlı olmak övünülecek bir sıfat olarak da kullanılır. Derginin beşinci sayısında yayınlanan Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye nizamnamesinde insan olmanın, Osmanlı olmanın, yardımlaşmanın gururu şu cümlelerle ifade edilir:

Sevgili ve hürriyet-perest Selanik'imizin afak-ı mu'alla-yı nisvanında vakit vakit ve mütevali bir servet-i nur ve şefkatle huyut-ı ziyasını saçan rahm ü himayet güneşlerinin ta'addüdünü gördükçe; insan Osmanlılığın, kamalat-ı insaniyesnin verdiği bir gurur-ı meşru'-ı iftihar ile semest-i mübahat oluyor.¹⁸

Selanik gibi kozmopolit bir şehirde dinler, milletler arası etkileşimin olmadığını söylemek büyük bir yanıltır. Faros Thessalonikis adlı Rumca gazetede İslam kadınlarının ilerlemesi, hürriyetin bu ilerlemeye kattıkları ve

¹⁶ “İfade-i Mahsusa”, *Kadın*, Numara 1, (Selanik: 26 Ekim 1908), s.2.

¹⁷ “Kadınlara Dair”, *Kadın*, Numara 1, (Selanik: 26 Ekim 1908), s.2-4.

¹⁸ “Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniye”, *Kadın*, Numara 5, (Selanik: 23 Kasım 1908), s.13-15.

Kadın dergisi ile derginin düzenleyeceği yardım pazarı hakkında çıkan yazı tercüme ettirilerek dergide yayınlanır, bunun yanında bir de bahsi geçen dergiye teşekkür iletilirken Rum vatandaşı hanımların da bu hayırlı işe katılmalarını arzu ettiklerini bildirirler.¹⁹ Görüldüğü gibi herhangi bir ayrımcılık olmadan birliktelik vurgusu karşılıklı övgüler ve teşekkürlerle dergideki Osmanlılık yansımaları devam eder. Midhat Paşa'nın resmini kapağa bastıkları sekizinci sayıda ey millet-i mu'azzama-i Osmaniyye diye seslenen Osmanlı milletleri için devrimin, hürriyetin, anayasanın önemi bir kez daha vurgulanarak, yeniden meşrutiyetin gelişi kutlanır. Meşrutiyet vurgusu, meclise övgü, anayasaya övgü adeta bir gönül borcu şeklindedir. Yaşasın şanlı Osmanlıların şanlı reis-i mebusanı! övgüsünde ve Osmanlı milletinin otuz küsur milyonluk tek vücut olmuş ve hürriyete aç bir şahıs gibi betimlenmesinde görüldüğü gibi meşrutiyet ve Osmanlılık vurgusu tekrarlanır.²⁰ Yine sekizinci sayıda Osmanlılar için şu cümleler kurulur;

Bugün efrad-ı millet seyyanen hamiyet-perver, ali-cenab ve hürriyet-peresttir...Osmanlılar büyüktür ve büyük ve büyük kalblidirler. Osmanlılar hissiyat-ı milliyelerine, hissiyat-ı hamiyet-perveranelerine, ırz ve namuslarına dokunulmadığı müddetçe sevimli bir kuzudur...²¹

Bir sonraki sayıda da aynı cemiyetin çalışmalarından Osmanlılık adına duyulan gurur, Osmanlıların/Osmanlılığın hissi olduğuna dair düşünceler tekrarlanır. Bu birliktelik vurgusuna gayrimüslimler için birkaç ufak sitem de eşlik eder. Örneğin Zekiye adındaki yazar bir tramvay ve vapur hattında kadınlar için oturlan yere boş diyerek geçip oturan gayrimüslim bir erkeğin tavırlarından rahatsız olduğunu, yine aynı şekilde gayrimüslim hemcinslerinin arasında da bir Müslüman hanımların bir mevki-i ihtiram işgal edemediklerine dair kırgınlığını belirtir.²² *Kadın* dergisindeki kadın hareketinin amacı Osmanlı kadınlığını canlandırarak aynı zamanda Osmanlılığı da canlandırma isteğinin yanında kadın erkek, çoluk çocuk demeden vatana hizmet etmektir. Çünkü onlar Osmanlı'nın maddi ve manevi yönden zarara uğrayarak bir harabe haline geldiğini, sükuta kapıldığını bunları da ancak ve ancak ayırım gözetmeden Osmanlılar olarak çalışarak, okuyarak, ilerleyerek çözülebileceğine inandıklarına belirtirler.²³ *Kadın* dergisi 7 Haziran 1909'da yayınlanan otuzuncu sayısıyla yayın hayatını

¹⁹ "Kadın", *Kadın*, 7 Numara, (Selanik:7 Aralık 1908), s.13.

²⁰ "Şuun-ı Nisvan: Okuyunuz", *Kadın*, Numara 11, (Selanik: 4 Ocak 1909), s.15.

Enis Avni, "Esaret Var: Halayıklara Dair 1", *Kadın*, Numara 15, (Selanik: 1 Şubat 1909), s.2-4

²¹ "Nazıma Sultan ve Selanik Cemiyet-i Hayriye-i Nisvaniyesi", *Kadın*, Numara 8, (Selanik:14 Aralık 1908), s.6-7.

²² Zekiye, "Şuun-ı Nisvan: Tramvay Meşhudatı", *Kadın*, Numara 9, (Selanik:21 Aralık 1908), s.15.

²³ Celal Derviş, "Valideler ve İstikbalimiz", *Kadın*, Numara 26, (Selanik:9 Mayıs 1909), s.12-13.

sonlandırır. Derginin yazılarında görülen Osmanlılık düşünceleri dönemin diğer dergilerinde de hakimdir. Bunun bir başka örneği de *Kadınlar Dünyası* dergisidir.

Kadınlar Dünyası ilk yüz sayısı günlük daha sonraki sayıları haftalık olmak üzere 17 Nisan 1913 ile 21 Mayıs 1921 tarihleri arasında üç defa kesintiyle karşılaşarak yayın hayatında toplamda sekiz yıl varlığını sürdürür. Derginin yayınına ilk ara vermesi kâğıt sıkıntısı yüzünden 153. sayıdan sonra olur ve üç ay sürer. İkinci ara 1914 ve 1918 yılları arasında dergiyi çıkaran kadınların birçoğunun Birinci Dünya Savaşı'nda hemşire olarak görev yapmaları sebebiyle olur. 194. sayıdan sonra verilen ara ise 1918 –1921 yılları arasındadır. Dergiyi ilk defa akademik anlamda çalışan Serpil Çakır'a göre bu son aranın sebebi Kurtuluş Savaşı'dır. Dergi 1921 yılında tekrardan yayın hayatına başlasa da uzun ömürlü olmaz ve tamamen kapanır.²⁴ II. Meşrutiyet dönemindeki kadın dergileri arasında hatırı sayılır ve özel bir yere sahip olan tek dergi *Kadınlar Dünyası*'dır diyebiliriz çünkü dergi hem yazı kadrosu hem kurucu kadrosu hem de gelen okuyucu mektupları ve talepleriyle tam bir kadın dergisidir. *Kadınlar Dünyası* adı kullanılırken aslında kadınların da kendilerine ait bir dünyaları olduğu gösterilmek ve bu da topluma kabul ettirilmek istenir. Dergi kendini feminist olarak adlandırır ve bunu söylemekten çekinmez. Derginin bir başka yayını ilkesi ise sadece kadın yazılarına yer vermesidir, bunu da hukuk alanında ve her alanda kadın ile erkek eşit olmadıkça, *Kadınlar Dünyası* sayfalarını erkeklere açamaz diyerek açıklarlar.²⁵ Derginin içeriği, kısm-ı içtimai, kısm-ı edebi, evrak-ı varide, kadın tefrikası gibi kısımlardan meydana gelmektedir. Derginin genel özelliklerine bakacak olursak;

İlk sayının kapağında “Cins ve mezhep tefrik etmeksizin kadınlık hukuk ve menafî'ini müdafaa eder... musavver gazetedir” ifadesini taşıyan *Kadınlar Dünyası*, günlük olarak çıkarılsa da gerek içeriği gerekse boyutları bakımından bir dergi niteliğindedir. Bu ibare ile cinsiyet ve mezhep ayırmaksızın her kesime hitap edeceğine belirtmesi derginin Osmanlılık akımı etkisinde olduğu izlenimini yaratır. İlk 100 sayıda 4 sayfa, 101. sayısından sonra haftalık olarak yayınlanmaya başlandığında 16 sayfa olarak çıkarılır. Dergi günlük nüshası posta ücreti ile 10 para, yıllık aboneliği 100 kuruş, altı aylığı

²⁴ Kadınlar Dünyası imzası ile, "Kadınlık Canlanıyor", *Kadınlar Dünyası*, No. 53, 26 Mayıs 1329 (8 Haziran 1913), s.1, Aktaran Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, (İstanbul: Metis Yayınları: 2011), s.34-135.

²⁵ Sacide, Cihangir, “Dünyamız İçin”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 110, 21 Eylül 1329.

60 kuruş, yabancı ülkeler için seneliği 38, altı aylığı 20 frank gibi ücretlendirmelerle satılır.²⁶

Dergi Binbirdirek'teki Serbesti Matbaasında basılırken, merkezi dağıtımı Babıâli Caddesi'ndeki Marifet Kütüphanesi'ndedir, yerel dağıtımı da ilk önce Beşiktaş'taki Tramvay Caddesi'nde bulunan Abbas Kütüphanesi'ndeyken sonraları Babıâli Caddesi'ndeki Nazret Efendi'nin Merkez Kütüphanesi'nden yapılmaya başlanır.²⁷ Derginin adı 113. sayıdan itibaren hem Arap, hem de Latin harfleriyle yazılırken, kapağın alt köşesine derginin isminin Fransızcası olan "Monde Feminin" ibaresi de eklenir. 121. sayıdan itibaren de dergiye Fransızca bir ek çıkarılsa da 128. sayıdan sonra buna devam edilmez. Derginin imtiyaz sahibi Ulviye Mevlan, yazı işleri müdürü 108. Sayıya kadar Emine Seher Hanım'dır. Diğer yazar kadrosu ise şöyledir; Mükerrerem Belkıs, Atiye Şükran, Aliye Cevat, Safiye Büran, Aziz Haydar, Nimet Cemil, Meliha Cenan, Belkıs Şevket, Fatma Zerrin, Seniye Ata, Sacide, Mes'adet Bedirhan, maalesef derginin bu yazar kadrosu hakkında günümüze ulaşan bilgiler oldukça sınırlıdır. Ancak dergideki kadınların eğitimi orta ve üst sınıf Osmanlı ailelerine mensup oldukları bilinen bir gerçektir. Balkan Savaşları sonrasında yayın hayatına başlayan *Kadınlar Dünyası* dergisi Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti'nin kurulmasının ardından cemiyetin resmi yayın organı haline gelir. Cemiyetin başkanı da yine Ulviye Mevlan'dır.

Derneğin amacı; kadınların toplumdaki konumunu değiştirip düzeltmek, kadınların iş hayatına girmesini sağlayarak erkekler tarafından küçük görülen durumlarını değiştirmek, kadınların kılık ve kıyafetlerini düzenlemek, kadına eğitim hakkının verilmesi ve toplumdaki kadına yönelik bazı ayrımcı gelenekleri değiştirmek olarak özetlenebilir.²⁸

Dergide derneğe üye olmak isteyen kadınlara çağrılar yapılır. Üyelik bedeli için bir kereye özel 25 kuruş, daha sonra her ay asgari 5 kuruş aidat alınması kararlaştırılır.²⁹ Basımcısından yazarına kadar tüm yayın aşamalarında kadınların elinden çıkan bu dergide gayrimüslimler kendilerine ne derece yer bulurlar?

²⁶ Duygu Koç, "Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2016, s.31.

²⁷ Bknz. *Kadınlar Dünyası*, Numara 27, 30 Nisan 1329, s.4.

Bknz. *Kadınlar Dünyası*, Numara 78, 20 Haziran 1329, s.4.

²⁸ Duygu Koç, "Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak", Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2016, s.30.

²⁹ "Osmanlı Müdafaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti Faaliyette", *Kadınlar Dünyası*, Numara 64, 6 Haziran 1329, s.1.

Osmanlılık fikrinin dergideki yazılara da yansıdığını ancak Balkan Savaşları sonrası yaşanan buhranın Türkçülük akımını beslemesi sonucu özellikle okuyucu mektuplarında az da olsa görülen bir Türkçülük olduğunu söyleyebiliriz. Ancak okuyucu yorumlarından bağımsız olarak derginin ilk yüz sayısındaki kendi görüşünün Osmanlılık olduğunu iddia edebiliriz. Kurulan cemiyette de Osmanlılık fikrini güdeceklerini derginin 30 Nisan 1329 tarihli sayısındaki Terakkiye Doğru yazısında açıkça şu sözlerle belirtirler:

Bu cemiyet her şeyden evvel Osmanlı olacaktır. Osmanlıktan başka bir şey tanıyıp bilmeyecektir. Gazetemizi anasır-ı muhtelif kadınları da okuyorlar, görüyoruz. Onlardan da mütalaat ve fikr ve iştirak talebinde vatandaşlık namına hakkımız vardır...³⁰

Kadın dergisindeki olduğu gibi *Kadınlar Dünyası*'nda da Osmanlı milleti, memalik-i Osmaniyye, Osmanlı vatandaşları gibi vurgular sık sık yapılır. 10. sayıda Emine Seher Ali'nin kaleme aldığı Anasır'ı Osmaniye'de birliktelik söylemi tüm yazıya hakimdir.

Maksadımızı açık söyleyelim: Milletimiz muhtelif anasırdan mürekkeptir. Bunların bir vahdet-i gayr-ı münkasimle çalışması, vatan-ı müşterekimizin yek-vücut bir kitle tarafından terakkiye sevk edilmesi muktezadır. Madem ki Osmanlı namını onlar da taşıyorlar ne biz onlara ne onlar bize ırak değildir. Aramızdaki nifak ve husumeti kaldırmak muvafık olmaz mı? Büyük kusurlarımız vardı, hatalarımızı cehalete isnat ediyorduk. Öyle ümit ederiz ki artık bu fikr-i taassub ortadan kalkar. Esareten kurtulmak istersek cehaleti atmak lazım. Bir milleti çürüten, hürriyetini selb eden cehalettir...³¹

Emine Seher Ali devam eden cümlelerinde farklı unsurları bir arada tutabilmek için ortak söylemin gerekliliğine dikkat çeker, ayrıca bu farklı unsurların firkalar aracılığıyla politikada da var olmalarının birlikteliğe katkı sunacağını belirtir. Ona göre bunu Avrupa başarmıştır, Osmanlılar da yapabilir. Aynı sayıda okuyucu mektubu olarak gönderilen yazıda ahlak-ı İslamiyete ve Osmaniyyeye olan saygıdan bahsedilerek, bu iki doğrultuda yayın yapan dergi tebrik edilir. Mektubun sahibi Konya'dan Yerebatanlı Şadan'dır.³²Bu da bizlere *Kadınlar Dünyası*'nın etkisinin sadece başkent İstanbul ile sınırlı kalmayıp farklı bölgelere de ulaştığını gösterir. Yine bir başka okuyucu mektubunda

³⁰ Kadınlar Dünyası imzasıyla, "Terakkiye Doğru", *Kadınlar Dünyası*, Numara 27, 30 Nisan 1329, s.1.

³¹ Emine Seher Ali, "Anasır-ı Osmaniye", *Kadınlar Dünyası*, Numara 10, 13 Nisan 1329, s.2-3.

³² Yerebatanlı Şadan, "Muhterem Kadınlar Dünyası!", *Kadınlar Dünyası*, Numara 10, 13 Nisan 1329.

vatan dedik, vatana muhabbet dedik. Türk dedik, Arap dedik, Kürt dedik, Laz dedik, Ermeni dedik, Rum dedik, Musevi dedik, evet hep bu toprağın yavruları, yetiştirdikleri dedik. Onlar demek biz demek, biz demek onlar demek dedik, dedik durduk³³

sözleriyle yek vücutluğun, Osmanlılığın altını tekrardan çizer. *Kadın* dergisinde olduğu gibi burada da meşrutiyet övgüleri vardır, ancak meşrutiyetin ilanının üzerinden nerdeyse beş sene geçmiş, o eski heyecan ve umut yerini çoktan Balkan Savaşları'nın yarattığı karamsarlığa ve bu karamsarlıktan kurtulabilmek için kenetlenme ihtiyacına bırakmıştır. Osmanlı milletinin arasına nifak tohumları ekilmeye çalışıldığından ancak Osmanlıların bu gibi oyunlara gelmeyeceğinden bahsedilirken, başta padişaha, hükümete, hayır kurumlarına, birbirlerine tutunmaları gerekliliği ortaya konar.³⁴ Emine Seher Ali'nin kaleme aldığı bir başka yazıda

açık bir tabir ile biz taş, tuğla, harç, çimento ve tahtadan imal edilmiş bir binayız. Unsurlar birbirinden ayrılınca yıkılırız³⁵

denilerek aynı görüş yinelenir. Dönemin milli iktisat, milli ekonomi yaratma çabalarının bir ürünü olarak yürütülen yerli malı kullanımını teşvik kampanyasında da Müslüman-gayrimüslim ayrımı *Kadınlar Dünyası* için yoktur. Aziz Haydar adlı yazar maşlah almak için gittiği Mahmutpaşa'daki deneyimini şu sözlerle açıklar;

...dediğim gibi birkaç mağaza dolaştım, hep o kurt beynimi yiyerek bir şüphe beni kararsızlık içinde bıraktı. Nihayet tesadüfen bir Musevi vatandaşın yeni açtığı bir mağazaya girdim. Orda yalnız yerli kumaşlar satılıyordu. Rumeli'nin akıbet-i Felaketinden beri Musevi vatandaşlara kalbi hürmetim vardır. Çünkü istiladan sonra Selanik'te bizim zavallı askerlerimizi Musevi vatandaşlar çok himaye ettiler, çok baktılar. Ona hürmeten kemal-i itimadla mağazaya girdim. Evvela diyebilirim ki yerli metamızın pek zariflerini görmekle sevindim. Zira bazı müşkül-pesent hemşirelerimiz bazı noktalarda itiraz ediyor, yerli malları arasında her istediğimiz bulunmuyor, diyorlar. Halbuki bu ismini bilahere öğrendiğim Terakki mağazasını hemşirelerime tavsiye ediyorum...Gayr-ı müslim vatandaşlarımız eğer böyle yerli metayı satacak olurlarsa bizden rağbet görecekları şüphesizdir...Bize yani Osmanlılara yakışan kendi mallarımızı giymek ve memlekette ticaretin terakkisine çalışmaktır.³⁶

³³ Atiye Şükran, "Ne Güzel!", *Kadınlar Dünyası*, Numara 13, 16 Nisan 1329.

³⁴ Nezihe Muhlis, "Kıymettar Bir Teşvik", *Kadınlar Dünyası*, Numara 15, 18 Nisan 1329.

³⁵ Emine Seher Ali, "Tarih", *Kadınlar Dünyası*, Numara 33, 6 Mayıs 1329.

³⁶ Aziz Haydar, "Yerli Malları", *Kadınlar Dünyası*, Numara 53, 26 Mayıs 1329.

Rum milleti efradından Loksandra Aslandi hanımın kaleme aldığı yazıda

siz Türk iseniz biz de Osmanlıyız. Aynı gayrı şeyler değiliz.
Yabancı değiliz, görüşmeliyiz. Tevhid-i fikr etmeliyiz. Zira
vatanımız birdir, a'malimiz de bir olmalıdır³⁷

denilerek Osmanlılık görüşünün millet sistemi içerisindeki farklı unsurlar tarafından da desteklendiğini görürüz. Kadınların ve ülkenin kalkınabilmesi için eğitimin önemine yapılan vurgu *Kadınlar Dünyası*'nda da tekrar edilir. Ancak dikkat çekici nokta Musevilerin Alyans okullarına yapılan atıftır, öğretmen ve okul eksikliğine, müfredatın yetersizliğine olan eleştiriler “biz böyle gidersek sizin irae ettiğiniz ve henüz içerisinde bulunduğumuz Alyans kadar olunamaz”³⁸karşılaştırmasıyla devam eder. Yine aynı şekilde Ermeni ve Musevi okullarındaki eğitimin kalitesi şu sözlerle övülür ve tatlı bir rekabet gözlenir.

Bir hisse-i intibah almak lazım gelen şayan-ı gıpta nukatı izah etmek isteyerek teyakkuza davet etmek için şunu zikredebim ki, fakiri zengini başbaşa vererek sehavet-i milliyeleriyle vücuda getirdikleri Musevi ve bittahsis Ermeni mekteplerinin programlarında tedrisatın intizamı ile muallim ve mütealliminde gördüğüm asar-ı şevk-hahiş ve galeyan-aver ve anut bir milliyet takip ettiklerini ve gayeye vusülünü temine kifayet edecek bir meryebede bunlar bizden daha şen bir surette münteha-yı azme doğru yürümekte oldukları anlaşılıyor. Bizde meydan-ı rekabette geri kalmamak ve sıçrayıcı adımlarla daha ileri atılmak ve feyz-i irfanın şaşaa-paş olması için Maarif Nezaretimiz ibtidai ve ali mekteplerimizin en medeni, mütekemmil hükumatın mekteplerinin usul-i kavaidini iktibas ve tatbik eylemelidir ki bütün anasır-ı muhtelif mekteplerine ihraz-ı galebe edebilsin. Dolayısıyla biz de edelim. Rekabet fitridir. İki kardeş arasında bile samimi bir daiye-i teveffuk mer'idir. Herhalde diğer kardeşine galebe çalan şayan-ı takdirdir. Derin derin düşünerek, bütün rukabamızın asar-ı fiiliyesini nazar-ı ibrete alarak mütenebbihane koşmak lazımdır.³⁹

Yabancı unsurları takdir etmek *Kadınlar Dünyası*'nın sayfalarında sık görülen bir durumdur. Öyle ki Müslüman-Türk kadınlarının ticarete atılmalarını teşvik için ticaretle uğraşan Rum kadınlarından örnekler verilir. Hristiyanların ev ve aile hayatının güzelliğinden, düzeninden, çalışma ve iş ahlaklarından örnek alınacak meziyetler olarak bahsedilir.⁴⁰ Kadın inkılabı adını verdikleri kadın

³⁷ Loksandra Aslanidi, “Kadınlar Dünyası Muharriyelerine”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 63, 5 Haziran 1329.

³⁸ Atiye Şükran, “Ne İçin Çırpıyoruz?”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 24, 27 Nisan 1329.

³⁹ N.F, “Hatice Hanımefendi’ye”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 93, 5 Temmuz 1329.

⁴⁰ Mükerrerrem Belkis, “Tenezzüh İhtiyacı”, *Kadınlar Dünyası*, Numara 91, 3 Temmuz 1329.

hakları mücadelesi için bütün Osmanlı kadınlarının birleşmesi gerektiğini vurgulayarak ayrı gayrı yoktur kadınlık ve Osmanlılık vardır fikrini desteklerler. Ne var ki Osmanlılık düşüncesi kadın dergilerindeki birliktelik cümlelerinde kalmaya başlar ve yerini yavaş yavaş Türkçülük ideolojisine bırakır.

Türkçülük Fikrinin Yükselişi ve Basındaki Birleştirici Dilin Kaybı

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bulgaristan, Bosna-Hersek ve Girit kesin olarak Osmanlı'dan ayrılır. 1912'de Libya İtalyanlar tarafından işgal edilir, ardından Arnavutluk imparatorluktan ayrılır. 1913 yılında neredeyse Balkan'daki tüm topraklar yitirilmiştir ki bu da Osmanlı'nın Anadolu, Ortadoğu ve Arap vilayetleri bölgesine sıkışmış bir hale gelmesi demektir. Bu kayıpların sonucu olarak hem yöneticiler hem de aydın kesimde Türk milliyetçiliğine olan ilgi giderek artar.

Ulusal kimliğin inşası konularında çalışanlar genelde Osmanlı topraklarında milli bilince en son ulaşan ulusun Türkler olduğu görüşünü kabul ederler çünkü Türklerin, Müslümanlık ve Osmanlılık gibi kendilerine atfettikleri farklı kavramlar vardır. Türkçülük akımının geçmişi on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısına kadar uzansa da imparatorluğun son yıllarına kadar kuvvetli bir hale gelemez. Kemal Karpat'a göre; Türk milliyetçiliği kendini resmi bir ifade ile *Genç Kalemler* dergisinde bulurken *Türk Yurdu* dergisindeyse daha tutarlı bir siyasal biçim kazanır.⁴¹ *Türk Yurdu* aynı zamanda aynı isimli bir cemiyete de bağlıdır ve cemiyetin başında Yusuf Akçura bulunur. Bu dönemde *Genç Kalemler*, *Türk Yurdu*, *Türk Ocağı*, *Türk Mecmuası* gibi yayınlar ve oluşumlarla kavim, soy milliyetçiliği düşüncesi yayılırken, bu oluşumların amacı güzideler yani bir nevi elitler aracılığıyla Türk unsurunu devletin temel dayanağı haline getirmektir.⁴² *Türk Yurdu*'nun başındaki isim olan Yusuf Akçura Pantürkist düşüncelere sahiptir, bunun yanında milli kimliğin temelini ırk, soy ve kavmiyet olduğunu savunarak dini ikinci plana iter, ona göre din kamusal alanın dışında olmalıdır.⁴³ Bu dönemde Akçura kadar önemli bir başka Türkçü düşünür ise Ziya Gökalp'tir. Özellikle İttihad ve Terakki Cemiyeti merkez komitesine girmesiyle birlikte ve de 1. Dünya Savaşı sırasındaki esin olduğu politikalarla cemiyetin resmi ideoloğu haline gelir. Akçura gibi Pantürkist düşünceleri olsa da 1916 yılında Pantürkist düşüncelerden uzaklaşarak Anadolu ve Rumeli kültürüne dayanan yeni bir tip Türk milliyetçiliği görüşünü savunmaya başlar.

Ona göre Türk kültürünün en halis biçimi alt sınıflar tarafından saf ve otantik haliyle korunmaktadır...Türkleşmek, İslamlaşmak,

⁴¹ Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, (İstanbul: Timaş Yayınları, 2014) s.48.

⁴² Karpat, a.g.e, s.80.

⁴³ Karpat, a.g.e, s.49.

Muasırlaşmak şeklindeki sloganı, onun sağlam bir etnik milli kimliğe ve inanca sahip modern Türk bireyi idealini özetlemektedir.⁴⁴

Osmanlı'nın son döneminde yayın hayatında başlayan *Türk Kadını* dergisi de isminden anlaşılacağı üzere Türkçülük akımından etkilenen, içeriğindeki yazılarda Türkçülüğün izlerini taşıyan bir yayındır. Muallim Ahmed Halid tarafından on beş günde bir çıkarılan ve “kadınlar için çalışır” ifadesine sahip olan dergi ilk birkaç hafta *Türk Kızı* ismini kullansa da 22 Mayıs 1918 tarihinde *Türk Kadını* adını alır. 22 Mayıs 1918-8 Mayıs 1919 tarihleri arasında toplamda 21 sayı olarak yayınlanan dergi, yayınladığı dönemde isminde ilk defa Türk ifadesini taşıyan kadın dergisi olmasıyla milliyetçi çizgisini sunar. Derginin yayın hayatına başladığı dönemde 1. Dünya Savaşı'nın sonu yaklaşmaktadır, sonrasında Mondros Ateşkes Antlaşması imza edilirken takip eden dönemde Osmanlı topraklarının işgali başlar. Böyle zorlu koşulların hüküm sürdüğü bir dönemde de dergi 8 Mayıs 1919'a kadar ayakta kalabilir. Dergi daha çok edebi ve sosyolojik konulara odaklanırken, diğer kadın dergileri gibi kadın hareketine ivme katmak ana amacıdır. Hatta derginin sahibi mualim Ahmed Halid bu görüşler doğrultusunda derginin on sekizinci sayısında da haber verdiği üzere iyi bir anne olmaya kadınları hazırlamayı amaç edinen bir kadın dershanesi kurar. Derginin fiyatı 5 ile 7.5 kuruş arasında değişir, kadın dergisi olmasına rağmen dergide erkek egemen görüşler hakimdir. Buna rağmen Şükufe Nihal, Müfide Ferid, Halide Nusret gibi önemli feminist kadınlar dergide yazarlık yapar, bunların yanında Ömer Seyfeddin, Faruk Nafiz gibi ilerde oldukça meşhur olacak yazarlar da derginin kadrosundadır. Feminist duruşunu açıkça dile getiren *Kadınlar Dünyası* dergisi ile kıyasarsak *Türk Kadını* erkeklerin egemenliğinde kalmış, milliyetçiliğe bulanmış ve kadın hakları aktivizmi konusunda da oldukça pasif kalmıştır diyebiliriz. Dergideki feminizm milliyetçi ve muhafazakâr görüşlerin etkisindedir ve kesinlikle dış etkilere açık, enternasyonalist, yabancı kadınlarla ortak dil güden bir duruşa sahip değildir. Aksine derginin yazar kadrosunda yer alan Necmeddin Sadık, Kazım Nami ve Edhem Nejad gibi isimler yabancı etkilere açık, eğitim almış kadınların da toplum için tehdit haline geldiklerini iddia ederler. Yabancı devletler tarafından toprakları işgal edilmeye başlanan bir memlekette yabancı korkusunun ya da düşmanlığının yükselmesi kadar doğal bir durum olamaz. Osmanlıcılığın çöküp Türkçülüğün yükseldiği, yabancılara olan bakış açısının negatif bir şekilde değiştiği bu dönemde gayrimüslimler hakkındaki birleştirici dil de kaybolur. Zaten milliyetçilik akımının etkisiyle bağımsızlıklarını kazanan farklı Osmanlı unsurlarından geriye neredeyse sadece Anadolu topraklarında yaşayan gayrimüslimler kalır.

Dergide gayrimüslimlere yönelik söylemin büyük kısmı Osmanlı topraklarında yaşayan Levantenlere yöneliktir. Yabancı işgali altına girmeye

⁴⁴ Karpat, a.g.e. s.49.

başlayan ülkeleri için tehdidin her zaman dışarıdan gelmeyeceğini bazen azınlıklar ve Levantenler yoluyla içeriden de gelebileceğini belirtirip, bu unsurları yazılarında yabancılaştırırlar. “Beyoğlu’nda türeyen ve ne bedii, ne ilmi, ne ahlaki bir gayesi olmayan “levanten” salonları taklid etmekle her halde Türk kadınlığını yükseltecek cem’iyet hayatı elde edilmiş sayılamaz”⁴⁵ sözleriyle Levantenlerin iç tehdit unsuru olarak toplumsal hayatı yozlaştırdıkları belirtilir. Yine Levantenlerin hayatlarına özenen Türk kadınlarının toplum için tehdit unsuru haline geldiklerinin altı çizilir. Hatta Türk kadınının yabancı romanları okuması bile istenmez, bunun genç kızlarda intihar düşüncesinin gelişmesine sebep olduğu yazılır.⁴⁶ Yabancı olarak görülenler sadece Levantenler ya da azınlıklar değildir milliyetçi bilince sahip olmayan her kesim öteki olarak görülür, hatta feminizm konusunda milliyetçi söylem gütmeyen kadınlar ve dergiler de yabancılaştırılır. Öte yandan bu yabancılaştırma karşısında örnek alınması istenilen yabancılar da vardır, örneğin Almanya. Savaşta müttefik olan Almanya tehdit edici unsur değil aksine kadınlarından sanayisine kadar örnek alınması gereken kabul edilebilir yabancı olarak görülür. Dergi yazarlarının görüşlerine göre; süsüz, gösterişsiz, evine ve aile yaşantısına düşkün Alman kadınları Türk kadınları için örnektir. Bu örneğin erkek bakış açısından olduğunu belirtmek elzemdir, Türk erkekleri Türk kadınlarının Alman kadınları gibi olmasını isterler. Türk kadınlarının bazı tutumlarının, aile hayatının sonlandırılmasına varılacak kadar eksikliklerle dolu olduğu belirtilir. Edhem Nejad bir yazısında Alman kadınlarının iş bölümünde ne kadar iyi oldukları, bunun aile hayatına olan yansımalarını belirtirken⁴⁷ bir başka yazısında Türk hanımlarının kendilerine mahsus sempaticileri, şefkatleri, namus ve ahlak anlayışlarını över.⁴⁸ Edhem Nejat’ın Alman kadını övgüsüne aynı derginin ilerleyen sayısında yazar arkadaşı Şükufe Nihal tarafından eleştiri getirilerek şu cümleler kurulur;

...Kadınlık namına göze ilişen her yazıda hemen bir Türk-Alman kadını mukayesesi- fakat hepsinde Türk kadınının nakısaları, Alman kadınının faziletleri müselsel, muttarid, yek-aheng bir surette- gözünüze çarpar. Bari mevzularda bir değişiklik, bir yenilik olsa... Evvela Almanya gibi bizden birkaç asır ileriye gitmiş bir milletle kendimizi mukayese etmek için her iki milletin birbirine diğer hususatta ne derece yakın ve uzak olduğunu araştırmalıyız. Bakalım Türk medeniyeti, Türk harsı bugün Almanya’daki kadar

⁴⁵ Necmeddin Sadık, “İctimaiyat-Kadınlığın Terakki Yolları”, *Türk Kadını*, Numara 4, 4 Temmuz 1334.

⁴⁶ Edhem Nejat, “Hanımların Hatıra Defterleri”, *Türk Kadını*, Numara 8, 29 Ağustos 1334.

⁴⁷ Edhem Nejat, “Evsiz Barksız Hanımlar”, *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

⁴⁸ Edhem Nejat, “Ev Sahibesi Olursam Ne Yapacağım?”, *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

kat'i, metin adımlarla ilerleyebilmiş mi? Bi-l-hassa her Türk erkeği bir Alman kadar ciddi, vazifeşinas, zevcesine hürmetkar mı?.. Bu gibi mesailde Almanya ile yarışa heves edersek pek derin inkisarlara uğrayacağımız tabiidir. O halde ikide birde Türk kadını; aile, muhit, iklim, ma'îşet, mekteb gibi müessirlerle tabii bir tekamüme erişerek ve kanun-ı ictimaileri münasebetiyle “körebe” oyunundan pek uzak ve aldanmak ihtimali ancak yüzde on olarak te'sis ettikleri aileye saadetler getiren Alman kadınıyla mukayese etmek pek haksızlık olur...Hem ben her şeyden ziyade biraz da narin bir şiir olan Türk kadını büsbütün Alman görmeye tahammül edemeyeceğim... Bazı zahir beyinlerin Türk hanımı aleyhinde verdikleri hükümler kat'iyyen doğru değildir ve yanlıştır.⁴⁹

Edhem Nejat yedinci sayıda bu eleştirilere cevap verir ancak kadınların büyük çoğunluğunun kendisi gibi düşündüğünü belirterek haklılık iddiası güder. Görüldüğü gibi *Türk Kadını* dergisinde eril dil ve erkek egemenliği baskındır. Kadınları kategorileştirmek, kıyas yapmak, eleştirmek erkeklere doğal gelse de derginin içindeki yazar Şükufe Nihal'den büyük eleştiri alırlar. Şükufe Nihal geçmiş dönemde *Kadınlar Dünyası* dergisinde de yazarlık yaptığından olsa gerek kadınlar için daha feminist ve gayrimüslimler için daha ılımlı görüşleri vardır.

Alman kadınlarının tam tersi şekilde modaya düşkün, savurgan ve daha rahat olan Fransız kadınları da Levanten kadınlar da kötü örnek sunulur dergide. Hatta Fransız kadınlarına özenmek adeta bir suç olarak teşkil edilir çünkü Fransız kadınlarının iffetsiz oldukları düşünülür. Kazım Nami'nin kaleme aldığı yazıda Fransız özentisi kadınlar şu cümlelerle eleştirilir,

biz, Bedia ile ikimiz, bu muhite ve bu insanlara ne kadar yabancı idik. Bizim iyi terbiye görmüş Türk ruhumuz bu taklitçi hayattan, bu hayatın şu çirkin safhalarından adeta istikrah ettik.⁵⁰

Fransız kadınlarına Türk kadınlarının özenmesinin muzır sonuçları olacağı, Fransız kadınlarının gözünün ailesinden, çocuğundan ziyade her şeyde olduğu yine Edhem Nejat tarafından belirtilir. Açıkçası Edhem Nejat'ın bu kadın düşmanı olarak görülebilecek söylemleri kadın hareketi içinde yer aldığını belirten bir dergiye yakışmayan niteliktedir. Özenti olarak görülen bu grup insanların özellikle kendi milletini aşağıda görenlerin eleştirisi dergi sayfalarında sık sık yapılır ve bu tipler milli gururdan yoksun, vatandan kolay vazgeçebilen, batı özentisi olarak yabancıların yanına gitmekte beis görmeyen insanlar olarak tenkit edilir. Kendilerini kurtarmak gayesinde olan bu kişilerin vatanla olan

⁴⁹ Şükufe Nihal, “Evli Barklı Hanımlar”, *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵⁰ Kazım Nami, “İctimaiyat-Kadın Duyguları”, *Türk Kadını*, Numara 5, 18 Temmuz 1334.

duygusal bağları sorgulanır ve vatani bırakıp giderseniz mutlu olacak mısınız? sorusu yöneltilir.⁵¹

Eğitimin önemi diğer dergilerde olduğu gibi *Türk Kadını*'nda da sık sık vurgulanır, ancak eğitim konusunda ecnebi programlardan alenacele tercüme edilmiş ve müfredata konulmuş derslerin varlığı eleştirilirken, eğitimin modern ama milli olması istenir.⁵² Sağlık eğitimine de dikkat çekilirken kulaktan dolma bilgilerle bazı tatlı su frenklerinin ve boş beyinli erkek ve kadınlarımızın yaptıkları hataları yapmayın doktorlara danışın uyarısı verilir.⁵³

Bu yabancılaştırma ve ötekileştirme arasında yer yer gayrimüslimlere yönelik az da olsa övgü cümleleri bulunur ve bu cümleleri de hep Şükufe Nihal kurar. Şükufe Nihal tanıdığı gayrimüslim ailelerden namuskar olarak bahsederken,⁵⁴ çocukluğunda şahit olduğu bir anısıyla gayrimüslim aile yaşantısını şu sözlerle över;

Çocukluğumda birkaç sene Manastır'da bulunmuştum; evimizin arka tarafında hemen hepsi birer kat evlerden müteşekkil bir Hıristiyan mahallesi vardı; burada yaşayanlar gayet fakirdiler... Yiyecekleri o mebzul memlekette zeytin ekmekten ibaretti; lakin o ne temizlik ne intizam! Akşama kadar açık kapıların halkaları, açık pencerelerin camları pırl pırl güler. Avuç kadar bağçe süprüntülük değil, sizi hemen cezbeden mini mini çiçekliktir. Bağçeler çiçekli, pencereler çiçekli, sofralar çiçekli... Nerde bizim o perişan, pis, yaralı çocuklar; nerde oradaki yamalar içinde fakat tertemiz, düzgün saçlı, kıvrak çocuklar... Bütün o zaruret içinde mümkün olduğu kadar kendilerine hayatı güldürmeye bilakis onu mağlub etmeye çalışıyorlar...⁵⁵

Şükufe Nihal'in görüşleri çoğunlukla derginin savunduğu fikirlerle çelişir, erkek yazarlara göre daha ılımlı ve hatırşinas niteliktedir. Kadın meselelerinde daha batı temelli feminizme yakın olması, yabancılar söz konusu olunca yabancılaştırıcı dilden ziyade yer yer takdir edici ve ılımlı söylemi derginin ötekileştirici söyleminden oldukça farklıdır. Türk milliyetçiliği güden bir dergide milliyetçi ancak daha ılımlı bir çizgide bulunur. Yirmi birinci ve son sayısıyla derginin yayın hayatındaki varlığı son bulur. Bu dönem tam da milli

⁵¹ Şükufe Nihal, "Memnun Musunuz?", *Türk Kadını*, Numara 13, 28 Kasım 1334.

⁵² Necmeddin Sadık, "İctimaiyat-Kızların Terbiyesi", *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵³ Aile Tabibi imzasıyla, "Fenni Sahifeler-Kadınlarda Baş Ağrısı", *Türk Kadını*, Numara 6, 1 Ağustos 1334.

⁵⁴ Şükufe Nihal, "Gençler Aradıklarını Niçin Bulamıyor?", *Türk Kadını*, Numara 9, 12 Eylül 1334.

⁵⁵ Şükufe Nihal, "İctimaiyat-Mahallelere Doğru!", *Türk Kadını*, Numara 12, 7 Kasım 1334.

mücadelenin başlangıç aşamasına denk gelir. Görüldüğü gibi Türk Kadını dergisindeki söylem ne *Kadın* dergisindeki meşrutiyet sevincine, ortak millet betimlemelerine ne de *Kadınlar Dünyası*'ndaki Osmanlıcılığa tutunmaya çalışmaya benzer. Artık devir değişmiş Osmanlıcılık düşüncesi tutunamayarak yerini elde kalan vatana milli hislerle tutunmaya bırakmıştır.

Sonuç

Osmanlıcılık fikri Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak ve cemaat bütünlüğünü korumaya yetmemiş, milliyetçilik düşünceleri karşısında başarısız olmuştur. Bu milliyetçi akımların etkisiyle imparatorluğun özünü oluşturan Türki unsurlar da Türkçülük ideolojisi etrafında birleşerek Osmanlıcılık düşüncesini terk etmişlerdir. Bu terk edişte Balkan Savaşları, 1. Dünya Savaşı ve sonrasında başlayan işgallerin payı büyüktür. Dışsal faktör olarak Avrupa devletlerinin Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelik düşünceleri ve bunları hayata geçirmeye dair girişimlerinin rolü yadsınamaz. Çalışmamızda gayrimüslim unsurların bazıları tarafından benimsendiğine şahit olsak da genel hatlarıyla Osmanlıcılık ideolojisi gayrimüslimler arasında pek taraftar bulamaz çünkü Osmanlıcılık dendiğinde akıllarına ilk gelen Türk ve Müslüman kelimeleri olduğu için Osmanlıcılığı bunların bir benzeri, hatta bir asimilasyon projesi olarak görürler. Hatta Müslüman, Osmanlı ve Türk kelimeleri gayrimüslimler için aynı anlamları ifade eder.⁵⁶ II. Meşrutiyet'in verdiği özgürlük havası ve istibdat döneminin bitmesi karşısındaki umutla Osmanlıcılığa tutunarak ülkeyi kurtarabileceklerini sanan *Kadın* ve *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerdeki birleştirici, farklılıklarla güzeliz, biz biriz, Osmanlıyız düşüncesi 1918 yılına geldiğimizde yerini çoktan yükselen milliyetçilikten nasibini alan Türkçülük akımına bırakır. *Türk Kadını* dergisinin isminden bile anlayabileceğimiz bir değişimdir bu. 1908-1919 tarihsel çerçevesinde seçili üç dergi üzerinden incelediğimiz dönemde gayrimüslimlerin basındaki seyri kabullenme ve ortaklıktan yabancılaştırma ve ötekileşmeye doğru seyrederek. Artık gayrimüslimler ve Levantenler yıllardır beraber yaşadıkları, ortak bir kadere mahkûm oldukları, ülkenin bir unsuru olmaktan çıkıp öteki ve yabancı haline bürünmüşlerdir. Üstelik beş-on sene önce toplumun bir parçası olan gayrimüslim ve Levantenleri artık toplumu yozlaştıran kötülük nesnelere halinde görmeye başlarlar ve bu da basındaki yazılara yansır. Öte yandan, dönemin psikolojik şartları içerisinde bu yabancılaştırma ve ötekileştirme de bir karşıt tepki olarak yorumlanabilir, savaşın yıkıcı ve yıpratıcı sonuçları yüzyıllardır bir arada yaşayan unsurları etkileyerek farklı yollara soktuğu kanısına varılabilir. Bu farklı yollar gayrimüslimler için bağımsızlıklarını kazanarak kendi ulus-devletlerini kurma ya da bunun için mücadele verme olarak karşımıza çıkarken, imparatorluktaki

⁵⁶ Mehmet Kaan Çalen, "Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlıcılık", *Türk Yurdu*, Nisan 2013, Sayı 308, s. 91.

birinci unsur olan Müslüman Türkler açısından da yükselen milliyetçilik ve yabancılara karşı olan bakış açısının değişmesidir.

KAYNAKÇA

Sürelî Yayınlar

Kadın

Kadınlar Dünyası

Türk Kadını

Kitaplar&Makaleler&Tezler

Akçura, Yusuf. *Üç Tarz-ı Siyaset ve Düşünce Akımları*, İstanbul: 2004.

Berkes, Niyazi. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Birinci, Ali. *Tarih Yolunda*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2000.

Çalen, Mehmet Kaan. “Bir Kimlik Siyaseti Olarak Osmanlıcılık”, *Türk Yurdu*, Sayı 308, Nisan 2013.

Ercan, Yavuz. *Osmanlı Yönetiminde Gayrimüslimler*, Ankara: Turhan Kitabevi Yayınları, 2001.

Eryılmaz, Bilal. *Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul: Risale Basın Yayın Ltd., 1996.

Georjeon, François. *Osmanlı Türk Modernleşmesi 1900-1930*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016.

Hanioglu, Şükrü. *Preparation for a Revolution 1902-1908*, Oxford: 2001.

_____ “Turkism and the Young Turks, 1889-1908” *Turkey Beyond Nationalism: Towards Post- Nationalist Identities*, London: 2016.

_____ Workshop “1908 Constitutional Revolution in the Ottoman Empire”, Princeton, Department of Near Eastern Studies, 20-22 September 2007.

_____ “The Roots of the Young Turk Revolution of 1908” An International Conference on the Centenary of the Young Turks’ Revolution 1908-2008, The Young Turks and Their Legacy, October 10-11 Thessaloniki.

Karpat, Kemal. *Osmanlı’dan Günümüze Kimlik ve İdeoloji*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2014.

Kemal, Namık. “İmtizac-ı Akvam”, *Osmanlı Modernleşmesinin Meseleleri Bütün Eserleri 1*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2005.

Koç, Duygu. *Türk Kadın Hareketini Kadınlar Dünyası ve Türk Kadın Yolu Dergileri Üzerinden Okumak*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Lewis, Bernard.** *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1998.
- Somel, Selçuk Akşin.** "Osmanlı Reform Çağında Osmanlılık Düşüncesi (1839-1913), *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce*, C. 1, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.
- Tahsin, Rıza.** *Mirât-ı Mekteb-i Tıbbiye*, cilt II, İstanbul: Kader Matbaası, 1328.

I.Dünya Savaşı'nda İstanbul-Berlin Demiryolu

The Istanbul-Berlin Railroad in The I. World War

Nuray ÖZDEMİR*

Özet

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Osmanlı Devleti'ni Avrupa'ya bağlayan Berlin-Viyana-Peşte-Belgrat-Sofya-İstanbul demiryolu hattında ulaşım durmuştur. Hattın geçtiği ülkelerden biri olan Sırbistan'ın İttifak Devletleri arasında yer alması, Bulgaristan'ın ise savaşın başında tarafsızlığını ilan etmesi İstanbul-Berlin yolunun kapanmasına yol açmıştır. Bu durum Osmanlı Devleti'ne İstanbul-Berlin demiryolu üzerinden taşınması düşünülen Alman askeri yardımlarının da yapılamamasına yol açmıştır. Savaşın başından itibaren bu yolun açılmasına büyük önem verilmiş, İttifak Devletleri'nin hem kendi aralarında güvenli bir ulaşım ağı sağlanması hem de Rusya'nın müttefikleri ile olan bağlantısını kesmek istenilmiştir. Almanya'nın Doğu Avrupa Cephesi'nde Rusya'ya karşı üstünlük kazanması, Avusturya-Macaristan'ın Belgrad'a girişi ve Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında Ekim 1915'te savaşa girmesi sonucunda engeller kalkmış ve İstanbul-Berlin demiryolu yeniden ulaşımına açılabilmiştir. Berlin-Viyana-Peşte-Belgrat-Sofya-İstanbul hattında ilk sefere 15 Ocak 1916'da Berlin'den başlanmıştır. Ticari eşyanın taşınmasına özellikle de İstanbul'un iğesi için ihtiyaç duyulan gerekli malların nakline başlanmıştır. Ancak Osmanlı Devleti'nin beklediği Alman askeri malzeme yardımının nakli ise bu tarihten sonra zaten Almanya'nın kendi savaştığı cepheelerde ihtiyaçları arttığı için çok kısıtlı kalmıştır. Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de savaştan çekilmesi ise İstanbul-Berlin yolunun yeniden kapanmasına yol açmıştır.

Bu çalışmada, I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin müttefikleriyle doğrudan bağlantısını sağlayan İstanbul-Berlin demiryolunun stratejik önemi incelenmiştir. İstanbul-Berlin hattının açılışının Osmanlı Devleti açısından siyasi, askeri ve iktisadi sonuçları değerlendirilmiştir.

*Doç.Dr, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Bolu, ozdemir_n@ibu.edu.tr.

Anahtar Kelimeler: I.Dünya Savaşı, İstanbul-Berlin Demiryolu, Osmanlı Devleti, Almanya

Abstract

The transportation on the Berlin-Vienna-Pest-Belgrade-Sofia-Istanbul railroad line stopped when the I. World War began. Seize of activity was caused by the fact that Serbia, which was on the railroad line, was among the Allied Forces while Bulgaria was neutral at the beginning of the war. Because of this situation, the German military aid that was meant to reach The Ottoman Empire through the railroad could not do so. The re-opening of the İstanbul-Berlin line was a very important subject. It was intended to both create a secure transportation network between the Central Powers and to cut off Russia's line to its supporters. While Germany gaining superiority over Russia in the Eastern Europe Front, the Austria-Hungarian Empire entering Belgrade and Bulgaria joining the war with the Central Powers in October of 1914 the obstacles were eliminated and the Istanbul-Berlin railroad line was opened for transport once again. The first trip on the Berlin-Vienna-Pest-Belgrade-Sofia-Istanbul railroad line took off from Berlin on 15 January 1916. The transportation of commercial goods, especially those needed for the sustenance of Istanbul, began. However the military aid the Ottoman Empire expected from was severely limited because after this time Germany's own military needs increased. Bulgaria's leaving the war on 29 September 1918 caused the Istanbul-Berlin railroad to close once again.

In this study; the strategic importance of the Istanbul-Berlin railroad line, which provided a direct connection between the Ottoman Empire and its allies, has been examined. The political, military and economic results of the Istanbul-Berlin railroad line being re-opened.

Keywords: I. World War, Istanbul-Berlin Railroad, Ottoman Empire, Germany

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin Londra, Paris, Berlin, Viyana gibi Avrupa başkentleri ile doğrudan bağlantısını sağlayan Şark Expressi'nin (Orient Express)¹ işlediği demiryolu hattı I.Dünya Savaşı yıllarında büyük önem kazanmıştır. Berlin'i İstanbul'a bağlayan demiryolu Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yaptığı 2 Ağustos 1914'te yapılan gizli ittifak anlaşması sonrasında iki müttefik devlet

¹ Osmanlı Devleti'ni doğrudan Avrupa'ya bağlayan demiryolu hattının tamamlanması ile İstanbul'dan Viyana'ya giden ilk tren (Şark Ekspresi) 12 Ağustos 1888'de Sirkeci Garı'ndan hareket etmiştir. Bkz:Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993, s.188.

arasında doğrudan bağlantı sağlamıştır. Almanya, Osmanlı Devleti'ne trenle gizlilik içinde askeri heyetler, mühimmat, telsiz tesisatı, tıbbi malzeme ve hatta altın göndermeye başlamıştır. Ağustos ayının son haftasında yedi yüzden fazla Alman denizci ve kıyı savunma uzmanlarını taşıyan özel bir tren Bükreş ve Sofya üzerinden Sirkeci Garı'na ulaşmıştır.²

Ancak Osmanlı Devleti'nin 11 Kasım 1914 tarihinde "*cihad-ı ekber*" ilanını izleyen haftalarda Balkanlar üzerinden Berlin'den İstanbul'a yapılan sevkiyat durmuştur. Berlin-İstanbul demiryolu Macaristan'ın güney sınırından geçerek Sırbistan-Bulgaristan veya Romanya-Bulgaristan üzerinden İstanbul'a ulaşıyordu. Bulgaristan ve Romanya tarafsız Sırbistan ise İtilaf Devletleri safında savaşmaktaydı.³ Sırbistan savaşan ülkeler arasında yer aldığından dolayı karayolunu da kesmiş ve Tuna Nehri'nin kendi ülkelerinden geçen kısmını kapatarak gidiş-gelişe engel olmuştur.⁴ Romanya İtilaf Devletleri yanında savaşa girmek istediğinden tarafsızlık ilkelerinin kendisine sağladığı hakları kullanarak toprakları üzerinden askeri yardım malzemesi nakline izin vermemiştir. İstanbul-Berlin bağlantısının kurulması için yapılan diplomatik girişimler sonuçsuz kalmış Osmanlı Devleti ile Almanya ve Avusturya-Macaristan arasında karadan bağlantı kurmak mümkün olmamıştır. Daha savaşın başında Osmanlı Devleti müttefiklerinden tecrit edilmiştir.⁵

Bu durum Osmanlı Devleti'ne İstanbul-Berlin yolu üzerinden taşınması düşünülen Alman askeri yardımlarının da yapılamamasına yol açmıştır. Bunun üzerine Türkiye'ye başka yollardan silah yardımı sevkiyatı yapılması düşünülmüştür. Tarafsız ticari gemilere silah yükleyip Trieste'den Bulgar Limanı Dedeağaç'a oradan da trenle İstanbul'a götürülmesi planlanmıştır. Fakat Bulgaristan'a giden ticaret gemilerinin sıkı kontrole tabi tutulması ve gemilerin Bulgar limanlarına girişlerinin önlenmesi sonucunda bu plan da uygulanamamıştır. Bunun üzerine Romanya ya da Sırbistan yolunun açılması konusu hep gündemde olmuştur. Hatta sevkiyata göz yumması halinde Almanya tarafından Romanya'ya kimyasal madde ve silah yardımı yapılacağı dahi teklif edilmiş ancak karşılık bulmamıştır.⁶

² Stean McMeekin, *Berlin-Bağdat Demiryolu*, (Çev:Azize F.Çakır), Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.150.

³ Veli Yılmaz, *1nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, 1993, s.73-74; Mustafa Çolak, "Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları", *Türkler*, Cilt:13, Ankara-2002, s.381.

⁴ "Yine İstanbul-Berlin Yolu ve İlk Vapurun Tuna'dan Müruru", *Tasvir-i Efkar*, 1 Teşrinisani 1915, s.1.

⁵ Yılmaz, *a.g.e.*, s.73-74; Çolak, *a.g.m.*, s.381.

⁶ Yılmaz, *a.g.e.*, s.77.

Romanya'nın sıkı kontrolüne rağmen Zıştovi ve Rusçuk üzerinden Tuna Yolu ile ticari mal adı altında savaş malzemesi kaçak yollarla nakledilmeye çalışılmıştır. Ancak yapılan sevkiyat birkaç tonluk kurye eşyasıyla sınırlı kalmıştır. Türkiye'deki Alman askeri heyetine katılacak askerler ise teker teker ve kılık- kimlik değiştirerek büyük güçlüklerle Romanya üzerinden İstanbul'a gelebilmiştir.⁷

1-İstanbul-Berlin Yolunun Açılması

I.Dünya Savaşı'nın başından itibaren İstanbul-Berlin yolunun yeniden açılmasına büyük önem verilmiştir. İttifak Devletleri'nin hem kendi aralarında güvenli bir ulaşım ağı sağlanması hem de Rusya'nın müttefikleri ile olan bağlantısını kesmek amaçlanmıştır. İstanbul-Berlin yolunun yeniden ulaşım açılması meselesi Osmanlı Devleti'ni ilgilendirdiği kadar Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı da son derece yakından ilgilendiren bir konu olmuştur. Yolun açılmasıyla İttifak Devletleri için ortaya çıkacak faydalar şu şekilde düşünülmüştür:⁸

1-Rusya'dan Karadeniz ve Tuna Nehri yoluyla Sırbistan'a gönderilen levazım, mühimmat ve subay yardımında en kolay ve hızlı bir şekilde kullanılan ulaşım yolunun kesilmesi.

2-Osmanlı Devleti'nde bol olarak mevcut olan ve mühimmat-ı harbiye imalinde ihtiyaç duyulan bakır, pamuk gibi hammaddelerin Avusturya ve Almanya'ya ihracı.

3- Askeri malzeme de dahil olmak üzere her türlü Avusturya ve Alman mallarının Bulgaristan ve Türkiye'ye hatta bütün Asya'ya nakil kolaylığı.

4-Gerektiği zaman askeri birliklerin en çok ihtiyaç duyulan ve en önemli cephelerde istihdam edilmek üzere sevki.

5-Barış zamanında da müttefik devletlerin idaresinde bulunmasına ihtiyaç duyulan bir demiryolu ile Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye, Bulgaristan ve hatta İran'ın birbirine bağlı ve yakın olmasındaki siyasi ve ticari faydalar.

6- Sırbistan içinden Avusturya-Macaristan ya da Bulgaristan'a ait araziden geçecek demiryolu ile tesis edecek olan bu hatla Balkanların kuzeyinde sürekli sorun yaratan Sırbistan güçsüz kalacağından dolayı Balkan meselesinin ve anlaşmazlıkların ortadan kaldırılması.

⁷ "Büyük Harb Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları", (Çev:Yüzbaşı Ahmet Şevket), *Askeri Mecmuası*, Sayı:70, Eylül 1928, s.140.

⁸ "İstanbul Berlin Yolunun Ehemmiyeti", *Tasvir-i Efkâr*, 21 Teşrinievvel 1915, s.2.

Berlin-Viyana-İstanbul yolunun açılıp Sırbistan'ın gücünün azaltılmasıyla siyasi dengelerin değişeceği, başta İngiltere ve Rusya olmak üzere İtilaf devletlerinin güç ve büyüklüklerine yeni bir darbe indirileceği düşünülmüştür. Donanma gücüne dayanan İngiltere'nin en büyük emelinin Almanya'yı kendi ülkesine hapsederek onu Avrupa'da tecrit etmek olduğuna dikkat çekilerek İstanbul-Berlin yolunun açılmasıyla artık bunun mümkün olmayacağı düşüncesi hâkim olmuştur. Yunus Nadi Bey 22 Ekim 1915 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde kaleme aldığı “*Berlin-Viyana-İstanbul Yolunun Ehemmiyeti*” başlıklı makalesinde İstanbul-Berlin yolunun açılmasının İtilaf Devletleri üzerinde özellikle de İngiltere'de bırakacağı etkiyi şöyle ifade etmiştir:⁹

“...yeni zaferleri bir kenara bırakarak Almanya ve müttefiklerinin açılacak İstanbul-Berlin yoluna istinad ile şimdiki galipli vaziyetlerini muhafaza etmeleri bile hasımlarımızı birer birer ser-nigun (bahtsiz) eyleyeceğini bi-hakkın (tamamıyla) ve katiyen iddia edebiliriz...”

“...İstanbul-Berlin yolunun açılmasında harbin mahiyet ve akıbetine büyük tesiri olacak başka bir mana var: İstanbul-Berlin yolunun açılması demek; doğrudan doğruya Hindistan'ın tehdidi demektir. İstanbul-Berlin yolu açıldığı gün Süveyş Kanalı meselesi yarım çok fazla bir nispetle hükmen hal edilmiş olacak şimdiye kadar Irak'ın köşesinde bucağında tutunabilen İngilizlerin de dizlerinin bağı çözülecektir. İngiltere ısrar ederse Süveyş bebemehâl işgal olunacak ve ortaya Hindistan meselesi kendiliğinden çıkacaktır. Görülüyor ki İstanbul-Berlin yolunun açılmasından sonra harpte ısrar edemeyecek devletlerden biri ve belki birincisi İngiltere olacaktır. Harpte ısrar etmemek için mağlubiyeti itiraf ederek sulha talip olmak iktiza eder (gerekir).

Tuna yolunun açılmasıyla Berlin ve Viyana sadece İstanbul'a değil Süveyş'e, Bağdat'a hatta İran'a bağlanabilecektir. Ancak bu yol üzerinden ulaşım çok uzun ve dolambaçlı olsa da ilk adımı oluşturacağından önemi büyüktür. Berlin ve Viyana'nın doğu ile temasını en seri, en kolay ve en güvenilir yollarla sağlamak ise ikinci adım olacaktır. Bunun için de Niş yolu tutularak Sırbistan üzerinden doğrudan demiryolu hattı ulaşımına açılacaktır.

Almanya'nın Doğu Avrupa Cephesi'nde Rusya'ya karşı başarılar kazanması ve 9 Ekim 1915'te Avusturya-Macaristan'la Belgrat'a girişi ile Sırbistan'ın savaş dışı bırakılması İttifak Devletleri'ne Balkanlarda üstünlük kazandırmıştır. Aynı günlerde Osmanlı Devleti'nin Çanakkale'de kazandığı zafer üzerine Bulgaristan'ın İttifak Devletleri yanında 14 Ekim 1915'te savaşa girmesi sonucunda İstanbul-Berlin arasındaki engeller ortadan kalkmaya başlamıştır.

⁹ Yunus Nadi, “Berlin-Viyana-İstanbul Yolunun Ehemmiyeti”, *Tasvir-i Efkâr*, 22 Teşrinievvel 1915, s.1.

Dolaylı da olsa İstanbul-Berlin yolunda Tuna Nehri üzerinden ulaşım yeniden başlayabilmiştir.¹⁰

Tuna kıyısından Sırpların uzaklaştırılması üzerine savaşın başlangıcından itibaren kapalı olan Tuna yolu 29 Ekim 1915 tarihinden itibaren yeniden açılmıştır.¹¹ Orşova'dan hareket eden ilk Macar vapuru Tuna Nehri'ni Sırbistan arazisindeki kısmından geçerek Bulgaristan'daki Vidin'e gelmiştir. Savaşın başından itibaren Avusturya-Macaristan ile Bulgaristan arasında dolaylı da olsa ulaşımın temini ilk defa söz konusu olabilmıştır. Yaklaşık on beş ay boyunca yol meselesinden dolayı çok sorun yaşanmış ve özellikle Romanya'nın geçişlerde yaşattığı zorluklar yolun açılışına verilen önemi artırmıştır. İstanbul-Berlin arasındaki ulaşımı sekteye uğratan Romanya'nın artık etkinliği kalmamıştır.¹²

Tuna yolunun açılması ile İstanbul-Berlin güzergâhındaki ulaşım şu şekilde olacaktır: Berlin'den Macaristan'ın son ucundaki Orşova'ya kadar demiryolu ile ulaşım sağlanacaktır. Orşova, Macaristan sınırının Sırbistan-Romanya sınırıyla birleştiği noktada ve Tuna nehri üzerinde bulunmaktadır. Berlin ile Orşova arasındaki mesafe 1200 kilometre kadar olup bu yol, sürat katarlarıyla bir buçuk günde yük katarları ile üç günde kat edilebilecektir. Orşova'dan sonra ulaşım Tuna Nehri üzerinden gemilerle sağlanacak ve Sırbistan ve Romanya arazisi arasından geçerek Bulgaristan'da Vidin ya da Lomblanka Limanı'nda son bulacaktır. Gemi ile kat edilecek mesafe 200 kilometre olup yaklaşık 20 saatte alınacaktır Bulgaristan sınırına girdikten sonra demiryolu olan ilk liman burasıdır. Lomplanga'dan başlayan demiryolu ise Sofya üzerinden İstanbul'a geçmektedir. Bu yol ise 800 kilometre olup trenle 35 saat sürmektedir. Böylece yük katarları ve gemi ile Berlin'den İstanbul'a kadar Orşova, Tuna Nehri, Vidin, Lomblanka ve Sofya yoluyla altı günde gidilebilecektir. Uzun zaman bekledikten sonra bu altı günlük yolun hiçbir önemi olmayacağı ve bu yol ile karşılıklı pek çok şeyin nakledilebileceği düşünülmüştür.¹³

İttifak Devletleri arasında Tuna yolunun açılması ile ulaşımın yeniden temini münasebetiyle Alman İmparatoru II.Wilhelm Padişah Mehmet Reşat'a bir telgraf çekerek yolun açılmasından duyduğu sevinci ve memnuniyeti bildirmiştir. Alman İmparatoru'nun 31 Ekim 1915 tarihli telgrafı şu şekildedir:¹⁴

¹⁰ Bayur, *a.g.e.*, s.383.

¹¹ "Münakalat Başladı", *Tasvir-i Efkâr*, 31 Teşrinievvel 1915, s.1.

¹² "Yine İstanbul-Berlin Yolu ve İlk Vapurun Tuna'dan Müruru", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Teşrinisani 1915, s.1.

¹³ "Tuna Tariki Açılmak Üzere", *Tasvir-i Efkâr*, 28 Teşrinievvel 1915, s.1; "Yine İstanbul-Berlin Yolu ve İlk Vapurun Tuna'dan Müruru", *Tasvir-i Efkâr*, 1 Teşrinisani 1915, s.1.

¹⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)*, HR..SYS., 2414/72; Alman İmparatoru II.Wilhelm'in gönderdiği telgrafın Almanca belgesi için Bkz.Ek-1.

“Bu kerre şümül ve ehemmiyet-i tarihiyyesi pek azîm olan bir hadise sükkunetle vücuda gelmiştir. Berlin ve Vîyana ile şarktaki sadık müttelikimiz arasındaki tarik açılmış ve ilk vapur Vidin’e vasıl olmuştur. Şu an tarihte zât-ı şevket-simat cenab-ı tac-darilerine en samimi tabîyyat ve temenniyatımı takdime müsarraat (acele) ederim. Bu hayli vakîttен beri muntazır olan ve fi’l-bal (hemen) garb ile şark arasında tesis edilen bu muvasalanın gerek esna-yı harbde gerekse inşallahü’l-rabman bade’l-harb şeref-bağış bir sulhun inikadıyla garik-i baktiyari olacağımız hengamede memleketlerimiz için netayic-i mesudeye bais olması müsted’ader (istenir).

Alman İmparatoru Wilhelm’in Orşova’dan Vidin’e ilk vapurun gelişini çok önemli bir tarihi olay olarak nitelediği telgrafi gazeteler yoluyla Osmanlı kamuoyuna da duyurulmuştur.¹⁵ Alman İmparatorunu’nun telgrafına cevaben Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat tarafından da bir telgraf gönderilmiştir.¹⁶ Padişah Mehmet Reşat’ın müttelikler arasında Tuna yolu ile ulaşımın temini münasebetiyle memnuniyet ve sevinç duygularını ifade eden şu telgrafi çekilmiştir:¹⁷

“Memleketlerimiz arasındaki muvasalanın münasebet-i hasenesiyle keşide buyurulan telgrafname-i imparatoriyelerini mahzuzîyyet-i kamile (hoşlanma) ile aldım. Bu hadise-i mühimmeyi şeci’ müttelik ordularımızın yeni bir devre-i muzafferiyetine beşaret olarak telakki etmekteyim. Bu münasebetle zât-ı başmet-simatlarının ihzar buyurdukları temenniyata an-samim-il-kalb (can ve gönülden) iştirak eder ve bi’l-mukabele, tesis edilen muvasala-ı mesudenein halen olduğu gibi atiyen dahi milletlerimiz için tarik-i selamet ve sadet olmasını temenni eylerim. En samimi teşekküratımla beraber hissîyat-ı amike-i dostanemin kabul buyurulmasını rica ederim.”

Tuna yolunun açılmasıyla dolaylı da olsa Osmanlı Devleti’nin müttelikleri ile yeniden bağlantısı kurulabilmiştir. Bu yolun açılmasıyla Çanakkale Cephesi’nde zor durumda olan Osmanlı Devleti’ne Alman yardımlarını ulaştırmanın mümkün olabileceği düşünülmüştür. Kasım ayı başlarından itibaren silah ve cephane yüklü gemiler Tuna üzerinden yola çıkmaya başlamışlardır. İlk olarak Almanya’dan Uzunköprü’ye topçu cephaneleri gelmiştir. 15 Kasım 1915’te 24 santimetrelilik ilk Avusturya obüs bataryası Anafartalar Cephesine ulaşmıştır. Almanya’dan cephane gelişinin başlaması Çanakkale Savaşları’nın artık başarıyla sona erdirileceği umutlarını bir kat daha artırmıştır.¹⁸

¹⁵ “Berlin-İstanbul Yolunun Açılması Münasebetiyle”, *Tanin*, 4 Teşrinisani 1915, s.4

¹⁶ BOA, İ.MBH., 18/84; “Berlin-İstanbul Yolunun Açılması Münasebetiyle”, *Tanin*, 4Teşrinisani 1915, s.4.

¹⁷ BOA, HR..SYS., 2414/72; Telgrafın Osmanlıca metni için Bkz:Ek-2.

¹⁸ *Birinci Dünya Savaşı’nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916)*, V.Cilt, III.Kitap, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012, s.438; Liman Von Sanders, *Türkiye’de 5 Yıl*, (Çev:M.Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul,1968, s.121.

Bu durumda İngiltere Çanakkale’de kalmakla uğrayacağı yıkımla ilgili General Robertson’un 6 Kasım 1915’te Başbakan Asquith’e verdiği raporunda “...Tuna yolu ile Avusturya ve Bulgaristan arasında gidiş geliş şimdiden kurulmuştur ve bugün yarın Niş-Edirne demiryolunun düşman eline geçtiğini öğreneceğimizi beklemeliyiz. En çok birkaç hafta içinde Almanya Türklere ağır top ve belki de boğucu gaz verebilecek durumda olacaktır.” diyerek Çanakkale’nin boşaltılmasını istemiştir.¹⁹ “Bol Bol Mühimmat Geliyor” başlığıyla 19 Kasım 1915 tarihli Tasvir-i Efkâr Gazetesi’nde ilk sayfada Almanya ve Avusturya’dan “İstanbul’a ve Bulgaristan’a mühimmat sevkiyatının Tuna yolu ile Rusçuk Limanı üzerinden demiryolu ile yapılmaya başlandığına dair yer alan haber de İngiliz kaygılarının haksız olmadığını ortaya koymuştur.²⁰

Sırbistan’ın yenilgiye uğratılarak Tuna yolunun açılmasından sonra Bulgar ordusu 16 Ekim 1915’te Vranja’da Selanik-Niş demiryolunu kesmiş, 20 Ekim 1915’te ise Kumanova ve Vales’i alarak 5 Kasım 1915’te de Niş’e girmiştir. Böylece Berlin-Viyana-Budapeşte-Belgrad-Niş-Sofya-Edirne-İstanbul arasında doğrudan bağlantı sağlayan demiryolu hattı yeniden ulaşılabilir hale gelmiştir.²¹

İstanbul-Berlin yolunun tamamen açılması İttifak Devletleri’nin lehine savaşı sonlandıracak bir adım olarak görülmüş ve Osmanlı kamuoyunda büyük bir heyecanla karşılanmıştır. İstanbul-Berlin yolunun açılışı ile Rusya-Sırbistan bağlantısının kesileceği, Almanya’dan askeri malzeme yardımı yapılacağı ve Avusturya yapımı malların Türkiye ile Bulgaristan’a naklinin kolaylaşacağı ve Osmanlı ülkesinden askeri malzeme imalatında kullanılan hammaddelerin Almanya’ya ihracının yapılacağı ümit edilmiştir.

Berlin-İstanbul yolu üzerinden Osmanlıda sıkıntısı yaşanan zorunlu ihtiyaç maddelerinin temini (havayic-i zaruriye tedariki) konusunda da Osmanlı Devleti için yeni bir umut ortaya çıkmıştır. Berlin-İstanbul yolunun açılması daha önce Almanya’dan sipariş edilmiş ancak yolun kapalı olmasından dolayı Türkiye’ye getirilemeyen savaşta stratejik önem taşıyan bazı malzemenin ve kıtlığı yaşanan zorunlu ihtiyaç maddelerinin artık İstanbul’a nakledilebileceği düşünülmüştür. Örneğin Osmanlı Devleti’nde en çok ihtiyaç duyulan maddelerden biri olan şekerin Avusturya’dan satın alınması yoluna gidilerek 830 vagon şeker getirilmesi için girişimde bulunulmuştur.²² Berlin-İstanbul yolunun açılışı ile İstanbul’da ihtiyaç duyulan havayic-i zaruriyenin kısa bir sürede temin edileceğine inanılmıştır.

Yolun açılması Almanya ve Avusturya’da tüccar kesimde de heyecan yaratmış ve doğuya gönderilecek ya da doğudan nakil edilecek mal ve eşyaların düşük ücretlerle demiryolu ile taşınmasına yönelik isteklerini topladıkları

¹⁹ Bayur, *a.g.e.*, s.385.

²⁰ “Bol Bol Mühimmat Geliyor”, *Tasvir-i Efkâr*, 19 Teşrinisani 1915, s.1.

²¹ Bayur, *a.g.e.*, s.383.

²² “Havayic-i Zaruriyye Meselesi”, *Tasvir-i Efkâr*, 3 Kânunuevvel 1915, s.1.

kongrelerde belirtmişlerdir. Nakliyatın düşük olması mal ve eşya fiyatlarına yansıtacağından savaş ortamında İstanbul-Berlin arasında yolcu taşımacılığı kadar eşya nakli de büyük önem taşımıştır.²³

Tasvir-i Efkâr Gazetesi'nde Yunus Nadi Bey, "Berlin-İstanbul Demiryolu" başlıklı makalesinde İstanbul-Berlin hattının işlemeye başlayacak olmasını İttifak devletlerinin Balkanlarda kazandığı zaferin bir abidesi olarak değerlendirmiş hatta bu yolun açılışını savaşı bitirmeye yetecek zaferlerden biri olarak görmüştür.²⁴

Çanakkale Savaşları'nda Osmanlı ordularının komutanlığını yapan Alman Generali Liman Von Sanders de Çanakkale'de her ne kadar tahliyenin esas sebebi, taarruzda başarı ihtimalinin kalmaması olsa da ikinci neden olarak İttifak Devletleri ile Türkiye arasındaki yolun açılmış olmasını göstermektedir. İstanbul-Berlin demiryolunun açılışının İngilizlerin Çanakkale'ye yeni kuvvetler sevki için yeni bir girişimde bulunması ümidini zayıflatmış ifade etmiştir. ²⁵ İngiliz çevrelerinde İstanbul-Berlin yolu açılmak üzere iken ve özellikle yol açıldıktan sonra Çanakkale'de zafer beklemenin imkansız olduğu görüşü etkin olmuştur. Almanya ve Avusturya-Macaristan'dan İstanbul-Berlin yolu üzerinden Osmanlı Devleti'ne yapılacak silah ve malzeme yardımlarıyla güç kazanacak Osmanlı birlikleri karşısında vereceği büyük zayıyatı hesaplayan İngilizler 19-20 Aralık gecesi Anafartalar ve Gelibolu bölgesinden kuvvetlerini geri çekmişlerdir.²⁶

2-İstanbul-Berlin Demiryolu Hattında Başlayacak Seferler İçin Yapılan Hazırlıklar

İstanbul-Berlin yolunun açılmasıyla demiryolu hattında yapılacak seferler için çeşitli hazırlıklar yapılmıştır. Öncelikle hattın geçtiği ülkeler arasında koordinasyonu sağlamak için Almanya ve Avusturya-Macaristan hükümetlerince 2-4 Aralık 1915 tarihleri arasında Macaristan'ın Temeşvar şehrinde bir konferans düzenlenmiştir. Konferansa demiryolu hattının geçtiği; Almanya, Avusturya ve Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti adına heyetler katılmıştır. Osmanlı Devleti'ni temsilen Nafia Nezareti Demiryolları Müdürü Mustafa Bey ile Harbiye Nezareti Şimendiferler İdaresi Müdür Muavini Refik Bey delege olarak gönderilmiştir.²⁷ Konferansta İstanbul-Berlin hattında

²³ "Şark İle Almanya Arasında Tesis-i Münakalat- Erbab-ı Sanayiin Arzuları", *Servet-i Fünun*, 6 Kânunuevvel 1916, No:1281, s.89.

²⁴ Yunus Nadi, "Berlin-İstanbul Demiryolu", *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kanunuevvel 1915, s.1.

²⁵ Sanders, *a.g.e.*, s.123.

²⁶ Figen Atabey, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s.264; Çolak, *a.g.m.*, s.382.

²⁷ *BOA*, MV., 199/131.

işleyecek trenlerin seferlerine dair yapılacak çalışmalar üzerinde durulmuştur. Alınan kararlara göre; 1 Ocak 1916 tarihinden itibaren Berlin-İstanbul arasında karşılıklı olarak haftada iki defa sefer yapılması uygun görülmüştür. Seyahat edecek yolcuların pasaport kontrolüne dair karşılıklı kararlar alınmıştır.²⁸

Berlin'den hareket edecek olan trenler iki farklı yol üzerinden hareketle Galanta'da birleşeceklerdir. Bu trenlerden biri Berlin'den hareketle Breslau-Oderberg yolu üzerinden diğeri yine Berlin'den kalkarak Dresden-Prag-Viyana yoluyla ve bir üçüncüsü de Münih'ten hareketle Viyana yoluyla Galanta'da birleşeceklerdir. Yolculara tahsis edilecek bu katarlar, beş vagon oluşturmaktadır. Bunlardan üç tanesi yataklı, bir tanesi birinci ve ikinci sınıf yolcularına mahsus(A-B) işaretli ve diğeri de lokanta vagonu olacaktır. Berlin ve Münih'ten cumartesi ve çarşamba günleri hareketle Galanta'da birleşen vagonlar Budapeşte-Belgrad-Niş-Sofya üzerinden pazartesi ve cuma akşamları saat yedide İstanbul'a ulaşacaklardır. Bunlara karşılık olarak İstanbul'dan kalkacak olan trenler ise öğleden sonra saat birde Sirkeci Garı'ndan hareket edeceklerdir.²⁹

Temeşvar'da yapılan konferansta İstanbul-Berlin hattında işleyen trenlerle yolculuk yapacak yolcuların askeri ve siyasi makamlardan izin almaları ve bu iznin pasaporta kaydedilmesi de zorunlu tutulmuştur. Bu kararlar çerçevesinde ilgili devletler İstanbul-Berlin demiryolu hattında kesintisiz bir ulaşımın başlayabilmesi için kendi ülkelerinde gerekli hazırlıkları yapmaya hemen başlayacaklardır.³⁰

Osmanlı Devleti'nde başlayacak seferler için vagonların hazırlanması ve yataklı vagon temini gibi hazırlıkların yanında İstanbul-Berlin Hattı'nda yolculuk edecekler hakkında Erkan-ı Harbiye Vekâleti tarafından bir talimatname hazırlanmıştır. Bu talimatnameye göre;³¹

1-Osmanlı Devleti'nden dışarı çıkacak her sivil mensup olduğu devletin elçiliği veya konsoloslugu tarafından verilmiş fotoğraflı bir pasaporta sahip olmalıdır. Pasaportlar İstanbul Polis Müdürlüğü ve Karargâh-ı Umumi İkinci Şubesi Müdürlüğü tarafından onaylanacaktır. Biletler ancak tasdik edilmiş pasaportlar gösterildikten sonra satılacaktır.

2-Müttefik Devletlerin askerlerinden olup üniforma ile seyahat edeceklerin kendi ordusu tarafından bir belgeye sahip değil iseler Alman askerleri İstanbul Mevki Kumandanlığı'ndan ve diğer askerler ise kendi ateşe militerlerinden vesika almalıdırlar Osmanlı askerleri Karargâh-ı Umumi İkinci Şube Müdürlüğü'nden alınmış vesikaya sahip olmalıdır.

²⁸ BOA, BOE, 4389/329107, "Berlin-İstanbul Yolu", *Tanin*, 18 Kânunuevvel 1915, s.2.

²⁹ "Berlin-İstanbul Sürat Katarları", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kânunuevvel 1915, s.2.

³⁰ "Berlin-İstanbul Yolu", *Tanin*, 18 Aralık 1915, s.2; BOA, BOE, 4389/329107.

³¹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, 42/237; Talimatnamenin Osmanlıca metni için Bkz:Ek-3.

3-Sınır kontrolünde pasaport kontrolü ile yük ve yolcunun denetimi tren içinde yapılacaktır. Demiryolları İdaresi bu husus için trene bir bölüm ayıracaktır.

4-Teslim edilecek eşya Sirkeci İstasyonu'nda trenin hareketinden bir gün evvel öğleden sonra 4-7 saatleri arasında askeri gümrük memurları tarafından kontrol edilip mühürlenecektir. Sirkeci İstasyonu'nda mühürlenmemiş eşya trene kabul edilmeyecektir.

5-Türkiye'ye seyahat edecekler vize edilmiş pasaporta sahip olmalıdır.

6-Taşınan eşya Sirkeci İstasyonu'nda askeri kontrole tabi tutulacaktır. Eşyalar sadece bu istasyondan teslim edilecektir.

Böylece Sirkeci İstasyonu'ndan hareket edecek trenle İstanbul'dan Berlin'e gidecek olan yolcular ve yükleri önce askeriye tarafından sıkı bir denetime tabi tutulurken Berlin'den gelecek yolcular da Osmanlı kontrolünden geçecektir.

Osmanlı basında da İstanbul-Berlin demiryolu hattı ile döneme göre kısa bir sürede yapılacak yolculuğa dikkat çekilerek bu konuda ajanslardan gelen bilgiler servis edilmiştir. Avrupa basınında çıkan haberlere dayanarak iki şehir arasındaki yaklaşık 2000 kilometrelik mesafayı balkan katarlarının istasyonlardaki bekleme süreleri de dahil olmak üzere 28-30 saatte kat edecekleri büyük bir heyecanla duyurulmuştur.³² Ancak Temeşvar'daki kongreye de katılan Nafia Nezareti Demiryollar Müdürü Mustafa Bey bir beyanatta bulunarak gazetelerde yazıldığı gibi İstanbul-Berlin arasındaki mesafenin 28-30 saatte değil 57-60 saatte ancak kat edilebileceğini açıklamıştır.³³

Dönemin gazetelerinde İstanbul-Berlin demiryolu hattının kısa bir süre içerisinde ulaşımaya yeniden açılmasında savaş sürecinde hattın kullanılmayacak derecede tahrip edilememesi olduğuna da dikkat çekilmiştir. Sırlar “vakit ve imkân bulsalar” bu hattı kullanılmayacak bir hale koyup tamiri için Almanya ve Avusturya-Macaristan'ı aylarca uğraşmaya mecbur bırakabilirdi. Demiryolunun ulaşımaya uygun bir hale getirilmesinde Sırbistan'daki hattın savaş ortamında büyük tahribata uğramamasının yanında tahrip edilen köprü, tünel gibi kısımlarının demiryolu konusunda ileri bir tekniğe ve sanayiye sahip olan Almanlar tarafından kısa sürede tamir edilmesi olmuştur.³⁴ Belgrad'da Avusturya'yı Sırbistan'a bağlayan köprü yerine Tuna üzerinde yeni bir köprü kurularak katarlar buradan geçirilmiştir. İstasyon binası da neredeyse yeniden

³² “28 Saatte 2000 Kilometre!”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kanunuevvel 1915, s.1.

³³ “Berlin-İstanbul Sürat Katarları”, *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kânunuevvel 1915, s.2.

³⁴ “28 Saatte 2000 Kilometre!”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunuevvel 1915, s.1.

yapılmıştır. Güzergâhtaki diğer köprüler de sağlam bir şekilde tamir edilerek ulaşımın kesintiye uğramaması temin edilmiştir.³⁵

İstanbul-Berlin hattında ilk seferin 1 Ocak 1916 tarihinde başlayacağı kararlaştırılmışsa da seferler ilan edilen tarihte gerçekleştirilememiştir. Zamanında ulaşımaya hazır hale getirilmiş olmasına rağmen hattın geçeceği ülkelerdeki demiryolu idareleri arasında bazı konularda anlaşmaya varılamaması gecikmeye yol açmıştır.³⁶ Seferlere kısa süreli bir gecikme ile ancak 15 Ocak 1916 tarihinden itibaren başlanmıştır. İstanbul-Berlin demiryolu hattında Orient Express (Şark Ekspresi) yerine işeyecek trenler Almanya’da “*Balkan Zug*” (Balkan Express) olarak adlandırılırken Osmanlı Devleti’nde ise “*Balkan Katarı*” ya da “*Balkan Sürat Katarı*” olarak anılmıştır.³⁷

Almanlar İstanbul-Berlin hattında işleyen trenlere “*Enverland trenleri*” ismini vermişler ve trenlerin üstüne de yazmışlardır. Ancak bu isim siyasi bir anlam içermesi ve “*Sultan Mehmet Reşat’ı Enver Paşa’nın gölgesinde bıraktığı*” iddiası ile tenkide uğramıştır. Ayrıca Enver Paşa’ya muhalif olan Türk subaylarının da tepkisine yol açmıştır. Bir süre sonra Almanlar bu uygulamadan vazgeçerek trenlerin üzerine sadece “*Türk Treni*” yazmışlar ve mesele kapanmıştır.³⁸

4- İstanbul-Berlin Demiryolu Hattı’nda Balkan Katarları

Berlin-Viyana-Peşte-Belgrat-Sofya-İstanbul demiryolu hattında ilk sefere 15 Ocak 1916’da Berlin’den başlanmış sadece davetliler kabul edilmiştir. Trende İstanbul’a giden birkaç aile, çok sayıda asker ve devlet görevlisinin yanında Almanya Hükümeti tarafından davet edilmiş üçü Amerikan, biri İsveçli ve bir de İkdam Gazetesi’nin eski Londra ve Berlin muhabiri Mehmet Sadi Bey’in de aralarında bulunduğu beş gazeteci yolculuk yapmıştır.³⁹ Defne dalları ve İttifak Devletleri’nin bayrakları ile donatılmış ilk tren Berlin’den 15 Ocak 1916 cumartesi günü saat 7.15’te hareket etmiştir. Alman topraklarında ilerlerken trene halk büyük ilgi göstermiş ve her istasyonda zafer nidaları ile selamlanmıştır. Demiryolu hattının geçtiği Dresden, Viyana ve özellikle Peşte şehirlerinde tren halk tarafından tezahürat gösterileri ile karşılanmıştır.

³⁵ “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1916, s.1.

³⁶ “İstanbul-Berlin Sürat Katarları”, *Tasvir-i Efkâr*, 2 Kânunusani 1916, s.2.

³⁷ Irene Anastasiadou, *Constructing Iron Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam 2011, s.38.

³⁸ Sanders, *a.g.e.*, s.177; “Büyük Harb Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları”, s.144.

³⁹ Mehmet Sudi, “Berlin-İstanbul Katarında”, *İkdam*, 18 Kânunusani 1916, s.1; “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1916, s.1.

İstasyonlar bayraklarla donatılmış ve bandolar milli marşlar çalmıştır. Trenle Almanya'dan dönen ilk Çanakkale gazilerinden olan Türk üniformasıyla Yüzbaşı Bahri Bey kadınlı erkekli kalabalığın ilgi noktası olmuş “*çok yaşa Türk zabit*” sözleri ile büyük tezahürat yapılmıştır. Ayrıca Macar kadınları yolculara para vererek İstanbul'dan kartpostal istemişlerdir. Tren “*İstanbul'a selam!*” nidaları ile uğurlanmıştır.⁴⁰ Tren Budapeşte'den sonra Sırp topraklarına girmiş ve Pazar gecesi 23.30'da yani vaktinde Belgrad'a ulaşmıştır. Sırp topraklarında halkın ürkek ve endişeli takibi ile Niş üzerinden Bulgaristan sınırına giren Balkan Katarı, Bulgaristan'da da törenle karşılanmıştır. Sofya'daki Osmanlı büyükelçiliği erkani da yolcuları istasyonda karşılamak için hazır bulunmuşlardır. Tren Sofya'dan hareketle Küçükçekmece'ye ulaşmış, İstanbul'da da törenlerle karşılanmıştır⁴¹. Şark Demiryolları Askeri Hat komiserliği tarafından bir karşılama programı düzenlenmiştir. Hatta bir gün öncesinde törene dair ayrıntılar kamuoyuna gazeteler yoluyla duyurularak halkın yoğun katılımı sağlanmaya çalışılmıştır.⁴²

Küçükçekmece'ye ulaşan ilk Balkan Katarı Şehremaneti, Milli Müdafaa Cemiyeti, Donanma Cemiyeti, Hilal-i Ahmer Cemiyeti, Türk Ocağı üyeleri ile gazetecilerden oluşan bir heyet tarafından Küçükçekmece'de karşılanmıştır. Burada bir tören düzenlenmiş ve Berlin-İstanbul yolunun açılışının önemi konusunda konuşmalar yapılmıştır. Daha sonra karşılama heyeti de trene binerek ilk yolcularla birlikte Sirkeci Garı'na geçmişlerdir. Küçükçekmece'den Sirkeci'ye kadar geçilen Ayastefanos, Makriköy, Yedikule, Samatya, Kumkapı istasyonlarını dolduran kadınlı erkekli halkın alkışlarıyla tezahürat içerisinde tren Sirkeci'ye saat yediyi on geçte yani Berlin'den hareketinden tam 60 saat sonra ulaşmıştır.⁴³

Planladığı gibi hiçbir aksilik olmadan tren zamanında 17 Ocak 1916'da Berlin'den İstanbul'a gelmiştir. Sirkeci istasyonunda treni Padişah adına Başyaver Salih Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Bey, üç müttefik devletin sefirleri, mebuslar, çok sayıda devlet adamı, gazeteciler ve halk karşılamıştır. Törende Osmanlı ve Alman marşları çalınmıştır.⁴⁴ Trenin geçtiği şehirlerde yapılan karşılama hazırlıkları ve halk tarafından gösterilen yoğun ilgi İstanbul-Berlin demiryolu hattının yeniden açılışına verilen önemin önemli bir göstergesi olmuştur.

⁴⁰ Mehmet Sudi, *a.g.m.*, s.1.

⁴¹ “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1916, s.1.

⁴² “İlk Balkan Sürat Katarı”, *İkdam*, 17 Ocak 1916, s.2.

⁴³ “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1916, s.1; *Servet-i Fünun*, “Balkan Sürat Katarı”, No:1283, 7 Kânunusani 1915, s.110-112.

⁴⁴ “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kânunusani 1916, s.1.

İstanbul'dan Berlin'e gidecek olan ilk katar ise 18 Ocak günü Sirkeci İstasyonu'ndan hareket etmiştir. Tren Osmanlı ve müttefik devletler bayrakları ile ve defne dallarıyla donatılmıştır. İlk Berlin treninde yer alan yolcular arasında yeni vefat etmiş olan Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Wangenheim'in ailesi, askerler, tüccarlar ve gazeteciler yer almıştır.⁴⁵

İstanbul-Berlin arasında ticari eşya ve yolcunun taşınmasına özellikle de İstanbul'un işesi için gerekli olan ürünlerin nakline de başlanmıştır. İlk yolcu taşıyan trenin İstanbul'a gelişinden iki gün sonra 19 Ocak 1916'da sekiz günlük bir seyri müteakip askeri malzeme taşıyan bir tren İstanbul'a ulaşmıştır. Ancak İstanbul-Berlin arasında demiryolu bağlantısı kurulsa da Osmanlı'ya ihtiyaç duyduğu savaş ve gıda malzemesi istenilen ölçüde ve zamanda sağlanamamıştır.⁴⁶ Tuna Nehri üzerinden Ruşçuk ve Zıstovi limanlarından yapılan taşımacılıkla mühimmat ve özellikle 1917 yılında buğday, mısır, un, şeker gibi maddelerin İstanbul'a nakliyatı söz konusu olabilmıştır.⁴⁷

4-İstanbul-Berlin Demiryolu Hattının Açılışının Stratejik Önemi

İstanbul-Berlin demiryolu hattının açılışı İttifak Devletleri'nin I.Dünya Savaşı'nda elde ettiği en büyük başarılarından biri olarak görülmüş ve savaşı sonlandıracak önemli bir adım olduğuna inanılmıştır. Yolun açılması ile İtilaf Devletleri arasındaki bağlantı koparken Almanya-Avusturya-Macaristan-Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında doğrudan ve seri bir ulaşım başlamıştır. Almanya'dan yapılacak yardımlarla Osmanlı Devleti'nin büyük güç kazanacağı görüşü hakim olmuştur.

Balkanlarda İtilaf Devletleri karşısında üstünlük kazanan Almanya müttefiklerinin savaşın zaferle sonuçlanacağına dair inancını artırma yönünde İstanbul-Berlin yolunun açılmasını iyi bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Almanya, kendi gücünü gösterme ve birkaç ay önce savaşa girmiş olan Bulgaristan'ın da katılımıyla dörtlü ittifakın pekiştğini öne çıkarma fırsatı bulmuştur. Almanya'nın girişimiyle 15 Ocak 1915 tarihinden itibaren başlayan demiryolu seferleri anısına renkli kartpostallar hazırlanmıştır. I.Dünya Savaşı yıllarında maliyeti düşük olması ve çok sayıda insanın kolaylıkla ulaşabilmesi açısından kartpostallar etkili bir propaganda aracı olarak kullanılmıştır.⁴⁸

⁴⁵ "İstanbul-Berlin Treninin Hareketi", *Tasvir-i Efkâr*, 19 Kânunusani 1916, s.2; "Balkan Treni", *Tanin*, 19 Kanunusani 1916, s.3.

⁴⁶ Büyük Harb Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları", s.139. Yılmaz, *a.g.e.*, s.70.

⁴⁷ A.Haluk Dursun, "Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kıyıları", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:12, Kış/2012, s.337.

⁴⁸ Gülsüm Polat, "Savaş, Propaganda ve Kartpostallar", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, I/2 (2012), s.262; *I.Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesi'nde Savaş ve Propaganda*, (Ed.Bahattin Öztuncay), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.s.48.

Kartpostallarla halkın dikkati kazanılan başarıya çekilirken ittifak grubunun gücüne vurgu yapılmıştır. Daha çok dört müttefikin işbirliği sonucunda bu başarının kazanıldığı mesajını veren kartpostallarda Alman, Avusturya-Macaristan, Bulgar ve Türk bayrakları yan yana çizilmiştir. Berlin'den İstanbul'a yola çıkan ve İstanbul'a ulaşan trenler öne çıkartılmıştır.⁴⁹

Dönemin Osmanlı basınında da İstanbul-Berlin yolunun açılışında İttifak Devletleri'nin ne kadar başarılı ve uyum içerisinde olduklarına dikkat çekilmiştir. Örneğin Balkan Katarının geçtiği müttefik devletler topraklarında büyük bir sevinçle ve alkışlarla karşılanması gerçek ve saygın bir ittifakın kurulduğunun göstergesi olduğu belirtilmiştir. “*Hırçın, asabi ve birbirlerini dost olmaktan çok, düşman gibi gören*” İtilaf devletleri arasında sürekli bir “*nifak ve küskünlük*” hüküm sürdüğüne ve ilk sürat katarının İstanbul'a ulaşması münasebetiyle müttefiklerin birbirine gösterdikleri dostluğun dikkate değer bir tezat teşkil ettiği anlatılmıştır. Bu yolun açılışı İttifak Devletleri'ni barışa götürecektir önemli bir adım olarak gösterilmiştir.⁵⁰ Almanya ve müttefiklerinin savaşı kazandığı havası estirilerek İttifak devletlerinin gücünü göstermede propaganda amaçlı kullanılmıştır. Müttefik ülkelerin arazisinden geçerek İstanbul-Berlin demiryolu hattının “*batının silah ve cephanesi ile doğunun cesaret ve gayretini demir gibi sağlam bir bağla birbirine bağlandığı*” düşünülerek peşi sıra kazanılacak zaferlerle savaşın sona ereceği vurgusu yapılmıştır. Berlin-İstanbul arasında tesis edilen yola dair bir Alman Gazetesi'nde yer alan nitelendirme Tasvir-i Efkâr Gazetesi'ne aynen şu şekilde yansımıştır: “*İngilizlerin deniz hakimiyetine karşı İttifak Devletleri'nin kara hakimiyeti.*”⁵¹

Ancak İttifak Devletleri İstanbul-Berlin yolunun açılması üzerine artık savaşın bittiğini düşünürlerken Almanya'nın barış istediği yönünde Avrupa basınında çıkan haberler şaşkınlığa yol açmıştır. Daha önce İstanbul-Berlin yolunun açılmasını çok tehlikeli bir durum olarak gören Matin gibi Fransız gazetelerinin, açıldıktan sonra önemsizmiş gibi göstermesi Türk basınında gülünç karşılanmıştır. Aynı günlerde İngiltere'den gelen haberlerde ise İngiliz Başbakanı Asquit'in Çanakkale'deki başarısızlığı kabul ettiğine dikkat çekilerek İstanbul-Berlin yolunun barış için bir şantaj aleti olmak yerine barışa yönelik önemli bir adım olduğu vurgulanmıştır.⁵²

Osmanlı Devleti'nin müttefikleri ile doğrudan bağlantı kurmasının bir sonucu olarak 23 Temmuz 1916'da Avusturya'ya yardım için Galiçya Cephesi'ne Türk askeri gönderilmeye başlanmıştır. Uzunköprü ve Alpullu istasyonlarından trenle hareket eden Türk birlikleri Sofya ve Niş üzerinden

⁴⁹ Bkz.Ek:4; Ek:5.

⁵⁰ “İlk Katarla, “İlk Müjde”, *İkdam*, 18 Kânunusani 1916, s.1.

⁵¹ “İstanbul-Berlin Katarının Şehrimize Muvasalatı”, *Tasvir-i Efkâr*,18 Kânunusani 1916, s.1.

⁵² Yunus Nadi, “Berlin-İstanbul Yolu ve Sulh”, *Tasvir-i Efkâr*, 21 Kânunuevvel 1915, s.1.

cepheye ulaşmışlardır.⁵³ İstanbul-Berlin yolunun açılması müttefik devletler arasındaki askeri ilişkileri güçlendirdiği gibi diplomatik ve siyasi ilişkileri de geliştirmiş iki ülkeyi birbirine yaklaştırmıştır. Savaş gölgesinde karşılıklı yapılan ziyaretlerle Türk-Alman ilişkileri güçlenmiştir. Enver Paşa Galiçya Cephesi'nde savaştan Türk askerine destek vermek hem de Berlin'e ziyaret yapmak üzere 11 Eylül 1916'da Balkan trenini kullanmıştır.⁵⁴ Alman İmparatoru II.Wilhelm de müttefikleri Osmanlı Devleti ve Bulgaristan'a moral ve destek vermek üzere 15 Ekim 1917'de İstanbul'a üçüncü ziyaretini Balkan treni ile yapmıştır. Sirkeci Garı'nda törenle karşılanmıştır.⁵⁵ Alman İmparatorunun gelişinden sonra iade-i ziyarette bulunmak üzere 17 Aralık 1918'de Veliâhd Vahdeddin ve yaveri Mustafa Kemal Paşa'nın da katıldığı bir kafilâ Balkan treni ile Berlin'e gitmiştir.⁵⁶ Yolun açılması sadece diplomatik ilişkileri geliştirmemiş Berlin-İstanbul arasında tıptan müziğe pek çok alanda heyetler gidip gelmiş iki başkent adeta "komşu kapısı" yapılmıştır.⁵⁷

İstanbul-Berlin yolunun 1915 yılı sonunda açılmasıyla Türk ordusunun geniş ölçüde silahlandıktan sonra büyük başarılar kazanacağı yolunda Enver Paşa'nın ümitleri tamamen boşa çıkmıştır. Osmanlı Devleti'nin beklediği Alman askeri malzeme yardımının nakli ise bu tarihten sonra zaten Almanya'nın kendi savaştığı cephelerde ihtiyaçları arttığı için çok kısıtlı kalmıştır. Doğu Anadolu ile Suriye ve Irak'ın geniş ölçüde elden çıkması Çanakkale zaferinden ve İstanbul-Berlin yolunun açılmasından sonra olmuştur.⁵⁸ Ancak Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de mütareke imzalayarak savaştan çekilmesi ise İstanbul- Berlin hattının İttifak devletlerine yeniden kapanmasına ve İstanbul yolunun İtilaf Devletleri'ne açılmasına neden olmuştur. Bulgaristan'daki Fransız kuvvetleri Uzunköprü'ye geçerek 9 Kasım 1918'den itibaren Uzunköprü-Sirkeci arasındaki demiryolunu kontrollerine almışlardır.⁵⁹

⁵³ Büyük Harb Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları", s.145.

⁵⁴ "Enver Paşa'nın Seyahati", *Tanin*, 16 Eylül 1916, s.1.

⁵⁵ Ö. Kürşad Karacagil, "Alman İmparatoru İstanbul'da (1917)", *Akademik Bakış*, C.6, S.12, Yaz 2013, s.115; "Kayzer Hazretlerinin Şehrimize Muvasalatı", *Tanin*, 16 Teşrinievvel 1917, s.1.

⁵⁶ Kamil Çolak, Fahri Yetim, "Veliâhd Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyehatiyle İlgili Tespitler", *Tarihin Peşinde*, S.17, 2017, s.133; "Veliâhd-ı Saltanat Hazretlerinin Seyehati", *Tasvir-i Efkâr*, 16 Kanunuevvel 1917, s.1.

⁵⁷ "Alman Heyet-i Musikisi Şehrimizde", *Servet-i Fünun*, 12 Mayıs 1916, s.2; Almanya'da Osmanlı Heyet-i Tıbbiyesi", *Servet-i Fünun*, 12 Mayıs 1916, s.5; "Muhterem Mebuslarımızın Almanya Ziyareti", *Servet-i Fünun*, 19 Mayıs 1916, s.15.

⁵⁸ Bayur, a.g.e., s.389.

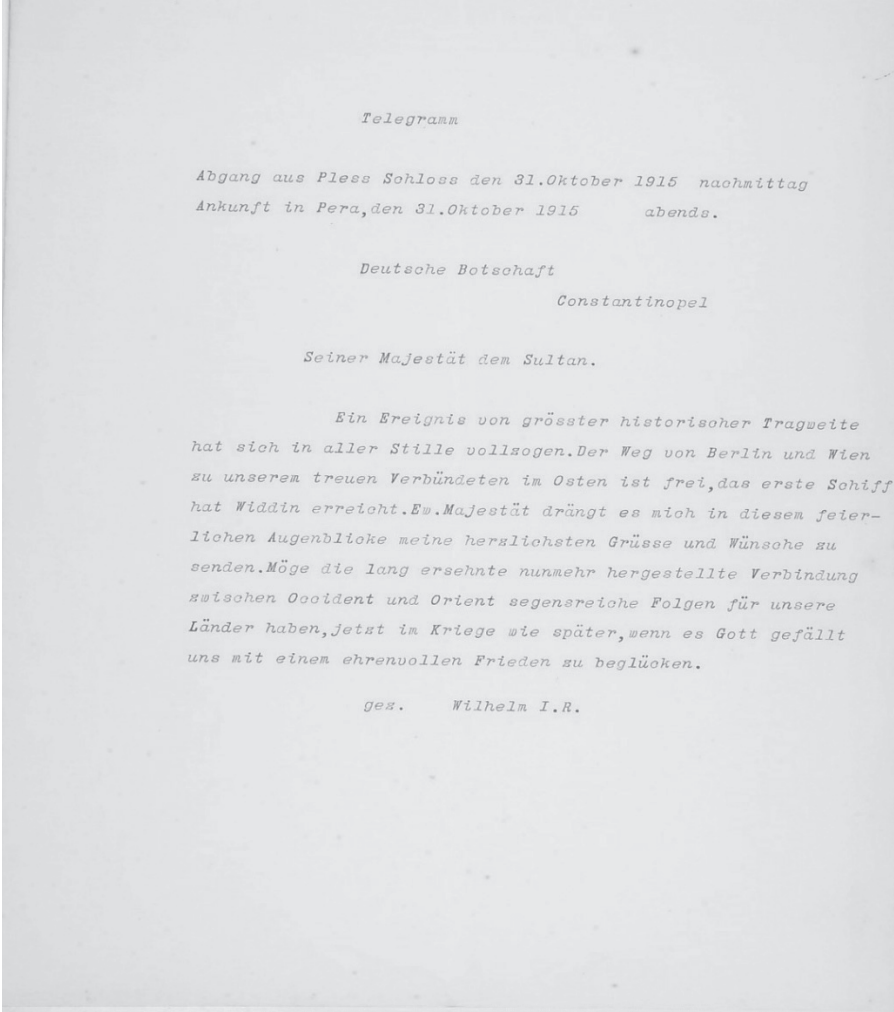
⁵⁹ N.Fahri Taş, "I.Dünya Savaşı'nda Fransızların Trakya'yı İşgali," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:60, Kasım 2004, s.671.

Sonuç

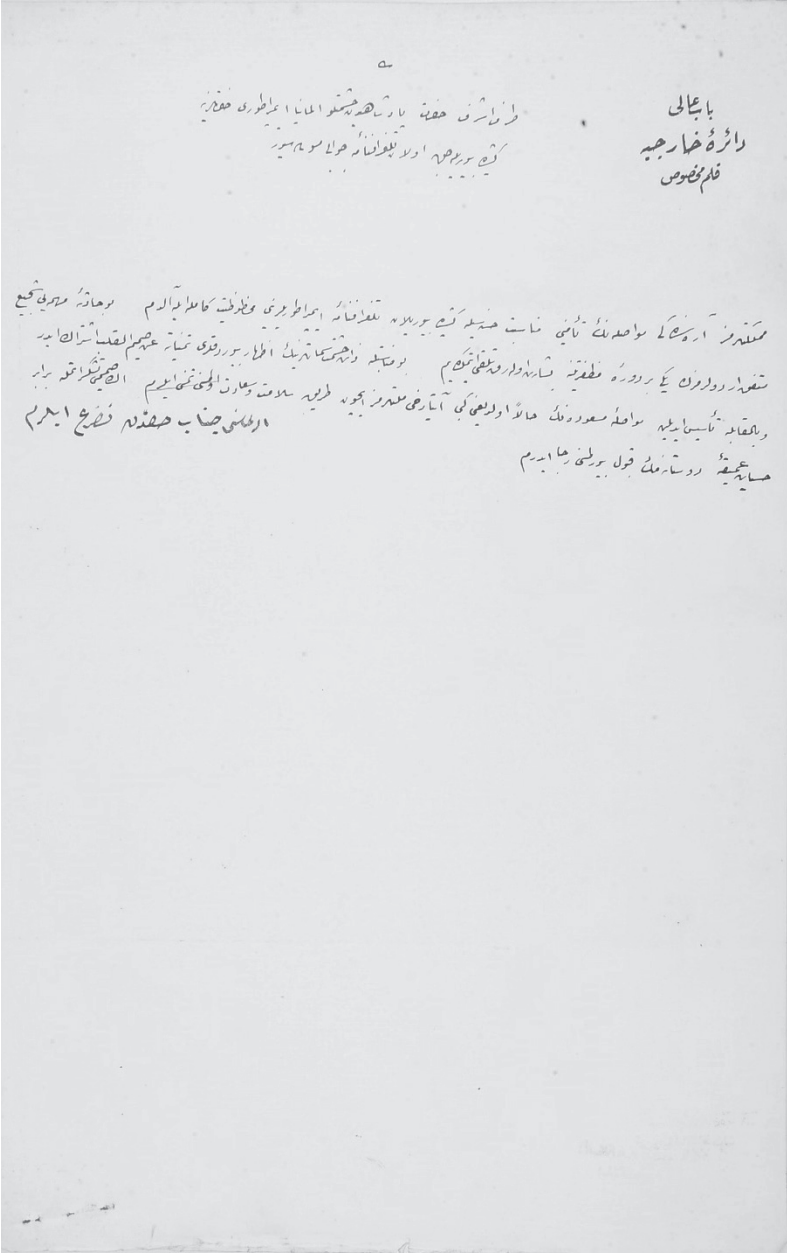
I.Dünya Savaşı'nın başlangıcından sonuna kadar İttifak Devletleri İstanbul Berlin yolunu açık tutmak İtilaf Devletleri ise kapalı tutmak isteğiyle hareket etmiştir. 1915 yılı sonbaharında yolun açılması ile İtilaf Devletleri arasındaki bağlantı koparken Almanya-Avusturya-Macaristan-Bulgaristan ve Osmanlı Devleti arasında doğrudan ve seri bir ulaşım başlamıştır. İstanbul-Berlin demiryolu hattının açılışı İttifak Devletleri'nin I.Dünya Savaşı'nda elde ettiği en büyük başarılarından biri olarak görülmüştür. Savaşı İttifak Devletleri lehine sonuçlandırarak bir adım olarak düşünülmüş ve Almanya, Avusturya Macaristan, Bulgaristan ve Osmanlı kamuoyunda heyecanla karşılanmıştır. Balkanlarda üstünlük kazanan Almanya müttefiklerinin I.Dünya Savaşı'nın zaferle sonuçlanacağına dair inancını artırma yönünde İstanbul-Berlin yolunun açılmasını iyi bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır.

İstanbul-Berlin yolunun açılışı ile Rusya-Sırbistan bağlantısının kesileceği, Almanya'dan askeri malzeme yardımı yapılacağı, Avusturya yapımı malların Türkiye ile Bulgaristan'a naklinin kolaylaşacağı ve Osmanlı ülkesinden askeri malzeme imalatında kullanılan hammaddelerin Almanya'ya ihracının yapılacağı ümit edilmiştir. Her ne kadar küçük çapta yardımlar ve ticari eşyaların nakli yapılırsa da beklentiyi karşılayamamıştır. Almanya'nın zaten kendi savaştığı cepheelerde ihtiyaçları arttığı için müttefiklerine yaptığı yardımlar çok kısıtlı kalmıştır. Nitekim Doğu Anadolu ile Suriye ve Irak'ın geniş ölçüde kaybı İstanbul-Berlin yolunun açılmasından sonra olmuştur. Bulgaristan'ın 29 Eylül 1918'de savaştan çekilmesi ise İstanbul-Berlin yolunun yeniden kapanmasına ve İstanbul yolunun İtilaf Devletleri'ne açılmasına yol açmıştır. Her ne kadar İstanbul-Berlin yolunun Kasım 1915'te açılışı İttifak Devletleri'ni barışa götürecektir için önemli bir adım olarak görülmüşse de I.Dünya Savaşı'nı kazanmaya yetmemiştir.

Ekler

Ek:1-Tuna yolunun açılışı münasebetiyle duyduğu sevinç ve memnuniyeti bildirmek üzere Alman İmparatoru II. Wilhelm tarafından Padişah Mehmet Reşat'a çekilen telgraf. (BOA, HR..SYS., 2414-72)

Ek:2-Tuna yolunun açılışı münasebetiyle Alman İmparatoru II.Wilhelm'in çektiği telgrafa cevaben Osmanlı Padişahı Mehmet Reşat tarafından gönderilen telgraf. (BOA, HR..SYS., 2414-72)

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

صورت
 سرت قطار به سیاحت نامه در حله شرح تعالیمات

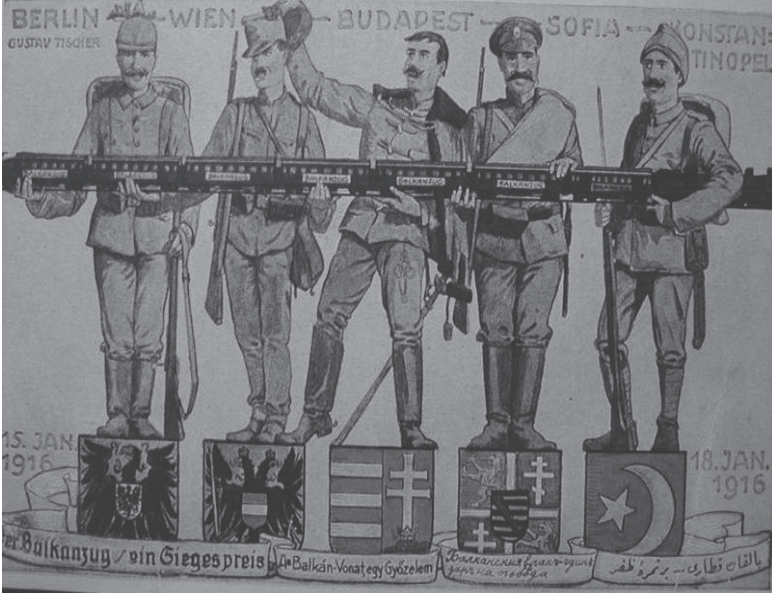
از آنجا که سفرهای معانی در حله شرح تعالیمات مخصوص
 بزرگ قاره اروپا و آسیا و غیره است که معانی سفرهای این قاره
 بسیار است و چون در هر جا که سفر می کنند باید به
 دریا و قطار و غیره توجه کنند و باید به
 در هر جا که سفر می کنند باید به
 در هر جا که سفر می کنند باید به
 در هر جا که سفر می کنند باید به

ک. آنجا که ...
 آنجا که ...
 حدود قریب بودی
 سیاحت نامه معانی سفر ، از آنجا که ...
 بوم هر صحنه که در هر محل که سفر می کنند
 در آنجا که ...
 آنجا که ...
 آنجا که ...
 آنجا که ...

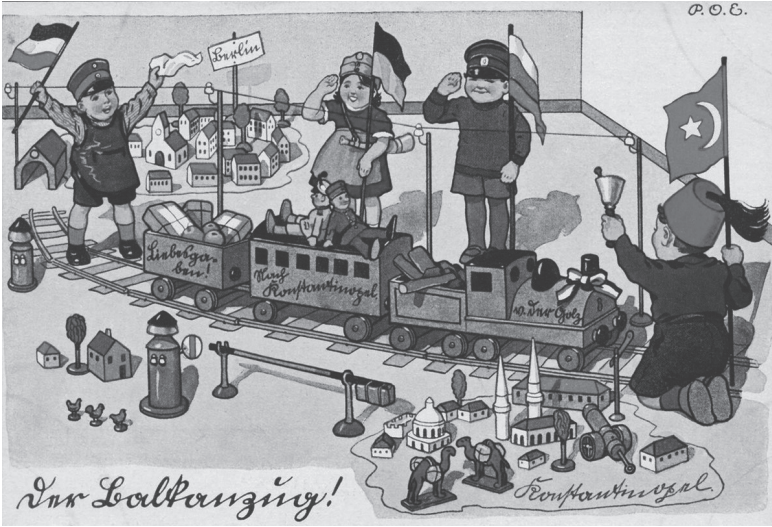
42 44 45 46
 شماره مسلسل

HR.HMŞ.İŞO.00237.00042.001

Ek:3-Balkan Sütrat Katarı ile yolculuk edecekler hakkında hazırlanan talimatname. (BOA, HR.HMŞ.İŞO, 42/237.)

Ek:4-İstanbul-Berlin yolunun açılışı anısına bastırılan kartpostal.

Ek:5-İstanbul-Berlin yolunun açılışı anısına bastırılan kartpostal.

KAYNAKÇA**Arşivler**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOE, 4389/329107.

İ..MBH., 18/84.

HR..HMSŞ.İŞO, 42/237.

HR..SYS., 2414/72.

MV., 199/131.

Sürelî Yayınlar

İkdam

Servet-i Fünun

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Kitap ve Makaleler

I.Dünya Savaşı'nda İttifak Cephesi'nde Savaş ve Propaganda, (Ed.Bahattin Öztuncay), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014.

ANASTASÍADOU, Irene, *Constructing Iron Europe*, Amsterdam University Press, Amsterdam, 2011.

ATABEY, Figen, *Çanakkale Muharebelerinin Deniz Cephesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet, *Türk İnkılabı Tarihi*, Cilt:II, 1914-1918 Genel Savaşı, Kısım:II, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Birinci Dünya Savaşı'nda Çanakkale Cephesi (04 Haziran 1915-09 Ocak 1916), V.Cilt, III.Kitap, Genelkurmay Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2012.

“Büyük Harb Esnasında Almanya ile Türkiye Arasında Nakliyat Yolları”, (Çev:Yüzbaşı Ahmet Şevket), *Askeri Mecmua*, Sayı:70, Eylül /1928, s.137-150.

ÇOLAK, Kamil- YETİM, Fahri “Veliht Vahdeddin ve Mustafa Kemal Paşa'nın Almanya Seyehatıyla İlgili Tespitler”, *Tarihin Peşinde*, S.17, 2017, s.129-145.

ÇOLAK, Mustafa, “Çanakkale Savaşı'nda Yalnız Bırakılan Bir Müttefik: Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na Yardım Çabaları”, *Türkler*, Cilt:13, Ankara-2002, s.377-383.

DURŞUN, A.Haluk “Osmanlı Arşivinde Tuna Nehri ve Kıyıları”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, Sayı:12, Kış/2012, s.333-339.

- ENGİN, Vahdettin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayınları, İstanbul 1993.
- KARACAGİL, Ö. Kürşad, “Alman İmparatoru İstanbul’da (1917)”, *Akademik Bakış*, C.6, S.12,, Yaz 2013, s.111.-133.
- McMEEKIN, Stean, *Berlin-Bağdat Demiryolu*, (Çev:Azize F.Çakır), Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012.
- Mehmet Sudi, “Berlin-İstanbul Katarında”, *İkdam*, 18 Kânunusani 1916, s.1.
- POLAT, Gülsüm “Savaş, Propaganda ve Kartpostallar”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, I/2 (2012), s.243-268.
- SANDERS, Liman Von, *Türkiye’de 5 Yıl*, (Çev:M.Şevki Yazman), Burçak Yayınevi, İstanbul,1968.
- TAŞ, N.Fahri, “I.Dünya Savaşı’nda Fransızların Trakya’yı İşgali,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı:60, Kasım/2004, s.659-675.
- YILMAZ, Veli, *1nci Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul, 1993.
- Yunus Nadi, “Berlin-İstanbul Demiryolu” , *Tasvir-i Efkâr*, 18 Kanunuevvel 1915, s.1.
- Yunus Nadi, “Berlin-İstanbul Yolu ve Sulh”, *Tasvir-i Efkâr*, 21 Kânunuevvel 1915, s.1.
- Yunus Nadi, “Berlin-Viyana-İstanbul Yolunun Ehemmiyeti”, *Tasvir-i Efkâr*, 22 Teşrinievvel 1915, s.1.

Geç Dönem Osmanlı Devleti'nde Toprağa Bağlı Hak Mücadeleleri: Karaosmanoğlu Kerimesi Zahide Hanım'ın Arazileri Örneği

Zeynep YETİŞİR*

Özet

Toprak mülkiyeti meselesi tarih sahnesindeki varlığı süresince bir tarım devleti olarak kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda önemli mücadele alanlarından biri olmuştur. Bu mücadelenin aktörleri ve araçları zaman ve zemine bağlı olarak çeşitli dönüşümler geçirse de toprağa erişim ve onun nimetlerinden yararlanma konusu tüm toplumsal gruplar için hayati bir mesele olma özelliğini korumuştur. Ne var ki on dokuzuncu yüzyıldan itibaren toprağa bağlı mülkiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşümler hak mücadelelerinin boyut ve veçhelerini giderek karmaşılaştırmıştır. Toprak sahipliği meselesi bu dönemden itibaren toprağı yöneten ve kullananlar açısından yeni anlamlar kazanmaya başlamıştır.

Bu çalışma toprağa bağlı hak mücadelelerinin on dokuzuncu yüzyıl sonlarında aldığı şekli tarihsel bir hikâyenin farklı aktörleri üzerinden değerlendirmeye çalışacaktır. Eski gücünü kaybetmiş ancak adı hala hatırlanan ünlü bir ayan ailesinin kızı, üst düzey devlet adamlarının mahdumları, merkezi ve yerel yöneticiler ve köylüler. Konumları ve çıkarları gereğince çoğunlukla birbirlerinin hilafına hareket eden bu bir grup insanın hikâyesi dönemin mülkiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşüme ışık tutmak üzere irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Toprak mülkiyeti, mera, orman, tapu, Karaosmanoğlu, Bergama.

* Araştırma Görevlisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: zeynepakan@uludag.edu.tr

Abstract

Land ownership was one of the most contentious realm for the Ottoman Empire throughout its huge life span. Even though the actors and instrument of land conflicts have transformed along of spatial and temporal inducement the access and exploitation of land remained a crucial problem for the whole social actors. However as from the nineteenth century land conflicts escalated on account of the transformation of landed-property relations. Land ownership began to gain new contents both for executive and exploiters of land.

This paper intends to evaluate the characters of landed-property relations in the late-nineteenth-century using several conflicts on land. A daughter of a notable family which lost its former power but yet in memories, the sons of high-profile bureaucrats, central and local governors and villagers. The story of these people, mostly act to the disadvantage of each other accordingly their position and interest, will be explicated to understand property relations on land in the late nineteenth century.

Keywords: Land ownership, meadow, forest, title deed, Karaosmanoğlu, Bergama.

Giriş

Osmanlı Devleti için “uzun on dokuzuncu yüzyıl” toprağa bağlı mülkiyet ilişkilerinde büyük dönüşümlerin yaşandığı sancılı bir dönemdi. Bu dönemde toprağın yönetimi ve vergilendirilmesi modern ve merkezîyetçi bir devletin ihtiyaçlarına uygun olarak yeniden biçimlendirildi. Toprak ve tarımsal gelirler üzerinde sistematik ve kapsamlı kontrol mekanizmaları kurmaya çalışan Tanzimatçı politika tarımsal zenginliğin etkin bir şekilde yönetilmesi amacıyla 1830’lardan itibaren bir dizi kayıt tutma uygulamasına girişti. Nüfus ve emlak sayımları, gelir ölçümleri ve kadastro çalışmaları devletin vergi ve insan kaynağı üzerindeki tek ve mutlak hâkimiyetini temsil etmekteydi. On dokuzuncu yüzyılın merkezi devleti sahip olduğu tüm gelir kaynaklarını ayrıntılarıyla bilmek istiyordu. Bu amaçla idari merkezde tarımsal gelişme programını yürütecek yeni kurumlar ihdas edildi ve bu kurumlara gerekli yerel bilgiyi sağlamak üzere vilayetlerde özel komisyonlar oluşturuldu. Bu komisyonlar köylü tarafından üretilen ürünlerin türünü, pazarlanabilir ürünleri, her bir bölgenin toprak ve

nüfus yapısını, ekime ve yerleşime açılacak toprakları araştırmakla görevlendirildi.¹

Bu dönemde Osmanlı tarımı hızla ticarileşmekteydi. Özellikle yüzyılın ortalarından itibaren ihracata yönelik tarımsal üretim görülmemiş hızlarda genişledi ve imparatorluğun kapitalist dünya sistemi ile bütünleşmesine katkıda bulundu.² Kökleri daha gerilere giden bu çevreleşme süreci sonucunda imparatorluğun iç bütünlüğünü sağlayan korumacı, iaseci siyasetler yok oldu ve onların yerini imparatorluk ekonomisini ve toplumsal düzeni giderek dış piyasalarda oluşan arz-talep ilişkisine bağımlı kılan siyasetler ve onların öngördüğü kurumlar aldı.³ Dünya pazarıyla ekonomik bütünleşmeyi sağlamak amacıyla yapılan reformlar ve merkezileşmek için alınan önlemler yeni bir bürokratlar sınıfını ortaya çıkardı. Bu sınıfın üstlendiği yeni rol devlet ve toplum ilişkisinin Batılı ilkeler doğrultusunda düzenlenmesini gerektiriyordu.⁴ Avrupalı meslektaşları da her fırsatta bu bürokratlara Osmanlı ekonomisinin gücünü ziraata yoğunlaştırması ve serbest ticarete yönelmesine dair tavsiyelerde bulunuyordu.⁵

Tarımsal üretim ve vergilendirme siyasetlerinin değişen iç ve uluslararası koşullara göre yeniden düzenlenmesi tabiidir ki imparatorluğun toprak sistemi ile yakından alakalıydı. Bu zorunlu ilişki merkezi idareyi toprak üzerindeki mülkiyet rejimini değişen ekonomi-politiğe uygun olarak yeniden biçimlendirmeye sevk etti. 1847 Tapu Nizamnamesi, 1858 Arazi Kanunnamesi ve sonrasındaki düzenlemeler toprak üzerindeki tasarruf hakkı rejiminin hem içeriğini hem de mülkiyet tanımını temelden değiştirdi. Bu değişimin iki önemli sonucu oldu: İlk olarak aynı toprak üzerinde var olan çoklu haklar toprağı işleyen çiftçiye münhasır kılındı, ikinci olarak da cemaaten tasarruf edilen topraklar kişiler üzerine kaydedilerek tasarruf hakları kişiselleştirildi.⁶ Böylelikle belirli bir toprak parçası tek bir vergi mükellefiyle eşleştirilerek devlet ve köylü arasındaki araçların ortadan kaldırılması amaçlandı. Toprak hukuku alanında yapılan kanunlaştırma hareketlerinin diğer bir amacı da hakların tanımı ve

¹ Tevfik Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul, Eren Yayınları, 1998, s.49.

² Şevket Pamuk, “Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri, 1840-1913”, *Toplum ve Bilim*, 17, (1982), s.3.

³ Huri İslamoğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2010, s.57.

⁴ Huri İslamoğlu, “16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, s.57.

⁵ Donald Quataert, “Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanhoğlu, Ankara, Phoenix Yayınevi, 2006, s.449.

⁶ Yücel Terzibaşoğlu, “Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?”, *Tarih ve Toplum*, 4, (2006), s.122.

uygulanması konusunda görülen yerel çeşitliliğin merkezi idarenin belirlediği şekilde tektipleştirilmesiydi. Daha önceleri farklı bölgeler ve durumlar için hazırlanmış kanunname ve nizamnamelerle yürütülen toprak yönetimi tüm imparatorluğu kapsayacak şekilde merkezileştirildi.

Toprak hukuku alanında gerçekleştirilen bu düzenlemelerin sonuçlarından biri tasarruf hakkı kavramının tedricen dönüşmesi oldu. Kavram Osmanlı mîrî toprak sisteminde ekip biçme, intikal ve belli şartlar dâhilinde başkasına devredebilme haklarını içermekteydi. Bu haklar demeti yerel koşullar ve gelenekler tarafından olduğu gibi köylü ile yerel/merkezi idareciler arasındaki güç mücadeleleri tarafından da biçimlendirilmekteydi. Yüzyılın sonunda ise kavram gerek devleti yönetenlerin gerekse yönetilenlerin zihninde çok daha fazlası demekti. Tasarruf hakkından anlaşılın artık tam ve dokunulmaz bir bireysel mülkiyet hakkı idi. Kanun yapımcılar her ne kadar bunu amaçlamasa da bu yolun ilk taşlarını döşeyen Arazi Kanunnamesi oldu. Sonraki dönemlerde intikal haklarının genişletilmesi, toprağın ipotek edilebilir bir metaya dönüştürülmesi gibi düzenlemelerle bireysel mülkiyetin hukuk aracılığıyla inşası tamamlanmış oldu.

Toprak mülkiyeti rejimini biçimlendiren kuralların dönüşümü Osmanlı dünyasını sarsan bir diğer olguyla eş zamanlı olarak ilerledi. On dokuzuncu yüzyıl boyunca Balkanlardan ve Kafkaslardan imparatorluk topraklarına akın eden göçmenler imparatorluğun nüfus yapısını radikal bir biçimde değiştirdi. Tahminlere göre 1783 ve 1913 yılları arasında Osmanlı topraklarına 5 ila 7 milyon kişi sığındı.⁷ Bunun sonucunda toprak üzerindeki hak mücadeleleri görülmemiş ölçüde arttı. Toprağın mevcut kullanım pratikleri ihtilafları arttıran diğer unsurlardan biriydi. Muhacirleri en az sorunla yerleştirmek ve topluma entegre etmek amacıyla kurulan komisyonlar “*kayıtlarda arazi-i baliye olarak gözüken ancak pratikte köylü ve göçerlerin geçici olarak kullandıkları toprakların o kadar da boş olmadığı gerçeğiyle yüzleşmek zorunda kaldular.*”⁸

Batı Anadolu Bölgesi bu göç dalgasından en çok etkilenen bölgelerin başında gelmekteydi. Bazı bölgelerde Müslüman nüfusun oranı ciddi ölçüde artmış, toprak-emek oranı dramatik ölçüde değişmişti. Ancak arazi ihtilaflarının kaynağı Müslüman-gayrimüslim kavgası değildi, birçok yerde arazi anlaşmazlığı nedeniyle birbirine düşenler göçmen Müslümanlarla yerleşik dindaşlarıydı.⁹ Bölgede toprak sahipliğini önceki dönemlere göre çok daha değerli kılan bir diğer unsur genişleyen market ilişkileriydi. Batı Anadolu Bölgesi imparatorlukta ticari tarımın en fazla gelişmiş olduğu yerlerin başında gelmekteydi. Pazara

⁷ Donald Quataert, “Islahatlar Devri”, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İnalçık-Donald Quataert, II, İstanbul, Eren Yayıncılık, 2004, s.916.

⁸ Terzibaşoğlu, *Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri*, s.130.

⁹ Yücel Terzibaşoğlu, “Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles for Land Around Late-Nineteenth Century Ayvalık”, *New Perspectives on Turkey*, 24, (2001), s.69.

yönelik üretim yapan büyük tarımsal işletmeler bölgede giderek yoğunlaşmıştı. On sekizinci yüzyıldan itibaren ticari bir merkez olarak öne çıkan İzmir bir liman şehri olmanın avantajından fazlasıyla yararlandı. Ulaşım imkânlarının artması bu gelişmede kilit bir öneme sahipti. İzmir on dokuzuncu yüzyıl ortalarında inşa edilen demiryolu hatlarıyla hinterlandından iştahla çektiği tarımsal ürünleri daha kolay ihraç etmeye başladı. Ulaşım imkânlarındaki kolaylık ve beraberinde gelen ekonomik canlılık Anadolu'nun civar yörelerindeki işsizlerle beraber güvenli ve kârlı yatırım bölgeleri arayan Avrupalı sermayedarları da bölgeye çekti. Böylelikle İzmir'in nüfusu on dokuzuncu yüzyılın son çeyreğinde iki yüz bini aştı. Yüzyıl sonlarında bu rakam Bergama, Ödemiş, Tire, Çeşme, Urla, Bayındır, Menemen, Kuşadası, Foçateyn ve Seferhisar kazalarıyla birlikte yarım milyonu bulmaktaydı.¹⁰

Toprağa bağlı mülkiyet haklarını yüzyıl boyunca tedricen dönüştüren tüm bu gelişmelerin ciddi toplumsal problemleri beraberinde getirmesi kaçınılmaz oldu. Toprak artık yöneticilerin gözünde sınırları ve sahipleri net olarak bilinmesi gereken bir vergi birimi, yönetilenlerin gözünde ise üzerindeki hak mücadelelerinin giderek kızıştığı bir alandı. Aslında ikincisi çoğu durumda birincisinin bir nedeniydi. Rasyonel yönetim aşkına girilen tapu tahrir uygulamaları genellikle karmaşık bir çoğul haklar sistemini içeren ve arazi sınırlarının neredeyse hiçbir zaman net olarak kayıt altına alınmadığı bir mülkiyet rejimini evcilleştirmek isterken tam tersi bir duruma neden oldu: Pandoranın kutusu açıldı ve ortaya daha çok ihtilaf döküldü.¹¹ Toprak üzerindeki hak mücadeleleri kuruluşundan son anlarına kadar bir tarım devleti olarak kalan Osmanlı İmparatorluğu'nda hiçbir zaman nadir görülen bir durum değildi. Ancak bu yüzyılda yaşanan ihtilafların doğası öncekilerden oldukça farklıydı. On dokuzuncu yüzyılın kendine özgü politik, ekonomik ve demografik koşulları mücadeleyi kızıştırmasının yanı sıra tarafları yeni güç mekanizmaları kullanmak zorunda bırakmıştı. Hukuk da bu mekanizmalardan biriydi ve özellikle yüzyılın ortalarından itibaren zamanın ruhuna uygun yeni bir mülkiyet hakkının inşasında etkili olmuştu.

Bu çalışma mülkiyet ilişkilerinde görülen tüm bu sarsıcı dönüşümleri Kuzeybatı Anadolu'nun küçük bir kazasında, Bergama'da yaşanan bir dizi arazi anlaşmazlığı üzerinden yorumlamaya çalışacaktır. Hikâyemiz farklı toplumsal tabakalardan birçok insanın dahil olduğu bir on dokuzuncu yüzyıl sonu hikayesidir. Eski gücünü kaybetmiş ancak adı hala hatırlanan ünlü bir ayan ailesinin kızı, üst düzey devlet adamlarının mahdumları, merkezi ve yerel yöneticiler, köylüler... Konumları ve çıkarları gereği çoğunlukla birbirlerinin

¹⁰ Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, I, 3, (1993), s.118.

¹¹ Terzibaşoğlu, , *Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri*, s.131-132.

hilafına hareket eden bu bir grup insanın hikayesi dönemin mülkiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşüme ışık tutmak üzere irdelenecektir. Ancak önce hikayenin zeminini ve perde arkasındaki kahramanını tanımak gerekir.

On Dokuzuncu Yüzyıl Sonlarında Bergama ve Karaosmanoğlu Ailesi

Ege Denizi ve Çandarlı Körfezi'ne 20-25 kilometre mesafede bulunan Bergama Kazası on dokuzuncu yüzyıl ortalarına kadar Hudâvendigâr Sancağı'na bağlı bir kaza olarak idare edildi. Kaza, 1864'te Balıkesir'e daha sonra da sırasıyla Aydın Eyaleti'nin Saruhan (1873) ve İzmir sancaklarına (1873) bağlandı.¹² Kazanın toplam nüfusu 1883'te 31.000'di ve yalnızca on yıl içerisinde bu sayı ikiye katlanmıştı. Yüzyıl sonunda ise nüfus 75.000'e yaklaşmaktaydı. Müslümanlar % 85'lik bir oranla nüfusun çoğunluğunu sahipti. Geri kalanını ise Rum, Ermeni ve Yahudiler oluşturmaktaydı.¹³ Kazada her nevi hububat ve meyve hâsıl olduğu gibi tütün, afyon, palamut ve pamuk da yetiştirilmekteydi. Ormanlarında gürgen, kayın, meşe, çam ağaçları olup yıllık yetmiş bin kuruş dolaylarında orman hasılatı mevcuttu. Bergama'nın ziraata elverişli geniş arazileri hazineye yıllık 2 milyon kuruşun üzerinde öşür geliri sağlamaktaydı. Kazada nahiyeler dâhil 50 bin parçada bir milyon dönüm tarla ve 123 parçada 60 bin dönüm mera bulunmaktaydı. Kazanın ağnam vergisi yine bu dönemde 700 bin kuruşa yaklaşmıştı.¹⁴

Bergama Osmanlı yönetiminin ilk asırlarından itibaren kalabalık mahalleleri, hanları, dükkânları, camileri ve medreseleriyle canlı bir yerleşim yeri idi. On yedinci yüzyıl sonlarında demografik ve fiziki açıdan kısa bir gerileme dönemi yaşadığı da ayanlar çağı denilen sonraki yüzyılda çeşitli imar ve inşaa faaliyetleriyle yeni bir canlanma dönemine girdi. Yüzyılın ortalarından itibaren bölgeyi nüfuzu altına almaya başlayan Karaosmanoğlu ailesi Bergama'da inşaa ettirdiği medreseler, camiler, hanlar ve süslü konaklarla bu canlanmayı devam ettirdiler.¹⁵ Aile yalnızca Bergama'da değil hâkimiyetleri altındaki diğer bölgelerde de pek çok kamu tesisi inşaa etmişti ve bunların idamesini yine kurdukları büyük vakıflarla sağlamaktaydı.¹⁶

¹² Feridun Emecen, "Bergama", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 1992, V, s.492,494.

¹³ Asuman Karabulut, "Bergama Kazası'nın Demografik ve İskân Yapısı (1831-1908)", *Tarih Okulu Dergisi*, 30, (2017), s.139-140.

¹⁴ Ramazan Uyar, *Osmanlı Salnameleri'nde Bergama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır, (2011), s.53-92.

¹⁵ Emecen, *Bergama*, s.493-494, Yuzo Nagata, *Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1997, s.148.

¹⁶ Vehbi Günay, "Bergama Yeşil (Yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'iyye Sicilinde Yer Alan Kitaplar", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, (1998), s.211.

Karaosmanoğlu ailesinin isim babası Kara Osman olsa da aileye gücünü kazandıran isim 1743 yılında Saruhan mütesellimi olan oğlu Mustafa Ağa'ydı. Aile bu tarihten itibaren Aydın, Manisa ve Saruhan sancaklarını idare etmekle birlikte nüfuzları İzmir ve Bursa'ya kadar uzanmıştı.¹⁷ İltizam ve çiftlik işletmeciliği ile servet biriktiren aile on dokuzuncu yüzyılın ilk çeyreğine kadar Anadolu'nun Ege kıyılarının büyük bir kısmını hakimiyeti altında bulundurdu, ancak II. Mahmut'un merkezileştirme politikası sonucunda eski gücünü kaybetti.¹⁸ Aile üyeleri mütesellimlik, muhassıllık ve kaymakamlık gibi resmi vazifelerde bulunarak güçlerini devam ettirmeye çalıştılar, bununla birlikte üyelerinin artık ayanlıkla bir ilgisi kalmayıp birer devlet memuru haline gelmişlerdi.¹⁹

Karaosmanoğlu ailesinden Küçük Hüseyin Ağa bu geçiş dönemi karakterlerinden biriydi. Hüseyin Ağa 1813 tarihinde babası Hacı Ömer Ağa'nın yerine Bergama voyvodası olmuştu. Ömer Ağa, Kara Osman'ın torunu olup aile onun döneminde en parlak günlerini yaşamaktaydı. Ne var ki Küçük Hüseyin Ağa babası kadar şanslı bir devirde doğmamıştı. Onun döneminde aile merkezi hükümetin baskıcı politikalarıyla kuşatılmıştı. Nitekim makamında çok az bir süre kalabildi. Küçük Hüseyin Ağa Yerebatan Sarayı ve Babıali'nin onarılmasını üstlenmek gibi bazı şirinlikler yaparak idari merkezle iyi geçinmeye çalıştı, ancak işlerini yoluna koymayı pek başaramadı. 1831'de geride büyük bir borç bırakarak vefat etti. Borçlarını ödeme işi oğlu İbrahim Nazif Ağa'ya kaldı. İbrahim Nazif Ağa evlatlık vazifesini yerine getirmesine getirdi, ancak borçların ödenmesi ve merkezi hükümetle uğraşma süreci onu o kadar yordu ki 1834 yılında küçük kardeşi Mustafa'yı da yanına alarak Mısır'a kaçtı. Beş yıl sonra da burada vefat etti.²⁰

İbrahim Nazif Ağa Mısır'a kaçtığında kendisinin ve kardeşinin Bergama ve Yayaköy'de bulunan bütün malları müsadere edildi, bununla birlikte ölümünden mirasçıları da fayda gördü. İbrahim Nazif Ağa bir oğul sahibi olamamıştı. Bu nedenle eşi Zahide Hanım ve kızı Esmâ Hanım'dan başka kardeşleri Mustafa ve Muhtar efendilere de miras hakkı tanındı. Mirastan en fazla pay yüzde ellilik bir oranla kızı Esmâ Hanım'ın oldu.²¹ Esmâ Hanım'a babasından intikal eden emlakın türü ve büyüklüğü hakkında bir bilgimiz yok, ancak Esmâ Hanım, annesinin adını verdiği kızı Zahide'ye öldüğünde külliyetli miktarda arazi bırakabilecek kadar varlıklı bir kadın olarak yaşadı.²²

¹⁷ Cengiz Orhonlu, "Kara 'Othman-Oghli'", *E.İ. New Edition*, Leiden, (1978), s.592.

¹⁸ Nagata, *Taribte Âyânlar*, s.191.

¹⁹ Yuzo Nagata, "Karaosmanoğulları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DLA)*, 2001, XXIV, s.469.

²⁰ Nagata, *Taribte Âyânlar*, s.44-45.

²¹ Nagata, *Taribte Âyânlar*, s.45, 170, 314.

²² Haziran-Temmuz 1884 tarihli arazi ve emlak yoklamasının kaydedildiği daimi hasılat defterine göre Esmâ Hanım'dan kızı Zahide Hanım'a intikal eden araziler şöyledir:

Zahide Hanım'ın Meraları

Bu çalışmanın ana karakteri “Karaosmanzade kerimesi Zahide Hanım” annesi Esmâ Hanım gibi tek çocuk olarak büyüdü. Bu nedenle anne ve babasının²³ ölümünden sonra kardeşlere musallat olan miras ciniyle uğraşmak zorunda kalmadı. Ancak üzerine konduğu miras başına çok daha karmaşık çoraplar ördü. Annesinden intikal eden araziler için yerel yönetim ve köylülerle yıllar boyu uğraştı, babasından kalan arazilerse idari merkeze giden bazı ihbarlar nedeniyle uzun ve kapsamlı bir soruşturmaya maruz kaldı. Zahide Hanım, neyse ki, bir açıdan daha şanslıydı, arazileri için yıllarca cansiperane bir şekilde mücadele edecek iki kocaya sahip oldu: Samipaşazade Galib Bey²⁴ ve eski sadrazamlardan Fuad Paşa'nın torunu Hikmet Bey.²⁵ Kocalarının ikisi de mensup oldukları aile ve konum itibarıyla oldukça donanımlıydılar ve bu mücadelede oldukça iyi savunmacılar olarak rol aldılar. Zahide Hanım bu çalışmanın kapsadığı süre boyunca boyunca İstanbul'da ikamet etti ve Aydın'da bulunan emlakini vekili aracılığıyla yönetti. Bu konuda vekilini aşan bir sorunla karşılaştığında ise kenara çekilip resmi makamların diline ve işleyişine aşına olan kocalarını öne sürdü. Zahide Hanım'ın arazileri için devlet dairelerini kapı kapı gezen çoğunlukla bu iki beyefendi oldu. Bununla birlikte bitmek bilmeyen arazi davaları için resmi makamlarla ilk teması kuran kendisiydi.

Zahide Hanım'ın arazileriyle ilgili ilk anlaşmazlık annesi Esmâ Hanım'dan kendisine intikal eden Çandarlı kazasındaki kışlak mahalli ve Bergama kazasındaki dört kıta ağıl hakkındaydı. Emanet Nazırının kaleminden çıkan 8 Mart 1884 tarihli belgeye göre Zahide Hanım bahsi geçen arazilerin intikal harcı olan 16 bin kûsur kuruşu ödediği halde arazilerin senetlerine “*bala dest-i res*”

Bergama kazasında Aşağıkırklar köyünün Hacıbucaklar mahallesinde mirî araziden senevi 150 kuruş bedel öşürlü bir kıtada 2740 dönüm, Düzyatak ağılı isimli ve senevi 120 kuruş bedel öşürlü bir kıtada 1830 dönüm, Bağlıca isimli ve senevi 80 kuruş bedel öşürlü bir kıtada 1500 dönüm, B... köyünde senevi 60 kuruş bedel öşürlü bir kıtada 950 dönüm ağılı merası, Demirtaş köyünde Kundakçı ağılı isimli bir kıtada 2300 dönüm yazlak-kışlak merası. Bahsi geçen araziler için Zahide Hanım'a 13 Eylül 1885 tarihinde tapu senetleri verilmiştir. BOA, ŞD. 321/27

²³ Zahide Hanım daha sonra görüleceği üzere baba tarafından da Karaosmanoğlu ailesine mensuptur.

²⁴Samipaşazade Galib Bey, Sultan III. Ahmed devrinde ordu ile Mora'ya gitmiş ve orada Tripoliçe'de Cerrahi tekkesi kurmuş olan Yahya Şerafettin Efendi'nin oğlu Abdurrahman Sami Paşa'nın ailesine mensuptur. Kendisi hakkında kaynaklarda bir bilgi yoktur. Ancak cedit Abdurrahman Sami Paşa Osmanlı Devleti'nde müfettişlik, valilik, maarif nazırlığı, meclis-i vâlâ ve meclis-i ayan üyelikleri gibi mevkilerde bulunmuş önemli bir devlet adamıdır. Zeynep Kerman, “Sâmpaşazâde Sezâi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2009, XXXVI, ss.77-78; Murat Özer, “Hu Sesleri Geliyor Eski Konaktan”, *Chronicle Dergisi*, 4, (2006), ss.26-31.

²⁵ Hikmet Bey de selefi Galib Bey gibi ünlü bir aile büyüğüne nispetle anılmaktadır. Fuad Paşa'nın torunu olmasının dışında kendisi hakkında pek fazla bilgi yoktur.

olamamıştı. Meclis-i İdare-i Emanet, Senedat İdaresi'nin kendisine havale ettiği konu hakkında derhal bir inceleme başlattı. İnceleme kapsamında ilk olarak arazilerin herhangi bir hukuki muameleye maruz kalıp kalmadığı “*maballinden*” soruşturuldu. Gelen cevap arazilerin “*haciz ve “abere ferağ*” gibi intikale mani bir ilişkisi bulunmadığı yönündeydi. Araziler bu açıdan temizdi, ne var ki ortada intikale mani başka iki sorun vardı. Birinci olarak iddialara göre Esmâ Hanım'ın araziler üzerindeki tasarruf hakkı babasının ölüm tarihinin muğlaklığı nedeniyle şüpheliydi,²⁶ ikincisiyse intikale konu olan arazilerin bir kısmı Esmâ Hanım'ın değil başkalarının tasarrufu altındaydı. Bu “*tecavüz*”le ilgili başta Hayraboluluzade Ömer Lütfi ve muhtarlar olmak üzere bazı kimseler şikâyetle bulunmuşlardı. Emanet Nazırı tezkiresinde konunun kişiler arasında cereyan eden bir dava olduğunu, bu nedenle nizamiye mahkemesinde görülmesi gerektiğini açıkça belirtti,²⁷ bununla birlikte konuyla ilgili muhaberatı ve düşüncelerini paylaşmaktan da geri durmadı.

Nazırın ifadelerinde şikâyetçilerin kim oldukları ya da hangi araziden bahsettiklerine dair bir ipucu yoktur, ancak Esmâ Hanım'ın tasarrufunun şüpheli niteliğini onlar ihbar etmiştir. Şikâyetçi tarafa göre Esmâ Hanım'ın babası Karaozmanzade İbrahim Ağa H. 1262 tarihinde arkasında bir erkek çocuğu bırakmadan vefat etmiştir ve babanın arazisi o tarihte kız evlada intikal edemeyeceğinden söz konusu arazilerin mahul olması lazım gelmektedir. Şikâyetçiler üzerinde hak iddia ettikleri arazilere hangi gerekçe ve araçla mutasarrıf olduklarını ya da “*kanun-i kadim*” hükmünün uygulanmasının kendilerine ne gibi bir faydası dokunacağını açıklamamaktadırlar, sadece muhataplarının tasarruf hakkının şaibeli olduğunu ihbar edip kenara çekilmişlerdir. Ancak ortaya attıkları bu iddia Zahide Hanım'ın intikal işlemlerinin dondurulmasına da yetmiştir.

²⁶ Karaozmanoğlu ailesi hakkında kapsamlı bir inceme yapan Yuzo Nagata'ya göre Esmâ Hanım'ın babası İbrahim Nazif Ağa 1839 yılında Mısır'da vefat etmiştir. Nagata, *Tarihîte Âyânlar*, s.45. Şikâyetçiler ise arzuhallerinde İbrahim Ağa'nın H. 1262 / M. 1845-46 tarihinde öldüğünü ihbar etmişlerdir. Esmâ Hanım'a H. 1285 / M. 1868-69 tarihinde geçici olarak verilen ilmühaberlerde ise bambaşka bir tarih (H. 1273 / M. 1856/57) yazmaktadır. BOA, ŞD. 2478/13

²⁷ Emlak ve arazi konularındaki ihtilaflar 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'yle birlikte nizamiye mahkemelerinin yetkisine verilmiştir. Buna göre gayrimüslimlerin ruhani yönetimine ilişkin hususi davalar ile cinayet ve ticaret meclislerine ait davalar dışında kalan davalarla cünha ve kabahat derecesinde olan suçlara ilişkin davalara kaza ve liva merkezlerinde oluşturulan meclisler bakacaktır. Emlak ve emlâke dair hukuk davaları da bu meclislerin yetki alanındadır. Macit Kenanoğlu, “Nizâmiye Mahkemeleri”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, 2007, XXXIII, s.185-186. Nizamiye mahkemelerinin kuruluşu ve işleyişi ile ilgili olarak bkz. Ekrem Buğra Ekinci, *Osmanlı Mahkemeleri*, (İstanbul, Artı Sanat Yayınları, 2004).

Emanet nazırının bu noktada yapacağı şey olay mahalline tekrar dönerek meselenin başlangıç noktası olan vefat tarihini soruşturmak olur. Aydın vilayetinden İbrahim Ağa'nın kesin vefat tarihini bildirmesi istenir. Vilayetten gelen cevap itibara kesin olarak şayan değildir. Buna göre İbrahim Ağa Mısır'da vefat etmiş olduğundan ölüm tarihi net bir şekilde bilinmemektedir. Ancak kızı Esmâ Hanım'a H. 1285 tarihinde geçici olarak verilen ilmühaberlerde babasının H. 1273 tarihinde öldüğü yazmaktadır. Vilayetin cevabında bahsi geçen tarihin dayanağı hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Bununla beraber bu bilgi Esmâ Hanım'a mirasçı olmanın kapılarını açmaktadır çünkü H. Gurre-i Cemâziyelâhir 1263 / M. 21 Mayıs 1847 tarihli kanuna göre miri araziler bu tarihten itibaren kız çocuklarına da intikal edebilmektedir.

Arazilerin yeni sahibesine geri dönersek Zahide Hanım'ın araziler üzerindeki tasarruf hakkının idari merkez tarafından teyit edilmesi ihtimali şikayetçilerin “*tecavüz*” iddialarının kabulü ihtimalinden daha yüksektir. Çünkü annesi Esmâ Hanım'ın mevcut tasarruf hakkı bu vakada yalnızca ilgili kanun maddesine dayanmamaktadır. Emanet nazırının da belirttiği üzere İbrahim Ağa'nın H. 1263 tarihinden önce vefat ettiği ortaya çıksa bile Arazi Kanunnamesi'nin (1858) yetmiş sekizinci maddesi Esmâ Hanım'ın tasarruf hakkı üzerindeki şaibeleri ortadan kaldırmaktadır. İlgili madde miri arazilerin on sene boyunca tartışmasız tasarrufunun kişiye kazandırdığı haklarla (*bakk-ı karar*) ilgili olup tam da Zahide Hanım'ın ihtiyaç duyduğu şeydir. Annesi Esmâ Hanım babasının vefatından sonra on seneden fazla müddetle arazileri tasarruf etmiştir ve kendisi bu arazileri “*bigayr-ı hak zabt etmiş olduğu*”nu ikrar ve itiraf etmedikçe arazilerin *mahlul* sayılmasının imkânı yoktur. Esmâ Hanım'ın mezarından kalkıp gerçeği anlatmasına imkan yoktur, Zahide Hanım'ınsa annesi adına böyle bir itirafta bulunması pek de muhtemel değildir. Zahide Hanım'a verilen ilmühaberlerin içeriği de *bakk-ı karar* meselesini doğrulamaktadır, kayıtlara göre ilmühaberler kendisine bu nedenle verilmiştir.

Zahide Hanım'ın iddialarının resmi dayanakları görüldüğü üzere oldukça sağlamdır ve arazilerin tarafına intikalini istemekte oldukça haklı görünmektedir. Emanet nazırı da bu durumu onaylamaktadır. Zahide Hanım'ın “*validesinin bilâ nizâ kadem-i tasarrufuna istinaden*” hak talebinde bulunduğunu söyler ve devam eder. Aradan otuz altı sene geçmiştir ve mesele ait olduğu mahkemeye intikal etse bile Zahide Hanım'ın “*fuzûlî zabt ve tasarruflarını ikrâr etmeleri muhtemel*” değildir. Öyleyse davanın zaman aşımı nedeniyle “*mesmû' olamayacağı*” açıktır ve hatta bunu yapmak beyhude masraf etmek olacaktır. Emanet nazırı olabilecekleri hukuki mevzuat çerçevesinde öngörmektedir ancak hukukun öngörülere değil realiteye dayandığının da farkındadır. Öngörüsünde haklı çıkacağını bilse dahi tüm kapıları kapatmadan son sözü söylemek istemez. Arazilerle ilgili son kararı nizamiye mahkemesinin vermesi en doğrusu olacaktır.

Bu nedenle “*ikrâr ederler mülahazasına mebnî bir kere de mahkemeye müracaat edilmesi*” yönünde kararını bildirir.²⁸

Şikayetçilerin kendilerine gösterilen yolu tutup tutmadıklarını bilmiyoruz ancak beş yıl sonrasına tarihlenen bir belgeden Zahide Hanım'ın bu kez kendisine babası Yetimağazade Hüseyin Efendi'den²⁹ intikal eden araziler nedeniyle sıkıntıda olduğunu görüyoruz.³⁰ Karasmanoğlu kızı oldukça büyük arazilerin ve buna bağlı olarak geniş çaplı bir soruşturmanın söz konusu olduğu bu vakada taraf değildir ve soruşturmanın hiçbir aşamasında sesi duyulmaz. Yine bu olayın hiçbir aşamasında anne tarafından soyuna nispetle anılmaz. O yaklaşık bir yıl süren ve işin içine çok sayıda resmi makamın ve görevlinin karıştığı soruşturmada artık sadece Yetimağazade Hüseyin Efendi kızı Zahide Hanım'dır.

Merkezi ve yere idare makamlarını uzunca bir süre meşgul eden ikinci hikaye 1888 yılı baharında başlamaktadır. Konunun yetkililerin gündemine tam olarak ne zaman ve ne şekilde girdiği dosyada açıklanmaz, belgelerden çıkarılabilecek tek sonuç arazi hakkında merkeze bazı haberler geldiğidir. İddialara göre Manisa'da Çullu çiftliği civarında 70 bin dönümü aşkın arazi-i haliye ile 50-60 bin lira kıymetli sekiz kıta mera Zahide Hanım tarafından *füzûlî tasarruf* olunmaktadır. Haberin kaynağı merkezi idareyi pek de ilgilendirmiş gözükmemektedir, ancak “*bu iki takım arazinin cesâmeti*” dikkatlerini çekmeye fazlasıyla yetmiştir. Maliye meclisi konuyla ilgili tahkikat yapılarak gerekli adımların atılması ve varsa suçluların cezalandırılması için hazine dava vekillerinden Ömer Eşref Efendi'yi olay yerine gönderir. Araziler hakkında soruşturma başlatıldığı 2 Nisan 1888'de Defter-i Hakani Nezaretine de bildirilir.

Ömer Eşref Efendi'nin bölgeye Nisan ayının ilk haftalarında vardığı tahmin edilebilir, çünkü 12 Nisan'da kollarını sıvayarak soruşturmaya başlamıştır bile. Saruhan mutasarrıflığı, liva muhasebesi, Defter-i Hakani ve Evkaf müdüriyetleri, şer'i mahkeme gibi birçok yerel daire ile yazışır ve üç ay süren titiz soruşturması sonucunda raporunu hazırlar. 8 Temmuz 1888 tarihinde kaleme aldığı raporuna göre hikaye Zahide Hanım'ın dedesi Yetimağazade

²⁸ BOA, ŞD. 2478/13

²⁹ Yetimağazade Hüseyin Efendi de bir Karaosmanoğlu olmasına rağmen Zahide Hanım'ın bu vakada soyuna nispetle anılmaması ilginçtir. Hüseyin Efendi, Kara Osman'ın üçüncü kuşaktan torunu olan Yetim Ahmed Ağa'nın oğludur. Babasının siyasi kariyeri onun bir ayan olmaktan çok devlet memuruna benzediği izlenimi uyandırmaktadır. Isparta ve Antalya mütesellimliği, Bolu ve Viranşehir voyvodalığı ve Aydın muhassıllığı gibi çeşitli görevlerde bulunmuştur. Yetim Ahmed Ağa 1841 yılında öldüğünde geriye 1.827.261 kuruşluk büyük bir servet bırakmıştır. Nagata, *Tarihîte Âyânlar*, s.53-54.

³⁰ BOA, ŞD.321/27

Ahmed Ağa'nın vefatıyla başlar. Buna göre Ahmed Ağa öldüğünde sekiz kıtada 5975 dönüm arazisi oğlu Hüseyin Ağa'ya intikal etmiştir. Kayıtlara göre hikâyenin bu ilk kısmı basit bir intikal vakasıdır ve usule aykırı bir durum yoktur. Ne var ki Hüseyin Ağa 1872'de vefat edip arazi tek varisi olan kızı Zahide Hanım'a intikal ettiği sırada işin rengi değişir. Bahsi geçen sekiz kıta arazi birden bire on kıtaya çıkar. Ömer Eşref'in bulgularına göre "*tezîlât*" iki şekilde gerçekleşmiştir. Öncelikle o tarihte Manisa evkaf müdürü olan ve şu an nerede olduğu bilinmeyen Ali Efendi, babadan kızına intikal etmesi gereken sekiz kıta araziye "*birçok arazi-i bâliye ve cibâl-i müteselsileyî*" içeren 12.925 dönümü daha ekleyerek bu arazi için Zahide Hanım'a "*faşladan bir kıta sened*" vermiştir. İkinci usulsüzlükten Saruhan sancağı Defter-i Hakani memuru Namık Efendi sorumludur, ancak onun yeri bellidir ve yaptığı muamelenin hukuki dayanağını açıklamıştır. Kendi ifadesine göre o Gediz Nehri'nin çekilmesiyle ortaya çıkan arazinin intikal işlemini 1878 senesinde Yazıcıçullu karyesi ihtiyar meclisinin ilmühaberi üzerine yapmıştır. Böylelikle senet sayısı on olmuştur.

Ömer Eşref Efendi arazinin keşif ve muayenesi sonucunda elde edilen bulguları da raporunda paylaşmıştır. İncelemelere göre Ditrek Sinan Bey vakfından olduğu anlaşılan arazinin bir kısmı ziraat edilmekte bir kısmı da köy ahali tarafından Zahide Hanım'a ödedikleri maktu bir bedel karşılığında bağ olarak tasarruf edilmektedir. Arazinin 2378 dönümü palamutluk ve 2333 dönümü çamlıktır, geri kalanı ise ancak emek sarfıyla ziraat edilebilecek arazi olup elan mera olarak kullanılmaktadır. El konulan arazinin ziraata elverişli olduğuna daha önce şahadet edenlerin çoğu vefat etmiş, hayatta olanlara da ulaşılamamıştır. Celb edilebilenler ise konu hakkında "*eblebâne ve mecnûnâne*" cevaplar vermiştir. Diğer şahitlerse çiftlik arazisinin bitişiğinde kurulan Sultaniye köyünde iskan etmektedirler ve bunlar arazi ile çiftlik konağının bekçiliğini yaptıklarından sözleri güvenilir bulunmamıştır. Ancak arazinin ziraata elverişli olduğu Çullu karyesinin mesen ve ihtiyarları tarafından teyit edilmiştir.³¹

Ömer Eşref Efendi'nin nihai soruşturmasına göre usulsüzlük "*senedlerin tezîlât*" ile sınırlı kalmamış, köy bitişiğinde "*vaktiyle bir bâb çiftlik binâsı dahî*" inşa edilmiştir. Binanın vergisi ödenmektedir ancak işgal ettiği yer için mukataa-i zemin ödendiğine dair bir kayda rastlanmamıştır. Ayrıca binanın inşası için sahib-i arzdan izin de alınmamıştır. Çiftliğin rüsum ve öşür bedellerine gelince, ne hüdayî nabit ağaçlar ne de mera için öşür kaydı vardır. Palamut öşrü ise tüccardan alındığından bunu bilmek de mümkün değildir.

³¹ Raporda gaspedilen arazinin ziraata uygunluğu hakkında tutulan ilk şahadetnamenin zamanı ve gerekçesi hakkında bir bilgi verilmemiştir, ancak bu "elverişlilik" meselesi soruşturma dosyası boyunca defaatla vurgulanır. Zira bu, arazinin akıbetinin belirlenmesi için hayati bir bilgidir.

Çiftlik arazisi ile ilgili müfettişin ulaşabildiği bilgiler bunlardır. Şimdi sıra arazinin ait olduğu Ditrek Sinan Bey vakfı³² hakkında elde edilen bulgulara gelmiştir. Ömer Eşref Bey Evkaf ve Defter-i Hakani müdürlükleri, muhasebe kalemleri ve Manisa şer'i mahkemesi ile yazışmaları sonucunda ulaşabildiği bilgileri raporunda şöyle özetler. Vakfın zaviyesine Tanzimat başlarında maliye hazinesi tarafından el konulmuş olup vakfiyet ve tevliyeti ile ilgili bir kayda ulaşılamamıştır. Bu nedenle türü (sahih ya da tahsisat kabilinden olduğu) hakkında bir şey söylemek mümkün değildir.³³ Kayıtlar sadece vakfın

³² Bahsi geçen vakıf Fatih döneminde defterdarlık yapmış olan Ditrek Sinan Bey'in Manisa'da yaptırdığı bir medreseye aittir. Feridun Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, (Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1989), s.107.

³³ Ömer Eşref Efendi şer'i mahkeme yetkililerinden sicillerin incelenerek vakfiyet belgesinin bulunmasını ister. Mahkemeden gelen cevapsa dava vekilini savsaklar niteliktedir. Mahkemenin böyle angarya bir işle uğraşacak ne zamanı ne de yeterli personeli vardır. Belgeler o kadar fazladır ki mukayyidin tetkik işinin altından tek başına kalkması imkansızdır. Katiplere gelince, sayıları günlük işlerin yürütülmesi için bile yetersizdir, bu nedenle onların görevlendirilmesine de müsaade edilemez. Kaydın bulunması için tek bir çıkar yol vardır, o da bu iş için bir memurun görevlendirilmesidir. Zaten bu yapılırsa teftişe derhal başlanacaktır. Haziran ayının ortalarında teftiş için görevlendirilecek isim bulunur: Muhasebe-i liva mülazımlarından Mustafa Efendi. Mustafa Efendi teftişi mahkeme kâtiplerinden Nuri'nin yardımıyla on beş günde tamamlar. Ancak sonuç mesaiye değmemiştir. İkili 30 Haziran tarihli raporlarında “*aranılan kayda zaferiyâb olmadıklarımı*” bildirirler.

Mustafa ve Nuri efendilerin teftiş işinden elleri boş dönmeleri ilginçtir çünkü “*aranılan kayıt*” aslında siciller arasında bir yerlerde. Söz konusu siciller Ditrek Sinan Bey vakfı hakkında soruşturmanın seyrini etkileyecek bazı bilgiler içermektedir. Kayıtlara göre Ditrek Sinan Bey, Yunddağı nahiyesindeki Çullu tumarını sultanın izniyle kurmuş olduğu medreseye vakfetmiştir. Tumarın sonraki dönemlerde ne şekilde idare olduğu hakkında kayıtlarda bir bilgi yoktur, ancak iltizam hakkı 1795 tarihinden itibaren Karaosmanoğlu Yetim Ahmed'in üzerindedir. Bahsi geçen iltizam hakkı kendisine babası Kara Mütesellim Elhac Mehmed Ağa'dan intikal etmiş olmalıdır, çünkü Yetim Ahmed bu hakkı ancak buluşa erdiği tarihten, yani 1810'dan itibaren bilfiil üzerine alabilmiştir. İltizamı ilk on beş yıl vasisi Karaosmanoğlu Hacı Hüseyin Ağa idare etmiştir. Nagata, *Tarihçe Âyânlar*, s.103-105.

Sicillerden elde edilen tüm bu bilgiler Ditrek Sinan Bey tarafından vakfedilen Çullu arazisinin köken itibarıyla bir tumar arazisi, yani miri arazi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Bu durumda vakıf arazisinin tahsisat kabilinden olduğu aşıkardır. Ömer Eşref Efendi ya da soruşturmanın daha sonraki evrelerinde görüleceği üzere Evkaf Nezareti bu bilgilere ulaşabilse belki de soruşturma daha kolay ve hızlı bir şekilde sonuçlanacaktır. Gerçi soruşturmanın sonunda vakıf arazisinin tahsisat kabilinden olduğu sonucuna varılmıştır, ancak bu sonuç kayıtlardan değil, arazinin vakfiyeti ve mülkiyeti hakkında vakıf mütevellisi tarafından herhangi bir hak talebinde bulunulmamasından çıkartılmıştır.

mütevellisi olarak görünen Ömer Vehbi Efendi'ye öşür ve hademe bedeli olarak ödenen senevi160 ve 300'er kuruştan bahsetmektedir ki, Ömer Vehbi Efendi vakfın mütevellisi değil müderrisi olduğunu şifahen açıkladığından bu bilgi de de hata payı vardır. Müderrisin elinde görevini onaylayan bir berat ya da emir de bulunmamaktadır.

Soruşturmaya konu olan arazi ile ilgili usulsüz işlem yapanlar ve gasp edilen arazi parçasının akıbeti meselesine raporun son kısmında değinilmiştir. Buna göre intikal işlemleri sırasında ilave senet vererek hazineyi zarara uğratan Ali Efendi ile suç ortağı olması lazım gelen Zahide Hanım veya vekili hakkında kanuni işlem yapılması lazım gelmektedir. Ancak daha önce de ifade edildiği gibi Ali Efendi'nin nerede olduğu bilinmemektedir. Zahide Hanımsa kocasıyla beraber Dersaadet'te bulunduğundan hakkında gerekli tahkikat yapılamamıştır. Defter-i Hakani ve Evkaf kalemlerinden gelen bilgiler köy imam ve muhtarlarının suçlanamayacağına işaret etmektedir, çünkü intikal muamelesi “*koçan ve eski senedler*”e dayanılarak yapılmıştır. Sırada soruşturmada adı geçen Defter-i Hakani memuru Namık Efendi vardır ve o da kendisinin sorumlu olduğu intikal işlemini köy ihtiyar meclisinin ilmühaberine dayanarak gerçekleştirdiğini söylemiştir. Arazinin akıbeti meselesine gelince, Ömer Eşref Efendi vakfın türüne dair bir kayda ulaşamadığından bu konuyu ihtimaller üzerinden yorumlamaya çalışır. Dava vekilinin çözümü şöyle formülendirilebilir: Yetimağazade Ahmed Efendi'den oğlu Hüseyin Efendi'ye ve ondan da kızı Zahide Hanım'a intikal eden araziye “a” arazisi, sonradan zaptedilen ve arazi-i haliye, palamutluk, çamlık ve cibal-i miriden oluşan araziye “b” arazisi denirse: Eğer “a” evkaf-ı sahihadan olup “b” miri arazi ise o halde münazaa arazinin *rakabesine* ilişkin olacaktır. Bu durumda sahib-i arz tarafından açılacak dava için zaman aşımı süresi otuz altı yıldır ve gerek binanın yıkılması gerekse arazinin geri alınması için Zahide Hanım aleyhine dava açılması gerekecektir. Ancak “a” arazisi tahsisat kabilinden ve “b” miri araziden ise o zaman “*münazaa tasarruf hakkına has*” olacaktır. Bu durumda baba ve kızın tasarrufu üzerinden *hakk-ı karar* için belirlenmiş olan on sene geçtiğinden açılacak dava mahkemece istima' edilmeyecektir. Ömer Eşref Efendi son olarak “b” arazisinin “*mahlûlatı*” meselesine değinir. Eğer mahlulât vakfa ait türden ise arazinin ziraata elverişli kısmı boş bırakıldığından bu arazinin tapu misliyle mutasarrıflarına, mutasarrıflarının talep etmemesi durumunda ise bir başkasına tefvizi gerekecektir. Bu durumda tapu bedeli de vakfa ait olacaktır. Tüm bu meseleler vakıf ile arazinin vakfiyeti, hududu ve türü hakkında Defter-i Hakani Nezaretî'nden alınacak izahat sonrasında netleşecektir. Soruşturmanın nihai olarak sonuçlandırılabilmesi için evkaf müdürü Ali Efendi'nin nerede olduğunun da bulunması gerekecektir. Manisa Evkaf Müdürlüğü'nün bu konuda bir yardımı dokunamamıştır ama Evkaf Nezaretî bu konuda gerekli malumatı sağlayabilir. İşte o zaman “*fazla senet veren, arazi ilave eden ve ettiren memurlar hakkında*” gerekli işlemler yapılabilir.

Maliye hazinesi dava vekilinin soruşturma raporu burada sona erer. Top artık olay yerinden çıkmış, idari merkeze intikal etmiştir. Soruşturmanın bundan sonraki kısmı nezaretler arasındaki yazışmalarla yürütülecektir. Maliye, Evkaf ve Defter-i Hakani nezaretleri Eylül ayı başlarından itibaren kolları sıvayarak yerel ayağı biten soruşturmayı devralır. Evkaf Nezareti kayıtlarına göre Sinan Bey vakfının tevliyeti 13 Mayıs 1812 tarihinde Elhac Latif Efendi'ye verilmiştir ancak vakfiyesi kayıtlı olmadığından arazinin türü ve sınırlarını bilmek yine mümkün olmamıştır. Ayrıca Manisa evkaf eski müdürü Ali Efendi'nin yeri oraca dahi bilinmemektedir.

Defter-i Hakani Nezareti de kendi heybesini karıştırmıştır ve elde ettiği bulgular şöyledir:

“Manisa nahiyesine tâbi’ evkâf Titrek Sinan Bey nefsi-i Manisa’da binâ ettiği medrese vakfiyedir deyû yazıldığı mahallin tahtında neferât aded ile karye-i Yazıçollu tâbi’-i Yonddağı der-kazâ-i Manisa hâsıl tahtında öşr-i hinta ve öşr-i şâir ve öşr-i besâtün yekûn mea gayruh beş bin yüz elli akçe deyû defter-i evkafda muharrer kalemiyle tahrir olunmuş olmağla bu takdirce ber-muktezâ-yı kuyûd-i defter-i hâkânî sâlifü’z-zikr Yazıçollu karyesinin tamamen mahsulât ve rûsumâtı Titrek Sinan Bey’in Manisa’da kâin medresesi vakfî tarafından zabt olunmak iktizâ eder.”

Defter-i Hakani Nezareti yalnızca söz konusu arazinin vakıfla olan bağlantılarını açıklamakla kalmaz, araziye tasarruf eden Zahide Hanım adına kayıtlı tüm arazilerin de bir dökümünü yapar. Kayıtlara göre Yazıçıçullu vakfından bir kıtada 240 dönüm, Sultan Murad Han vakfından bir kıtada 12 dönüm, Gazi Sinan Bey medresesi vakfından ve Yazıçıçullu çiftliği arazisinden sekiz kıtada 5214 dönüm olmak üzere toplamda 5466 dönüm arazi babası Hüseyin Ağa’dan Zahide Hanım’a intikal etmiştir. Zahide Hanım’ın arazi cinsinden malvarlığı bunlarla sınırlı değildir. Yine kayıtlara göre annesi Esmâ Hanım’dan da kendisine külliyetli miktarda arazi intikal etmiştir.³⁴

Hızı olay yerindekine nazaran oldukça azalan soruşturmada idari merkez de sona yaklaşmıştır. Nezaretlerin iş yükünün yoğunluğuna bağlı olduğu tahmin edilen bu ağır ilerleyiş³⁵ 1889 yılı başlarında nihayete erer ve maliye hazinesi hukuk müşavirliği soruşturma ile ilgili kararını açıklar.

³⁴ Zahide Hanım’a annesi Esmâ Hanım’dan intikal eden araziler şöyledir: Bergama kazasında üç kıtada 6070 dönüm miri arazi, bir kıtada 950 dönüm ağıl merası ve yine bir kıtada 2300 dönüm kışlak merası. Temmuz 1884 daimi haslat defterine göre bu araziler için Zahide Hanım’a 13 Eylül 1885 tarihinde başka başka senetler verilmiştir. Kazada Zahide Hanım adına kayıtlı başka bir mera bulunmamaktadır.

³⁵ Ömer Eşref Efendi’nin yereldeki soruşturmasında evraklar daireler arasındaki dolaşımını birkaç günde tamamlamaktaydı. Merkezde ise bu süre bazen birkaç ay bulabilmektedir. Örneğin maliye nazırı vekilinin Ditrek Sinan Bey vakfının vakfiyeti ile ilgili Ağustos sonlarında sorduğu soruya Evkaf Nazırı yaklaşık üç ay sonra cevap vermektedir.

Soruşturmanın sonucundan anlaşıldığı üzere Hüseyin Efendi'nin sağığında bir takım arazileri zapt ettiği ve bu “*fuzûlî işğâl*”in arazilerin kızı Zahide Hanım'a intikali sırasında usulsüz bir şekilde resmiyet kazandığı ortaya çıkmıştır. İntikal muamelesi esnasında suiistimal olduğu açıktır ve bu nedenle hazinenin zayi olan hakkının geri alınması ve suiistimale karışanların cezalandırılması gerekmektedir. Soruşturmada adı geçen Ali Efendi'nin sorgulanması mümkün olmamıştır çünkü kendisinin nerede olduğu bilinmemektedir. Ayrıca Ali Efendi bulunsa bile ceza muhakemesi usulüne göre on beş seneyi geçen memur işlemleri hakkında amme hukuku sakıt olacağından bu tahkikat bir sonuç vermeyecektir. Gasp edilen arazinin geri alınması (*istirdadı*) meselesine gelince, vakıf arazisinin vakfiyeti ve mülkiyeti hakkında müteveli veya mutasarrıfı şimdije kadar bir hak talebiyle ortaya çıkmadığından bunun miri arazi olduğu kabul edilmelidir. Dolayısıyla gasedilen araziler konusunda Arazi Kanunnamesi'nin *hakk-ı karar* meselesini düzenleyen 78. maddesi işletilmelidir. Ziraat edilmeyip boş bırakılan arazi yine miri arazi kabul edildiğinden *mahlûlâtı* ve her türlü kanuni hakkı beytülmale ait olmalıdır. Bu nedenle buralar için de aynı kanunnamenin 68. maddesi uygulanmalıdır.³⁶

Maliye hazinesi hukuk müşavirliğinin nihai kararı Arazi Kanunnamesi'ne bir göndermede daha bulunur. Ömer Eşref Efendi'nin soruşturmasından hatırlanacağı üzere Hüseyin Efendi ve kızının marifetleri arazi gaspıyla sınırlı kalmamış, bu arazi üzerine bir de izinsiz çiftlik binası inşa edilmiştir. Soruşturmada yeri geldikçe binanın “*bedminden*” bahsedilir ancak akıbet bu kadar *yıkıcı* olmaz. Çiftlik binası için verilen karar yıkım değil kanunnamenin 32. maddesi gereğince öşür bedeli alınması şeklinde olur. Artık geriye son bir mesele kalmıştır: Palamutluk ve çamlık olduğu bildirilen binlerce dönümlük mahallin akıbeti. Maliye hukuk müşavirliği zamanın ruhuna uygun olarak konuya özel bir hassasiyetle yaklaşır³⁷ ve bu alanla ilgili son sözü söylemez. Evet, ilgili mahaller orman anlamına gelmektedir ve “*ormanlar hakkında hakk-ı karar meselesi cari olmayacağından*” bu konuda mahallince mahkemeye müracaat edilmesi gerekmektedir. Ancak mesele önemine binaen öncelikle maliye meclisi tarafından incelenecek, buradan çıkacak karara göre de Babıali'den bir irade istenecektir.

³⁶ İlgili madde mazeretsiz olarak üç sene boyunca ekilmeyen arazilerin tapu bedeli karşılığında mutasarrıfına, mutasarrıfı talepte bulunmadığı takdirde de talibine tefviz olunmasını emreder. Bu hüküm gasp edilen arazinin ekilmeyen kısmının önce Zahide Hanım'a sonra taliplilerine teklif edilmesi anlamına gelmektedir. Arazinin tapu bedeli ise hazineye ait olacaktır.

³⁷ On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'nde rasyonel orman idareciliğinin önem kazandığı bir dönemdir. Bilimsel ormancılığın Osmanlı'daki seyrinin ayrıntılı bir izahı için bkz. Selçuk Dursun, *Forest and the State: History of Forestry and Forest Administration in the Ottoman Empire*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, Sabancı Üniversitesi, , 2007.

Ormanlık alanla ilgili merkezin aldığı nihai kararı soruşturma dosyasından çıkan son sesten, maliye nazırından öğreniyoruz. Nazırın 2 Şubat 1889 tarihinde sadarete yazdığı tezkireye göre maliye meclisi konuyu mahalline havale etmiştir. Belgede bunun dışında hukuk müşavirliğinden çıkan karara bir ekleme yapılmaz. Gasp edilen arazi ve çiftlik binası hakkında verilen hükümler nezaretçe uygun bulunmuştur ve bunların icrası için artık sadarettten onay beklemek dışında yapılacak bir şey kalmamıştır.

Zahide Hanım'ın hikayesinde babasından intikal eden araziler bölümü burada sona ermektedir. Hikayenin bundan sonraki kısmında o yine "Karaosmanzade kızı"dır. Ancak bu asil hanımefendi artık sahnede neredeyse hiç gözükmmez. Zahide Hanım bu çalışmanın kapsadığı süre zarfında iki evlilik yapmıştır ve emlaki konusunda yerelde de merkezde de koşturup duran artık kocalarıdır. İleride görüleceği üzere bitmek bilmeyen arazi münazaaları ile ilgili en çok yorulan kişi ilk eşi Şura-yı Devlet üyelerinden Galib Bey'dir. Eşiyle birlikte İstanbul'da yaşayan Galib Bey dönemin önde gelen ailelerinden biri olan Samipaşazade ailesine mensuptur ve iktidar çevreleriyle sağlam bağlar kurmuş olduğu söylenebilir. Dâhiliye Nezareti'ne ait bir belge onun bahsi geçen göreve dönemin Maarif Nazırı vesilesiyle atandığına işaret etmektedir.³⁸ Aslında maarif nazırı "*iktidar ve liyakatine*" kefil olduğu bu beyefendiyi kendi nezaretinde encümen-i teftiş azası olarak istihdam etmek istemiştir, ancak saray onun Şura-yı Devlet'te münasip bir makama atanmasını daha uygun görmüştür. Galib Bey de bu kuruma üye olarak tayin edilmek istemiş³⁹ bir süre sonra da bu talebi kabul edilmiştir.⁴⁰

Galib Bey'in eşinin arazileri hakkındaki ilk mesaisi 1890 baharında başlar. 8 Nisan'da Dâhiliye Nezareti'nden Aydın Vilayetine gönderilen belgeye göre Zahide Hanım'ın Bergama'daki ağullarının meraları civarda bulunan köylülerin tehdidi altındadır.⁴¹ Galib Bey'in söylediğine göre kiracıların ağulları tahliye etmesini fırsat bilen köylüler meraların bazı yerlerine işaret koyarak "*fuzûlen*" ziraat edeceklerini açık ve tehditkâr bir şekilde ifade etmişlerdir. Ahalinin tehdit ve mevcut tavırlarına bakılırsa meralara önceki gibi tecavüz etmeleri beklenen bir durumdur. Galib Bey işte bu olası tecavüz konusunda gereğinin yapılmasını istemektedir. Nezaret "*tasarruf hakkı kaziyesinin*" ihlal edilmesine sıcak bakmamış, konu ile ilgili vilayete gerekli emri göndermiştir, ancak Galib Bey belki de mesleki pozisyonu gereği işlerin nasıl yürüdüğünü bildiğinden daha

³⁸ BOA, İ.DH.1076/84415

³⁹ BOA, İ.DH.1087/85292

⁴⁰ Galib Bey'in ilgili makama atanma tarihi net değildir. Ancak Dahiliye Nezaretine ait bir belgeden kendisinin 1889 yazında arzusuna kavuşmuş olduğu görülmektedir. Belgeye göre "Şura-yı Devlet azası Galib Bey" birkaç ay tebdil-i hava için padişahın izin istemektedir. BOA, İ.DH.1140/88948. Galib Bey bundan sonraki tüm belgelerde makamıyla birlikte anılacaktır.

⁴¹ BOA, DH.MKT.1715/69

önce konuyla ilgili bir adım daha atmıştır. 25 Mart 1890'da görev yaptığı daireye bir dilekçe yazarak Bergama'daki arazi ve emlak işlerini görmek üzere üç aylığına izin istemiştir. Yaklaşık bir ay sonra talebi onaylanan Galib Bey'in Bergama'ya bizzat gittiğine ya da gittiyse bile burada ne tür faaliyetlerde bulunduğu dair elimizde bir bilgi yoktur, ancak 1892 yılı sonlarında ve 1894 yılı sonbaharında aynı gerekçeyle Aydın'a gitmek üzere izin talebinde bulunması "*emlak ve arazi işlerinin*" onu epeyce uğraştırdığına işaret eder.⁴²

Galib Bey'in karısının emlaki peşindeki ısrarlı koşuşturması onun bu yıllarda içinde bulunduğu mali sıkıntılardan kaynaklanmış olabilir. Zira bakkal Yani'ye olan borçlarından dolayı maaşının bir bölümüne el konulmuştur.⁴³ Sarraf Hristo'ya olan 16 lira 65 kuruş borcunun ihtar süresi ise geçmiştir.⁴⁴ Ayrıca maaşının bir başka bölümü de annesi ve eşinin 2.409 kuruşa ulaşan emlak vergileri nedeniyle hacizlidir.⁴⁵ Bu daraltıcı tablonun uzaktaki gelir getiren arazileri kaybetme korkusuyla birleşmesi Galib Bey'i iyice endişelendirmiş olacak ki 1895 yılı Mart ayı başlarında bu kez meramını en yüce makama, saraya anlatmaya karar verir. Zaten kendisinin de ifade ettiği gibi mahalline yaptığı onca başvuru bir sonuç vermediğinden başka çaresi de kalmamış gibidir. Aslında bu süre zarfında Bergama'daki arazilerin ziyedi olduklarına dair Şura-yı Devlet'ten bir karar çıkarmayı başarmıştır, ancak bu durum meraların gasp edilmesine engel olamamıştır. Köylüler bununla da yetinmemiş, "*icabı icrâ olunmadığından hâsıl olan cüret üzere*" Hasbucak adlı ağılın arazisini de gasp etmişlerdir. İşin daha da kötüsü Galip Bey elindeki tapu senetlerini ibraz ettiği halde arazilerin bir kısmı mahalli hükümetçe gasıplara teslim edilmiştir.

Galib Bey eşinin geçim kaynağı olduğunu söylediği arazilerin yerel idare tarafından böylesi bir haksızlıkla ellerinden alınması karşısında şaşkındır. Bir devlet adamı olarak o "*mal emniyetinin*" öneminin farkındadır ve arzuhalinde buna özellikle değinir. Beklentisine göre bu güvenceyi sağlamakla halkını "*müşerref ve müftehir eden*" padişah anlatılanları elbette onaylamayacaktır. Galib Bey arzuhalini arazilere dair talebiyle sonlandırır. O konunun sonradan açıklayacağı nedenlerden ötürü Şura-yı Devlet tarafından incelenmesini istemektedir.⁴⁶

Galib Bey'in talebi ile ilgili saraydan bir hafta içerisinde karar çıkar. Padişahın serkâtibi meseleyi "*aid olduğu dairece bakılmak üzere*" sadarete havale

⁴² BOA, İ.DH.1177/92050, Y.A.HUS.268/4, Y.A.HUS.309/39

⁴³ BOA, DH.MKT.1771/107. Galib Bey'in bakkal Yani'ye olan borcunun miktarı belgede belirtilmemiştir ancak bu borç nedeniyle maaşının "gayr-ı ez yüzde beş rub'u olan 237,5 kuruş"una el konulmuştur.

⁴⁴ BOA, DH.MKT.1775/51

⁴⁵ BOA, DH.MKT.253/63

⁴⁶ BOA, Y.MTV.116/36

etmiştir.⁴⁷ 11 Mart'ta sadaret mektûbî kalemi Aydın vilayetine bir yazı gönderir ve “*bu konuda cereyan etmiş olan malumatın*” ayrıntılı bir şekilde bildirilmesini ister.⁴⁸ Beklenen tahrirat 12 Nisan'da gelir. Ancak sadaret Galib Bey'in talebini uygun görmez ve konuyu 29 Nisan'da Şura-yı Devlet'e değil Adliye Nezareti'ne havale eder.⁴⁹

Aydın vilayetinin bahsi geçen tahriratı sadarettten çıkan bu belgede yer almaz ancak 12 Haziran tarihli bir Şura-yı Devlet belgesi neyse ki bu tahriratın bir kopyasını bizlere sunar. Bergama kaza idaresinin konuyla ilgili bir raporunu ve görüşlerini içeren 6 Ocak 1895 tarihli mazbata her şeyi baştan sona özetlemektedir. Buna göre Karaosmanzade kızı Zahide Hanım tartışmalı meralara tapu senediyle mutasarrıftır ve Şubat 1874 tarihli bir mahkeme ilamı da bunu doğrulamaktadır.⁵⁰ Tapu senedinde yazan hududa göre Hasbucak merası Sağancı köyü, Karaçitlenbik, Tatar tepesi ve Kalarga tepesi ile çevrilidir ve bir bölümü Sazçiftlik ve Kalarga köyü ahali tarafından gasp edilmiştir. Ahali bu gasp konusunda kendince haklıdır çünkü iddialarına göre Sazçiftlik kenarındaki mahal hayvanlarını olatmaya, Kalarga önündeki bir yer harman dökmelerine ve Yeldeğirmen tepesindeki azmak da hayvanlarını sulamaya mahsustur. Hal böyleyken meranın kiracısı olan Arnavut Tahir Ağa köylünün hayvanlarını “*ra'y ve sulamaktan*” men etmekte ve hayvanların köyden çıkmasını engelleyerek taziykte bulunmaktadır.

Hasbucak merasıyla ilgili iki tarafın da kendince haklı sebepleri vardır. Meranın mutasarrıfası elindeki tapu senedine, köylü ise kadimi olduğunu iddia ettikleri haklarına güvenmektedir. Bergama kaza idaresi hak iddialarının geçerliliğini belirlemek amacıyla olay yerinde bir inceleme yapılmasına karar verir. Kaza meclisinden azalar, tapu ve tahrir katipleri ve mal müdürü bu iş için görevlendirilir. Ayrıca civar köylerden bilirkişiler de (*erbâb-ı vukûf*) görüşlerine başvurmak üzere çağrılırlar. Olay yerinde sesi ilk duyulan Tahir Ağa olur. İfadesine göre merayı Zahide Hanım'ın elindeki tapu senedinde yazan sınırlara göre kiralamıştır ve bu sınır Kalarga köyünün kenarı ve Sazçiftliğin doğu yönündeki yola kadar olan yerleri de kapsamaktadır. Köylünün bu arazide hayvan olatma ya da sulama hakkı yoktur. Eğer buraya hayvan getirmeye devam ederlerse de bir fenalık olması kaçınılmazdır.

Kendinden emin ve tehditkâr kiracının söyledikleri bunlardır. Şimdi sıra Çam, Pınar, Karaçitlenbik ve Sağancı köylerinden getirtilen on sekiz kişilik bilirkişi heyetindedir. Heyet Tahir Ağa'nın ifadeleri üzerinden söze başlar.

⁴⁷ BOA, İ.HUS.35/33

⁴⁸ BOA, BEO.584/43792

⁴⁹ BOA, BEO.610/45732

⁵⁰ Bahsi geçen mahkeme ilamı Zahide Hanım'ın annesi Esmâ Hanım ile Bergama'ya bağlı Karaçitlenbik mahalinde ikamet eden on iki hanelik Çetmi aşireti arasındaki anlaşmazlık üzerine verilmiştir.

Söylediklerine göre Sazçıftlığın doğu yönündeki yol ki, oraya Sağancı yolu denir, gerçek yol değildir. Asıl yol Aşağıkırklar'dan Sağancı'ya giden yoldur. Bu iki yolun arasında bulunan beş yüz dönümlük mahalde Sazçıftlık ve Kalarga köyünün hayvanları “*kadimen*” otlamaktadır. Bahsi geçen asıl yol Zahide Hanım'ın merasıyla köylünün hayvan otlattığı mahalli ayırmaktadır ve Zahide Hanım'ın merası yolun batısında kalmaktadır. Yine heyetin ifadesine göre köylü bahsedilen azmak ve harman yerini de öteden beri tasarruf etmektedir.

Bilirkişi heyeti sınır çizgisi olduğunu iddia ettikleri yolun doğu tarafında köylünün çeşitli kadimi hakları olduğunu ifade etmiş olsalar da kaza idaresine göre söz konusu mahal resmîyette Hasbucak merasının sınırları dâhilindedir. Ortada birbiriyle çelişen iki farklı gerçek olduğu açıktır: tapu senedine yazan gerçek ve köylünün “*kadim*” haklara dayanan gerçeği. Bergama kaza idaresi anlaşmazlığın taşıdığı tehlikeli potansiyelin farkında olduğundan bu iki gerçek arasında bir tercihte bulunmak istemez ve topu doğrudan vilayete atar. Gerekeni “*bir fenalık vukua gelmemek üzere*” vilayet idaresi yapacaktır. Aydın vilayet idaresi meranın tartışmalı bölümü hakkındaki geçici kararını kaza idaresine yaklaşık bir ay sonra bildirir. Buna göre söz konusu mahal köylülere bırakılmıştır. Kıracısı vasıtasıyla köylülere engel olan Zahide Hanım'sa bir itirazı olduğu takdirde usul gereği nizamiye mahkemesine başvurulmalıdır. Vilayet 7 Nisan'da bu kararını sadarete de bildirir.

Vilayet idaresinin kadim hak iddialarını resmi evraklara tercih eden ilginç kararı Galib Bey üzerinde bir şok etkisi yaratmışa benzemektedir. Üç gün sonra sadarete hitaben o da kalemini eline alır ve şaşkınlığı her bir kelimesinden anlaşılan şu satırları yazar:

“Bu mütegalibinin sened-i hakani veya adi bir resmi senede dayanmadan yalnızca söz ve boş talepleri üzerine kaza mazbatasıyla vilayetten mesele hakkında yetki istenmiş, mezkur mazbata vilayet idare meclisi tarafından okunmuş, ancak içeriği tetkik ve tahkik olunmamıştır. Bu [yüzeysel okuma] şuradan anlaşılıyor ki mahalline gönderilen tahkik heyeti ve tapu memuru yapmış olduğu inceleme sonrasında söz konusu mera için “*Zabide Hanımın kıyud-ı hakanisine mutabık bulunan hudud dabilindeki merası*” şeklinde açık bir ifade kullanmıştır. Ancak daha sonra bilirkişi ve muhbirlerin ifadelerinden ahalinin hakk-ı ra'yleri varmış gibi garip bir anlam çıkarılmıştır. Birbiriyle çelişen bu ifadeleri barındırması mahalli mazbatanın ne kadar güvenilir olduğunu göstermektedir. Bu mazbata ile amel etmek de o derecede uygundur. Hal böyleyken her nasılsa nizama aykırı, usul ve kuralların hilafına olarak tecavüz edilen mahal vilayet tahrirâtı ile mütegalibine teslim edilmiş, eşime de ilgili mahkemeye müracaat etmesi söylenmiştir. Uzun senelerdir eşim bu araziye sened-i hakani ve güvenilir resmi evraklara dayanarak mutasarrıfa ve zilyet olduğu halde arazinin başkasına teslim edilmesi konusunda emir verilmesi ne kadar teessüf olursa yeridir. Bu muameleden dolayı uğradığımız zulüm sonucunda mazlumların sığınağı ve adalet otağı olan size sığınarak adaletin gereğinin sağlanmasını istemiştım. İhsan ve yerhametinizle bahsi geçen altı kıta mera hakkında gerekli incelemenin ilgili dairece yapılmasına dair adaleti emreden fermanınız sadır olmuştu. Meclis-i idare kararlarının incelenmesine eskiden beri (*minelkadim*) Şura-yı

Devlet tarafından bakılması yürürlükteki kaideden olduğundan meselenin oraya havale edilmesine müsaade buyurunuz.”

Galib Bey'in konunun Şura-yı Devlet tarafından incelenmesi yönündeki talebi Nisan ayı sonlarında Adliye Nezareti'ne havale edilir. Ancak Adliye nazırına göre nezaretin konu ile ilgili yapacak bir şeyi yoktur. 7 Mayıs tarihli yazısında gerekçesini şöyle açıklar: Vilayet idarelerinin aldıkları kararların incelenmesi Galib Bey'in de ifade ettiği gibi Şura-yı Devlet'in yetki alanındadır. Ayrıca “*bu işten dolayı cibet-i adliyyeye müracaat vuku bulmamıştır*”.

Galib Bey'in meseleyi ısrarla üyesi olduğu kuruma getirmeye çalışması mesleki tütüzlüğünden mi yoksa vilayet idaresinin verdiği haksız kararı pozisyonunu kullanarak daha kolay ve hızlı bir şekilde bertaraf etme düşüncesinden mi kaynaklanıyor bilinmez. Ancak kesin olarak bilinen bir şey varsa o da şudur: Şura-yı Devlet'in bu zeki üyesi amacına ulaştığında meslektaşlarını ikna edecek entelektüel donanımına fazlasıyla sahiptir. 17 Mayıs'ta Şura-yı Devlet'e yazdığı yazı bunu açıkça göstermektedir:

“Size açıklamama ihtiyacınız yok ancak arazi tasarrufunda gerekli olan resmi evrak iki çeşittir. Biri defter-i hakani kayıtlarıdır ki tazayyu', şüphe ve yalandan uzak olarak kendisiyle amel edilir (*mamulünbil*). İkincisi ise muhakeme sonucunda alınan ilamdır ki kesin hükmü içerdiğinden ona aykırı bir davanın dinlenmesi caiz değildir. Birincisi sınır anlaşmazlığı gibi şeylerin ortaya çıkması durumunda inceleme ve tatbikatı gerektirebiliyorsa da ikincisi anlaşmazlık nedeniyle verildiği için hükmünün tenfizine uyulması gerektiği apaçık ortadadır. Çünkü bir kere şer' ile sonuca ulaştırılan (*fasl ve hasm*) davanın tekrar görülmesi caiz değildir.

Mahalli hükümetin talebimiz karşısındaki lakayt muamelesi üzerine cesaretlenen mütevaciz ahali temellük daiyesinde bulundular. Bu mahallerin bizim sınırlarımız dâhilinde bulunduğu itiraf edilmiş iken yüzeysel değerlendirme gerçeğe ve adalete galebe etti ve bunca senelik tasarrufumuzun zayi olmasına kalkışıldı. Mezkur altı kıta mera ile ilgili ilk iş olarak Hasbucak adlı meranın tecavüzden (*yed-i tecaviiz*) kurtarılması ve mahalli hükümet tarafından kaide ve kanunlara aykırı olarak teslim edilen mahallin tarafımıza iadesi bizce en önemli iştir. Bu nedenle bu işin diğer meselelerden önce ele alınmasını talep ediyoruz. Çünkü bu mera kiralanmıştır ve kira bedelinin ödenme süresi gelmiştir, hatta bir ay geçmiştir bile. Ancak kiracımız hayvan otlatmaya muvaffak olamamıştır. Biz zilyet olan taraf olduğumuz için mütevacizlerin bir diyecekleri var ise ilgili mahkemeye müracaat etmelerinin lüzumu (*müddeilere*) kendilerine aittir. Durum buyken dava açma işi bizden istenmiştir. Ayrıca mera mütevacizine teslim edilmiş, kiracımız meranın yarıya yakın kısmından men edilmiştir. Kiracımız bu yüzden [ödeme konusunda] mazeret beyan etmektedir, hatta zararının karşılanması talebinde bulunmaktadır. Bu nedenle büyük zarara

uğramış bulunuyoruz. Meramızın bir an evvel kurtarılmasını ve tarafımıza teslimini ivedilikle (*kemal-i isti'câl*) talep ederim.

Ayrıca 1888/89 yılında (H. 304 senesinde) mezkur meralar hakkında Düzyatak ve Demirtaş adlı ağılların birçok yerleri şu an tapu katibi ve o zaman mahalli yoklama memuru olan Mehmed Nuri tarafından başkasına tefviz olunmuştur. Bu tecavüz Defter-i Hakani Nezareti'nin 28 Şubat 1893 tarihli cevap tezkiresince tasdik olunmuştu. Tasarruf haklarımız da açık bir şekilde beyan edilmiş ve hudut mevzilerinin değiştirilemez bir mükemmeliyette olduğu kaydedilmiş ve açıklanmıştı. Mahalli mazbata da bu durumu teyit etmişti. Bu nedenle bir kısım arazimizin dahi tecavüzden kurtarılmasını istirham ediyorum. Bahsi geçen senede memur olan Mehmed Nuri Efendi'nin görevini kötüye kullandığı mahalli meclis idaresi mazbatası ve polis komiserinin raporundan da anlaşılmaktadır. Bu gibi memurların nizama aykırı muamelelerinin incelenmesi Şura-yı Devlet'in görevidir. Gereğinin yapılmasını ve olayı şifahen anlatmak üzere çağrılarak izahat vermeyi talep ederim.”⁵¹

Yoklama memuru Mehmed Nuri tarafından başkasına tefviz edildiği söylenen arazilerin Şura-yı Devlet üyelerinin önüne gelip gelmediği hakkında kayıtlarda bir bilgiye rastlanmaz, ancak idari merkezde artık meşhur olan Hasbucak merası dosyası ilgili dairenin dahiliye birimine Haziran ayı ortalarında düşer. Meslekdaşları Galib Bey'in hakkını teslim etmiştir. Daireye göre Aydın vilayet idaresi vermiş olduğu kararla yetkisini aşmış, nizamiye mahkemesine ait olan bir konu hakkında hüküm vermiştir. Yazışmalarda bahsedilen ilam ve tapu senetleri söz konusu meraların Zahide Hanım'ın tasarrufunda olduğunu açıkça göstermektedir, bu nedenle meraların Zahide Hanım'a teslim edilmesi gerekmektedir. Kendilerine mahkeme kapısı gösterilense bu sefer köylülerdir.⁵²

Galib Bey uzun uğraşlardan sonra nihayet amacına ulaşmış, meraların tarafına iadesine dair devletin en yetkin kurumlarından birinden karar çıkartmaya muvaffak olmuştur. Köylülere terkedilen mahallin derhal Zahide Hanım'a teslim edilmesi yönündeki karar 16 Haziran'da Aydın vilayetine gönderilir. Karara göre idare meclisinin yapması gereken bir şey daha vardır: Yetkileri dışındaki alanlar hakkında hüküm vermekten sakınmak. Karar 29 Ağustos'ta Dahiliye Nezareti'nden gönderilen bir telgrafla da tekit edilir ve vilayet idaresinden iade işlemlerini hızlandırması istenir.

Aydın vilayetine yine Dahiliye Nezareti'nden gönderilen ikinci bir telgraf idare meclisinin merkezden gönderilen kararı uygulamakta gönülsüz davrandığına işaret etmektedir. Merkeze gelen haberlere göre idare meclisi bu konudaki emirleri dikkate almamış, yetkilerine aykırı olarak tekrar inceleme başlatmıştır. 5 Ekim tarihli telgraf yine oldukça nettir. Soruşturma hakkındaki

⁵¹ BOA, ŞD.1392/42

⁵² BOA, BEO.641/48012

gerekli muameleler merkezce tamamlandığından bu yerler için vilayetçe ayrıca bir inceleme yapılmasına gerek yoktur. Zahide Hanım'ın tasarruf haklarını ihlal edecek bu gibi teşebbüsler de caiz değildir.

Yerel idare, merkezin emirlerini kulak ardı ededursun haberi alan Kalarga ve Sazçiftlik ahalisinden yaklaşık elli kişi “*kadim*” haklarını kaybetmemek üzere aynı tarihlerde harekete geçmişlerdir. Ekim ayı ortalarında, en rahat ve hızlıca ulaşabilecekleri makama, Bergama kaza idaresine bir telgraf gönderirler. Köylüler muhatapları Galib Bey kadar donanımlı değildir ancak meramlarını yerel idarenin bam teline dokunacak ifadelerle anlatmaya özen göstermişlerdir.

“Bizler 77 hanede 275 nüfusa ve dört yüzden fazla çift ve damızlık hayvana sahip olup devletin sadık Hristiyan tebaasıyız. Mezkur mahaller köylerimizin umranı[na] dahildir ve buraların mevcut hayvanlarımızın kadimen otladığı ve sulandığı ve ambarlarımızın döküldüğü yerler olduğu Bergama kazası meclis idaresince yapılan tahkikat sonucu sabit olmuştur. Elimizde olan beş yüz altı yüz dönümlük bu mahalli Galip Bey'in hükümet vasıtasıyla elimizden alıp eşinin merasına katacağını duydukça üzülüyoruz. Galip Bey buna muvaffak olursa bu mahallerden başka bir dönüm bile meramız olmadığından hayvanlarımız açlıktan telef olacak ve dört bin dönüm arazi ziraat olunamayacaktır. Ayrıca iki köy halkı mahkeme kapılarında sürüne sürüne mahvolacak, köyümüz de harap olacaktır.”

Köylülerin ifadelerinde devlete sadakatlerini peşinen belirtmeleri, iddialarının kaza idaresince de onaylanması, söz konusu mahalden başka “*bir dönüm bile*” meraları olmaması ve bu mahalli kaybetmelerinin yıkıcı sonuçları gibi altını çizdikleri birçok nokta vardır. Ancak bunlar arasında en dikkat çekici olanı anlaşmazlık konusu olan mahallin köylerinin “*umran*”ına dahil olduğu iddiasıdır. Köylüler bu iddiayla söz konusu mahallin *arazi-i metruke*, yani her türlü menfaatinin kendilerine terkedilmiş bir alan olduğunu vurgulamak istemektedirler.⁵³ Böylelikle de buradaki kadimi haklarının devamını ummaktadırlar. Ancak bu beklentileri resmi kayıtların sert duvarlarına çarpacaktır. Dahiliye Nezareti 21 Ekim'de Aydın vilayetine üçüncü bir telgraf göndererek anlaşmazlık mahalliyle ilgili kesinleşmiş hükmün “*bir daba mubabereye hacet bırakılmamak üzere*” uygulanmasını istemiştir.

⁵³ 1858 Arazi Kanunnamesi metruk arazilerin konumu hakkında kesin bir dil kullanmasa da kanunnameye yazılan şerhler bu konuya açıklık getirmektedir. Örneğin kanunnamenin şârihlerinden Hoca Emin Efendizade Ali Haydar'a göre “*umran dâbilinde yani belde veya karyenin derununda bulunan yerler*” arazi- metrukedir ve bu araziler halkın “*tabkikan yabut takdiren ona ihtiyacı bulunduğundan*” ihya ya da birine temlik edilemezler. Hoca Emin Efendizade Ali Haydar Efendi, *Şerh-i Cedid li-Kanuni'l Arazî*, (İstanbul, Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1321), s.54. Yine kanunnamenin şârihlerinden Ebulula Mardin doksan bir ve doksan ikinci maddelerin şerhlerinde şöyle der: “*Umrana karib olan yerler abaliye mera, harman yeri ve baltalık olmak üzere terk olunur. Abalinin muhtaç olup müstağni olamayacağı bu gibi araziler kimsese verilemez ve buralardan vergi alınamaz.*” Ebu'l -ula Mardin, *Arazî Kanunnamesi Şerhi*, (Dersaadet, İkdam Matbaası, 1324), s.193.

Dahiliye Nezareti meranın köylüler tarafından gasp edilen bölümünün Galib Bey'e teslim edilmesi konusunda oldukça net olsa da yerel idare köylülerin taleplerini ısrarlı bir şekilde savunmaya devam etmektedir. Aydın valisi köylülerin beklentilerini tam olarak karşılayamasa da onlara zaman kazandırmakta kararlıdır. Makamına gönderilen üç ayrı emre rağmen Dâhiliye Nezareti'ne tekrar yazma cesaretinde bulunarak tartışmalı arazinin idareten yapılan tahkikat sonucu zilyet olduğu anlaşılan köylülerde bırakılmasını ister. Bu cüretkâr talebinin gerekçesi kendince gayet mantıklıdır çünkü vilayet idaresinin kararı geçici olup, arazinin akıbeti ile ilgili mahkemece kesin bir hüküm verilinceye kadar mevcut halin korunmasına yöneliktir. Cesur vali kalemi eline almışken kendi düşüncelerini açıkça ifade etmeyi de ihmal etmez. Öngörüsüne göre bahsedilen meralar köylülerden meclis idaresince alınıp Zahide Hanım'a teslim edilirse bu durum bir takım kavga ve çekişmelere neden olacaktır. Bu nedenle meranın zilyet görünen ahalide bırakılması ve karşı tarafa da mahkemeye başvurmalarının söylenmesi maslahat icabı zaruri görünmektedir.

Aydın valisinin 3 Kasım tarihli yukarıdaki tahriratu konuyla ilgili defaatle gönderdikleri kesin hükmü yaklaşık dört aydır uygulamaya çalışan nezaret yetkililerini öfkeliendirdi mi bilinmez ancak valinin tahriratından bir şekilde haberdar edilen Galib Bey'i iyice çileden çıkardığı kesindir. Bununla birlikte muhatabının iddialarını sahip olduğu entelektüel donanımına püskürtecek kadar soğukkanlı davranmaya devam eder. Onun nezarete on gün sonra yaptığı başvuru bunun kanıtıdır:

“... bildiğiniz üzere gayrimenkul emlakte zilyet ... bi'l-beyyine sabit ve hükm-i şer'i veya nizamı lâhik olmak ve beyyine ise nev'i müddeâbihin ait olduğu mahkemede ikame-i dava olunmak şer'an ve kanunen lazım ve lâbüddür. İdare meclislerinin ise bu gibi durumlar hakkında beyyine talep etmeye ve zilyetliğe hüküm vermeye hiçbir şekilde yetkisi yoktur. İdare meclisinin ahalinin idareten zilyet olduğunu açıklamak gibi üzerinde hüküm vermesi caiz olmayan bir karar vermesi vehme vücut vermesi anlamına gelir. Bu arazilerin tasarrufu uzun yıllardır bizdedir. Bu nedenle bir ihtiyaç durumunda zilyetlik beyyinesini ikame dahi bizlere ait bulunduğu açıktır. Ayrıca mezbur tahriratta öteden beri kullanıldığı söylenen meralar daha sekiz ay evvel ahaliye idareten teslim edilmiştir. Oysa biz bu ana değin şüpheden masun tasarruf senedlerine dayanarak bu meraları isteyenlere kiralamaktaydık ve bunu gösteren kira kontratları da elimizde mevcuttur. Hal böyleyken zilyetliğin ahalide görünmesi kadar şaşılacak bir durum ve garabet düşünülemez. Ayrıca mezkur meraların bize teslim edilmesinin kavga ve çekişmeye sebep olacağı şeklinde indî bir hüküm verilmesi de ahalinin teşvik ve tahrik edildiğini göstermektedir.”

Galib Bey Dahiliye Nezareti'ne yazarken nezaretin vilayete bir emir daha göndermek yerine topu bu kez doğrudan Şura-yı Devlet'e atacağını biliyor gibidir. 25 Kasım'da Şura-yı Devlet'e hitaben bir istida daha kaleme alır. Bu tarihte konu nezaretten sadarete, oradan da Şura-yı Devlet'e havale edilmiştir bile. Topun hangi kurumda bekletildiğini mevcut pozisyonu gereği kolaylıkla takip ettiği anlaşılan Galib Bey üyesi olduğu kuruma şunları yazar:

“...usul gereği dairenize tevdi edilen bu anlaşmazlığa sizin bakmanız doğaldır, ayrıca sizler bu mesele hakkındaki muamelat ve duruma da zaten vakıfsınız. Lütfen bitmek bilmeyen bu mağduriyetimizi bir an evvel gideriniz.”⁵⁴

Şura-yı Devlet kilometrelerce uzaktaki arazilerinin peşinde koşturmaktan yorgun düşmüş bu üyesini yine hayal kırıklığına uğratmayacaktır. Kurumun 30 Aralık'ta⁵⁵ Adliye Nezareti'ne gönderdiği mazbataya göre karar bir öncekinin aynıdır. Ancak meselenin başından beri taraflarından biri olan Sadaret ise “*istirdâd-ı arazi*” konusunda Şura-yı Devlet kadar emin değildir. Sadaret makamı 17 Ocak 1896 tarihinde Adliye Nezareti'ne gönderdiği bir mazbatada konu hakkındaki çekincelerini dile getirmiştir. Buna göre meraların mahkeme kararı olmadan ahaliden alınıp Zahide Hanım'a verilmesi Aydın valisinin bahsettiği ihtimal ve sakıncaları beraberinde getirecektir. Bu nedenle mesele nezaret tarafından ayrıntı bir şekilde incelenmeli ve ona göre adaletin gereği sağlanmalıdır.⁵⁶

Adliye Nezareti'nin yılan hikâyesine dönen mera anlaşmazlığı ile ilgili kararı arşivde bu konuda bir belgeye şimdilik rastlanmaması ve sonraki belgelerde de bu konuya herhangi bir atıf yapılmaması nedeniyle maalesef bilinmemektedir. Ancak nezaretin anlaşmazlık hakkında şimdiye kadar adli makamlara herhangi bir müracaat yapılmadığı ve dolayısıyla ortada kendilerini ilgilendiren bir durum olmadığı yönündeki önceki kararını tekrarladığı tahmin edilebilir. Nitekim meraların Zahide Hanım'a iade edilmesi şeklindeki Şura-yı Devlet kararının 4 Ağustos 1897'de Aydın vilayetine tekrar gönderilmesi bu görüşü kuvvetlendirmektedir.⁵⁷ Meselenin Adliye Nezareti'ne havale edilmesi ile Şura-yı Devlet kararının bölgeye son kez gönderilmesi arasındaki yaklaşık bir buçuk yıllık sürede neler yaşandığı ise yine arşiv belgelerindeki sessizlik nedeniyle takip edilememektedir. Ancak Galib Bey'in bu son emirden yaklaşık iki ay sonra “*emlak ve arazi işlerini görmek üzere*” bölgeye tekrar gitmek için izin istemesi çilesinin hala devam ettiğini gösterir.⁵⁸ Bu arada 1897 yılı sonlarında Aydın vilayetinden Dahiliye Nezareti'ne konu ile ilgili bir tahrirat daha gönderilir. Tahrirat “*istirdâd-ı arazi*” meselesinin “*vakt-i mesâ'da ta'lik*” olduğunu bildirmektedir.⁵⁹

⁵⁴ BOA, ŞD.1394/16

⁵⁵ Galib Bey'in 17 Aralık'ta Şura-yı Devlet'e yazdığı bir başka istida kararın bu tarihten en az iki hafta önce çıktığını göstermektedir. Bahsi geçen istidada Galib Bey bilinmeyen bir sebeple bu ikinci kararın bir kopyasını talep etmektedir. 4 Şubat 1896'da gelen cevap olumsuzdur. Şura-yı Devlet konunun Adliye Nezareti ile görüşüldüğünü gerekçe göstererek talebi reddetmiştir. BOA, ŞD.2973/75

⁵⁶ BOA, BEO.730/54706

⁵⁷ BOA, DH.MKT.2248/6

⁵⁸ BOA, Y.A.HUS.376/125. Belgede izin talebinin onaylanıp onaylanmadığına dair bir bilgi yoktur.

⁵⁹ BOA, DH.MKT.2248/6

Galib Bey'in merkezi ve yerel idare arasında Penelop'un örgüsüne dönen çilesi gerçekten biteceğe benzememektedir. Galib Bey'in merkezde elde ettiği kazanımlar yerel idare tarafından adeta sökülmemektedir. Vilayet idaresi merkezin emirlerini uygulamaktan ısrarla kaçınmaktadır. Takvimler 1899 sonbaharını göstermektedir ve Galib Bey'in elleri hala boştur. Bu süre içinde Dahiliye Nezareti'ne duçar olduğu zarar ve ziyarı anlatan son bir dilekçe daha yazar. Nezaretin tutumu ise artık klişeleşmiştir. Aydın vilayetine yeni bir emir göndererek “*işin bir an evvel tesviyesi*”ni buyurur.⁶⁰

Karaosmanoğlu kerimesi Zahide Hanım ve köylüler arasındaki mera hikayesinde bir bölümün daha sonuna gelinmiştir. Bu tarihten sonra sekiz yıllık bir sessizlik dönemi devreye girer. Artık Bergama'daki meralarla ilgili ne Zahide Hanım ortalarda görünür ne de köylülerin sesi çıkar. Hikayenin asıl kahramanı Galib Bey ise bu yıllarda ailevi başka sorunlarla boğuşmaktadır. Eşinin ve annesinin İstanbul ve Bergama'daki emlakinin birikmiş vergileri nedeniyle maaşının bir bölümüne Maliye nezaretince el konulmuştur.⁶¹ Galib Bey'in tek sorunu haremının borçları da değildir. Kigork adında bir ekmekçiye olan borcu nedeniyle de maaşı tehdit altındadır.⁶²

Bergama'daki meralarla ilgili hikayenin sonraki izleri 1911 yılı başlarına tarihlenmektedir. Ne var ki hikayenin kahramanı değişmiştir. Galib Bey artık sahnede değildir ve Zahide Hanım yerine arazileri için mücadele eden bu kez yeni kocası Hikmet Bey'dir.⁶³ Gerçi Zahide Hanım Hikmet Bey'in olaya müdahalesinden kısa bir süre önce “*bukukunun yine ayaklar altına alındığı*” konusunda Dahiliye Nezareti'ne bizzat yazarak gerektiğinde kendisinin de inisiyatif alabileceğini göstermiştir⁶⁴, ancak artık haklarını savunacak yeni bir

⁶⁰ a.g.b.

⁶¹ BOA, DH.MKT.2166/60, BOA, DH.MKT.2343/114, BOA, DH.MKT.2479/83, BOA, DH.MKT.1058/21, BOA, DH.MKT.1204/62

⁶² BOA, DH.MKT.2346/115

⁶³ BOA, DH.H.13/23. Hikmet Bey yazdığı arzuhallerde kendisini “sadr-ı esbak merhum Fuad Paşa hafidi” olarak tanıtır. Belgenin arşivdeki özetinde “sadr-ı esbak” kelimesi “müdür-i esbak” şeklinde yanlış okunmuştur. Belgeyi daha önce yorumlayan Yücel Terzibaşoğlu da “sadr” kelimesini “müdür” olarak okuyarak makalesinde Hikmet Bey'i eski müdür Fuad Paşa'nın oğlu olarak tanıtmıştır. Yücel Terzibaşoğlu, “A Very Important Requirement of Social Life: Privatization of Land, Criminalisation of Custom, and Land Disputes in the Nineteenth-Century Anatolia”, *Les Acteurs Des Transformations Foncières Autour de la Méditerranée au XIXe Siècle*, ed. Vanessa Gueno et Didier Guignard, Karthala and the Maison Méditerranéenne des Sciences de l'Homme, 2013, ss.25-48.

⁶⁴ BOA, DH.MKT.2652/15, BOA, DH.H.13/23 Zahide Hanım'ın 20 Aralık 1910 tarihli arzuhalinde kullandığı dil toprak üzerinde bireysel mülkiyet hakkının kurumsallaşması sürecini takip açısından önemli ipuçları taşır. İçinde doğduğu ve gelin gittiği aileler bu kurumsallaşma sürecini içselleştirmesini sağlayacak ortamı kendisine

kocası olduğundan yorulmasına gerek kalmamıştır. Bu arada nezaret Aydın vilayetine gerekli talimatı vermiş, “*Zahide Hanım'ın tasarruf hakkının güvence altına alınmasını*” emretmiştir.⁶⁵

Merkezden bölgeye ulaşan emir sonrasında harekete ilk geçen Bergama kaza idaresi olur. Kaza idaresi Ocak ayı sonlarında bir keşif heyeti oluşturmuştur. Zahide Hanım'ın vekili Tahsin Efendi de bahsi geçen heyetle birlikte olay mahallindedir ve müvekkilinin hukukunu savunmak için hazırlıklı gelmiştir. Tahsin Efendi önce elindeki tapu senedini heyete ibraz eder, sonra da civar köylerden getirdiği şahitleri dinletir. Her iki delil de köylülerin el uzattığı arazinin Zahide Hanım'ın tasarrufunda olduğuna işaret etmektedir. Ancak karşı tarafın da eli boş değildir. Ahaliyi temsilen gelen şahitler köylülerin bir zamanlar burada hayvan otlatıldığını ancak meranın Arnavutlara kiralanmasından beri bundan men edildiklerini söylerler.

Keşif heyeti raporunu tamamlayıp kaza idaresine sunduğu günlerde Zahide Hanım'ın çiçeği burnunda kocası Hikmet Bey de İstanbul'da koşuşturmaktadır. 24 Ocak'ta Dahiliye Nezareti'ne yazdığı arzuhalde bölgeye gönderilen emirlere rağmen gereğini yapmayan mahalli hükümeti şikayet eder. Karısının hukukunu savunma konusunda o da selefi Galib Bey kadar donanımlıdır. Arzuhalinde kullandığı dil zamanın ruhuna uygun bir adalet ve mülkiyet anlayışını içerir:

“...mâlum-i sâmi-i nezâret-penâhileri buyrulduğu üzere herkesin yedinde bulunan senedât-ı hâkânî ile hukûk-ı tasarrufiyesi taht-ı temine alınmış olacağına nazaran böyle hod-serâne tecavüzât-ı mütevâliye ile hiçbir kimsenin hukûk-ı tasarrufiyesini temin edebilmesi ve bu yüzden servet-i milliyenin taht-ı temine alınması imkân hâricine çıkmaktadır işte bu cihetin ehemmiyet-i azimesi pîş-i nazar ve teemmüle alınarak Şûrâ-yı Devlet heyet-i umûmîyesince verilen kararda minel-kadîm bâ-sened tasarruf edilen bir arâziye her kim tarafından bir tecâvüz vukû bulacak olur ise men-i müdâhalesiyle müddeilerin mahkeme-i âidesine sevkleri muktezâ-yı maslahat görülerek ol veçhile icâbının icrâsı taht-ı karâra alınmış...”

Hikmet Bey *gerekeni* kendinden emin bir dille yetkililere hatırlatmakla meşgulken Bergama kaza idaresi bu tarihten bir gün sonra ilginç bir karara varır. Keşif heyeti anlaşmazlık mahallinin Zahide Hanım'ın merası dâhilinde olduğunu açıkça ifade etmiş olsa da arazinin bir kısmı yine köylülere bırakılmıştır. Karar Hikmet Bey'i oldukça şaşırtmıştır. 18 Mart'ta Dahiliye Nezareti'ne bir arzuhal daha yazar:

“Kaza idare meclisinin meselenin tahkiki amacıyla gönderdiği heyet raporunda köylülerin tecavüzlerinin resmi hiçbir senede dayanmadığı ortaya çıkmıştır. Tahkikat sonucuna göre meranın 1846 senesinden beri eşimin ecdadına ait bulunduğu kayıtlarda

sağlamışa benzemektedir. Arazilerine yapılan saldırının “adaletin ve meşrutiyetin mesut gölgesinde onaylanacak bir durum olmadığını” ifade etmesi buna işaret etmektedir.

⁶⁵ BOA, DH.MUİ.35/47

sabit olduğu halde bu hudut dahilinde bir kıta arazinin garip bir şekilde köylülere geçici olarak terkine karar verildi. Eğer bu hükmün sebebi heyetin raporu ise böyle keyfi olarak rapor içeriğine aykırı bir karar verilmesi adalete uygun olmaz... Arazinin tamamen tarafımıza teslimini talep ederim.”

Zahide Hanım’ın gasp edilen arazisi için koşturup duran yalnızca Hikmet Bey değildir. Bergama’da bulunan vekil Tahsin Efendi de konuyla ilgili mahalli hükümete defalarca başvuruda bulunmuştur. Ancak o da müvekkilinin kocası gibi umduğunu bulamamıştır. Üstelik Tahsin Efendi’nin maruz kaldığı muamele daha can sıkıcıdır. Hikmet Bey’in 1 Nisan’da yine Dahiliye Nezareti’ne yazdığı arzuhale göre mahalli hükümet ciddiyetsiz bir tutumla işi iyice savsaklamaktadır:

“Şimdiye kadar defalarca takdimine cesaret ettiğim müteaddit istidalarımın neticesi olarak hukukumuz bir dereceye kadar güvence altına alınacağını ümit eder ve beklerken civar kura ahalişi malum tecavüzlerinde ısrar etmekte. Bu konuda Bergama’da bulunan vekilimiz mahalli hükümete mükerrer olarak müracaat ettiğinde “biz sizin meralarınızın bakıcısı değiliz” diye dünyanın hiçbir idaresinde hükümet diline uymayacak bir şekilde ret cevabı almaktadır. Bu gibi muamelelere şahit olmak tasarruf haklarımızı ihlal ettiği gibi hükümetin nüfuzunun da mevcut bulunmadığı hissini uyandırmaktadır. Tasarrufumuzda bulunan emlakten istifade ve bir menfaat temin edebilmek imkânı kalmıyor. Diğer taraftan ise işbu emlak resmi kayıtlarda adımıza kayıtlı olduğundan her türlü miri tekalifi ödemekle mükellef tutulmaktayız. [Oysa] hükümete karşı miri tekalifin ödenmesinde tasarruf hakkının tasdiki [gerekir] Mala sahip olmak meselesine gelince bu konuda mercisiz bir halde kalmak hükümet adaletine uygun bir hal değildir. Bu nedenle mağduriyetimizin son defaya mahsus olmak üzere lütfen ve merhameten nazar-ı dikkat ve rahmete alınmasını istirham ederim.”

Hikmet Bey’in merkezi hükümeti üstü kapalı bir şekilde yerelde otorite kuramamakla suçladığı arzuhali nezaret yetkililerini hayli etkilemiş olacak ki hemen ertesi gün konu hakkında bilgi isteyen bir telgraf Aydın vilayetine gönderilir. Ancak bu Hikmet Bey’in nezareti son sıkıştırması da değildir. Bu tarihten bir hafta sonra kaleme aldığı arzuhale merkezi hükümete vazifelerini hatırlatmaktan usanmayan bu beyefendinin olayları yakından takip etmekte de mahir olduğunu gösterir:

“Nezaretiniz Aydın vilayetine meseleyi sordu. Cevabı beklediğimiz sırada Bergama’daki vekilimiz, size de ekte gönderdiğim telgrafta, köylünün şimdiye kadar kullandığı hile ve desiselerini artık son raddeye çıkararak kendi köy korucularına jandarma elbisesi giydirdiğini ve böylece saldırılarına bir de resmiyet rengi verdiklerini söyledi. Köylü hayvanlarımızı meradan çıkarıp kendi hayvanlarını sokmuş. Yani hem arazi üzerindeki tasarruf hakkımıza tecavüz etmiş hem de mevcut hayvanları otsuz ve yemsiz bırakarak mahvolmalarına sebep olmuş ve bizi zarara sokmuşlardır. Böylece hukuku ve hükümetin resmi vazifelerini de suiistimal ettikleri açığa çıkmıştır. Böyle birkaç azgın ve şeririn kanuna aykırı hareketlerine ve herkesin hakani senedle mutasarrıf olduğu emlak ve arazisine tecavüz ederek tasarruf hakkını iptal derecesine gitmelerine hükümetçe olumlu bakılmayacağından eminim. Bu nedenle hükümetin mevcudiyetini hissettirmesi, adaleti temin etmesi ve bizi uğradığımız zarardan kurtarması adına mahalline emir gönderilmesini talep ederim.”

Hikmet Bey'in "*beklediğini*" ifade ettiği cevap Aydın valisinden 24 Nisan'da gelir. Valinin nezarete yaptığı açıklamaya göre konu hakkında mahalli tetkikat yapılmış ve köylünün haksız olduğu anlaşılmıştır. Mera tapu senedinde gösterilen tüm hudutlar dahil olmak üzere Zahide Hanım'a aittir ve köylünün hak iddiaları hiçbir resmi evraka dayanmamaktadır. Buna rağmen Kalarga, Sazçiftlik ve Karaçitlenbik köyü ahalisi "*müdabalede ısrar etmekte*"dirler. Mera anlaşmazlığı valinin ifadesine göre daha büyük olaylara da sebebiyet vermiştir. Kalarga köyü muhtarının oğlu Dimitri ve birkaç köylünün Aydın vilayet idaresine yazdığı telgrafa göre meranın Arnavut kiracıları bir kişiyi öldürmüş diğer bir kişiye de yaralamışlardır. Katil yakalanamamış ancak yaralama olayına karışan bir kişi sorgulanmak üzere istintak dairesine götürülmüştür. Şikâyetçilerin iddialarını araştırmak üzere Menemen jandarma bölük kumandanı Yüzbaşı Ali Efendi birkaç jandarma ile olay yerine giderek ağılları aramışlar, ağıl önünde duran iki yabancı Arnavutun elindeki tüfeklere el koymuşlardır. Olayların büyümemesi için gerekli önlemler de alınmıştır. Ancak köylüler meradan men edildikleri yönündeki şikâyetleriyle resmi makamları işgal etmeye devam etmektedirler. Valinin ifadesiyle köylüler "*başkasının mutasarrıf olduğu malı çapt etmek fikrindedirler.*"⁶⁶

Sonuç Yerine

Zahide Hanım'ın meraları ile ilgili hikaye Aydın valisinin köylülerin haksız olduğunu ifade ettiği bu son raporla nihayet bulmaktadır. Hikayenin bundan sonraki kısmında neler olduğunu takip etmek arşiv belgelerinin tam bu noktada kesintiye uğramasından dolayı şimdilik mümkün görünmüyor, ancak hikaye bu haliyle bile on dokuzuncu yüzyıl sonlarında mülkiyet ilişkilerinde yaşanan dönüşüme ışık tutmaktadır. Zahide Hanım'ın arazi anlaşmazlıkları toprak üzerindeki hak iddialarının doğasını ve bu iddiaların yerel/merkezi hükümet nezdindeki karşılığını anlamak konusunda oldukça verimli bir örnektir. Bu anlaşmazlıklar ilgili dönemde toprak sahipliği mücadelelerinin ne tür araçlar ve söylemler üzerinden yürütüldüğünü ve bu mücadelenin köylü, eşraf ve mahalli/merkezi hükümet gibi çeşitli aktörler tarafından nasıl biçimlendirildiğini göstermektedir. Söz konusu dönem, toprağın birden fazla aktörün hak iddialarıyla örülmüş olan geleneksel kabuklarından soyulduğu ve toprak üzerindeki tasarruf hakkının bireysel mülkiyet hakkında yaklaştığı bir dönemdir. Bu olgu, hakkın bölünmesini değil kişiye özgülüğünü merkeze almasıyla oldukça yenidir ve tam da bu nedenle toprak artık çok daha derin ve karmaşık ihtilafların konusu olmuştur. Merkezi hükümet onu kesinleşmiş sınırları ve vergileriyle hazineyi dolduracak olan "biricik" sahipleriyle birlikte tek tek kaydetmek istemektedir, toprağın nimetlerinden yararlananlar ve bunun bedelini ödeyenler ise haklarını teyit ettirmenin telaşına düşmüşlerdir.

⁶⁶ BOA, DH.H 13/23

Zahide Hanım'ın hikayesi hak mücadelelerinin kızıştığı bu dönemde mücadelenin araçlarını ayrıntılarıyla ortaya koyması bakımından ayrıca önemlidir. İlgili dönemde periyodik olarak yapıldığı anlaşılan emlak tahrirlerinin kaydedildiği yoklama defterleri bir anlaşmazlık durumunda önemli bir başvuru kaynağı olarak karşımıza çıkmaktadır. Örneğin bu defterler⁶⁷ Yazıcıçullu çiftliği meselesini soruşturan Ömer Eşref Efendi için bir başlama noktası oluşturmuştur. Defterler Zahide Hanım'a intikal eden arazilerin önceki ve mevcut durumları hakkında ayrıntılı bilgiler içermektedir ve müfettiş bu bilgileri soruşturmanın diğer kaynakları ile mukayese etmek üzere kullanmıştır. Gerçi Galib Bey'in şikayetinden hatırlanacağı üzere bu defterlerin mahalli yoklama memurlarının usulsüz işlemlerini barındırma ihtimali de vardır, ancak bu durum defterlerin bir başvuru kaynağı olarak görülmesini engellememiş benzenmektedir.

Toprak üzerindeki hak iddialarının kanıtlanmasında kullanılan bir diğer araç tapu senetleridir. Tapu senetleri bir anlaşmazlık durumunda resmi makamların öncelikli olarak dikkate aldığı yazılı kanıtların başında gelir. Nitekim Zahide Hanım vakasında bu belgeler hak sahiplerinin ve arazi sınırlarının ortaya çıkarılmasında belirleyici rol oynamıştır. Bununla birlikte Zahide Hanım'ın hikayesi özellikle kadimi hak iddiaları ile çeliştiğinde tapu senetleri aleyhine hüküm verilebildiğini de göstermektedir. Ancak Zahide Hanım vakasında bu karar mahalli hükümetin geçici olarak aldığı bir karardır ve yerel yetkililerin ifadelerinden de anlaşılacağı üzere bölgede tansiyonu daha fazla yükseltmemek adına alınmıştır. Yine de gerekçesi ne olursa olsun tapu senetleri hilafına hareket edilmesi merkezi hükümet tarafından kesinlikle kabul görmemiştir. Tapu senetlerinin son sözü söyleme yetkisi sadece idari merkezin vurguladığı bir durum değildir, Zahide Hanım'ın haklarını savunmak üzere yoğun bir mesai harcayan kocaları da bu belge türünün kendisiyle amel edilmeye ne kadar layık olduğunu zamanın mülkiyet anlayışına uygun bir dille defalarca dile getirmişlerdir.

Zahide Hanım'ın uzun soluklu hikayesi tapu senetlerinin yanı sıra tasarruf süresinin de hak mücadelelerinde belirleyici rol oynadığını göstermektedir. Bilindiği üzere Osmanlı toprak rejiminde toprağın aralıksız on yıl işlenmesi ve vergisinin ödenmesi kişiye bir takım haklar kazandırmaktadır. *Hakk-ı karar* olarak kavramsallaştırılan bu durum Zahide Hanım örneğinde sonucu iki kez onun lehine çevirmiştir. Hatırlanacağı üzere ilk vakada Zahide Hanım, annesi Esmâ Hanım'dan kendisine intikal eden kışlak ve ağıla bu vesile ile sahip olmuştur, ikinci olaraksa Yazıcıçullu çiftliği arazisinin bir bölümünü "*fuşûlî olarak zabt ettiği*" ortaya çıktığı halde imdadına yine bu ilke yetişmiştir. Yazıcıçullu çiftliği vakasında çiftlik arazisi üzerinde inşa edilen binaya ve çiftlik

⁶⁷ Hikayenin bu kısmından anlaşıldığına göre 1868 ila 1884 yılları arasında bölgede yaklaşık beş yılda bir emlak sayımı yapılmıştır.

mahsulatına ait vergi kayıtlarının incelenmesi de ayrıca dikkat çekicidir. Bu durum tapu kayıtlarının sorunlu olduğu ya da pratikle çeliştiği durumlarda vergi kayıtlarının kazanılmış hakları belirlemeye yardımcı olmak üzere kullanıldığına işaret etmektedir.

Arazi anlaşmazlıklarında başvuru kaynağı olarak kullanılan yazılı kaynakları her zaman resmi makamların arayıp bulduğu düşünülmemelidir. Zahide Hanım vakası hak iddiasında bulunan tarafların eğer elleri doluysa bunu peşinen ya da gerektiğinde kanıtlamaktan geri durmadığını göstermektedir. Örneğin Galib Bey Hasbucak merası ile ilgili anlaşmazlıkta elindeki tapu senetlerinin yanı sıra arazinin eşine ait olduğunu kanıtlayan yakın tarihli bir mahkeme ilamını da resmi makamlara ibraz etmiştir. Daha da önemlisi Galib Bey bu belgeleri mücadelesinde bir dayanak olarak kullanmakla kalmamış, bu iki belge türünün hukuki niteliğini resmi makamlara hatırlatmak gibi bir vazifeye de girişmiştir. Özellikle mahkeme ilamının arazinin hangi tarafa ait olduğuna dair son sözü söylediğini vurgulayan Galib Bey resmi makamlardan buna uygun hareket etmelerini istemiştir.

Galib Bey'in iddialarını ispatlamak üzere masaya sürdüğü bir diğer kart hatırlanacağı üzere elindeki kira kontratlarıdır. İfadesine göre söz konusu belgeler araziye zilyet olduklarını açıkça göstermektedir. Hal böyleyken mahalli hükümetin köylünün zilyet olduğuna hüküm vermesi yine kendi ifadesiyle “*şaşılacak bir durum*”dur. Kira muameleleri “*şüpheden masun tasarruf senetlerine*” istinaden yapılmıştır ve bu açıdan en az tapu senetleri kadar dikkate alınmaya değerdir. Tapu senedi ve kira sözleşmesi arasındaki organik bağı haklarını savunmak üzere kullanan yalnızca Galib Bey değildir. Meranın kiracısı Arnavut Tahir Ağa da olay yeri incelemesinde bu duruma dikkat çekmiş, merayı tapu senedinde yazan sınırlara göre kiraladığını özellikle vurgulamıştır.

Meraların bir kira anlaşmasına konu olması bu noktada ayrı bir parantez açmayı gerekli kılmaktadır. Merkezi ve yerel hükümetin defalarca belirttiği üzere söz konusu meralar resmi kayıtlara göre Zahide Hanım'a aittir, ancak bu araziler sahibi tarafından bizzat tasarruf edilmemektedir. Zahide Hanım döneminin tipik bir “toprak ağası”dır. Uzak memleketindeki büyük arazilerinin başında olmak yerine onları kiralama yoluyla yönetmeyi tercih etmiştir. Kiralama pratiğinin yalnızca materyal kazanç amacına yönelik olduğu düşünülmemelidir. Muhacir iskanı ve göçebelere yerleştirilmesi baskısını üzerinde hisseden birçok toprak sahibi bu dönemde uzaktaki arazilerini korumak üzere kiralama yoluna gitmişlerdir.⁶⁸ Yöntemin arazileri dış müdahalelerden korumak konusundaki etkisi farklı bölge ve zamanlar açısından tartışılabilir, ancak Zahide Hanım örneğinde bu önlem işe yaradığı gibi gözükmemektedir. Nitekim Galib Bey arazilerle ilgili yapmış olduğu ilk şikayette köylülerin kiracıların ağılları boşaltmasını fırsat bilerek meraları gaspa kalkıştıklarını ifade etmiştir.

⁶⁸ Terzibaşoğlu, A Very Important Requirement of Social Life, s. 42.

Herhangi bir arazi anlaşmazlığında yukarıda sayılan belgesel kanıtların sorunu çözmekte yeterli görülebileceği düşünülebilir. Ancak Osmanlı toprak hukuku mevzuatı belgesel delillerin giderek daha belirleyici olduğu on dokuzuncu yüzyılda bile sözlü kanıtları tamamen göz ardı etmemiştir. Yazılı olmayan kanıtlara gösterilen bu ihtimam mevcut kayıtlara yansımayan gelişmeleri takip edebilme ve buna uygun karar alabilme hassasiyetinden kaynaklanmaktadır. Kayıtlara yansımayan gelişmelerden kasıt öncelikle *hakk-ı karar* uygulamasıdır. Bahsi geçen uygulama arazilerin tapu senetlerine aykırı bir şekilde genişletilmesini ya da el değiştirmesini hukuken mümkün kılan bir uygulamadır ve resmi kayıtlar kimi durumlarda gerçekte ne olduğunu takip etmekte başarısız kalır. İşte bu noktada hukuk sözlü kanıtların yardımına başvurur. Yazıcıçullu çiftliği vakasında gasp edilen arazinin ziraata uygunluğu konusunda yerel hafızaya başvurulması bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Çiftlik vakası yerel hafızanın güvenilir kabul edilmesinin bir takım şartlara bağlı olduğuna da işaret eder. Hatırlanacağı üzere bu olayda sorulara “*eblebâne*” cevaplar verenler ve anlaşmazlığa taraf olan kişilerle arasında çıkar ilişkisi olanlar (çiftlik ve konağın bekçileri) güvenilir bulunmamış, köyün “*mesen ve yaşlıları*”nın ifadeleri dikkate alınmıştır.

Yazılı olmayan kanıtlara başvuru özellikle sözlü kültürün alanına giren kadimi haklar söz konusu olduğunda daha fazla önem kazanır. Çünkü bu haklar resmi evraklardan ziyade yerel hafızaya dayanılarak kullanılır. Kadimi haklar en az birkaç kuşak boyunca varlığını sürdürmüş, kazanım zamanı neredeyse hiçbir zaman hatırlanmayan haklardır. Klasik dönem eyalet kanunnameleri onu “*kadim odur ki anın evvelini bilir kimesne olmaya*” şeklinde tanımlar. Bu nedenle kadimi haklarla ilgili herhangi bir anlaşmazlık durumunda resmi makamlar hakkaniyetli bir karar verebilmek için yerel hafızanın yardımına daha çok ihtiyaç duyarlar. Kadimi haklar konusunda bilgilerine başvurulmuş bu kimselerin anlaşmazlık konusu olan ortak araziden “*asla intifa etmeyen*” kimseler olmasına dikkat edilir ki, bu kişilerden kasıt civar köylerin ahalisidir. Bahsi geçen kişiler Hasbucak merası vakasında olduğu gibi çoğunlukla anlaşmazlığa taraf olan köy ahalisi tarafından bulunup getirilir, bu kişilerin ifadelerinin sonucu ne yönde etkileyeceğine ise resmi makamlar karar verir. Hasbucak merası örneğinde yerel hafızanın resmi kayıtlarla çeliştiği görülür. Köylünün üzerinde kadimi hakları olduğunu iddia ettikleri arazi tapu senetlerinde yazılı olan hududa göre Zahide Hanım’ın çiftlik merası dahilindedir. Bu şartlar altında anlaşmazlığın Zahide Hanım lehine neticelenmesi gerekmektedir, ancak mahalli hükümet ilginç bir şekilde kadimi hak iddialarını resmi evraklara tercih eden bir karar almıştır.

Mahalli hükümetin yetkilerini aşma ve hukuki mevzuatı çiğneme pahasına aldığı bu karar arazi anlaşmazlıklarında yerel makamların ve şartların çözüm sürecini yakından etkilediğini gösterir. Mahalli hükümet ilgili kararı bölgede tansiyonu daha fazla yükseltmemek adına geçici olarak almıştır ve merkezi hükümeti bu kararın isabetine ısrarla inandırmaya çalışmaktadır. Ne var ki

dönemin yeni mülkiyet anlayışı yerelin değişken şartlarından ziyade resmi kayıtları ve bireysel hakları öncelemektedir. Ayrıca bu hikayede köylüyü ve çıkarlarını korumanın maslahata daha uygun olacağını savunan mahalli hükümetin karşısında mülkiyet anlayışında yaşanan dönüşüme uygun hareket eden bilinçli bir aydın tiplemesi vardır. Galib Bey de Hikmet Bey de bu yeni anlayışı sadece menfaatleri bunu gerektirdiğinden savunmamaktadırlar. Resmi makamlara yazdıkları arzuhallerin içeriği bireysel mülkiyet hakkının dokunulmazlığına ve faydalarına yürekten inandıklarına işaret etmektedir. Günün sonunda kazanan da onların tarafı olur. Mahalli hükümet geç de olsa merkezi hükümetin çizgisine gelmiş, resmi evrakların gücüne boyun eğmiştir. Köylüler Aydın valisinin ifadesiyle “başkasının malını zapt etmek fikrinde” ısrar eden kimselerden başkası değildir. İşte bu ifade yeni mülkiyet rejiminin zaferinin yereldeki ilanıdır.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

BOA, Babıali Evrak Ofisi, 584/43792; 610/45732; 641/48012; 730/54706.

BOA, Dahiliye Hukuk, 13/23.

BOA, Dahiliye Mektubi Kalemî, 1058/21; 1204/62; 1715/69; 1771/107; 1775/51; 2166/60; 2248/6; 2343/114; 2346/115; 2479/83; 253/63; 2652/15.

BOA, Dâhiliye, Muhâberât Umûmî Dairesi, 35/47

BOA, İrade Dahiliye, 1076/84415; 1087/85292; 1140/88948; 1177/92050

BOA, İrade Hususi, 35/33

BOA, Şura-yı Devlet, 1392/42; 1394/16; 2478/13; 2973/75; 321/27.

BOA, Yıldız Hususi Maruzat, 268/4; 309/39; 376/125

BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat, 116/36

Tetkik Eserler

EFENDİ, Ali Haydar, *Şerh-i Cedîd-li Kanun'ül Arazî*, İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası, 1321.

EMECEN, Emecen, “Bergama”, *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, IV, (Ankara 1992), ss. 492-495.

EMECEN, Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

- GÜNAY, Günay, Bergama Yeşil (Yeni) Medrese ve II Numaralı Şer'iyye Sicilinde Yer Alan Kitaplar, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 13, (1998), ss. 209-230.
- İSLAMOĞLU, Huri, Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Köylü, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- İSLAMOĞLU, İslamoğlu, "16. Yüzyıl Anadolu'sunda Köylüler, Ticarileşme ve Devlet İktidarının Meşrulaştırılması", *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012.
- KARABULUT, Asuman, "Bergama Kazası'nın Demografik ve İskân Yapısı (1831-1908)", *Tarih Okulu Dergisi*, 30, (2017), ss. 121-167.
- KENANĞLU, Macit, "Nizâmiye Mahkemeleri", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, XXXIII, (Ankara 2007), ss. 185-188.
- KERMAN, Zeynep, "Sâmipaşazâde Sezâi", *T.D.V. İslam Ansiklopedisi*, XXXVI, (Ankara 2009), s. 77-78.
- MARDİN, Ebu'l-Ula, *Arazi Kanunnamesi Şerhi*, Dersaadet, İkdâm Matbaası, 1324.
- Martal, Abdullah, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", *Çağdaş Türkiye Araştırmaları Dergisi*, I, 3, (1993), ss. 117-131.
- ORHONLU, Orhonlu, "Kara 'Othman-Oghli", *E.İ. New Edition*, (Leiden 1978), ss. 592-594.
- ÖZER, Özer, "Hu Sesleri Geliyor Eski Konaktan", *Chronicle Dergisi*, 4, (2006), ss. 26-31.
- QUATAERT, Donald, "İslahatlar Devri", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, ed. Halil İncalcık-Donald Quataert, II, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2004. s. 885-1051.
- QUATAERT, Donald, "Tanzimat Döneminde Ekonominin Temel Problemleri", *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İncalcık-Mehmet Seyitdanlıoğlu, Ankara: Phoenix Yayınevi 2006, ss. 447-455.
- ŞEVKET, Pamuk, "Osmanlı Tarımında Üretim İlişkileri, 1840-1913", *Toplum ve Bilim*, 17, (1982), ss. 3-50.
- TERZİBAŞOĞLU, Yücel, "A Very Important Requirement of Social Life: Privatization of Land, Criminalisation of Custom, and Land Disputes in the Nineteenth-Century Anatolia", *Les Acteurs Des Transformations Foncières Autour de la Méditerranée au XIXe Siècle*, ed. Vanessa Gueno et Didier

Guignard, Karthala and the Maison Mediterranee des Sciences de l'Homme, (2013), ss. 25-48.

TERZİBAŞOĞLU, Yücel, "Eleni Hatun'un Zeytin Bahçeleri: 19. Yüzyılda Mülkiyet Hakları Nasıl İnşa Edildi?", *Tarih ve Toplum*, Yeni Yaklaşımlar, 4, (2006), ss.121-147.

TERZİBAŞOĞLU, Yücel, "Landlords, Refugees, and Nomads: Struggles for Land Around Late-Nineteenth Century Ayyalık", *New Perspectives on Turkey*, 24, (2001), ss. 51-82.

TEVFİK, Güran, *19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı*, İstanbul: Eren Yayınları, 1998.

YUZO, Nagata, "Karaosmanoğulları", *T.D.V. İslâm Ansiklopedisi*, XXIV, (Ankara 2001), ss. 468-470.

YUZO, Nagata, *Tarihte Âyânlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.

UYAR, Ramazan, *Osmanlı Salnameleri'nde Bergama*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Kitap Tanıtımı:

Kitap Tanıtımı/Book Review:

Nancy Bisaha, *Doğu ile Batı'nın Yaratılışı: Rönesans Hümanistleri ve Osmanlı Türkleri*, (Çev. Melek Dosay Gökdoğan), Ankara 2012, Dost Kitabevi Yayınları, 330 sayfa.

Zeynep İnan ALIYAZICIOĞLU*

1978'de Edward Said'in *Oryantalizm* adlı eserini yayımlamasından sonra oryantalizm, Doğu algısı, Doğu-Batı karşılaştırmaları gibi konuları ele alan çalışmaların sayısında önemli bir artış yaşanmıştır. Kimi yazarlar Said'i eleştiren eserler ortaya koyarken kimileri de Said'in tezini destekleyerek Batı Avrupa'nın sömürge politikalarını Doğu-Batı karşıtlığı üzerine inşa ettiğini savunmuşlardır. Tanıtımını yapacağımız Nancy Bisaha'nın eseri, Osmanlı'nın Balkanlar'da ilerleyişi karşısında Rönesans hümanistlerinin İslam ve Türk tehdidine karşı geliştirdikleri retoriği ve bu retoriğin modern dünyanın oluşumuna etkisini konu edinmiştir. Yazar, dönemin entelektüel atmosferini göz önünde bulundurarak hümanistlerin kaleme aldığı orijinal metinleri incelemiş ve yapmış olduğu analizlerle on beşinci yüzyılda oluşturulan Türk ve İslam algısına farklı bir bakış açısı sunmuştur.

Eser, *Giriş* ve *Sonsöz* haricinde toplamda dört ana bölümden oluşmaktadır. Yaklaşık yirmi sayfadan oluşan giriş kısmında müellif, “Avrupa’ düşüncesine karşı politik ve kültürel bir tehdit haline dönüşen eski din düşmanları İslam’a ilişkin görüşleri, hümanistlerin nasıl değişikliğe uğrattığını göstermek” (s. 23, 24) amacıyla kaleme aldığını belirtmiştir. Bisaha, Osmanlı ilerlemesinin modern Avrupa'nın oluşumuna zemin hazırladığı düşüncesinden yola çıkarak, bu süreçte hümanistlerin katkısını derinlemesine incelemiştir. Eserin kapsamını “On beşinci yüzyıl ana nokta, çünkü bu dönem, Türk ilerlemesi üzerine genel olarak Avrupalılar ve özel olarak hümanistler arasında ilk gerçek ilgi dalgasına şahit olmuştur” (s. 32) sözleriyle açıklık getirmiştir.

* Dr., Mail. zeynepinanaliyazicioglu@gmail.com

Eserin Birinci Bölümü “Haçlı Seferleri ve Charlemagne: Ortaçağ Etkileri” başlığını taşımaktadır. Bu bölümde Avrupa’nın Bizans ve İspanya üzerinden tanıştığı İslamiyet hakkında erken orta çağda sağlıklı bilgilerin yetersiz olduğunu vurgulayan yazar, Haçlı seferleriyle birlikte Batı literatüründe yeni bir sayfanın açıldığını ve literatüre yeni bir retorik girdiğini belirtmiştir. Dini duygularla kaleme alınan Haçlı retoriklerinin ana teması Kudüs’ün kurtuluşu iken İstanbul’un fethiyle birlikte hümanistler Osmanlı Türkleriyle mücadele ve İstanbul’un geri alınması gibi konulara ağırlık vermişlerdir. Bisaha, Rönesans hümanistlerinin Türklere karşı savaşı desteklemek amacıyla klasik çağ retoriklerini, tarihini ve edebiyatını sık sık kullandıklarını vurgulamıştır.

“Yeni Barbarlar: Türklerin Klasik Çağ Terimleriyle Yeniden Betimlenmesi” başlıklı ikinci bölümde müellif, öncelikle antik çağda ‘barbar’ teriminin ne anlama geldiğini belirtmiş ve bu terimden yola çıkarak Roma-Yunan farklılığı üzerine durmuştur. Sonrasında, Bisaha pek çok İtalyan hümanistin Osmanlı Türklerine bakışını ve onları algılayışını incelemiştir. Özellikle 1453 öncesinde eserlerini kaleme alan Petrarca ve Salutati gibi İtalyan hümanistlerin görüşlerine fazlasıyla yer vermiştir. Bisaha’ya göre Petrarca, Türklere ve İslam’a yönelik hümanist tezin başlangıcını oluşturmuştur. Petrarca Türk sorunu karşısında Avrupa’nın ve Hristiyanlığın üstün geleceği düşüncesini daima dindaşlarına aşılama çabışmıştır. Salutati ise Türklerin askeri yapısı, gelenek-göreneklere, adetleri gibi konularda düşmanı tanımlayıcı yazılar kaleme almıştır. Müellife göre, Salutati’nin amacı çağdaşlarını Türk tehdidi karşısında telaşlandırmak ve onlara karşı önlem almalarını sağlamaktır. Bisaha eserinde, Petrarca ve Salutati’nin açık veya kapalı bir söylemle Türklerin eski Roma ruhuna sahip olduklarını dile getirdiğini iddia eder. Yazar, hümanistlerin Türkler ile eski Romalıları benzeştirmeye çabalarının sebebinin çağdaş İtalyanları utandırmak olarak yorumlamıştır.

Eserin genelinde Bisaha 1453’ü Hristiyan dünyasının Müslüman Doğu’ya bakışında bir ayrım noktası olarak görmüştür. 1453’ten önce Türkler hakkında çok fazla bilgi ve merak olmadığı için genel olarak Müslümanların ‘barbar’ terimiyle betimlendiğine dikkat çekmiştir. Ancak yazar, İstanbul’un fethinden sonra Hristiyan dünyasının tehdit altında olduğunu gören hümanistlerin Türklere yönelik yeni bir söylem ortaya koyduğunu iddia etmiştir. İkinci bölümde bu iddiaları etraflıca incelemiştir. Ona göre, Bizans’ın düşüşünden sonra klasik kaynakları referans alan hümanistler, düşmanlarını yani Türkleri tanımak için bilimsel araştırmalara yönelmişler ve Türklerinin kökenini ‘barbar’ İskitlere dayandırmışlardır. Türklerin atalarının Troyalılara dayandığını iddia eden bilgilerin görüşünü şiddetle reddeden bir kısım hümanist, Hristiyanlığa, bilime, kültüre ve sanata zarar veren halkın ancak savaşçı İskitlerle akraba olabileceğini belirtmiştir. Bisaha, başta Aeneas ve Filefo olmak üzere hümanistlerin ısrarla Türklerin kökenini İskitlere dayandırmasını iki şekilde açıklamıştır. Öncelikle ona göre, Türklerin atalarının Troyalılar olduğunu kabul

etmek Osmanlı'nın Anadolu ve Balkanlar'da yapmış olduğu fetihleri haklı çıkaracak ve Türklerin 'asil ve meşru' bir tarihleri olduğu sonucunu doğuracaktır. İkinci olarak, Bisaha, hümanistlerin Türkler ile Avrupalıları ayırıştırmak için bir 'barbar-uygar' karşıtlığı üzerinden tez üreterek Türkleri ötekileştirmeyi amaçladıklarını iddia etmiştir.

Bu bölümde yazarın vurguladığı bir başka konu ise coğrafi açıdan klasik kaynaklarda Asya ve Avrupa'nın ayrımıdır. Müellif, antikçağdan itibaren var olan bu ayrımı hümanistlerin 'kültürel ve siyasal kutuplar' şeklinde daha da netleştirdikleri hususuna dikkat çekmiştir. İkinci bölümün sonunda Bisaha, hümanistlerin Türkleri sadece 'din düşmanları' olarak değil aynı zamanda Avrupa için kültürel ve politik bir tehdit olarak gördüklerinin de altını çizmiştir.

Eserin üçüncü bölümü "Doğu ve Batı Karşı Karşıya: Bizans ve Yunanlı Göçmenler" başlığını taşımakta ve Doğu-Batı arasındaki etkileşimde ve Doğu'nun algılanışında Yunanlıların nasıl bir rol oynadıklarını sorgulamaktadır. Latin ve Ortodoks Kilisesi arasındaki tarihi düşmanlığın, 1453'ten sonra Bizans'tan Roma'ya giden bilim adamları ve entelektüeller vasıtasıyla yumuşadığını dile getiren Bisaha, hümanistlerin zaman zaman Bizans'ın Türkler karşısındaki toprak kayıplarını kendi kayıplarınıymış gibi hissettiklerini örnek alıntılarla belirtmiştir. Diğer taraftan aynı hümanistlerin Türk ilerleyişi karşısında Yunanlıların yaşamış olduğu sıkıntıları hakkettiklerini dile getirmelerini Bisaha, Avrupa'da hala Bizans düşmanlığının devam ettiği şeklinde yorumlamıştır. Yazar, bu bölümde hümanistlerin gözünde Yunanlıların, Doğu ile Batı ya da başka bir ifadeyle 'sapkın' ile Hristiyan arasında sürekli yer değiştirdiği sonucuna varmıştır. Bölümün sonunda yazar İstanbul'un Türkler tarafından fethinden sonra Yunanlılar vasıtasıyla Avrupa'da oluşan Türk algısını büyük ölçüde etkilediğini ifade etmiştir. Bu etkileşimin en önemli aracını ise klasik Bizans eserlerinin Latinceye tercümesiyle gerçekleştiğini savunmuştur.

Dördüncü bölüm "Dinsel Etkiler ve Yorumlar" başlığını taşır. Bu bölümde yazar, hümanistlerin İslam'la ilgili yorumlarını orta çağın klasik söylemi ve Rönesans'ın Haçlı retoriğini karşılaştırarak vermiştir. Yazar bu bölümde başta Papa II. Pius olmak üzere Rönesans'ta Juan de Segovia, Cusanus ve Trabzonlu Georgios gibi hümanistlerin kaleme aldığı din değiştirme risaleleri hakkında detaylı bilgi verirken Sultan Mehmed'e din değiştirmesi için gönderdiği mektup üzerinden papanın samimiyetsizliğini ve çelişkili ifadelerini ciddi şekilde eleştirmiştir.

Bisaha, eserin ikinci bölümünde Türklerin kökeni konusunda hümanistlerin iddialarını ve bu iddiaların sebeplerini yorumlayarak kaleme almıştır. Dördüncü bölümde ise hümanistlerin İslamiyet'in kökenini araştırmacı ve onu tanımlayıcı söylemlerini incelemiştir. Müellif, Avrupa'nın kendisini "Hristiyan Cumhuriyeti" olarak betimlemesi karşısında *barbar* Türklerin ya da Müslümanların "kafirler" ve "din düşmanları" olarak resmedilmesinin altını çizmiştir. Batı yönetiminin

meşruiyetini tanrıdan alırken Avrupa'yı tehdit eden Sultan Mehmed'in gücünü şeytandan aldığını ifade eden hümanistlerin eserlerine gelecekte yapılacak olası bir Haçlı seferine halkı ikna etmek için oluşturulmuş bir retorik olarak bakmıştır. Bu bağlamda yazar, Rönesans hümanistlerinin oryantalizme katkısına da ışık tutmuştur.

“Sonsöz: Rönesans Mirası” başlıklı sonuç bölümünde yazar, genel olarak eser boyunca yapmış olduğu yorumları ve analizleri sıralamıştır. Rönesans'ın İslam karşıtı tutumunun modern dünyanın düşüncesine etkisini dile getirirken “Hümanistlerin, Avrupa'nın Doğu barbarlığının karşısında, Hristiyan kültürünün üstünlüğü tezini nasıl yaratmış olduklarını” (s. 297) gösterdiğini belirtmiştir. Sonuç bölümünde Bisaha, İslam ve Türk karşıtı hümanist retorisi “Batı uygarlığının bizzat ilan ettiği kültürel şovenizmin tohumlarını pek çok biçimde içermektedir” (s. 297) şeklindeki yorumuyla dile getirerek okuyucunun dikkatine sunmuştur.

Yazarın Türkçe Önsözde belirttiği gibi eser bir Osmanlı tarihinden ziyade erken Rönesans döneminde Batı Avrupa'nın Osmanlı'yı, Bizans'ı hatta kendisini algılamasına odaklanmıştır. Eserde özelde Türk genelde İslam algısının gelişimine hümanistlerin katkısı irdelenmiştir. Hümanist alimlerinin kendi dünyalarını tanımlama ve İslam dünyası karşısında konumlama girişimleri eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Akıcı ve sade bir dille Türkçeye tercüme edilen eser zengin dipnotları ve kaynakçasıyla araştırmacılara yol göstermektedir.

Suraiya Faroqhi-Devletle Başa Çıkmak: Osmanlı İmparatorluğu'nda Siyasal Çatışmalar ve Suç 1550-1720, Alfa Tarih, İstanbul Ekim 2016, 245 sayfa.

Duygu TANIDI¹

Yazar, Osmanlı tarihini çok yönlü çalışan ve bu alanda birçok kitap ile makalesi bulunan, tarih biliminin bu dönemiyle ilgilenen uzmanların mutlaka okuduğu bir tarihçidir. Tarih yazımındaki birikimsel gelişme ve ilerlemeler sebebiyle günümüzde tarihçilerin ilgisini daha çok çeken sosyo-ekonomik ve kültürel tarihin Osmanlı dönemini mukayeseli olarak inceleyen yazar, daha önce konuyla ilgili yazdığı makalelerini bir araya getirerek bu kitabı oluşturmuştur.

Ülkemizde, aşağıdan tarih denilen ve toplumun üreten, “sıradan” halk kesimini de çalışan yazarlardan biri olan Suraiya Faroqhi, söz konusu kitabında Osmanlı'da devlet ve toplum arasındaki ilişkileri, bu ilişkilerden doğan gerilimi, daha ziyade toplum (reaya) açısından, arşive dayalı verilerle sunmaktadır. Osmanlı Devleti'nin bize miras bıraktığı devasa belge ve tarihi vesikaların reaya hakkında bilgi verebileceğini, yaptığı çalışmalarla ortaya koymuş isimlerden biri olan yazar bu kitabında çok zengin bir arşiv ve defter çalışması yapmıştır. Mebzul miktarda mühimme defteri, mühimme zeyli, maliyeden müdevver defterler, tahrir defterleri, vakıf kayıtları, Çorum, Ankara ve Bursa şehirlerinin şer'iyye sicilleri, şikayet defterleri ve bir de kronik (Künhü'l-Ahbar: Gelibolulu Mustafa Ali) kullanan yazar bize bir kez daha tarih çalışmalarını için tarihi vesikaların olmazsa olmaz bir şart olduğunu hatırlatmıştır.

Ayrıca Fransızca, İngilizce, Almanca ve Türkçe yazılmış günümüz yazarlarının kitapları da çalışmaya katkıda bulunmuştur. Böylelikle kitabın vaka incelemelerine dayanan bir derleme olduğu söylenebilir. Usta

¹ Arş. Gör. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, email: dtanidi@ogu.edu.tr

tarihçilerin belirli konularda yazdığı makalelerini toplamak, konuyla ilgilenen kesim için, bilgilere derli toplu ve kolayca ulaşabilmek adına son derece faydalıdır. Son yıllarda böyle yayınların artmış olması da sevindirici bir gelişmedir.

Önsöz ve on makaleden oluşan kitabın yazarı, verdiği açıklamada her yerde formatı ayarlamamanın mümkün olmadığını, yazım tutarsızlıklarının bulunduğunu belirterek bütünlük kaygısını dile getirmekte ve okuyuculardan af dilemektedir (s. 9, 1. dipnot). Elbette kitaptaki makaleler bir kitap formatı düşünülerek yazılmamış, her biri kendi içerisinde değerlendirilmesi gereken özgün çalışmalardır. Dolayısıyla yazarın işaret ettiği bu biçimsel durumlar detay olarak kalmaktadır.

Önsözde kitabın teorik altyapısını sunan yazar, Türkiye modern tarih yazımı kadar eski bir konuyu inceleyip bu konu hakkındaki tartışmanın bir parçası olduğunu ifade etmektedir (s. 9). Kitabın bu kısmında da bu tartışmanın paydaşlarını yazarak okurla konu arasında ünsiyet kurmaktadır. Osmanlı Devleti'nin feodal olup olmadığı, 1970'lerdeki Asya Tipi Üretim Tarzı (ATÜT), tarihsel sosyolojinin dünya ölçeğinde konuya etkisi; bu bağlamda ünlü tarihçi Charles Tilly'nin katkıları ve Karen Barkey adlı tarihçinin Osmanlı Devleti'ndeki eşkıyaları incelediği sosyolojik araştırmasını² eleştirel bir tavırla incelemiş, bunun yanında kendi yazdığı makalelerin içeriğini vermiştir. Bu açıdan yazarın üzerinde durduğu bir soru da -kitabın başlığından da anlaşılacağı üzere- Osmanlı Devleti'nde kulların ve köylülerin neden örgütlenmediğidir.

Genel anlamda yazarın makalelerde savunduğu görüş, Osmanlı Devleti'ne göre siyasi faaliyetler sultanın ve askeri maiyetinin yetki alanında olmalı ise de reayanın (Osmanlı'nın vergi ödeyen tebaası) kendileri için siyasi faaliyet bölgesi oluşturduklarıdır. Elbette bu reayanın tamamen özgür oldukları anlamına gelmez. Tebaadan biri, bir diğerine veya taşra görevlilerinden birine saldırgan davranırsa devlet eliyle müdahale görmesi kaçınılmazdır. Zaten kitap da bu gerilim ve sonuçları üzerine yazılmıştır.

İçerdiği konuların kapsamı olarak Önsöz'de yazar kitabı “Osmanlı Vergi Mükellefiyetlerinin Siyasi Faaliyetleri” ve “Suç Hikâyeleri” olarak iki ana kısma ayırmıştır. Bölümlerin her biri beşer makale içermektedir.

² Karen Barkey, *Eşkıyalar ve Devlet: Osmanlı Tarzı Devlet Merkezleşmesi*, Tarih Vakfı Yurt yay., İstanbul: Ekim 1999.

İlk makale, “XVI. ve XVII. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Tabandan Tavana’ Siyasi İnsiyatifler: Mevcudiyetlerine Dair Bazı Kanıtlar” başlıklı olup mühimme defterleri ve şikâyet defterlerinin verileri ile yazılmıştır. Yazar bu makalesinde Osmanlı Devleti’nde şikâyet mekanizmasının verimli bir şekilde, teorideki gibi çalışmadığını savunur. Ona göre, reaya sultana vergisini öder ve sultan ile onun belirlediği devlet görevlilerine mahsus olan siyasi alana girmekten kaçınırdı. Bu sebeple sultanın kararları kolaylıkla uygulamaya çevrilemezdi. Çünkü şikâyetler çoğunlukla yöneticiler ve paralı askerler üzerinedi ve onlar reayanın şikâyetlerinden daha güçlüydü. Bununla beraber yazar, taşra görevlilerini veya herhangi bir haksızlık sonucu oluşan şikâyet etme eylemini yapan reayanın varlığını belgelerde bulduğunu da belirtir.

Bu bağlamda bu şikâyet işleyişini inceleyen ikinci makale “Osmanlı Vergi Mükellefiyetleri Arasındaki Siyasi Faaliyetler ve Saltanatın Meşrulaştırılması Sorunu (1570-1650)” adındadır. Yazara göre sonuç almak adına davacılar makul bir dil kullanırlar ve iki taraf arasında diyalog gelişir. Şikâyet eden reayanın en çok kullandığı tehdit ise taşra yöneticisi kötülüğünden vazgeçmez ise bölgeyi terk edecekleri yönündedir ki; bu da Osmanlı Devleti için olabilecek en kötü sonuçtur. Yazar, şikâyet defterlerinde kullanılan dilin de titizlik ve ayrıntılı olarak eleştirilmesini, durumu daha sağlıklı değerlendirebilmek için gerekli bulmaktadır ki; bu durum tüm defter ve belge türleri için geçerlidir.

Üçüncü makale “XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Meşru Müdafaa Aracı Olarak Şeyhlik” adını taşımakta ve konuya bir de şeyhlerin devlet ile reaya arasındaki köprü vazifesi zaviyesinden bakmaktadır. Buradan çıkarılan sonuç şeyh ailelerinin taşralı hemşehrilerinin dertleri için önayak olma örneklerinin var olduğudur. Fakat aksi bir örnek olarak Lübnan’daki bir araştırmadan bahsedilmiştir. Bu noktada yazara göre, şeyhler üzerinde daha çok çalışma yapılması gerekmektedir.

Dördüncü makale “1600’lerde Anadolu Kırsalında Yaşanan Siyasi Gerilimler: Bir Yorumlama Çalışması” da Celali İsyanları’nın neden bir kitle isyanına yol açmadığı üzerine yazarın nitelikli yorumudur. Bu konunun bir devamı olan ve birinci kısmın son makalesi ise “İlmi Çin’de Aramak: Celali İsyanları’nı Yorumlama Çabası” adlı makale adı üzere mukayeseli bir tarih çalışmasıdır. Çin köylüleri ile Anadolu köylülerini karşılaştıran yazar, resmi yasaklara rağmen köyü terk etmenin köylüler için kolay olduğunu ve bu sebeple daha riskli olan isyanı seçmediklerini savunmuştur (s. 23).

Üzerinde durulması gereken bir nokta da yazarın mukayeseli tarih yapan araştırmacılara konu önermesi açısından yol göstermesidir. Bu tarz tarih çalışmalarının, zorluğu yanında daha kapsamlı ve bütüncül bakış sağladığı düşünülürse; bu çalışmaların önemi anlaşılır. Bu bağlamda yazar, köylü isyanları hakkında Osmanlı-Güneydoğu Asya ve Osmanlı-Çin bölgelerini inceleyen çalışmalar ummaktadır.

İkinci bölüm olan ve *suç* olgusuna ayrılan kısımda yazar için suç olgusu, devlet ve toplum ilişkilerini anlamak adına incelenmelidir (s. 25). İlk makale “Siyahi Kölelerin ve Azatlıların Şenlikleri (Aydın, 1576) başlıklıdır. Aydın sancağındaki Afrikalı köleler, düzenledikleri şenliklere çevrelerindeki toprak sahiplerinin de katılmasını istiyorlardı. Katılmayı reddedenler bazen fiziksel şiddete maruz kalıyorlardı ve böylelikle toprak sahipleri şenliklerin yasaklanması için sultandan ferman istiyorlardı. Makale bu doğrultuda kölelerin eylemlerinin yalnızca efendilerine değil Osmanlı Devleti’ne de karşı olduğunu savunup onların eylemlerini siyasi suçlar kapsamına alıyor.

İkinci makale “Ankara’da Kalpazanlık” olup Ankara’nın Sabuncu Mahallesi’nden Abdi bin Murad’ın sahte para basmakla suçlanması üzerinedir. Fakat kadı sicilinde kendisine verilen ceza yazmadığı için hikâye bir anlamda yarım kalmıştır.

İkinci bölümün üçüncü makalesi “Çorum’da Haydutların Hayatı ve Ölümü”nde yazar iddialı bir şekilde şöyle söylemektedir:

“Bizî Çorum’a götürilen sıradaki bikâyede, muhtemelen bugün tespit edilmiş eşkıya-paralı asker (levend) soygunlarının en iyi belgelenmiş davasını bulmaktayız.”
(s. 28)

Yazar, kayıtların büyük kısmında haydutların fenalıklarının yer almadığı ve kurbanları, psikolojileriyle incelemenin imkânsız olduğu halde bu kayıta, Çorum civarında uşağı ve eşeğiyle yolculuk ederken mağdurun taşıdığı sabun yükünü eşkıyaların nasıl yağmaladığını gördüğünü ifade etmektedir (s. 28). Sonunda eşkıyalar yakalanmıştır.

Dördüncü makale “Osmanlı Anadolu’sunda Eşkıyalar, Asiler ve Otorite” başlıklı olup mahkemeye intikal eden bir davadır. Bu davada Kütahya’nın Çal nahiyesinde XVIII. yüzyılda komşularının toplu olarak eşkıyalıkla suçladığı iki köylü yer almaktadır. Mahkemede verilen karar ise köylülerin pişmanlık akçesi ödemesidir.

Son makale ise “Fetihten Elli Yıl Sonra Osmanlı Giriti’nde XVIII. Yüzyıl Reformları” adını taşımakta ve sultanın Girit’e hâkim oluşunu

izleyen dönemde adadaki Osmanlı siyasetini araştırmaktadır. Yazar çalışmasının bu bölümünde adadaki korsanlar, kalelerin tekrar inşası ve donanımı, sürekli bir gerilim unsuru olarak vergilendirme gibi konulara değinmiştir.

Yazarın üslubundaki ustalık ve özgünlük ise kitabı okuma zevkini arttırmakta ve belgeleri yorumlamadaki zekâsı tarihsel birikimini yansıtmaktadır. Kitap, Osmanlı reayasına yabancılığı bir nebze olsun azaltmak, onlardaki yük ve yaşamsal kaygıları, bunlarla başa çıkma yollarını anlamak adına yardım sunmaktadır. Üstelik toplumun çeşitli kesimlerini temsil eden bir içerik söz konusudur (Celaliler, haydutlar, kalpazanlar, siyahi köleler, şeyhler). Bu açıdan yazar bize Osmanlı'nın - tabir-i caiz ise- ete kemiğe bürünmüş şeklini vermektedir. Buna bir de ulaştığı belgeleri kullanmadaki, düşünce üretmedeki tekniğı eklenince çalışmanın kalitesi daha iyi anlaşılmaktadır.

Sonuç kısmı olarak yazarın kitap hakkındaki niyetini vermenin yazara bir teşekkür şeklinde anılması yerinde olacaktır: (s. 30)

"Bu vaka incelemeleri, diğer akademisyenlere Osmanlı Anadolu'sundaki devlet-toplum ilişkilerinin engin ve henüz keşfedilmeye başlanan bölgesine girme cesareti verirse, bu derleme amacına hizmet etmiş olacaktır."

ANKARA ÜNİVERSİTESİ, OSMANLI TARİHİ ARAŞTIRMA VE UYGULAMA MERKEZİ (OTAM) DERGİSİ

OTAM, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki sayı yayımlanır. Hakemli olan dergide Osmanlı tarihi ile ilgili özgün ve bilimsel makaleler, çeviriler, kitap tanıtımları yer almaktadır. Makaleler, Türkçe, İngilizce, Fransızca veya Almanca olabilir.

OTAM Dergisi'ne gönderilecek yazılar, daha önce yayımlanmamış ya da yayımlanmak üzere başka bir yere sunulmamış olmalıdır. Yazarlar telif hakkı kendilerinde olmayan materyaller için gerekli izni almakla sorumludur.

OTAM Dergisine gönderilecek yazıların özgün ve bilimsel olması, mevcut literatüre katkı sağlaması beklenir. Özgün araştırma ve inceleme makaleleri yanında, çeviri, belge yayını, haber, nekroloji, kitap tanıtımı gibi yazılara da yer verilir. Yayına kabul edilen yazıların telif hakkı Ankara Üniversitesi OTAM Müdürlüğü'ne aittir.

OTAM Dergisi yazım ilkelerine uygun olarak hazırlanmış yazılar, elektronik olarak otam@ankara.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Yazım kurallarına uygun olmayan yazılar kabul edilmez. Yazının bir nüshası, yazar(lar)ın imzasının bulunduğu "Yayın Hakkı Devir Sözleşmesi" ile birlikte aşağıdaki adrese gönderilmelidir:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye/ANKARA.

OTAM Yayın Kurulu, yazıların esasına yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yayına kabul edilmeyen yazılar, yazarlarına iade edilmez.

Yazım Kuralları

Yazılar sırasıyla başlık, özet, anahtar kelimeler, metin, tablolar, resimler, kaynakçadan oluşmalı, MS Word programında, Garamond yazı karakteri ile yazılmalıdır.

1. Başlık: İçerikle uyumlu ve onu en iyi ifade eden bir başlık olmalıdır. Büyük harflerle ve 16 punto yazılmalı ve ortaya hizalanmalıdır. Başlıklar ve paragrafların arasında daima 6nk aralık bırakılmalıdır.

2. Yazar ad(lar)ı ve adres(ler)i: Yazar(lar)ın ad-soyadı başlığın altında, sağ köşede 11 punto ile yazılmalı ve (*) işareti ile yazar(lar)ın unvanı, akademik durumu, görev yaptığı kurum, e-posta adresi 10 punto ile italik olarak dipnotta verilmelidir.

Örneğin: * Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.

3. Özet: Çeviri, haber, nekroloji ve kitap tanıtımı dışındaki yazılara konuyu tam olarak yansıtan en fazla 300 ve en az 150 kelime içeren Türkçe ve İngilizce özetler eklenmelidir.

4. Anahtar kelimeler: Özetlerin sonunda makalenin ana konusu ile ilgili en az 4 ve en fazla 6 anahtar kelime bulunmalıdır.

5. Metin: Metin 11 punto, tek satır aralığıyla yazılmalıdır. Sayfa kenarlarında üstten: ve alttan 5,6 cm, sağdan ve soldan: 4,5 cm boşluk bırakılmalıdır. Paragraf girintisi 0,75 cm olmalı, paragraflar arasında 6nk boşluk bırakılmalıdır.

Yazılar genel olarak (resimler ve tablolar dışında) 10,000 kelimeyi aşmamalıdır. Daha uzun bir metin için editöre başvurulmalıdır.

6. Alıntı: Alıntılar iki satıra kadar paragraf arasında tırnak içinde italik olarak verilmeli; iki satırdan uzun alıntılar ise ayrı bir paragraf olarak sağ ve soldan 1 cm içeride, blok hâlinde ve 1 satır aralığıyla 10 punto ile yazılmalıdır.

7. Bölüm Başlıkları: Makalede, düzenli bir bilgi aktarımı ve akışı sağlamak üzere ara başlıklar kullanılabilir. Ara başlıklar, ilk harfleri büyük, 11 punto ve koyu karakterde yazılmalıdır.

8. Tablo ve Resimler: Tabloların numarası ve başlığı bulunmalıdır. Tablo numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; tablo adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Resimler, yüksek çözünürlüklü (300 dpi), baskı kalitesinde taranmış halde makaleye ek olarak gönderilmelidir. Resimlere numara ve isim verilmelidir. Resim numarası üste, sola dayalı olarak normal yazı karakteri yazılmalı; resim adı ise, her sözcüğün ilk harfi büyük olmak üzere italik yazı karakteri ile yazılmalıdır.

Şekil, çizelge ve resimler toplamı yazının üçte birini aşmamalıdır.

9. Dipnot: Dipnotlar, sayfa sonunda 10 punto tek satır aralığıyla ve girintisiz olarak yazılmalıdır. Bir eser ilk defa atıf yapıldığında tam künyesi ile yazılmalı, sonrasında kısaltma olarak gösterilmelidir. Dipnotta gösterilen bir eser, hemen bir önceki dipnot ile aynı ise a.g.e. (kitap için) ya da a.g.m. (makale, ansiklopedi maddesi için) şeklinde kısaltmalar kullanılabilir. Eserler dipnotlarda şu şekilde gösterilmez:

Kitap:

1- Halil İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev.. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, s. 12.

2- H. İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu*, s. 14.

3- *A.g.e.*, s. 12.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.

1-Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575.

2-H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", s. 577.

3- *A.g.m.*, s. 577.

10. Kaynakça: Metnin sonunda kaynakça kısmı bulunmalı ve burada sadece metin içinde atıf yapılan eserler gösterilmelidir.

Kitap:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Çev. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Makale, Ansiklopedi maddesi vs.:

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Bellekten*, XXIII/92 (1959), s. 575-610.

Adres:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com

ANKARA UNIVERSITY JOURNAL OF THE CENTER FOR OTTOMAN STUDIES

OTAM Journal is a peer-reviewed journal published biannually in SPRING and FALL. Original and scholarly articles (10,000 words max.), translations, book reviews on any aspect of Ottoman history are accepted for publication provided that they are approved by referees. Strict anonymity is accorded to both authors and referees.

Articles may be written in Turkish, English, French or German.

Articles submitted to the **OTAM** Journal must not have been previously published nor is under consideration for publication anywhere else. It is the responsibility of authors to obtain the necessary permission to use material that is not their own. The copyrights of the articles and reviews accepted for publication are transferred to the Directorate of Ankara University *OTAM* unless otherwise specifically agreed.

Manuscripts complying with the journals GUIDELINES should be sent via e-mail to **otam@ankara.edu.tr**. Articles not conforming to the guidelines may be rejected. A PRINTED COPY of the article together with the “TRANSFER OF PUBLICATION RIGHTS” bearing the signature of the author(s) must be sent to the following address:

Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Atatürk Bulvarı, No: 45, Kat:1, Oda: 134 06100 Sıhhiye ANKARA.

OTAM holds the right to make minor changes in the articles accepted for publication. Articles not accepted for publication cannot be returned to authors.

AUTHOR'S GUIDELINES

Submitted works should be written using MS Word program in Garamond and follow the order indicated below:

Title, Abstract, Key Words, Text, Tables, Illustrations/Photos, Works Cited.

1. Title: The title must be written in 16 point capital letters and centered. There must be 6nk space between the sub-headings and paragraphs.

2. Affiliation: The Author's name(s) must written in 11 point and appear below the title on the right hand. An asterisk footnote (*) following the last name should provide the author's affiliation and correspondence e-mail written in 10 point.

Example: * Instance: **Prof. Dr., Ankara University , Faculty of Letters, Department of History, e-mail: xxx@xxx.edu.tr.*

3. Abstract: Works apart from book reviews, translations and news must include abstracts of 150-300 words in both **Turkish** and **English**, and placed after the title.

4. Keywords: The Turkish and English abstract should be followed by 4-6 key words.

5. Main Text: The main text of the article must be written in 11 point, single-spaced. Pages must be numbered and have the following margins: Top – Bottom: 5.6 cm; Right–Left:4.5cm; Paragraph indent 0,75; 6nk space between paragraphs.

Articles should generally be no more than 10,000 words in length (plus figures and tables).

Authors of larger manuscripts should contact the Editor for advice.

6. Quotations: Quotations of up to two lines in length should be given within the body of the text in quotation marks and italics. Quotations longer than two lines should be given as a separate paragraph, indented 1cm on both sides, single-spaced and written in 10 point.

7. Section Titles: Section titles may be used to provide an orderly flow of information in the article. Section titles must be written in 11-point bold, and the first letter of each word in the title must be capitalized.

8. Tables and Pictures: Tables must be numbered and titled. Table numbers must be at the far left and non-italic. The title must be in italics with the first letter of each word in the title capitalized. Tables should be placed in the body of the text.

Pictures must be sent as separate attachment to the article, scanned in high resolution (300 dpi) print quality. Pictures must be numbered and have a caption. Diagrams, tables and pictures must not exceed one-third of the total space of the article.

9. Footnotes: Footnotes should be written in 10pt. The first time a work is cited in a footnote, the full citation must be given. Subsequently, the citation may be shortened. If the work to be cited in the footnote is exactly the same as the work cited in the footnote immediately before it (with no intervening footnotes), you may use *Ibid.* or *Ibid.* with a page number. For instance:

Book:

1- Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003, p. 12.

2- H. İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu*, p. 14.

3-*Ibid.*, p. 577.

Article, encyclopedia entry, etc.:

1- Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575.

2- H. İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", p. 577.

3- Ibid., p. 577.

10. Works Cited: Only cited works should be listed in the following format:

Book:

İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300–1600)*, Tr. Ruşen Sezer, YKY, İstanbul 2003.

Article, encyclopedia entry, etc.

İNALCIK, Halil, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu", *Belleten*, XXIII/92 (1959), p. 575-610.

Address:

Ankara Üniversitesi
Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (OTAM) Müdürlüğü
Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
Tarih Bölümü
06100 Ankara/ Türkiye
Web: <http://otam.ankara.edu.tr>
E-mail: otam@ankara.edu.tr; otam.ankara@gmail.com